Doktori (PhD) értekezés

Molnár Zoltán

2026

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Hadtudományi Doktori Iskola

Molnár Zoltán:

A nők szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének kötelékében az első világháború időszakában

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Dr. Hausner Gábor László ny. alezredes

Budapest, 2026

Tartalom

BEVEZETÉS 5

A kutatási téma aktualitása, újszerűsége, valamint a tudományos probléma megfogalmazása 9

Kutatási kérdések és hipotézisek 11

A kutatás célkitűzése és módszertana 12

A kutatás várható tudományos eredményei 13

A releváns szakirodalom és a források áttekintése 14

Az értekezés felépítése 25

1. A NŐTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS A HÁBORÚS NARRATÍVÁBAN 27

1.1. A nők és a hadsereg viszonya 1914 előtt 27

1.2. A női szerepvállalás megjelenése a háborús narratívában 28

1.3. A feminizmus és a nőtörténet jeles képviselői Magyarországon 31

1.4. Részkövetkeztetések 41

2. A NŐK SEGÉDERŐKÉNT VALÓ ALKALMAZÁSA A CS. ÉS KIR. HADSEREGBEN 44

2.1. A női segéderők fogalma, katonai alkalmazásának kezdetei a Monarchia haderejében 44

2.2. Intézményesülés és a szervezeti struktúra 52

2.3. A női segéderők munkavállalásának szabályozása 57

2.4. A női segéderők katonai alkalmazása a háború második felében 60

2.5. A nők foglalkoztatása és problémái a magyar királyi Honvédségben 66

2.6. Részkövetkeztetések 70

3. NŐI EGÉSZSÉGÜGYI SEGÉDERŐK A MONARCHIA KATONAI EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZERÉBEN 74

3.1. A katonai egészségügyi rendszer a Monarchiában 74

3.2. A nők hadegészségügyi szolgálatának szabályozása 78

3.3. Betegápolónők az osztrák–magyar haderőben 90

3.4. Részkövetkeztetések 97

4. NŐK A HADSZÍNTÉREN 103

4.1. A harcokban részt vevő nők 104

4.2. A nők szerepe a hírszerző tevékenységben a Nagy Háború idején 113

4.3. Katonai erények és a nők 125
4.4. Részkövetkeztetések 126

5. NŐI SZEMMEL A FRONTON: A HADITUDÓSÍTÓNŐK 129
5.1. Szervezeti háttér 129
5.2. Haditudósítónők 132
5.3. Részkövetkeztetések 150

6. A NŐK ÉS A SZEXUALITÁS A NAGY HÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN 153
6.1. A terhesség 153
6.2. A prostitúció 153
6.3. Részkövetkeztetések 162

7. A NŐK SZEMBESÜLÉSE A HÁBORÚS ERŐSZAKKAL 165
7.1. A nők elleni agresszió historiográfiája 166
7.2. A háborús erőszak gyakorlata és következményei 167
7.3. A Monarchia hadműveletei és a civil lakosság elleni erőszak 168
7.4. A háborús erőszak és szexualitás az egodokumentumokban 169
7.5. Esettanulmány: dr. Kemény Gyula világháborús naplója 170
7.6. Hadifoglyok és a polgári nők kapcsolata a hátországban 175
7.7. Sajtóforrások 180
7.8. A terhesség-megszakításról szóló diskurzus a Nagy Háború idején 182
7.9. A „törvénytelen" gyermekek sorsa 185
7.10. Nők és az internálás 187
7.10.1. A Monarchia internálási gyakorlata a megszállt területeken 191
7.10.2. A Monarchia állampolgárai francia internálás alatt 192
7.10.3. Egy ismeretlen nő megpróbáltatásai 194
7.11. Részkövetkeztetések 199

8. KITEKINTÉS NŐK A MONARCHIA HÁTORSZÁGÁBAN ÉS A NŐI SEGÉDERŐKALKALMAZÁSA EGYES EURÓPAI ÁLLAMOKBAN A NAGY HÁBORÚ IDEJÉN 201
8.1. Női szerepvállalás a háborús hátországban 201
8.2. Női segéderők egyes európai hadviselő államok haderejében 229
8.3. A női egészségügyi szolgálat nemzetközi keretei az első világháborúban 238
8.4. Női katonai szerepvállalás Kelet- és Délkelet-Európában az első világháborúban 241
8.5..Részkövetkeztetések 245

ÖSSZEGZETT KÖVETKEZTETÉSEK 249
A hipotézisek vizsgálatának eredményei-új tudományos eredmények 255
Ajánlások – A kutatás eredményeinek felhasználhatósága – Új kutatási irányok 257
FORRÁSJEGYZÉK 259
Levéltári források 259
Jogszabályok, szabályzatok 262
Képviselőházi Napló 263
Sajtóforrások 264
Szakirodalom 265
Folyóiratok 277
Internetes források 280
MELLÉKLET- TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE 285
A szerző a témával kapcsolatban eddig megjelent publikációi 286

BEVEZETÉS

A 20. század egyik legmeghatározóbb történelmi eseménye, az első világháború nem csak a hadtörténelemben jelent korszakhatárt, hanem többek között a nők társadalomban betöltött szerepének a korábbi időszakokhoz képest történt alapvető megváltozása tekintetében is. Kétségtelen tény, hogy az első világháború alatt a nők szerepe változott meg a társadalmon belül a legnagyobb mértékben Magyarországon. Az Osztrák–Magyar Monarchia egészében a férfinépesség bevonulásával és a különböző hadszíntereken történő bevetésével párhuzamosan, számos területen vették át a férfiak feladatköreit a hadigazdaságban, a hátországban, kivették részüket a katonai adminisztráció, továbbá az egészségügyi intézmények, kórházak munkájából, illetve néhányan nem riadtak vissza a harcokban való aktív részvételtől sem. A világégés idején az Ausztria–Magyarországgal szövetséges hadviselő államokban és az antant országokban is hasonló folyamatok mentek végbe. Látni kell, hogy a tendencia már a 19. század utolsó harmadától megindult Nyugat-és Közép-Európában, a dinamikus gazdasági fejlődésnek és az abból következő társadalmi változásoknak köszönhetően a nők egyre nagyobb számban kapcsolódtak be a közoktatásba, szereztek képesítést és helyezkedtek el a munkaerőpiacon, mind több pálya és egyetemi szak vált elérhetővé számukra. Az első világháború abban jelent fordulatot, hogy a tradicionális szerepkör felerősödése mellett olyan szegmensekben is számottevő mértékben jelentek meg a női szereplők, ahol ezt megelőzően kevésbé, vagy csak minimális létszámban képviseltették magukat.

Bár a háború után sokan kénytelenek voltak visszatérni a tűzhelyekhez, a világ mégsem lett már ugyanolyan, mint korábban, hiszen számos országban választójogot kaptak a nők, jónéhány munkakörben és egyetemi képzésben állandóvá vált a jelenlétük. Jól illusztrálja ezt a változást az első pilótanők (Steinschneider Lilly, Aemelia Mary Erhart, majd később Jacqueline Auriol) megjelenése. Ekkor vette kezdetét az a folyamat, amely a második világháborún át (lásd: Borisz Vasziljev1969-ben napvilágot látott *A hajnalok itt csendesek* című regényét a szovjet női katonák tragikus példájáról) napjainkig tart a nők hadseregben való jelenléte terén. 2023-ban például az amerikai fegyveres erők kötelékében 225.119 nő szolgált, ami a teljes személyi állomány 17,7%-át tette ki.[1] A Központi Statisztikai Hivatal

[1] U.S. Department of Defense: *2023 Demographics Profile of the Military Community*. Washington, D.C., Office of the Deputy Assistant Secretary of Defense (Military Community and Family Policy), 2024. 18.

adatai szerint 2024-ben a Magyar Honvédség tiszti és tiszthelyettesi állományában 3513 nő szolgált, ami e személyi kategória 23,6%-át tette ki.[2]

A nők azonban bármilyen fontos szerepet is játszottak, a tárgyalt korszakban nem váltak egyenlőekké, hiszen „csupán" a hős férfiak erőfeszítéseit támogatták. A modern társadalmi viták és a nők katonai szerepvállalásával kapcsolatos ellenérzések is jól illusztrálják a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiai feszültségeket. Ennek a lenyomata a neves brit hadtörténész, John Keegan *A Hadviselés története* című munkájának alábbi néhány sora, amelyben arról értekezik, hogy: „*A hadviselés… az egyetlen emberi tevékenység, amelytől a nők – a legjelentéktelenebb kivételekkel – mindig és mindenhol elkülönültek… a nők… nem harcolnak. Ritkán harcolnak egymással, és soha semmilyen katonai értelemben nem harcolnak férfiakkal. Ha a háború olyan régi, mint a történelem, és olyan egyetemes, mint az emberiség, akkor most be kell lépnünk abba a rendkívül fontos korlátba, hogy ez egy teljesen férfias tevékenység."*[3]

Hasonló kijelentést tett Doug Wilson lelkipásztor (az Idaho államban működő Reformed Evangelical Churches, CREC, társalapítója: „*nem hiszem, hogy a nőknek vezető pozíciókat kellene betölteniük a hadseregben, vagy hogy alkalmasak lennének kiemelt harci szerepek ellátására*". Ugyanez a szemlélet tükröződik a regnáló amerikai védelmi miniszter, Pete Hegseth több nyilvános megszólalásában is. 2025 augusztusában például egy olyan videót osztott meg, amelyben több lelkipásztor azt állítja, hogy a nőknek többé nem kellene engedélyezni a szavazást.[4] 2024 novemberében Hegseth még azt taglalta, hogy szerinte nem kellenek nők a katonaságba, mert a kizárásuk az egyik záloga a hatékonyságnak.[5] 2025-ben már árnyaltabban fogalmazott, amikor kijelentette, hogy engedélyezné a nők további szolgálatát mindaddig, amíg azok ugyanazoknak a kritériumoknak felelnek meg, mint a férfiak.[6]

A nemi szerepekről alkotott konzervatív felfogások tehát a 21. században is tovább élnek, és nem kizárólag politikai, hanem társadalmi és családi szinten is hatnak. A hadseregben szolgáló nőkkel szembeni sztereotípiák egyes családok esetében visszatartó erőként jelennek

[2] Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar statisztikai évkönyv, 2024.* Budapest, KSH, 2025. 5.7.1. táblázat. 416.
[3] Keegan, John (2002): *A hadviselés története*. Budapest, Corvina Kiadó, 80.
[4] *Az amerikai védelmi miniszter megosztott egy videót, amiben a nők szavazati joga ellen szólalnak fel.* Online: https://24.hu/kulfold/2025/08/10/pete-hegseth-vedelmi-miniszter-amerika-nok-szavazati-jog-botrany/
[5] Flaherty, Anne (2025): *Hegseth softens stance on women in combat, calls for policies already in place.* ABC News. Online: https://abcnews.com/Politics/hegseth-softens-stance-women-combat-calls-policies-place/story?id=117669190
[6] U.S. Senate, Committee on Armed Services: *To Conduct a Confirmation Hearing on the Expected Nomination of Mr. Peter B. Hegseth to be Secretary of Defense.* Washington, D.C., 2025. 11–13., ill. 54.

meg, ami miatt nem támogatják női hozzátartozóik katonai pályaválasztását, míg mások számára éppen ezek a körülmények jelentenek motivációt és erősítik a katonai hivatás iránti elköteleződést. Mindezek kihatnak a nők katonai és politikai lehetőségeire, amelyet hadtörténeti és társadalomtörténeti megközelítésben vizsgálok, különös figyelmet fordítva a női szerepvállalás lehetőségeire, illetve korlátjaira, ezzel is hangsúlyozva a téma aktualitását.

A fenti példák jól alátámasztják azt az általános közvélekedést, amely szerint a hadviselés, a háború a férfiak dolga, a nők pedig legfeljebb csak segítő szerepekben tűntek fel ezzel kapcsolatosan, hiszen oly távol áll jellemüktől ez a tevékenység. Kutatásom egyik alapvető kiinduló kérdése éppen az volt, hogy ez a széles körben elterjedt felfogás mennyiben felel meg a történeti valóságnak.

Másrészt mindig is meg szerettem volna ismerni alaposabban a kortársak által csak Nagy Háborúként emlegetett esemény történetét. Ük-, déd- és nagyapáink generációjának harca volt ez, akik a fronton és az azt ellátó hátországban egyaránt megtapasztalták a világháború borzalmait. Aligha akadt olyan család, amelynek ne lett volna legalább egy férfi tagja a hadszíntéren, így az első világháború valóban mindannyiunk közös történetének részét képezi. A tankönyvekben jellemzően elsősorban a harctéri eseményekkel ismerkedhettünk meg, engem azonban mindig is érdekelt a hétköznapi emberek sorsának alakulása is. Szerettem volna megérteni, mit kellett átélnie a hátország lakóinak, milyen nehézségekkel szembesültek, miként próbáltak segíteni a rászorulókon, és milyen tényezők tették lehetővé a háború éveken át tartó fenntartását.

A témával először a 2014-es centenárium alkalmával foglalkoztam részletesebben. Ekkor írtam meg *A háborús hátország megpróbáltatásai* című OTDK-dolgozatomat, amely a szekció tíz legjobb pályaműve közé került, és egyben a történelem alapképzésen benyújtott szakdolgozatommá vált. Majd 2018-ban, immáron a nőkre fókuszálva, a szakirodalom mellett elsősorban primer sajtóforrásokra támaszkodva készítettem el történelem mesterszakos diplomamunkámat. Ezek a dolgozatok azonban leginkább a társadalmi vonatkozásait vizsgálták a kérdéskörnek, ugyanakkor elkészítésük során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a nők meghatározó szerepet játszottak a konfliktus idején nem csupán a számukra korábban kijelölt hagyományos területeken, hanem a hadigazdaságban, a hadiüzemekben és a katonai kórházakban, sőt a hadszíntereken is. Mindezek adták összességében az indíttatást a Hadtudományi Doktori Iskolába való jelentkezésre és a disszertáció megírására. Alapvető célkitűzésem a civil jellegű hadtörténeti megközelítés helyett a téma hadtudományi

vonatkozásainak feltárása, elemzése, valamint a megfelelő tanulságok és következtetések levonása.

A disszertáció témája a nők szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejében az 1914–1918 közötti időszakban. A címben szereplő „Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres ereje" fogalma alatt a dualista állam fegyveres szervezeteit értem, vagyis a közös hadsereget (*k.u.k. Armee*), a császári és királyi haditengerészetet (*k.u.k. Kriegsmarine*), a magyar királyi Honvédséget, a császári-királyi Landwehrt, valamint a népfelkelést. E szervezet felépítését a kiegyezést követő véderőtörvények, mindenekelőtt az 1868. évi XL. törvénycikk határozta meg.[7] A disszertáció középpontjában azok a nők állnak, akik a Monarchia fegyveres erejében vagy annak működéséhez közvetlenül kapcsolódó szervezetekben és szolgálatokban tevékenykedtek a Nagy Háború időszakában. Ennek megfelelően a vizsgálat nemcsak a katonai szervezet alkalmazásában álló nőkre, hanem a fegyveres erő működését közvetlenül támogató egészségügyi, gazdasági és egyéb háttérszolgálatok női résztvevőire is kiterjed.

A dolgozat elemző nyelvezete következetesen a *„nők", „női szereplők" „női személyzet", „női asszisztensek", „női munkavállalók",* illetve *„női segéderők"* fogalmakat használja. A korabeli forrásokban megjelenő normatív vagy paternalista megnevezések *(„honleány", kisasszony, diákleány „hölgy")* kizárólag idézett vagy elemzett forrásnyelvként jelennek meg.

A disszertáció a hadtörténeti, társadalomtörténeti és nőtörténeti megközelítések metszéspontjában helyezkedik el, ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy nem gender-alapú elemzést alkalmaz. Két domináns irány van jelen a dolgozatban: a klasszikus nőtörténet, ami a nők láthatóvá tételére, életrajzi és társadalmi szerepeik bemutatására, a női tapasztalat rekonstruálására, valamint a korábban háttérbe szorított női szereplők történeti integrálására törekszik. A másik irány, amit követek az a társadalomtörténeti elemzés, amely pedig a strukturális folyamatokat, intézményi működést, társadalmi mobilizációt, munkamegosztást, hatalmi viszonyokat, társadalmi reprezentációkat vizsgálja.

Ennek megfelelően a szöveg egyes fejezetei hagyományos nőtörténeti megközelítést alkalmaznak, amely elsősorban a női tapasztalatok, szerepvállalások és társadalmi láthatóság bemutatására koncentrál. Ezek tipikus fogalmai *„a nők helyzete", „a nők szerepe", „a nők hozzájárulása", „a női áldozatvállalás", „láthatatlan munka*". Más fejezetek inkább

[7] Lásd erről: Balla Tibor (2015): Az Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres ereje a Nagy Háború kitörésekor. In: Szakály Sándor (szerk.): *Egy ezred év viharaiban meg nem rendült törhetetlen hűség. Székesfehérvár, Magyarország és a Nagy Háború.* Budapest, L'Harmattan, 11–24.
1868. évi XL. törvénycikk a véderőről. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800040.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei

társadalomtörténeti és intézménytörténeti elemzési keretben értelmezik a női munkaerő mobilizációját és a hadszervezet működését, olyan fogalmakkal, mint „*munkaerő-mobilizáció”, „intézményi integráció”, „társadalmi szerepelvárás”, „hátországi munkamegosztás”, „hadigazdasági racionalizáció*”. A kettős elemzési keret biztosítja, hogy a vizsgálat egyszerre értelmezze a női háborús tapasztalatok szubjektív dimenzióit, valamint a katonai és hadigazdasági intézményrendszer objektív működési mechanizmusait. A dolgozat elsődlegesen társadalom- és hadtörténeti megközelítésben vizsgálja a nők első világháborús szerepvállalását, miközben a nőtörténeti kutatások eredményeit elsősorban elemzési perspektívaként és historiográfiai keretként alkalmazza.

A kutatási téma aktualitása, újszerűsége, valamint a tudományos probléma megfogalmazása

Dolgozatomban a nők Nagy Háború alatti magyarországi szerepvállalásának elsődleges levéltári és szakirodalmi források felhasználásával történő, hadtudományi szempontú összefoglalására vállalkoztam, amelyet a korábbi hazai szakirodalom még nem végzett el, éppen ez adja újszerűségét. A dolgozat témájának aktualitásához nem férhet kétség, hiszen a Magyar Honvédség kötelékében szolgáló nők száma folyamatosan bővül, és egyre komolyabb szerepet vállalnak, éppen ezért a had-, gazdaság- és társadalomtörténeti előzmények, vonatkozások megismerése alapvető fontosságú a magyar haderőben napjainkban is zajló összetett folyamatok megértéséhez és feldolgozásához.

Azokkal az interpretációkkal szemben, amelyek a női háborús részvételt kizárólag kiegészítő vagy ideiglenes jelenségként értelmezik, amellett érvelek, hogy a nők jelenléte a hadsereg működésében strukturális jelentőséggel bírt, még ha ez formálisan nem is járt együtt teljes intézményi elismeréssel.

A Monarchia haderejének női segédszemélyzetét a magyar hadtörténetírás csak töredékesen vizsgálta, a kutatások többsége vagy általános nőtörténeti, vagy egészségügytörténeti, vagy emlékezetpolitikai fókuszú, miközben hiányzik a hadszervezet működésébe integrált női szerepek komplex elemzése. A nemzetközi kutatás már régóta foglalkozik "*women and war", "military gender history", "home front studies", "total war mobilization*" kérdésekkel, de Ausztria–Magyarország vonatkozásában továbbra is vannak hiányok, amikre közösen, magyar kutatóként tudunk válaszolni.

A kutatás során abból a hadtörténeti alapfeltevésből indulok ki, hogy a modern tömeghadseregek működése a Nagy Háború alatt a társadalom korábban nem látott mértékű mobilizációját igényelte, amely a női munkaerő hadszervezeti és hadigazdasági integrációját is elősegítette. A dolgozat központi tudományos problémája annak vizsgálata, hogy az első világháború során az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezete milyen módon és milyen korlátok között integrálta a női munkaerőt, valamint, hogy ez milyen intézményi és társadalmi következményekkel járt. A munka egyik nóvuma, hogy a női szerepvállalást nem kizárólag társadalomtörténeti vagy emlékezetpolitikai szempontból vizsgálom, hanem a Monarchia hadszervezetének működésével összefüggésben elemzem. A disszertáció hozzájárulhat a Dunai Birodalom hadszervezetének működéséről alkotott kép árnyalásához is, különösen a hátországi támogató és adminisztratív funkciók személyi összetételének vizsgálatán keresztül.

A kutatás újdonsága nem kizárólag abban áll, hogy feltárom a nők első világháborús szerepvállalásának különböző formáit, hanem abban is, hogy azt a hadszervezet működésének és a modern tömegháború erőforrás-gazdálkodásának összefüggésében értelmezem. A nőket nem pusztán a háború passzív elszenvedőiként vagy rendkívüli egyéni teljesítményeket nyújtó szereplőkként vizsgálom, hanem a hadviselés személyi és gazdasági erőforrás-rendszerének funkcionális elemeiként. Ennek megfelelően a katonai szervezet működése, a hadigazdaság, a hátország és a hadszíntér közötti kapcsolatrendszer vizsgálatán keresztül elemzem a női szerepvállalás különböző formáit.

A hadtudomány klasszikus elméletei alapján az első világháború a tömeghadseregek és a totális mozgósítás korszaka, ahol a frontvonal és a hátország (*Front und Heimat*) közötti merev elhatárolódás felbomlott.[8] A totális háború kontextusában a nők fegyveres erőkbe történő bevonása nem marginális epizód, hanem a hadviselő képesség fenntartásának stratégiai feltétele. A munkám során igyekszem rávilágítani arra, hogy a Monarchia hadvezetése a háború elhúzódásával kénytelen volt a humánerőforrás-gazdálkodását radikálisan átstrukturálni, s a hátországi fegyvertelen és adminisztratív funkciók szisztematikus női munkaerővel történő kiváltásával (élőerő-kiváltás és szolgálati racionalizáció) közvetlenül biztosítani a frontvonal harcoló alakulatainak feltöltöttségét. A

[8] A fogalom előzményei már Carl von Clausewitz háborúelméletében is fellelhetők, különösen az abszolút háború (*absolute Krieg*) koncepciójában, amely egy olyan elméleti végpontot jelöl, ahol a háborúban részt vevő felek minden rendelkezésre álló erőforrásukat mozgósítják. A kifejezés a két világháború közötti katonai gondolkodásban terjedt el, és legismertebb értelmezéseit Léon Daudet francia író-újságíró és Erich Ludendorff adta, aki az első világháború német hadvezetésének kulcsfigurája volt. A modern háborút a teljes társadalom politikai, gazdasági és pszichológiai erőforrásainak bevonásával jellemezte. Lásd erről: Clausewitz, Carl (2013): *A háborúról.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 37–57.; Léon Daudet (1918): *La guerre totale.* Paris: Nouvelle librairie nationale, 8–18.; Ludendorff, Erich (1935): *Der totale Krieg.* München: Ludendorffs Verlag, 3–35.

nők első világháborús katonai alkalmazása nem pusztán átmeneti és marginális szükségmegoldás volt, hanem a modern, ipari tömeghadseregek fenntarthatóságának és működési hatékonyságának strukturális sarokköve.

Kutatási kérdések és hipotézisek

A disszertáció a következő kutatási kérdésekre keresi a választ:

1. Milyen formákban kapcsolódtak be a nők az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének működésébe az első világháború időszakában?
2. Mely területeken jelent meg a női szerepvállalás a hadsereg közvetlen és közvetett támogató rendszerében, különösen a katonai egészségügy, az adminisztráció, a segédszolgálatok és a Vöröskereszt működésében?
3. Milyen problémák és nehézségek kísérték a nők fegyveres erőkhöz kapcsolódó szolgálatát, valamint mely területeken bizonyult tevékenységük különösen jelentősnek?
4. Miként módosult, formálódott a nőkről és szerepükről korábban kialakult kép a háborús körülmények következtében, valamint eredményeként?
5. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az Osztrák–Magyar Monarchia és más hadviselő államok női mobilizációs gyakorlata között?

A kutatás elején az alábbi hipotéziseket állítottam fel:

H1: Az első világháború során az Osztrák–Magyar Monarchiában a női munkaerő intézményes alkalmazása a hadigazdaságban és a hadsereg háttérszolgálataiban a hadigazdasági és hadszervezeti fenntarthatóság alapvető feltételévé vált.

H2: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése a női segéderők alkalmazását fokozatosan formalizált szolgálati keretek közé integrálta.

H3: Az első világháború során a nők elleni háborús erőszak, az internálás, valamint a megszállt területeken alkalmazott katonai kényszerintézkedések nem elszigetelt események voltak, hanem a modern tömegháború katonai működéséből következő, intézményesen is értelmezhető jelenségek, amelyek a civil lakosság feletti katonai kontroll eszközeiként szolgáltak.

H4: A nők hadigazdasági és katonai segédszolgálati alkalmazása átalakította a női munkavállalás társadalmi megítélését és intézményi elfogadottságát.

H5: A Monarchia kényszerű modernizációja, a női segédcsapatok formalizálása és a hátországi munkaerő-racionalizáció nem elszigetelt jelenség volt, ugyanez lezajlott a központi hatalmak és az antant államainak mozgósítási gyakorlatában.

A kutatás célkitűzése és módszertana

A disszertáció jellegét tekintve az alkalmazott hadtudományi kutatások[9] körébe sorolható, mivel a fegyveres erők működéséhez kapcsolódó társadalmi és szervezeti jelenségeket vizsgálja. A munka középpontjában a női munkaerő hadseregben és hátországban betöltött funkciói állnak, különös tekintettel arra, miként járultak hozzá a katonai rendszer fenntartásához az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús időszakában. A téma jellegénél fogva a hadtudomány és a társadalomtörténet határterületén helyezkedik el.

A hadtudomány (feltáró, elemző, összehasonlító) kutatási módszereinek az alkalmazásával célom a nők korábbaikhoz képest jelentősen megváltozott szerepének, továbbá áldozatvállalásának bemutatása az első világháború időszakában. Feltárom és elemzem mindennek a törvényi hátterét, a hadseregre, a gazdaságra és a társadalomra gyakorolt pozitív és negatív hatásait és következményeit a témát felölelő összegyűjtött primer levéltári forrásanyag és a legújabb szakirodalmi kutatási eredmények, megállapítások elemzése, értékelése és szintetizálása segítségével. A megváltozott női szerepek érzékeltetését konkrét példákon keresztül teszem meg.

A kutatás során felhasznált források sajátosságai szükségessé teszik azok kritikai kezelését és a vizsgálat korlátjainak explicitté tételét. A levéltári kutatás egyik alapvető nehézsége, hogy a fennmaradt dokumentumok döntő többsége katonai és adminisztratív intézmények működéséhez kötődik, így azok elsősorban intézményi nézőpontot közvetítenek. Ebből fakadóan a női szereplők megjelenése sok esetben közvetett, fragmentált, illetve az adott szervezeti logikának alárendelt módon történik.

A katonai adminisztráció forrásai emellett strukturális torzításokat is hordoznak, mivel a dokumentáció elsődleges célja nem a társadalmi folyamatok rögzítése, hanem a működés fenntartása volt. Ennek következtében a női jelenlét gyakran csak akkor válik láthatóvá, amikor az a hadsereg működése szempontjából relevánssá válik, ami torzíthatja a tényleges részvétel arányait és jellegét.

[9] Ezen rész elkészítéséhez az alábbi munkát vettem alapul: Gőcze István: A tudományos kutatás módszerei. *Hadtudományi Szemle*, 2011. 3. sz. 157–166.

A sajtóforrások felhasználása szintén körültekintést igényel, mivel azok a háborús propaganda és a társadalmi mobilizáció eszközeként működtek. Ennek megfelelően a női szerepek ábrázolása sok esetben normatív és idealizált keretek között jelenik meg, amely nem feltétlenül tükrözi a mindennapi tapasztalatokat.

A visszaemlékezések és memoárok további sajátossága, hogy retrospektív konstrukciók, amelyek az egyéni tapasztalatokat utólagos értelmezési keretekbe ágyazzák. Ezek a források ugyanakkor nélkülözhetetlenek a női tapasztalat rekonstruálásához, de használatuk során figyelembe kell venni az emlékezet szelektív és narratív természetét.

Mindezekből következően a dolgozat a különböző típusú források összevetésére és kritikai szintézisére törekszik, annak érdekében, hogy a női szerepek minél árnyaltabb és több szempontot érvényesítő rekonstrukciója valósulhasson meg.

A hipotézisek igazolása és értékelése a történeti források (levéltári dokumentumok, naplók, visszaemlékezések, sajtóforrások, rendeletek) kritikai elemzése és összehasonlító vizsgálata révén történik, az elméleti-logikai módszerek (analízis, szintézis, indukció, dedukció és analógia) alkalmazásával.

A vizsgálat induktív úton, egyedi forrásokból (ápolónői naplók, toborzási kérvények, helyőrségi jelentések) kiindulva térképezi fel a nők intézményi szerepvállalásának mintázatait, majd ezekből deduktív módon vonja le a cs. és kir. haderő szervezeti-fegyelmi logikájára vonatkozó általánosabb következtetéseket; az analízis és szintézis műveletei az egyes irattári egységek (pl. hadosztályparancsnokságok iratanyaga) belső tagolásának feltárásában, illetve azok összegző értelmezésében realizálódnak, míg az analógia elsősorban a német hadigazdaság párhuzamos jelenségeivel való összevetésben kap szerepet.

A kutatás várható tudományos eredményei

A disszertáció elsőként tesz kísérletet a magyar szakirodalomban a nők és a haderő, valamint a nők és a társadalom, továbbá a gazdaság viszonylatában az első világháború idején bekövetkezett hazai változások tudományos összegzésére. A dolgozat had-, gazdaság- és társadalomtörténeti megállapításai, valamint az azokból levont következtetések a nők első világháború alatti és utáni szerepének globális megváltozásáról jól hasznosíthatóak lesznek a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karán folyó hadtörténelem oktatásban, valamint a katonai vezető és a doktoranduszképzésben. Minden bizonnyal további hadtudományi és interdiszciplináris kutatások elindítója lehet. Emellett

tanulságai felhasználhatóak a Magyar Honvédség női katonái és honvédelmi alkalmazottainak integrációjában.

A releváns szakirodalom és a források áttekintése

Az értekezés elkészítése során elsősorban magyar, angol és német nyelvű szakirodalmakra, levéltári forrásokra, valamint első világháborús naplókra és visszaemlékezésekre támaszkodtam. A személyes források kiemelt jelentőséggel bírnak a háborús tapasztalatok mindennapi, egyéni és érzelmi dimenzióinak feltárásában. Ezek a dokumentumok lehetővé teszik, hogy a hivatalos, intézményi narratívák mellett megjelenjenek azok a szubjektív nézőpontok is, amelyek érzékeltetik a háború társadalmi hatásait, különösen a nők szerepvállalásának, terheltségének és megítélésének változásait. A naplók és visszaemlékezések így nem csupán kiegészítik az adminisztratív és statisztikai forrásokat, hanem nélkülözhetetlenek a mentalitástörténeti és nőtörténeti összefüggések árnyalt értelmezéséhez, valamint a háborús hétköznapok sokszínűségének rekonstruálásához.

A szakirodalom áttekintésének célja, hogy bemutassa a nők első világháborús szerepének értelmezési kereteit a nemzetközi és hazai történetírásban, valamint feltárja azokat a kutatási irányokat, amelyek a hadtörténeti és hadtudományi nézőpontból e kérdéskörhöz kapcsolódnak.

A feldolgozott forrásanyag földrajzi és tematikai szempontból is széles spektrumot ölel fel. A vizsgálat középpontjában az Osztrák–Magyar Monarchia területén szolgáló, illetve a hátországban tevékenykedő nők állnak, különös tekintettel a hadtörténeti vonatkozásokra, a női munkaerő katonai alkalmazásának feltételeire és a nők háborús szerepvállalásának intézményi kereteire.

1. Elsődleges források

A kutatás alapját az elsődleges, kortárs források – levéltári iratok, naplók, levelezések, sajtóanyagok és egyéb dokumentumok – képezik, amelyek közvetlen betekintést nyújtanak a nők háborús szerepvállalásának körülményeibe, különös tekintettel a hadiegészségügyi szolgálat és a segítő tevékenységek területére.

A disszertáció szempontjából kiemelt jelentőségű a primer levéltári források feltárása és elemzése, mivel ezek teszik lehetővé a női háborús részvétel konkrét, intézményi és társadalmi kontextusban való vizsgálatát. A forrásanyag összességében rendkívül szerteágazó

és jelentős mennyiségű, ami a téma komplexitását és a több szinten zajló társadalmi beágyazottságát is tükrözi.

Főként a Hadtörténelmi Levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, valamint a Budapest Főváros Levéltára releváns anyagaira támaszkodtam.

A Hadtörténelmi Levéltár első világháborús iratanyaga kiemelkedően fontos primer forrásbázist jelent a korszak katonai adminisztrációjának, hadigazdasági működésének és társadalmi folyamatainak kutatásához. Különösen értékesek a Honvédelmi Minisztérium 4. és 4/a. csoportjának iratai, amelyek a női munkaerő alkalmazásával, valamint a munkás- és bérmozgalmak, illetve a sztrájkügyek kezelésével foglalkoztak az első világháború éveiben. Az anyag alapján feltárható, hogy a háború elhúzódása miként alakította át a hátország társadalmi és gazdasági viszonyait, illetve hogyan reagált minderre a katonai vezetés és az államigazgatás.

A Honvédelmi Minisztérium iratanyagának 608–610. dobozaiban fennmaradt rendeletek, körlevelek, jelentések és minisztériumi feljegyzések részletesen dokumentálják a női munkaerő katonai és hátországi alkalmazásának megszervezését. Az iratokból rekonstruálható, hogy a honvédelmi vezetés a fokozódó munkaerőhiány enyhítésére egyre szélesebb körben kívánta női segéderőkkel kiváltani a hátországi szolgálatot teljesítő férfi állományt, hogy azokat frontszolgálatra lehessen átcsoportosítani. A dokumentumok kitérnek a női alkalmazottak toborzására, az alkalmazás szervezeti és gyakorlati problémáira, a szolgálati területek kijelölésére, valamint a tiszti étkezdékben és katonai hivatalokban történő foglalkoztatás kérdéseire. A magyar és német nyelvű iratok egyaránt jelzik a közös osztrák–magyar hadügyi adminisztráció működését és a Monarchia bürokratikus rendszerének összetettségét.

A forráscsoport másik jelentős egységét az első világháborús tiszti kitüntetési javaslatok gyűjteménye alkotja, valamint Fehér Olga haditudósító hagyatéki iratanyaga, amely a HL Personalia gyűjteményben található. Ezek a dokumentumok lehetőséget biztosítanak az egyéni katonai pályaképek, a háborús szolgálat reprezentációja és a korszak hivatalos hősiességdiskurzusának vizsgálatára. A kitüntetési javaslatok narratív részei különösen alkalmasak a katonai értékrend, a szolgálati hierarchiák és az elvárt magatartásformák elemzésére.

A kutatás levéltári forrásbázisát ezek mellett a bécsi Kriegsarchiv (KA) anyagai képezik, amelyek a cs. és kir. Hadügyminisztérium (K.u.k. Kriegsministerium) irattárában találhatók. A

levéltár munkatársainak közreműködésével sikerült hozzáférni az ápolónők alkalmazására vonatkozó dokumentumokhoz, valamint a témához kapcsolódó további iratokhoz. Az anyag lehetővé teszi a közös és magyar hadügyi szervek közötti kommunikáció, a női segédszemélyzet szervezeti és szolgálati kereteinek, valamint a szolgálati feltételek rekonstruálását.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) iratanyaga az első világháborús magyar államigazgatás, hadigazdaság és társadalompolitika vizsgálatához szolgál fontos primer forrásbázisként. A források jelentős része a női munkaerő háborús alkalmazásával, a szociális ellátórendszer működésével, valamint a hátország társadalmi feszültségeinek kezelésével kapcsolatos. A K 148-as és K 255-ös fondok dokumentumai jól mutatják, hogy az államigazgatás már 1915-től tudatosan foglalkozott a hiányzó férfi munkaerő nőkkel történő pótlásának kérdésével, illetve a haditermelés fenntartásához szükséges társadalmi és gazdasági intézkedésekkel. Különösen értékesek azok az iratok, amelyek a hadsereg számára dolgozó üzemek sztrájkjainak kezelésére, valamint a katonai és polgári hatóságok együttműködésére vonatkoznak, mivel ezek a hátország növekvő társadalmi konfliktusait és a militarizált állami kontroll erősödését is mutatják.

A humanitárius és egészségügyi szervezetek működésével kapcsolatos dokumentumok alkotják az anyag második részét. A Magyar Vöröskereszt Egylet jelentései, szabályzatai és betegápolónői képzési programjai részletes képet adnak arról, miként szervezték meg a női önkéntes munka integrálását a háborús egészségügyi ellátásba. Az önkéntes betegápolónői tanfolyamok szabályzata és a lábadozó sebesülteket ellátó bizottság működéséről szóló jelentések nemcsak az intézményi működést dokumentálják, hanem a női szerepvállalás társadalmi legitimációját és a háborús gondoskodás ideológiáját is tükrözik. A Minisztertanácsi jegyzőkönyvekben szereplő betegápolónői ellátási kérdések pedig arra világítanak rá, hogy az állam egyre inkább hivatalos szolgálatként kezelte a női háborús munkavégzést.

A nyomtatott, levéltári jellegű források nemzetközi és összehasonlító perspektívát is kínálnak. A brit *War Cabinet Committee on Women in Industry* jelentése például lehetőséget ad a magyarországi női munkaszervezés nemzetközi kontextusba helyezésére, míg Alois Zobernig hadügyi kiadványa a háborús kémelhárítás és belső biztonság kérdéseibe enged betekintést. A szerb női fegyveres ellenállókról készült propagandaanyag pedig jól szemlélteti a háborús nőábrázolás és az ellenségképzés mechanizmusait. Módszertanilag ezek a források különösen

értékesek, mert a hivatalos adminisztratív dokumentumok mellett a háborús propaganda, a társadalmi reprezentáció és a nemzetközi diskurzusok vizsgálatát is lehetővé teszik.

Az első világháború időszakára vonatkozó jogszabályok és rendeletek fontos normatív forrásbázist jelentenek a háborús állam működésének, a kivételes jogrend kiépülésének, valamint a női szerepvállalás és társadalmi kontroll vizsgálatához. Az 1912–1916 között elfogadott törvények – különösen a hadiszolgáltatásokról és a kivételes intézkedésekről szóló jogszabályok – jól mutatják, miként terjesztette ki az állam a hadigazdasági és társadalmi mozgósítás kereteit a háború idején. A női munkavállalás és egészségügyi szolgálat kérdései a törvényjavaslatokban és miniszteri rendeletekben is megjelentek, amelyeken keresztül a nők oktatási, szakmai és hadi-egészségügyi szerepvállalásának fokozatos intézményesülését követhetjük nyomon.
A belügyminisztériumi körrendeletek különösen jól érzékeltetik a hátország fokozott állami ellenőrzését. Az internálások, a katonák hozzátartozóinak mozgása, a nemi betegségek elleni védekezés vagy az ápolónők hadiszolgálata kapcsán kiadott rendelkezések a háborús társadalom mindennapi szabályozásába engednek betekintést.

Végül a sajtóforrások a női szerepvállalás, a hadigazdaság társadalmi hatásai és a háborús közvélemény vizsgálatához nyújtanak fontos kiegészítő forrásbázist. A különböző politikai irányultságú lapok – például a *Pesti Napló,* a *Népszav*a, a *Pesti Hírlap* vagy a *Vasárnapi Újság* – eltérő nézőpontból tárgyalták a női munka, a hadiszolgálat, az önkéntes ápolónői tevékenység és a hátország erkölcsi problémáinak kérdéseit. A sajtóanyagok jól érzékeltetik, hogy a női munkavállalás egyszerre jelent meg hazafias kötelességként, gazdasági szükségszerűségként és társadalmi viták tárgyaként.

2. Szakirodalom

A nők első világháborús szerepének kutatása az elmúlt évtizedekben a nemzetközi történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő területévé vált. Míg a korai munkák elsősorban a háború társadalmi következményeire, a munkaerőhiányra és a jótékonysági tevékenységekre összpontosítottak, addig az 1980-as évektől kezdődően a kutatás fókusza fokozatosan a nők aktív háborús szerepvállalására, valamint annak társadalmi, gazdasági és katonai következményeire helyeződött át. A nőtörténeti és társadalomtörténeti vizsgálatok mellett egyre nagyobb hangsúlyt kaptak azok a kutatások is, amelyek a női mobilizációt a modern tömegháború működésének szerves részeként értelmezik.

A nemzetközi szakirodalomban ugyanakkor nem alakult ki egységes álláspont a női szerepvállalás történeti értelmezését illetően. Az egyik meghatározó historiográfiai vita középpontjában az a kérdés áll, hogy az első világháború a nők társadalmi emancipációjának fordulópontját jelentette-e, vagy csupán átmeneti, a háborús szükséghelyzet által kikényszerített változásokat idézett elő. Ezzel párhuzamosan módszertani különbségek is megfigyelhetők: míg egyes kutatók elsősorban a társadalmi nem, a reprezentáció és a női tapasztalatok felől közelítik meg a kérdést, addig mások a hadszervezet, az állami mobilizáció és a hadigazdaság intézményi működésére helyezik a hangsúlyt. A jelen kutatás e két megközelítés eredményeit egyaránt hasznosítja, ugyanakkor elsődlegesen hadtörténeti és intézménytörténeti perspektívából vizsgálja a női szerepvállalást.

A női szerepek nemzetközi kutatásának egyik meghatározó alakja Susan R. Grayzel, akinek munkássága alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a nők első világháborús tevékenysége a hadtörténeti kutatások perifériájáról a történeti elemzések középpontjába kerüljön. Álláspontja szerint a háború nem csupán a hátország gazdasági működését alakította át, hanem a női társadalmi szerepek újraértelmezését is elősegítette. Elemzéseiben a női munkavállalás, a propaganda és az állami mobilizáció egymással összefüggő folyamatként jelenik meg, amelyek együttesen változtatták meg a nőkről alkotott társadalmi képet.[10]

Grayzel optimistább értelmezésével részben szemben állnak Christa Hämmerle kutatásai, amelyek a Monarchia hátországának mindennapjait és a női tapasztalatokat vizsgálják. Személyes forrásokra – naplókra, levelezésekre és visszaemlékezésekre – támaszkodva arra hívja fel a figyelmet, hogy a háború nem számolta fel automatikusan a hagyományos nemi szerepeket. A női munkavállalás kiszélesedése mellett továbbra is meghatározóak maradtak a családi kötelezettségek, a veszteségélmények és a társadalmi alkalmazkodás kényszerei. Megközelítése ezért elsősorban a háború megélt tapasztalatát helyezi előtérbe, szemben azokkal a kutatásokkal, amelyek elsősorban intézményi vagy szervezeti oldalról közelítik meg a női mobilizáció kérdését.[11]

A hadtörténet és a társadalomtörténet összekapcsolásának jelentős állomását jelenti a Karen Hagemann és Ralf Pröve szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, amely arra mutat rá, hogy a hadviselés és a társadalmi nemi rend történetileg elválaszthatatlan egymástól. A kötet szerzői amellett érvelnek, hogy a katonai intézmények működését nem lehet kizárólag

[10] Grayzel, Susan R. (2014): Men and women at home. In: Winter, Jay (Edited by): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 129–159.
Grayzel, Susan R. (2002): *Women and the First World War.* London–New York, Longman-Pearson Education.

[11] Hämmerle, Christa (2014): *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn.* Vienna, Böhlau Verlag.

szervezeti vagy hadműveleti szempontból értelmezni, hanem figyelembe kell venni azok társadalmi beágyazottságát és a nemi szerepek változását is. Különböző esettanulmányokon keresztül elemzik a szerzők a nemi szerepek, a munkamegosztás és a társadalmi elvárások alakulását, ezzel hozzájárulva a hadtörténeti és társadalomtörténeti megközelítések összekapcsolásához.[12] Jelen dolgozat ehhez kapcsolódva vizsgálja a női szerepek alakulását, ugyanakkor nem a gender mint elsődleges analitikai kategória felől közelít, hanem a női jelenlét intézményi és strukturális beágyazottságára helyezi a fókuszt.

A nemzetközi historiográfia újabb szintézisét képviseli a *The Cambridge History of the First World War* második, *The State*[13] című kötete, amely az első világháborút az állam, a hadsereg és a társadalom kölcsönhatásain keresztül vizsgálja. A *Civil-military relations*, *War economies* és *Workers* című fejezetek arra mutatnak rá, hogy a modern tömegháború alapvetően átalakította a hadviselő államok működését: a katonai szükségletek egyre szorosabban kapcsolódtak a gazdaság, az ipar és a civil munkaerő mozgósításához. E megközelítés szerint a női munkavállalás és a hadseregben betöltött szerepek bővülése nem önmagában értelmezhető társadalmi változás volt, hanem a háborús állam működésének strukturális következménye. A munka ezért fontos elméleti és historiográfiai keretet nyújt a női segéderők Monarchián belüli alkalmazásának értelmezéséhez.

Alexandra Hois (2012)[14] az Osztrák–Magyar Monarchia női segéderőinek jogi, szervezeti, valamint társadalmi aspektusait vizsgálja nemzetközi összehasonlító keretben, és fontos adalékot nyújt a női katonai és félkatonai szerepek intézményesülésének megértéséhez. Külön erőssége a hadügyminisztériumi rendeletek és a szabályozási környezet részletes elemzése, amely hozzájárul a női munkaerő katonai rendszerbe történő integrációjának jogi-institucionális feltárásához. Ugyanakkor megközelítése elsősorban normatív és adminisztratív szinten marad és kevésbé tér ki a szabályozás, illetve a tényleges gyakorlati működés, valamint a mindennapi tapasztalatok közötti feszültségekre. A jelen dolgozat ehhez a kutatási irányhoz kapcsolódva nemcsak az intézményi kereteket vizsgálja, hanem a női szerepek tényleges hadseregbeli működését is, különös tekintettel az integráció különböző formáira (segéderők, ápolónők, hírszerzésben részt vevő nők, haditudósítónők és harcoló nők). Ezzel a

[12] Hagemann, Karen – Pröve, Ralf (Hg.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel (Geschichte und Geschlechter*). Frankfurt am Main–New York, Campus Verlag.

[13] Winter, Jay (Edited by) (2014): *The first world war. Volume II. The State. Part III. The Sinews of war.* Cambridge: Cambridge University Press, 91–126., ill. 295-–358.

[14] Hois, Alexandra (2012): „*Weibliche Hilfskräfte in der österreichischungarischen Armee im Ersten Weltkrieg.* Diplomaarbeit. Universität Wien.

női jelenlétet nem pusztán jogi vagy szervezeti kategóriaként, hanem a hadigépezet működésébe beágyazott, strukturális jelenségként értelmezi.

Manfried Rauchensteiner munkássága elsősorban azért bír kiemelkedő jelentőséggel a jelen kutatás szempontjából, mert az első világháború történetét nem kizárólag hadműveleti események sorozataként, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia politikai, gazdasági és társadalmi működésének összefüggésében értelmezi. Monumentális összefoglaló művében a háborús gazdaság, a hadiipar átalakulása és a munkaerő-mobilizáció olyan strukturális folyamatként jelenik meg, amely nélkül a Monarchia haderejének működése nem érthető meg. Bár a női munkaerő kérdése nem áll elemzésének középpontjában, megállapításai fontos keretet biztosítanak annak vizsgálatához, hogy a növekvő emberanyaghiány miként tette szükségessé a nők fokozott bevonását a katonai igazgatásba és a hadigazdaság különböző területeire.[15]

Ettől eltérő megközelítést képvisel Ernst Rutkowski munkássága, amely úttörő módon irányította a figyelmet a Monarchia katonai rendszerében szolgáló nők tevékenységére. Kutatásának jelentősége abban rejlik, hogy a bécsi Hadilevéltár forrásaira támaszkodva bemutatja a női segéderők, az egészségügyi személyzet és a katonai kitüntetésben részesült nők tevékenységét. Rutkowski értelmezésében a női szerepvállalás elsősorban a kötelességteljesítés, a hazafias helytállás és a katonai szolgálat erkölcsi dimenziói felől jelenik meg. Kevésbé vizsgálja azonban azokat az intézményi és szervezeti folyamatokat, amelyek lehetővé tették a nők tömeges integrációját a hadsereg működésébe.[16] A jelen kutatás ebből a szempontból túl kíván lépni a személyekre és életutakra koncentráló megközelítésen, és a női szolgálatot a Monarchia katonai munkaerő-gazdálkodásának strukturális elemeként értelmezi.

A női szerepvállalás társadalomtörténeti és gendertörténeti kutatásának fontos összegzését nyújtja a *The Cambridge History of the First World War* harmadik, *Civil Society* című kötete. A *war work*, *men and women at home*, *At the front* és a *gender roles in killing zones* című tanulmányok a háborús munkavégzés, a családi élet, a hátország, valamint a front közvetlen közelében végzett női szolgálat kérdéseit vizsgálják. A kötet szerzői egyetértenek abban, hogy az első világháború nem csupán új feladatköröket nyitott meg a nők számára, hanem tartós változásokat idézett elő a nemi szerepek, a társadalmi munkamegosztás és a háborús

[15] Rauchensteiner, Manfried (2017): *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása. Budapest,* Zrínyi Kiadó.
[16] Rutkowski, Ernst (1983): Ein leuchtendes Beispiel von Pflichttreue. Frauen im Kriegseinsatz 1914–1918. Scrinium. *Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare,* Heft 28. Wien, 343–353.

mindennapok szerkezetében.[17] A jelen kutatás e nemzetközi eredményekre épít, ugyanakkor a női szerepvállalást elsősorban a császári és királyi hadsereg intézményrendszerének, személyzeti politikájának és működési mechanizmusainak összefüggésében vizsgálja.

A nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján megállapítható, hogy a kutatások három fő irányzatba sorolhatók. Az első a női tapasztalatok és a társadalmi nem változását állítja a középpontba, amelyet elsősorban Grayzel és Hämmerle munkái képviselnek. A második irányzat a hadsereg és a társadalom kapcsolatát vizsgálja, különös tekintettel a katonai intézmények és a nemi szerepek kölcsönhatására, amely Hagemann és Pröve tanulmányaiban jelenik meg markánsan. A harmadik irányzat a női segéderők jogi, szervezeti és adminisztratív kereteinek feltárására összpontosít, amelynek meghatározó képviselője Alexandra Hois. E kutatások együttesen jelentősen bővítették ismereteinket a női mobilizációról, ugyanakkor továbbra is viszonylag kevés figyelmet fordítanak arra, hogy a női munkaerő milyen szerepet játszott a Monarchia katonai szervezetének tényleges működésében, illetve hogyan kapcsolódott a hadsereg személyügyi és logisztikai átalakulásához.

A magyar történetírásban a nők első világháborús szerepének vizsgálata később bontakozott ki, mint a nemzetközi kutatásban. A korábbi munkák elsősorban a nőnevelés, a család- és társadalomtörténet, valamint az emancipáció kérdéseire összpontosítottak, míg az első világháború női tapasztalatai és a katonai intézményekhez kapcsolódó szerepvállalás csak az utóbbi két évtizedben vált a kutatások hangsúlyos területévé. A hazai szakirodalom ennek megfelelően egyszerre támaszkodik a klasszikus társadalomtörténeti megközelítésekre és a nemzetközi gender-történeti kutatások eredményeire, ugyanakkor a Monarchia fegyveres erejében és annak háttérintézményeiben megjelenő női szerepek intézménytörténeti vizsgálata továbbra is viszonylag kevéssé kutatott terület.

A háború előtti társadalmi viszonyok rekonstrukciójában meghatározó szerepet töltenek be Kéri Katalin[18] és Szécsi Noémi[19] munkái. Kutatásaik közös kiindulópontja, hogy a dualizmus kori társadalomban a női életutakat továbbra is alapvetően a család, a házasság és a hagyományos nemi szerepelvárások határozták meg, ugyanakkor az oktatás bővülése és a modernizáció következtében fokozatosan új társadalmi lehetőségek is megjelentek. E munkák jelentősége elsősorban abban áll, hogy megteremtik annak társadalomtörténeti hátterét,

[17] Winter, Jay (Edited by) (2014): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 100–236.
[18] Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány.
[19] Szécsi Noémi (2024): *Régen minden lánynak jutott férj. A nők neveltetése és szereplehetőségei a 19–20. század fordulóján*. Budapest, Park Könyvkiadó.

amelyből érthetővé válik, miért jelentett az első világháború egyszerre folytonosságot és törést a női szerepek alakulásában. A háború ugyanis nem egy statikus társadalomba érkezett, hanem egy olyan korszakba, amelyben a női munkavállalás és társadalmi szerepvállalás már a fegyveres konfliktus előtt is fokozatos átalakuláson ment keresztül.

A 20. századi magyar nőtörténet elméleti és módszertani megalapozásában kiemelkedő szerepet játszik Pető Andrea munkássága. Kutatásai a társadalmi nem fogalmát olyan elemzési keretként alkalmazzák, amely lehetővé teszi a történeti folyamatok, a hatalmi viszonyok és a társadalmi struktúrák újraértelmezését. Az első világháborút vizsgáló munkáiban különös hangsúlyt kap a háborús erőszak, a női tapasztalatok és a nemi szerepek átalakulásának kérdése.[20] Megközelítése ugyanakkor erősen elméleti és gender-centrikus interpretációs keretre épül, amely a jelen dolgozatban alkalmazott inkább strukturális és intézményi fókuszú társadalomtörténeti elemzéstől részben eltér.

A társadalomtörténeti megközelítést képviselik Gyáni Gábor kutatásai, amelyek a női munkavállalás, a családi struktúrák és a társadalmi modernizáció kapcsolatát elemzik. Vizsgálatai rámutatnak arra, hogy a 20. század elején bekövetkező gazdasági és társadalmi változások a női munkavállalás szerkezetét már a világháborút megelőzően is átalakították. Ebből következően a háborús mobilizáció nem tekinthető teljesen új jelenségnek, hanem egy korábban megindult társadalmi folyamat felgyorsulásaként is értelmezhető. Ez az értelmezés jól kiegészíti a hadtörténeti kutatások eredményeit, hiszen rávilágít arra, hogy a női munkaerő katonai alkalmazásának társadalmi előfeltételei már 1914 előtt kialakulóban voltak.[21]

A Palasik Mária és Sipos Balázs szerkesztésében megjelent tanulmánykötet (*Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*, Napvilág Kiadó, 2005) a női társadalmi és munkaszerepek hosszú távú alakulását vizsgálja. Ez a munka különösen értékes abból a szempontból, hogy történeti folyamatában mutatja be a női szerepek átalakulását és így kontextust teremt az első világháborús időszak női tapasztalatainak értelmezéséhez.[22]

---

[20] Pető Andrea (2006): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 514–532.
Pető Andrea (2015): Az I. világháború története a társadalmi nemek szerint. In: Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100.évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK. 567–577.

[21] Gyáni Gábor (2020): *A nő élete történelmi perspektívában*. Budapest, Hun-Ren Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

[22] Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.) (2005): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.

A *Nők társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon* (szerk. Lengyel Nóra – Sipos Balázs)[23] című tanulmánykötet a legfrissebb hazai szakirodalmi összefoglalások közé tartozik, amely átfogó, több, a hazai nőtörténet prominens kutatói (Acsády Judit, Kéri Katalin, Pető Andrea, Svégel Fanni) munkáira épülő szintézist nyújt a 20. századi magyar nőtörténet és társadalomtörténet főbb kérdéseiről. A munka tematikusan széles spektrumot ölel fel, a női munkaerőpiaci szerepektől és a családi struktúrák átalakulásától kezdve a nőmozgalmak történetén át egészen a társadalmi normák és intézményi viszonyok változásáig. Külön figyelmet fordít a történelmi fordulópontok – így a háborús időszakok – női tapasztalatokra gyakorolt hatásaira, valamint a társadalmi nemi szerepelvárások és strukturális átalakulások összefüggéseire. A kötet a jelen dolgozat szempontjából fontos, korszerű hazai háttérszintézist biztosít a 20. századi magyar női társadalomtörténet főbb tendenciáinak értelmezéséhez, ugyanakkor elsősorban tematikus és leíró jellegű áttekintést ad. Különösen hasznosnak bizonyult számomra, a Pető Andrea és Svégel Fanni által írt tanulmány a nők szembesülése a háborús erőszakkal című fejezet elkészítésénél.

Szabó Mária a magyar hadtörténet és társadalomtörténet kutatásának egyik ismert szerzője, aki a hadsereg és a társadalom kapcsolatát, valamint a női szerepek katonai intézményekben való megjelenését vizsgálja. Az idézett tanulmánya rövid, összefoglaló jellegű áttekintést ad a nők katonai szervezetekhez kapcsolódó szerepvállalásáról, különös tekintettel a modern háborúk során megjelenő női munkaformákra és azok intézményi kereteire. A szöveg didaktikus, ismeretterjesztő jellegű, ugyanakkor fontos összefoglalást nyújt a nők hadseregen belüli és hadsereghez kapcsolódó szerepeinek alapvető típusairól.[24] Ugyanakkor a jelen kutatás ehhez képest mélyebb strukturális és intézményi elemzésre törekszik, különös tekintettel az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének működésére, valamint a női segéderők, egészségügyi és egyéb szolgálati formák tényleges integrációs folyamataira.

A téma vizsgálata ugyanakkor nem választható el a modern hadviselés átalakulásának hadtudományi értelmezéseitől sem. A női munkaerő katonai alkalmazása ugyanis nem kizárólag társadalomtörténeti vagy nőtörténeti jelenségként értelmezhető, hanem a tömeghadseregek kialakulásával, a hadszervezeti rendszerek átalakulásával és a háborús erőforrások teljes körű mozgósításával összefüggő folyamat részeként is.

[23] Lengyel Nóra – Sipos Balázs (szerk.) (2026): *A nők társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
[24] Szabó Mária*:* A nők és a hadsereg. *Rubicon*, 2001. 6. sz. 30–33. Online: https://rubicon.hu/cikkek/a-nok-es-a-hadsereg

Carl von Clausewitz *A háborúról* (*Vom Kriege*, 1832) című munkájában a háborút nem önálló katonai tevékenységként, hanem a politika más eszközökkel történő folytatásaként értelmezte. Megközelítése szerint a háború nem választható el az azt fenntartó állami, gazdasági és társadalmi környezettől, mivel a hadsereg működését alapvetően meghatározza az állam erőforrásainak mozgósítási képessége. A „csodálatos hármasság" (*wunderbare Dreifaltigkeit*) elmélete alapján a háborút a társadalmi erők, a katonai vezetés és a politikai célkitűzések kölcsönhatása alakítja. Bár Clausewitz elmélete még a 19. század eleji hadviselés tapasztalataira épült, alapvetései az első világháború értelmezésében is meghatározóak maradtak. A modern ipari háború során ugyanis a hadsereg és a társadalom kapcsolata minden korábbinál szorosabbá vált: a háborús erőfeszítés fenntartása már nem kizárólag a fegyveres erők feladata volt, hanem az állami, gazdasági és társadalmi erőforrások összehangolt működését igényelte.[25]

Ezt a folyamatot az első világháború tapasztalatai alapján Erich Ludendorff a totális háború elméleti keretében fogalmazta meg *Der totale Krieg* (1935) című művében. Ludendorff maga is aktív részese volt az első világháborús hadvezetésnek: 1916-tól Paul von Hindenburg mellett a német Legfelsőbb Hadvezetés (*Oberste Heeresleitung*) egyik meghatározó vezetőjeként vett részt a háború irányításában. A háborús tapasztalatokra épülő értelmezése szerint a modern háborúban a front és a hátország közötti korábbi különbség fokozatosan elmosódik, mivel a győzelemhez az állam teljes gazdasági és társadalmi kapacitásának mozgósítása válik szükségessé. Bár elméletét már a háború után dolgozta ki, alkalmas értelmezési keretet nyújt az első világháború azon folyamataihoz, amelyek során a hadviselő államok új erőforrások bevonására kényszerültek. Ennek egyik következménye volt a női munkaerő egyre szélesebb körű alkalmazása, amely nem csupán társadalmi változásként, hanem a modern tömegháború személyi és szervezeti követelményeire adott válaszként értelmezhető. Ebben a rendszerben a katonai háttérintézmények – az adminisztráció, az egészségügyi szolgálatok és az ellátási szervezetek – a hadsereg harcképességének fenntartásában meghatározó szerepet töltöttek be. A női segéderők alkalmazása ezért nem

[25] Clausewitz, Carl (2013): *A háborúról.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 37-101. Perjés Géza (1917–2003) a 20. századi magyar hadtörténet-írás és hadelmélet egyik legjelentősebb alakja, akinek munkássága meghatározó szerepet játszott Carl von Clausewitz hadelméletének hazai megismertetésében és értelmezésében. Lásd erről: Perjés Géza: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 50–68.
Perjésről bővebben: Hausner Gábor (2022): Perjés Géza. In: Csikány Tamás–Hausner Gábor (szerk.): *Ludovikás életutak.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 199–212.

csupán társadalomtörténeti jelenségként, hanem a modern hadszervezet alkalmazkodási folyamatának részeként értelmezhető.[26]

A modern hadtörténeti és hadtudományi kutatások tovább árnyalták ezt a képet azáltal, hogy a hadseregek működését nem kizárólag a harctéri alkalmazás, hanem a szervezeti, logisztikai és utánpótlási rendszerek szempontjából is vizsgálták. Gunther E. Rothenberg a Monarchia haderejének szervezeti sajátosságait elemezve rámutatott arra, hogy a császári és királyi hadsereg működése már békeidőben is összetett adminisztratív és szervezeti kihívásokkal szembesült, amelyeket az első világháború tömeges jellege tovább fokozott.[27] Martin van Creveld logisztikai megközelítése pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a modern hadseregek teljesítőképességét nem pusztán a harcoló alakulatok ereje, hanem az azokat fenntartó ellátási és szervezeti rendszerek hatékonysága is meghatározza.[28]

Az értekezés felépítése

A disszertáció nyolc fejezetből tevődik össze és elsődlegesen a nők hadszíntéri szerepvállalását, valamint tevékenységi formáit vizsgálja az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének keretein belül, nemzetközi kitekintéssel. A kutatás középpontjában azok a szerepkörök állnak, amelyekben nők közvetlenül vagy közvetve részt vettek a háborús erőfeszítésekben – különösen az ápolónői szolgálat, a női segéderők alkalmazása, a hadszíntéri egészségügyi és hírszerzői munka, valamint a hátországi katonai adminisztráció területén. A dolgozatnak emellett fontos szelete a női hadiszolgálat társadalmi megítélésére, intézményi szabályozása.

A Monarchiára fókuszáló elemzést nemzetközi összehasonlító perspektíva egészíti ki, elsősorban Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Olaszország és Oroszország példáján keresztül, amely lehetőséget teremt annak vizsgálatára, hogy a hadviselő államok miként vonták be a nőket a háborús munkamegosztásba, illetve milyen eltérések és hasonlóságok figyelhetők meg a női hadiszolgálat szervezeti és társadalmi megítélésében.

Terjedelmi okokból a disszertáció a hátország vizsgálata során elsősorban azokra a területekre koncentrál, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a hadszíntéri működéssel és a hadsereg ellátásával. Ennek megfelelően kiemelt figyelmet kap a női munkaerő katonai célú

[26] Ludendorff, Erich (1935): *Der totale Krieg*. München: Ludendorffs Verlag, 3–6., ill. 120.
[27] Rothenberg, Gunther E. (1976): *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press, 172–219.
[28] Creveld, Martin van (1977): *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge: Cambridge University Press, 5–40., ill. 202–238.

alkalmazása, a hadi-egészségügyi szolgálat, a hadigazdaság működése, valamint a katonai adminisztráció és társadalmi mobilizáció kérdésköre. A kutatás nem törekszik a hátország teljes társadalomtörténeti feldolgozására, hanem elsősorban a hadtudomány szempontjából releváns jelenségeket és intézményeket vizsgálja. A dolgozat az osztrák–magyar hátország működését nem önmagában, hanem nemzetközi összehasonlító keretben elemzi, különösen Nagy-Britannia, Németország, Franciaország példájával összevetve. Ez a megközelítés lehetőséget biztosít annak feltárására, hogy a különböző hadviselő államok milyen módon szervezték meg a hátország mozgósítását, a női munkaerő bevonását és a hadsereg támogatását, illetve milyen sajátosságok jellemezték az Osztrák–Magyar Monarchia rendszerét a nemzetközi tendenciákhoz képest.

A dolgozat második része a nők és a szexualitás, valamint a háborús erőszakkal való szembesülés kérdéskörére fókuszál. A fejezetek kitérnek a szexuális erőszak jelenségére, a katonai fegyelem és megszállás alatt kialakuló hatalmi aszimmetriákra, valamint arra is, hogyan jelent meg mindez a kortárs diskurzusokban és intézményi válaszokban. A téma feldolgozásának indoka, hogy a női háborús tapasztalat nem érthető meg kizárólag a munkaerő- vagy szolgálati szerepeken keresztül, hanem elengedhetetlen annak vizsgálata is, miként váltak a nők a háborús erőszak elszenvedőivé. Ez a megközelítés lehetővé teszi a háború társadalmi hatásainak árnyaltabb értelmezését, különös tekintettel a nemi viszonyok átalakulására és a civil lakosság sérülékenységére. Az értekezést a hipotézisek konkrét vizsgálata zárja, amely rámutatnak az eredmények tudományos hasznosítására majd végül ajánlásokat fogalmazok meg a további kutatási irányokra és a szakmai munkára vonatkozóan.

1. A NŐTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS A HÁBORÚS NARRATÍVÁBAN

1.1. A nők és a hadsereg viszonya 1914 előtt

A 20. század elejére a hadsereg és a társadalmi nemek viszonyát olyan előzetes elvárások és beidegződések határozták meg, amelyek alapvetően kijelölték a nők helyét a katonai szférával szemben. A következőkben ennek a viszonyrendszernek a főbb jellemzői kerülnek bemutatásra az első világháborút megelőző időszakban**.** Az alábbi kérdés áll az elemzés fókuszában**:** hogyan konstruálta meg a 19–20. század fordulójának hadtörténeti és társadalmi diskurzusa a nők hadsereghez való viszonyát, valamint milyen ideológiai, intézményi és nemi szerepfelfogások járultak hozzá a női részvétel kizárásához a katonai szférából az első világháborút megelőző időszakban?

A Nagy Háborút megelőző társadalmi felfogásban a nők szerepvállalása nem volt összekapcsolható a hadviseléssel és a háborúval. A modern nemi szerepek diskurzusában a nőket összeférhetetlennek tekintették a hadsereg erőszakos jellegével és a katonai erőszakra való hajlandósággal.[29] Ez a gondolkodásmód kizárta a nőket a háborúval és katonai szolgálattal kapcsolatos tevékenységekből, mivel „természetüknél fogva" alkalmatlannak tekintették őket az ilyen feladatokra.[30] Az említett sztereotípiák tovább erősítették a nők hátrányos megítélését a háborús környezetben, ahol sokszor gyanakvóan tekintettek rájuk, ha férfiakkal kerültek kapcsolatba. A nők szexuális tevékenysége – akiket ráadásul egyedüliként tartottak felelősnek a nemi betegségek terjesztéséért – érvet jelentett a hadseregből való kizárásukra.[31] Az ilyen vélekedések hozzájárultak a nemek közötti hátrányos megkülönböztetéshez és a nők háborús szerepének marginalizálódásához.[32]

Látni kell, hogy a „békés, háborútól távol lévő nő" konstrukciója annak a fejlődésnek az eredménye, amely döntő jelentőségű volt a 18. századi állandó haderő, majd az Ausztria–

[29] Lásd a témáról bővebben: Bourke, Joanna (2014): Gender roles in killing zones. In: Winter, Jay (Edited by): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 201–234.

[30] Daniel, Ute (2009): *Frauen.* In: Hirschfeld, Gerhard-Krumeich, Gerd-Renz, Irina (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Wien–München–Zürich–Paderborn, Schöningh, 116–134.

[31] Opitz, Claudia: Von Frauen im Krieg zum Krieg gegen Frauen. Krieg, Gewalt und Geschlechterbeziehungen aus historischer Sicht. *L'Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, Jg. 3 (1992), H. 1, 39.

[32] Nowosadtko, Jutta (1998): Soldatenpartnerschaften, Stehendes Heer und weibliche Bevölkerung im 18. Jahrhundert. In: Hagemann, Karen – Pröve, Ralf (Hg.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel (Geschichte und Geschlechter*). Frankfurt am Main–New York, Campus Verlag, 305.

Magyarországon 1868-tól bevezetett modern általános hadkötelezettség és a tömeghadsereg létrejötte szempontjából.

A nők háborús szerepéről alkotott kép a katonai struktúrák fejlődésével párhuzamosan alakult ki, és a társadalmi normák megváltozásával összefonódott. Az állandó hadsereg és a kötelező katonai szolgálat bevezetése miatt a nők szerepvállalása a háborúban egyre inkább a hagyományos női tevékenységekre korlátozódott, míg a férfiak a harci tevékenységek főszereplőivé váltak. A katonai vezetés a női segéderők jelenlétét hátrányosnak tartotta a modern hadviselésben és azokat a célokat tűzte ki, amelyek a hadsereg férfiasságának, illetve hatékonyságának fenntartását szolgálták. A nők kirekesztése a katonai környezetből tehát nemcsak társadalmi, hanem gyakorlati megfontolásokra is visszavezethető, amelyek a harcászat új követelményeivel egybeforrtak.[33]

1.2. A női szerepvállalás megjelenése a háborús narratívában

A nőtörténeti megközelítés a modern történettudomány egyik meghatározó irányzatává vált, amely alapvetően kérdőjelezi meg a hagyományos, férfiközpontú narratívák kizárólagosságát. Különösen érvényes ez a hadtörténeti kutatások területén, ahol a vizsgálatok hosszú időn keresztül elsősorban a harctéri eseményekre, a katonai vezetésre és a politikai döntéshozatalra koncentráltak, miközben a társadalom szélesebb rétegeinek – így a nőknek – a szerepvállalása háttérbe szorult. Az első világháború azonban olyan átfogó társadalmi mobilizációt eredményezett, amely a női munkaerő tömeges és sokrétű bevonását tette szükségessé a háborús erőfeszítésekbe. Ennek következtében úgy vélem, hogy nők szerepe nem értelmezhető pusztán kiegészítő vagy alárendelt funkcióként, hanem a háborús társadalom működésének szerves részeként vizsgálandó. A nőtörténeti perspektíva ezért nem csupán új témákat emel be a kutatásba, hanem a hadtörténeti elemzés értelmezési kereteit is újra gondolja. A fejezet központi kutatási kérdése a következőképpen fogalmazható meg: Milyen módon és milyen értelmezési keretek között jelenik meg a nők szerepvállalása az első világháború hadtörténeti, valamint társadalomtörténeti diskurzusában, illetve mennyiben írja át a nőtörténeti megközelítés a tradicionális, férfiközpontú háborús narratívákat?

[33] Hagemann, Karen (1998): Venus und Mars. Reflexionen zu einer Geschlechtergeschichte von Militär und Krieg. In: Hagemann, Karen – Pröve, Ralf (Hg.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel (Geschichte und Geschlechter*). Frankfurt am Main–New York), Campus Verlag, 24.

Amennyiben a háborúk történetét szeretnénk megvizsgálni, a közvélekedés alapján nem is adódik közvetlenebb és egyszerűbb mód, mint annak társadalmi nemek szerint történő megközelítése, hiszen mi lenne evidensebb annál, hogy a férfiak a harctereken küzdöttek és fontos politikai döntéseket hoztak, miközben a nők az otthoni fronton tevékenykedtek, jótékonykodtak, illetve alapvetően segítették a férfiak munkáját. A társadalmi nemek történetének hazai prominens kutatója, Pető Andrea nézete szerint a hivatalos történetírás alapján a nők sem számukban, sem tetteik fontosságában nem mérhetők össze a férfiakkal, ezért nem is kerültek a történelmi kutatások középpontjába, s ez csak tovább erősíti azt a teóriát, amely szerint a nők az első világháború szempontjából sem lényegesek, szerepük elhanyagolható.

A történetírás tudománnyá válása párhuzamosan zajlott a nemzetállamok kialakulásával, a 19. század végén kerültek publikálásra az első történelemtankönyvek. Ezekben a női szereplőknek csak elvétve jutott hely, hiszen a nemzetállam létrejöttekor és a fennmaradásáért folytatott harcok, forradalmak során nélkülözhetetlennek tartott politika- és hadtörténet alakításában a nőket alig említették, pusztán a nemzet nagy államférfiait. Amennyiben mégis szerepeltek ezekben a tankönyvekben, akkor, mint hősanyák és feleségek, a férfiak teljesítményét erősítve és azt felnagyítva. Emellett a múltban meghatározó szerepet játszó, prominens szerepet betöltő nőkről, mint királynőkről, hercegnőkről születtek monográfiák. Az ekkor kibontakozó történettudomány a ráció és a civilizáció diadalának narratíváját is közvetítette a természet és a „civilizálatlanság” felett. Ezzel párhuzamosan a politikatörténeti megközelítés vált meghatározóvá, amely elsősorban a férfiakhoz kötődő politikai és katonai cselekvésformákat, valamint az azokhoz kapcsolt hatalmi narratívákat helyezte előtérbe, és ezáltal közvetve hozzájárult a női tapasztalatok háttérbe szorulásához is. A domináns történeti kánon hosszú időn át periférikusnak tekintette a nem európai eseményeket, a nők történeti szerepét, valamint a mindennapi és otthoni élet vizsgálatát, így e területek kutatói gyakran a szakmai diskurzus peremére szorultak. Ugyanakkor a történelmi emlékezet jelentőségét – különösen a női identitás alakulásában betöltött szerepét – már a korai, társadalmi egyenlőségért küzdő mozgalmak is felismerték. Azzal érveltek, hogyha a nők megismerik a saját múltjukat, új lehetőségek nyílhatnak meg számukra, és olyan ismeretekhez, tudáshoz juthatnak, melyre korábban nem volt esélyük. Ennek megfelelően a történelem újraírása, a nőközpontú történetírás, a női szereplők láthatóvá tételének az igénye a század második felétől jelen van a történettudományban. A nők saját múltjának, történelmének a megjelenítése kulcskérdéssé vált a 19. század utolsó évtizedeiben az emancipációs küzdelem során, melynek

főszíntere a történetírás és a történelemoktatás voltak. A historiográfia eredendően férfiszakma, ám a nemzeti oktatási rendszerek létrejöttével egyre több tanárra volt szükség az alsó és középfokú oktatásban. Mindez magával hozta a női edukációs lehetőségek kibővülését. Hosszú időn keresztül a női munkavállalók számára elérhető egyetlen értelmiségi pálya a tanítónői, tanárnői volt.

A nők sokáig ki voltak zárva a polgári jogokból, a hadseregből, sőt az egyetemi tanulmányokat sem tették lehetővé számukra, így Pető Andrea álláspontjával egyetértve én is úgy gondolom, hogy nem volt lehetséges, hogy részt vállaljanak abban a tudományban, amelyet a férfiak alakítottak. A nők, amennyiben érvényesülni szerettek volna ebben a szakmában kénytelenek voltak adaptálódni. Oxfordban csak az első, míg Cambridge-ben csak a második világháborút követően kaphattak tudományos fokozatot a történésznő hallgatók. Jellemzően az első történésznők nem mentek férjhez, életüket a tudománynak szentelték és megpróbálták a szakma férfias nyelvezetét használni, ennek ellenére a férfi kollégák nehezen viselték jelenlétüket, többeket megfosztottak a szakmai előmeneteltől, például úgy, hogy nem idézték műveiket, ez által láthatatlanná téve hosszú évek fáradtságos kutatómunkáját. Az 1880-as évektől kibontakozó modernizmus megkérdőjelezte annak lehetőségét, hogy a múlt objektív, egységes és mindenki számára érvényes narratívaként ábrázolható. Elfogadásra került, hogy a tudós személyisége, percepciója alapvető hatással van az elemzésre. A történész szakmában megjelenő nők újszerű publikációikkal egyre inkább feszegették a politikai történetírás kereteit. A férfiak dominanciáját egyébként is meggyengítette a nők fokozódó munkavállalása, továbbá a választójoguk elnyerése a két világégésben nyújtott szerepük eredményeképpen.[34]

Mary Beard 1946-ben publikálta *A Nő, mint erő a történelemben* című munkáját, amelynek előszavában kijelentette, hogy: „*A nők sokkal többet tettek, mint amennyit léteznek, és gyermeket szülnek és nevelnek. Nagy szerepet játszottak az emberi események, mint gondolatok és cselekvések irányításában. A nők erőt jelentettek a történelem megalkotásában*.[35] A könyv úttörőnek számított, mivel rendkívül széles forrásbázisra alapozva megalkotta a későbbiekben revizionistának nevezett történetírást, ismertette az eddig nem látható női szereplők élettörténetén keresztül, hogy a nők mindig is jelen voltak a történelemben, pusztán a férfi történetírók feledkeztek meg róluk műveikben. Beard

[34] Pető Andrea (2006): A társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 521–524.
[35] Beard, Mary (1946): *Woman as a Force in History. A study in Traditions and Realities*. New York, Macmillan, 10–11.

munkássága is hozzájárult az 1960-as évek tömegmozgalmaival egyetemben fejlődő nőtörténetíráshoz, amely alapjaiban kérdőjelezte meg a történettudomány metodikáját, episztemológiáját. Ekkor jelent meg az úgynevezett *Her-Story* igénye, ám az új irányzat képviselőinek nem csupán a revizionizmus, hanem már a szeparatizmus vádjával is szembesülniük kellett.[36]

1.3. A feminizmus és a nőtörténet jeles képviselői Magyarországon

A feminizmus első hulláma a 19. század második felétől az első világháború végéig tartó időszakot foglalja magában, amikor a nők Európa több országában megkapták a részleges vagy a teljes választójogot. A második hullám alapját az első eredményei képezték, majd az 1960-as években ismét felerősödött a történelem újraírását követelők hangja. Az 1968-as társadalmi mozgalmak hatására, annak politikai támogatásával a feminizmus lassanként átalakította magának a történelemnek a definiálását is. A nőtudományok elfogadott diszciplínává vált, intézményesült a felsőoktatásban is, külön nőtudományt tanító és kutató központok kezdték meg munkájukat.[37]

A történeti tanszékek vezetői nem csak úgy érezték, hogy egyre több történésznőt kell alkalmazniuk, hanem saját tanítási anyagaikba is mindinkább integrálták a nőkkel kapcsolatos egyre nagyobb számú történeti munkát és forrást. Napjainkban a társadalmi nemek története, illetve vizsgálata önálló szakterület, de ezzel egyetemben a történetírás alterülete is. A múlt újraírására törekvőknek azonban szembe kellett nézni azzal a ténnyel, miszerint a nők kevésbé voltak láthatóak a történelemben: nem igazán hagytak hátra magukról forrásokat, és tevékenységükről, amelynek elsősorban a háztartás és a család volt a színtere, keveset tudunk. Ebből kifolyólag a nőtörténetírás ekkor meghatározott prioritása az volt, hogy a nőket a történeti elemzés fókuszába helyezzék, az elbeszélés alanyaivá tegyék őket, a politikai eseményekben, társadalmi változásokban betöltött szerepüket kutassák és elemezzék.[38]

Ha rátérünk az elemzési keretekre és a történelmet a háborúk történeteként szeretnék értelmezni, akkor a harcoló és politizáló férfiakat láthatjuk. A valóság azonban mást mutat, a hadtörténelmet nem lehetséges a nők szerepvállalása nélkül megérteni. Elisabeth Minnich történész úgy vélekedett, hogy a nők megkísérelték megállítani az öldöklést, ott voltak a

[36] Pető Andrea (2006): i. m. 524–525.
[37] Erről a korszakról bővebben: Passerini, Luisa (2003): *A nők és a feministák története*. Budapest, Balassi Kiadó, 147–176.
[38] Pető Andrea (2006): i. m. 521–539.

frontvonalakon, mint ápolónők, hírszerzők, és hadszíntér mögött dolgoztak, mint szakácsok, titkárnők, sofőrök, vagy éppen fordítóként, abból a célból, hogy hozzájáruljanak a háborús erőfeszítésekhez.[39]

A nők és az első világháború történetét alapvetően két keretben lehet vizsgálni. Első a gondoskodás kerete, amely elsősorban a biológiailag determinált különbségekre összpontosít. A normatív militarizmus, amely a háborúban a nemzet fennmaradásának eszközeként tekinti, ezt a nemzeti keretet alkalmazza, melyben a becsület határozza meg a férfiasságot és a nőiességet. Ebben a diskurzusban a nőkre 4 szerep hárul. Az első anyai szerep, amelyben a nők, mint anyák biztosítják, hogy elegendő és hazafias érzelmektől fűtött katona álljon rendelkezésre, s abban a női test, mint a nemzet reprodukciós eszköze jelenik meg. Elvárják a nőktől, hogy hezitálás nélkül küldjék a fiaikat a hadseregbe, cserébe elnyerik az állam erkölcsi megbecsülését. Ezt követi a feleség szerepe, a nők fontos feladata ugyanis a család egységének megőrzése, mialatt a családfő a hadseregben védelmezi a hazát. Meg kell említeni a gyászolók szerepét, a nők, az anyák gyászolják az elveszített hozzátartozóikat. Végül a gondoskodási keretbe tökéletesen illeszkedik az egészségügyi ápolónők tevékenysége. Megállapítható, hogy a női segéderők a hadseregben általában olyan feladatokat végeztek, amely megfelelt a női gondoskodói keretnek, így egészségügyi vagy más ellátó szolgálatokhoz rendelték őket.[40]

1895-től, hosszú küzdelem után lehetővé vált az egyetemeken az első magyar orvosnők és gyógyszerésznők képzése, akik a világháború kitörésekor már nagyobb számban jelen voltak a munkaerőpiacon. Az egyetemi karok részleges megnyitása a nők előtt megteremtette a jogi feltételit a külföldön szerzett diplomák honosításának is. Így vált lehetővé, 15 év késedelemmel, az első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma (1847–1922) oklevelének elismerése, aki a zürichi egyetem orvosi karán végzett és védte meg disszertációját 1879-ben. Egy évvel később hazatért, ám hiába kérte Trefort Ágoston, vallás-és közoktatási minisztertől diplomája honosítását. 1881-ben magánúton tette le az itthoni egyetemi tanulmányokhoz nélkülözhetetlen érettségi vizsgát. A tárcavezető azonban nem kívánt precedenst teremteni, más tanult nők számára. Hugonnai rendkívül nehéz körülmények között élt, hiszen elvált asszonyként saját magának kellett eltartania családját, bábaként kapott állást. Problémája azonban idővel az egész tanulni vágyó női társadalom közös ügyének szimbólumává vált.

[39] Minnich, Elisabeth (1990): *Transforming Knowledge*, Philadelphia, Temple University Press, 133.

[40] Pető Andrea (2015): Az I. világháború története a társadalmi nemek szerint. In: Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék, tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, ELTE-BTK, 567–568. ill. Grayzel R. Suzan (2002): *Women and the First World War*. London–New York, Longman Pearson Education, 9–16.

Végül 1897. május 14-én került sor az oklevele elismerésére, orvosdoktorrá avatták Budapesten, így tudta folytatni orvosi praxisát. Egészségügyi felvilágosító munkát végzett, szakkönyveket fordított, szegény betegek gyógyításával foglalatoskodott. Az első világháború idején katonaorvosi szolgálatot látott el, valamint bekapcsolódott a női egyenjogúságért folytatott küzdelembe.[41]

Fontos hangsúlyozni, hogy e felelősségteljes, nagyfokú önállóságot igénylő munkakörök számos nő életét gyökeresen megváltoztatták. Az ilyen jellegű szolgálat egyúttal rendkívül hazafias cselekedetnek is számított, miközben jól illeszkedett a tradicionális női gondoskodó szerepfelfogáshoz. Az ápolónők illetményeit a cs. és kir. Hadügyminisztérium 1915. évi 29445/14. számú rendelete taglalta. Hasonló elbírálás alá estek, mint a közkatonák. Tevékenységük elismerése jelentős mértékben hozzájárult az emancipációs törekvések sikeréhez. Önkéntes ápolónői szolgálatot vállalt például Slachta Margit is, aki az első magyar női képviselő volt az Országgyűlésben.[42]

Slachta Margit (1884–1974) a magyar nőmozgalom, a keresztény alapú szociális gondoskodás és a 20. századi politikai női szerepvállalás egyik meghatározó alakja volt, akinek életútja jól mutatja a női közéleti jelenlét fokozatos intézményesülését a Monarchia utolsó évtizedeitől a második világháború utáni korszakig. Kassán született, polgári családból származott és már fiatalon aktív szerepet vállalt a vallási és szociális mozgalmakban. Német–francia szakos tanulmányait a Kalocsai Miasszonyunk Nővérek tanárképző intézetében végezte, ahol 1906-ban szerzett oklevelet. Pályáját rövid ideig tanári munkakörben kezdte meg, azonban szakmai tevékenységét hamarosan feladta, mivel életére meghatározó hatást gyakorolt a *Rerum Novarum* kezdetű pápai enciklika, amely a katolikus szociális tanítás alapvetéseit fogalmazta meg, és hangsúlyosan ösztönzött a társadalmi igazságosság iránti elköteleződésre. Ennek eredményeként 1908. november 19-én csatlakozott a Farkas Edit által vezetett Szociális Missziótársulathoz, amely a korszak egyik legfontosabb katolikus női szociális szervezetének számított. Egy évvel később már jelentős figyelmet kiváltó előadást tartott a Katolikus Nagygyűlésen, amelyben a munkásnők társadalmi és gazdasági helyzetét, valamint a női munkavállalás körülményeit elemezte. Ezzel párhuzamosan családja az Amerikai Egyesült Államokba költözött, Slachta Margit azonban Magyarországon maradt, mivel tevékenységének középpontjában a társadalom peremére szorult nők segítése, valamint a női egyenjogúság eszméjének keresztény alapokon történő képviselete állt. Európai

[41] Pukánszky Béla (2013): *A nőnevelés története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 127–129. Hugonnairól bővebben: Kapronczay Károly (1997): Hugonnai Vilma emlékezete. *Orvosi Hetilap*, 48. évf. 138. sz. 3060–3061.
[42] Pető Andrea (2015): i. m. 569.

tanulmányútjai során több feminista irányzattal is kapcsolatba került, azonban erőteljes katolikus meggyőződése miatt egyik irányzattal sem azonosult teljes mértékben, mivel társadalmi reformtörekvéseit elsősorban vallási alapokra kívánta helyezni. 1913-ra már jelentős ismertségre tett szert a katolikus közéletben, és a Szociális Missziótársulat alelnökévé választották. Politikai nézeteit tekintve a konzervatív, keresztény politikai irányvonalhoz állt közel, és gondolkodását a Szent Korona-tan államelméleti és legitimációs felfogása is meghatározta. A világháborút követő politikai átalakulás időszakában aktívan részt vett a női politikai reprezentáció előmozdításában és 1918-ban saját politikai kezdeményezést indított el, Keresztény Női Tábor néven. Közéleti tevékenységében következetesen szorgalmazta a nők politikai jogainak gyakorlati érvényesülését, különösen a választójog tényleges használatát és több alkalommal bírálta azt a gyakorlatot, hogy a politikai pártok nem állítottak női képviselőjelölteket. E fellépése hozzájárult ahhoz, hogy a női politikai részvétel kérdése a korszak közéleti vitáinak egyik hangsúlyos elemévé vált.

Kitartó politikai és szervezőmunkájának eredményeként 1920. március 25-én a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának jelöltjeként elindult a főváros I. kerületében tartott pótválasztáson, ahol 5471 szavazattal mandátumot szerzett a Nemzetgyűlésben. Ezzel Magyarország első női országgyűlési képviselőjeként lépett be a törvényhozásba, ami nemcsak egyéni politikai áttörést jelentett, hanem a női politikai reprezentáció intézményes kezdetét is jelezte a magyar parlamentarizmus történetében. 1923-ban több társával megalapította a Szociális Testvérek Társaságát, amelynek keretében a szociális és vallási alapú női közösségi munka intézményesítésére törekedett. A második világháború időszakában aktívan fellépett a munkaszolgálatosok érdekében, valamint tiltakozott a deportálások ellen, miközben keresztény értékrendre épülő képzéseket, továbbá világnézeti programokat szervezett a nemzetiszocialista ideológiai hatások ellensúlyozására. A vészkorszak idején a Szociális Testvérek több intézményben is szerepet vállaltak üldözöttek bújtatásában és védelmében. 1945-ben ismét parlamenti mandátumhoz jutott pártonkívüli jelöltként. Az 1947-es országgyűlési választásokra a korábbi mozgalmat politikai párttá szervezte Keresztény Női Tábor néven, amelynek a vezetője lett. Utolsó parlamenti felszólalását 1948. június 16-án tartotta, az egyházi iskolák államosítása ellen tiltakozva. A politikai megtorlástól tartva 1948. június 22-én éjszaka Ausztriába emigrált, majd később az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Emigrációjában is aktív maradt, különösen az 1956-os magyar menekültek támogatása terén. 1974-ben hunyt el Buffalóban, a Szociális Testvérek Társaságának egyik rendházában. Földi maradványait 2021-ben exhumálták, majd

december 7-én ünnepélyes keretek között a budapesti Fiumei Úti Nemzeti Sírkertben helyezték újra végső nyugalomra.[43]

A nők közül többen, elsősorban a közép- és felső osztály tagjai egyre aktív szerepet vállaltak a politikai kérdések vonatkozásában is. A Nagy Háborút megelőző időszak volt a nőmozgalmak virágkora, közülük is kiemelkedett az 1904-ben alapított Feministák Egyesülete, amely egyrészt gazdasági érdekvédelmi szervként funkcionált, leginkább az egyre nagyobb számú tisztviselők, tanítónők, önálló iparosok, értelmiségiek jogi képviseletét valósította meg, ezzel párhuzamosan egyre több szakmát, szakterületet igyekezett a nők számára is elérhetővé tenni. A másik fontos kérdés, amelyre a figyelmük irányult, a nők választójogának a kivívása volt. Ugyanakkor ebben az időszakban a férfinépességnek is csupán körülbelül a 6%-a élhetett ezzel a joggal. A Feministák Egyesülete a világháború éveiben intenzív érdekképviseleti és kampánytevékenységet folytatott a nők szavazati jogának elérése érdekében. Bár az országgyűlési képviselők körében több támogatóra is találtak, törekvéseik a háborús időszakban nem vezettek eredményre. A választójogi reform körüli parlamenti viták egyik központi eleme a Vázsonyi Vilmos nevéhez fűződő választójogi törvényjavaslat volt. A Képviselőház 1918 januárjában a javaslat tárgyalására különbizottságot állított fel, amely azonban többségi állásfoglalásában nem tartotta időszerűnek a női választójog bevezetését, még cenzushoz kötött formában sem. Az ezt követő, több mint három héten át zajló képviselőházi vitában Vázsonyi Vilmos több alkalommal – összesen több mint egy tucat felszólalásban – érvelt a női választójog mellett. Ennek ellenére a parlamenti többség elutasította a javaslatot, így a reform a háború végéig nem valósult meg. Ez a történés jól mutatja, hogy a női politikai jogok kérdése a háborús szükséghelyzet ellenére is erőteljes politikai és ideológiai ellenállásba ütközött.[44]

1918. október 31-én győzött az Őszirózsás forradalom Magyarországon, amelynek vezetői a nyugati típusú demokratikus berendezkedés megteremtését tűzték ki célul. A Károlyi Mihály vezette kormány programjában kiemelt helyet kapott a választójogi reform, amely a politikai részvétel kiszélesítését, így a nők választójogának bevezetését is magában foglalta. Végül az

[43] Schlachta Boglárka Lilla (2020): Slachta Margit, az első magyar képviselőnő. *Parlamenti Szemle,* 1. sz. 173–177., ill. Ferenc Hörcher (2023): Margit Slachta (1884–1974): Christian Feminism Against Totalitarian Powers. In: Cristian Réka Mónika-Kérchy Anna (szerk.): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 68–69.

[44] Lásd erről: Simándi Irén (2009): *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon. 1848–1938.* Budapest, Gondolat Kiadó, 103–139.

1918. évi I. néptörvény[45] hozta el a fordulatot a magyarországi választójog történetében, mivel a nemzetgyűlési választójogot jelentősen kibővítette. A férfiak esetében a jogosultság feltétele a 21. életév betöltése és legalább hat éve fennálló magyar állampolgárság volt. A nők szavazati jogát ezzel szemben szigorúbb feltételekhez kötötték: esetükben a 24. életév elérése, legalább hatéves magyar állampolgárság, valamint az írni-olvasni tudás megléte volt szükséges a választójog gyakorlásához. A rendelkezés következtében – az akkori, még csonkítatlan Magyarország területén – a választásra jogosultak száma megközelítőleg kilencmillió főre emelkedhetett volna, ami a korábbi rendszerhez képest jelentős demokratizálódási lépést jelentett, ugyanakkor továbbra is fennmaradtak nemi és műveltségi alapú korlátozások.[46]

Az 1914–1918. évi háború azonban alapvetően írta felül a politikai kereteket is. A feministák, illetve a szociáldemokrata nők az elsők között szólaltak fel a mészárlás ellen, ebben meghatározó szerepet töltött be: Bédy-Schwimmer Róza,[47] aki az 1915-ös hágai nemzetközi békekonferencia egyik főszervezőjeként tevékenykedett.[48]

Bédy-Schwimmer Róza (1877–1948) a háború kitörése előtt európai lapok tudósítójaként dolgozott Londonban, majd a konfliktus kezdetét követően nem tudott visszatérni Magyarországra, ezért az Amerikai Egyesült Államokba költözött, ahol bekapcsolódott a pacifista mozgalomba. Nemzetközi kapcsolatrendszerét is felhasználva ő terjesztette elő azt a békepetíciót, amely a hadviselő felek közötti békekonferencia összehívását kezdeményezte és amelyet Woodrow Wilson amerikai elnöknek is átadtak. Később, 1918-ban Károlyi Mihály svájci diplomáciai megbízottá nevezte ki, ezzel a nemzetközi diplomáciatörténet egyik első női nagykövetévé vált. Munkásságát később nemzetközi elismerések is övezték: neve több alkalommal felmerült a Nobel-békedíj jelöltjei között, 1937-ben pedig világbékedíjat kapott.[49]

Glücklich Vilma (1872–1927) a magyar felsőoktatás egyik úttörő alakja volt: első nőként szerzett bölcsészdiplomát Magyarországon. A női egyenjogúság és a választójog elkötelezett

---

[45] *1918. évi I. néptörvény a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogokról.* Online:https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91800201.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum=38

[46] Uo. 140.

[47] Kereszty Orsolya (2005): „Bédy-Schwimmer Rózsa a Nő és a társadalom szerkesztője". In: Palasik Mária-Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 86–95.

[48] Lásd erről: Acsády Judit (2026): 1904: Megalakul a Feministák Egyesülete: Nőszervezetek, nőmozgalmak a századfordulótól a második világháborúig. In: Lengyel Nóra – Sipos Balázs (szerk.): *A nők társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 55–72.

[49] Fedeles-Czeferner Dóra (2023): *Egy félresiklott élet a nő- és békemozgalom szolgálatában: Schwimmer Rózsa.* Online:https://www.abtk.hu/ismerettar/blog/egy-felresiklott-elet-a-no-es-bekemozgalom-szolgalataban-schwimmer-rozsa, ill. Fedeles-Czeferner Dóra (2023*): Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció. Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs, Kronosz Kiadó, 30–83., ill. 163–274.

képviselőjeként jelentős szerepet vállalt az anya- és gyermekvédelem területén is. Az egyesület működésében szervezőként kulcsszerepet töltött be: előadásokon, kongresszusokon és a szervezet folyóiratában – amely kezdetben *A Nő és a Társadalom*, a háború idején pedig *A Nő* címmel jelent meg – rendszeresen kifejtette álláspontját a nőmozgalom, a társadalmi szerepek, a gyermeknevelés és a nő- valamint gyermekvédelem kérdéseiről.[50] Glücklich Vilma 1915-ben a magyar küldöttség vezetőjeként vett részt a Hágában megrendezett nemzetközi nőkongresszuson. A Tanácsköztársaság bukását követően állásából elbocsátották. 1919-ben Zürichben jelen volt azon a konferencián, ahol megalakult a *Women's International League for Peace and Freedom (WILPF – Nők Nemzetközi Ligája a Békéért és a Szabadságért)*. 1922 és 1925 között Genfben a szervezet főtitkári tisztségét töltötte be, továbbá közreműködött az 1924-ben Washingtonban megrendezett nemzetközi konferencia megszervezésében is. Hazatérését követően, súlyos betegsége ellenére is, erején felül támogatta a Feministák Egyesületének munkáját.[51]

A másik fontos pont, amelyet érdemes kihangsúlyozni, hogy a korszakban indult el az állami szociálpolitika. A katonafeleségek, özvegyek és árvák ellátása, valamint az újonnan munkát vállaló feleségek és anyák segítése az egyre romló élelmiszerellátás és gazdasági helyzet tükrében különösen fontos volt.[52] Csak a fővárosban 80 ezer család kapott hadisegélyt, emellett rendszeres juttatást biztosítottak körülbelül 20 ezer hadisegélyre nem jogosult, de nyomorúságos életkörülmények között élő családnak.[53]

E folyamatban meghatározó szerepet játszott Auguszta főhercegnő, aki a háborús jótékonysági, illetve segélyezési kezdeményezések egyik kulcsfigurájaként a nevét viselő *Auguszta-alap* révén szervezett keretek között járult hozzá a katonák és a rászorulók ellátásához. Auguszta Mária Lujza főhercegnő (1875–1964) Münchenben született Wittelsbach Lipót bajor herceg és Habsburg Gizella főhercegnő leányaként, Ferenc József császár és király unokájaként. József Ágost osztrák főherceg és magyar királyi herceg feleségeként a magyar nádori ág meghatározó tagja volt. Az első világháború idején Zita császárnéhoz hasonlóan bekapcsolódott a Vöröskereszt munkájába, részt vett a sebesültek

[50] Czeferner Dóra (2019): A magyarországi feminista mozgalom első hivatalos lapja: A Nő és a Társadalom (1907–1913). *ArchívNet,*19. évf. 2. sz. Online: https://www.archivnet.hu/a-magyarorszagi-feminista-mozgalom-elso-hivatalos-lapja-a-no-es-a-tarsadalom-1907–1913

[51] Acsády Judit (2015): „Beszéljen a szívünk!" Háborúellenes hangok a hazai és a nemzetközi nőmozgalomban az I. világháború idején. *TNTeF,* 5. évf. 2. sz. Online: https://real.mtak.hu/31312/1/acsady.pdf, ill. Horváth Ágnes (1995): „Nők és a politika a század első évtizedeiben." In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris (1956-os Intézet), 370–388.

[52] Heller Farkas (1923): *Magyarország sociálpolitikája*. Budapest, Németh József Könyvkereskedése, 157–170.

[53] Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris Kiadó, 253.

ápolásában, emellett jelentős pénzadományokkal támogatta a segélyszervezeteket, valamint számos jótékonysági egyesület és segélyakció fővédnökeként tevékenykedett. Mivel férje a háború jelentős részét a fronton töltötte, a főhercegnő a hátországban vállalt aktív szerepet, kistapolcsányi birtokáról irányítva karitatív kezdeményezéseit. Az alap legismertebb kezdeményezései közé tartozott az „Aranyat vasért" országos adománygyűjtő akció, amely a hadisegélyezés számára mozgósított jelentős anyagi forrásokat, valamint az Auguszta-kórházvonat felállítása, amely a sebesültek front és hátország közötti szállítását és ellátását szolgálta. Emellett népkonyhákat működtetett, segélyezte a hadbavonultak családjait, és számos jótékonysági gyűjtést, jelvény- és emléktárgy-értékesítési akciót szervezett a hadirokkantak, özvegyek és árvák támogatására. A háborút követően is megőrizte közéleti népszerűségét, és továbbra is több jótékonysági szervezet munkáját támogatta. A második világháború végén férjével együtt az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, majd később Regensburgban telepedtek le.[54] *A Világháború képes krónikájában* így írtak személyéről: „*Míg férje a katona kötelességét teljesítette a déli határon, a hercegasszony éjt és napot egybevetve tett, fáradt, agitált a társadalmi mozgalmak érdekében. A kórházak fölszerelése, a sebesültek fogadása és ápolása, családok ellátása, katonák megvendégelése egyképpen beletartozott nemes gondoskodásának körébe és e napokban alig volt órája a napnak, hogy itt vagy ott, kórházban, pályaudvaron, vagy akár a kávéházban is feltűnni ne láttuk volna fejedelmi alakját."*[55]

Hasonlóan jelentős volt gróf Apponyi Franciska (1879–1958), férjezett nevén gróf Károlyi Lászlóné fóti tevékenysége, aki helyi és országos szinten egyaránt aktív szerepet vállalt a háborús szociális gondoskodás kiterjesztésében, különösen a gyermek- és családvédelem területén. Az első világháború idején Fóton megszervezte a Tanácsadó Irodát, a Segítő és Népjóléti Bizottságot, anya- és csecsemővédő intézményeket, népkonyhát, valamint a hadirokkantak és hadiözvegyek ellátását szolgáló telepet, amivel a korszak egyik legjelentősebb arisztokrata szociális szervezőjévé és a női karitatív szerepvállalás meghatározó alakjává vált. Tevékenységét a két világháború között is folytatta: Fóton és Zebegényben gyermekvédelmi és szociális kezdeményezéseket támogatott, kapcsolatban állt a katolikus nőmozgalommal és több jótékonysági szervezettel. Férje, gróf Károlyi László 1936-ban meghalt. Ezután Franciska még egy ideig a családi birtokokon élt, de a második világháború és az azt követő politikai változások gyökeresen felforgatták az életét. Az 1945

[54] Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea (2011): Az Auguszta-Gyorssegély-alap tevékenységéről. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 12. sz. 17–29.
[55] *A társadalom munkája. A világháború képes krónikája*, 1914. 1. kötet. 4. sz. 125.

utáni földreform és államosítás következtében családja elveszítette birtokait, ő maga pedig visszavonultan, szerényebb körülmények között élte le hátralévő éveit, miközben korábbi közéleti és karitatív tevékenységét a megváltozott politikai viszonyok már nem folytathatta.[56]

Az első világháború gyökeres fordulatot hozott a hírszerzés terén is, mivel minden eddiginél lényegesebbé vált az információk megszerzése, szűrése és feldolgozása. Ezt megelőzően a hadi és diplomáciai pályán dolgozó, előkelő családból származó, vagyonosabb férfiak mestersége volt. A családi kapcsolat döntő fontosságú volt és az is maradt, mivel a fentebb említett urak feleségét, családtagjait alkalmazták. A család iránti hűség követelménye került rávetítésre a haza iránti lojalitás elvárására, így gondolták kivitelezhetőnek a professzionális hírszerzés fundamentumait lerakó, korábban elsősorban a hadseregnél szolgálatot teljesítő férfiak, a megbízhatatlannak s az érzelmek által befolyásolt nők ellenőrzését. Az ellenséges vonalak mögötti információszerzés, például a vasúti forgalom megfigyelése az akkori technikai fejlettség mellett csak személyes jelenléttel volt kivitelezhető. A kommunikáció biztosítása, a beérkező információk feldolgozása, megőrzése, illetve értékelése a nők által is végzett tevékenység lett, leginkább a férfi-munkaerő hiánya és az információ iránti tömeges igény megjelenésének következtében. Elsősorban a kurtizánokat tartották a legjobb megoldásnak a hírszerzői munka ellátására, ugyanakkor a „tisztességesnek” minősített női társadalmi rétegek számára az ilyen jellegű tevékenység a korabeli normák szerint nem volt vállalható.[57]

A katonai repülés ugyan a nők számára hivatalosan zárt terület maradt, ennek ellenére több úttörő pilótanő tevékenykedett már a háborút megelőző években, akik a női repülés későbbi fejlődésének szimbolikus előfutáraivá váltak. Szerepük különösen figyelemre méltó annak fényében, hogy olyan időszakban szereztek pilótaengedélyt és vállalták a repüléssel járó kockázatokat, amikor maga a technológia is kezdeti, kísérleti szakaszban volt, a nők nyilvános szerepvállalását pedig továbbra is jelentős társadalmi korlátok övezték.

A repülés korai szakaszában a nők részvétele elsősorban a sportrepüléshez, a bemutató repülésekhez és a különböző rekordkísérletekhez kapcsolódott. Az első világháború kitörése előtt már több nemzetközi hírű pilótanő jelent meg Európában és az Amerikai Egyesült

[56] Völgyesi Zoltán (2015): Gróf Apponyi Franciska és a fóti jótékonysági intézmények. *ArchívNet,* 15. évf.1. sz. Online:https://www.archivnet.hu/kuriozumok/grof_apponyi_franciska_es_a_foti_jotekonysagi_intezmenyek.htl Róla és a háborús tevékenységről bővebben: Fehér György (2024): *Család, vagyon, jótékonyság. Apponyi Franciska grófnõ és Károlyi László gróf közös élete.* Budapest, Gondolat Kiadó, 90–131.

[57] Lásd erről: Asztalos Aladár (2001): *Kémek az első világháborúban. Egy magyar hírszerző feljegyzései.* Budapest, Anno, 111–129., ill. Dömötör Gyula Ferenc: *A kémek és szabotálók elleni védekezés.* A szerző saját kiadása. A m. kir. honvéd vezérkar főnöke 42.444/eln. 2. vkf. D.-1941. számú engedélyével, 59–67.

Államokban. Közéjük tartozott például Raymonde de Laroche, aki 1910-ben első nőként szerzett pilótajogosítványt, valamint Marie Marvingt, aki nemcsak pilótaként, hanem katonai mentőrepülések ötletgazdájaként is ismertté vált.[58] Mindenképpen meg kell említeni Amelia Earhartot, a két világháború közötti időszak egyik legismertebb női pilótáját, aki már fiatal korától kezdve vonzódott a hagyományosan „férfiasnak" tekintett tevékenységekhez, és tudatosan érdeklődött olyan nők iránt, akik férfiközpontú területeken értek el sikereket. Az első világháború idején a Vöröskereszt önkénteseként szerzett tapasztalatai, valamint a sebesült pilótákkal való találkozásai erősítették meg érdeklődését a repülés iránt, amely az 1920-as évektől vált meghatározóvá életében. Rövid időn belül megszerezte pilótaengedélyét, majd saját repülőgépet vásárolt és több rekordot is felállított; ezek közül kiemelkedik az 1922-ben elért 14 ezer lábas magassági csúcs. Nemzetközi hírnevét azzal alapozta meg, hogy 1932-ben első nőként, a világon másodikként egyedül átrepülte az Atlanti-óceánt. 1937-ben világ körüli repülésre indult Fred Noonan navigátorral, azonban a Csendes-óceán felett, a Howland-szigetek közelében nyoma veszett; eltűnését valószínűleg üzemanyaghiány következtében történt lezuhanás okozta. Earhart pályafutása nemcsak repüléstörténeti jelentőségű, hanem a női szerepek határainak kitágításában is meghatározó, így a 20. században a női emancipáció egyik szimbolikus alakjává vált. Manapság már feminista ikon, utcák, iskolák, hajók, repülőterek, sőt még holdkráter is viseli a nevét. Emellett számtalan film és regény főhőse, szülővárosa pedig évente fesztivált rendez a tiszteletére, továbbá díjakat és ösztöndíjakat is adományoznak.[59]

Steinschneider Lilly (1891–1977) a magyar repüléstörténet egyik korai meghatározó alakja volt. 1912. augusztus 15-én szerezte meg pilótaigazolványát, amellyel az Osztrák–Magyar Monarchia első női pilótájává vált. Már ugyanebben a hónapban nyilvánosan is bemutatkozott, amikor Nagyváradon egy repülőversenyen többezres közönség előtt szerepelt. 1913-ban a rákosi repülőtéren megrendezett versenyen kiemelkedő eredményeket ért el: megnyerte a gyorsasági versenyt, és második helyezést szerzett a megszakítás nélküli repülés kategóriájában. Pályafutása azonban rövidnek bizonyult, mivel 1914-ben házasságot kötött, és férje kívánságára felhagyott a repüléssel, ami jól tükrözi a korszak társadalmi normáit és a női életpályákra nehezedő korlátokat. Ráadásul a háború kitörésekor a polgári repülést

[58] Shyne, Gabriella (2021): *Women in Aviation: An Uplifting Tradition*. Online: https://www.usni.org/magazines/naval-history-magazine/2021/august/women-aviation-uplifting-tradition

[59] Skates, Paul (2023): *Amelia Earhart, a levegő királynője*. Online: https://mult-kor.hu/amelia-earhart-a-levego-kiralynoje-20230211 *Amelia Earhart. Biography*. Online: http://100.26.43.141/biography/

felfüggesztették és katonai irányítás alá vonták, miközben a nőket intézményesen kizárták a katonai repülésből, illetve a harci feladatok ellátásából.[60]

Pető Andrea az első világháború történetét társadalomi nemek szempontjából vizsgáló tanulmányában nem tulajdonított különösen nagy jelentőséget a nők gazdasági mobilizációjának, annak átmenetiségére hivatkozva. Álláspontja szerint a nők a világégést követően újra a hagyományos szerepeiket látták el, és a helyzet hosszú távon semmiben sem változott.[61] Gyáni Gábor is arra a következtetésre jutott, hogy *„a foglalkoztatott nők számszerű bővülése és az alkalmaztatásuk szerkezetében bekövetkezett minőségi változás nem bizonyult tartósnak, a női munkaerő foglalkoztatottságának a „dagályát" – 1918 után – apályos időszak követte…"*[62]

Összességében 1919 után a legtöbb szakmában a dolgozó nőket elbocsátották, miután a katonák hazatértek, a Nagy Háború mégis olyan folyamatokat indított el, melyek döntően megváltoztatták a nők helyzetét.[63]

1.4. Részkövetkeztetések

A nőtörténet kialakulásának és tudományos intézményesülésének áttekintése rávilágít arra a faktumra, hogy a nők történeti „láthatatlansága" nem természetes adottság, hanem a 19. században kialakuló modern történettudomány strukturális sajátosságaiból fakadó jelenség volt. A nemzetállami keretek között megszülető historiográfia alapvetően politikai és hadtörténeti fókuszú narratívát hozott létre, amelyben a női tapasztalatok, szerepek és cselekvések rendszerint háttérbe szorultak, vagy kizárólag kiegészítő, alárendelt szerepben jelentek meg. Mindez így nem pusztán forráshiányként, hanem a történeti kánon szelektív működéseként értelmezhető, amely a férfiak által dominált politikai cselekvésformákat tekintette a történelem elsődleges mozgatórugójának.

Ezzel szemben a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének kialakulása a 20. század második felétől alapvető episztemológiai fordulatot eredményezett. A történeti vizsgálat

---

[60] Szerényi Ildikó – Berkes József (2008): Steinschneider Lilly, az első magyar pilótanő. *Archívnet XX. századi történeti források.* 8. évf. 4. sz. Online: https://www.archivnet.hu/kuriozumok/steinschneider_lilly_az_elso_magyar_pilotano.html

[61] Pető Andrea (2015): i. m. 567–568.

[62] Gyáni Gábor (1979): *A fővárosi női munkaerő foglalkoztatottságának szerkezet változása 1880–1941 között*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára Közleményei, 177.

[63] Pető Andrea (2015): i. m. 567–577. ill. Bódy Zsombor (2015): *Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után*. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 227–257.

fókusza fokozatosan kitágult, a korábban perifériku sn ak tekintett szereplők – így a nők – bevonása révén a történelmi narratíva komplexebb és differenciáltabb értelmezése vált lehetővé. A feminista történetírás különösen hangsúlyozta, hogy a női szereplők nem csupán passzív elszenvedői, hanem aktív alakítói voltak a történelmi folyamatoknak, még akkor is, ha tevékenységük gyakran a magánszféra, a gondoskodási munka, illetve a társadalmi reprodukciót biztosító tevékenységek keretei között realizálódott.

Az első világháború e folyamatok szempontjából kettős jelentőséggel bír. Egyrészt a világégés a hagyományos nemi szerepek radikális átrendeződését idézte elő, mivel a férfi munkaerő frontszolgálatba vonása következtében a nők tömegesen léptek be a munkaerőpiacra, valamint a szociális és jótékonysági ellátórendszerek működtetésébe. Másrészt azonban a háború utáni restaurációs folyamatok – különösen 1919-et követően – sok esetben visszarendezték a nemi viszonyokat a korábbi struktúrák irányába, amennyiben a nők jelentős részét kiszorították a háború alatt megszerzett pozícióikból. Ez a kettősség jól mutatja, hogy a női emancipáció nem lineáris, hanem ciklikusan előrehaladó folyamatként értelmezhető, amelyet erőteljes társadalmi és politikai ellenhatások kísértek.

Ugyanakkor a háborús időszak nem pusztán átmeneti elmozdulást jelentett, hanem hosszabb távú strukturális változásokat is elindított. Az állami szociálpolitika kiépülése, a jótékonysági rendszerek intézményesülése, valamint a női szervezetek megerősödése mind olyan tényezők, amelyek a nők közéleti szerepvállalásának új formáit hozták létre. A feminista és pacifista mozgalmak képviselőinek tevékenysége azt mutatja, hogy a női részvétel a háborús társadalomban nem kizárólag a gondoskodás hagyományos keretei között értelmezhető, hanem politikai, szervezeti és nemzetközi dimenziókkal is rendelkezett.

Összességében megállapítható, hogy a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének eredményei jelentősen átformálták a háborúk értelmezését is. A korábbi, elsősorban a férfiak katonai szerepvállalására épülő hadtörténeti narratíva mára kiegészült a nők háborús szerepének vizsgálatával, hiszen tevékenységük – legyen szó az egészségügyről, a szociális ellátásról, az adminisztratív munkáról vagy éppen a hírszerzésről – a háborús erőfeszítés működésének szerves részét alkotta.

Ennek megfelelően a fejezet elején megfogalmazott kérdésre válaszul kijelenthető, hogy a nők szerepvállalása az első világháború diskurzusában több, egymással párhuzamos értelmezési keretben jelenik meg: a normatív, gondoskodásra épülő nemi szerepfelfogás mellett egy pragmatikus, funkcionális megközelítés, valamint egy politikai és társadalomkritikai dimenzió is azonosítható. A nőtörténeti perspektíva nem csupán kiegészíti a

hagyományos narratívát, hanem alapvetően át is alakítja azt, mivel a háborút nem kizárólag katonai eseményként, hanem komplex társadalmi folyamatként értelmezi, amelyben a nők aktív és meghatározó szereplőként jelennek meg. E megközelítés alátámasztását szolgálja a hadtudomány szempontjából releváns szegmensekben tevékenykedő női szereplők – egyes kiemelkedő példákon keresztül bemutatott – tevékenysége is.

2. A NŐK SEGÉDERŐKÉNT VALÓ ALKALMAZÁSA A CS. ÉS KIR. HADSEREGBEN

2.1. A női segéderők fogalma, katonai alkalmazásának kezdetei a Monarchia haderejében

Ebben a fejezetben a női segéderők (*Weibliche Hilfskräfte)* Osztrák–Magyar Monarchián belüli katonai alkalmazásának folyamatát, intézményi kereteit és gyakorlati működését vizsgálom az első világháború időszakában. A női segéderők fogalma alatt azokat a nőket értem, akiket a Monarchia hadserege és katonai igazgatása 1914–1918 között a fegyveres szolgálatot nem igénylő, de a hadsereg működése szempontjából nélkülözhetetlen feladatok ellátására alkalmazott. E csoportba tartoztak többek között az adminisztratív alkalmazottak, az egészségügyi személyzet, továbbá a katonai gazdaságokban, műhelyekben, konyhákon, mosodákban és egyéb hadtápintézményekben foglalkoztatott nők. A hangsúlyt a női személyzet fokozatos bevonásának okaira, szervezeti feltételeire, valamint azokra a szabályozási és működési mechanizmusokra helyezem, amelyek a hadsereg munkaerőhiányára adott válaszként alakították ki a női segédszolgálat rendszerét. Az elemzés során arra keresem a választ, hogy milyen katonai, társadalmi, illetve munkaerő piaci tényezők tették szükségessé a női segéderők rendszeresítését a cs. és kir. hadseregben, miként illeszkedett ez az alkalmazási forma a Monarchia hadszervezeti és intézményi struktúrájába az első világháború idején, valamint milyen szervezeti feszültségeket és alkalmazkodási kényszereket eredményezett a nők katonai szerepvállalása.

Ute Daniel álláspontja szerint az első világháború nem számolta fel a nemek közötti viszony hagyományos, kétpólusú értelmezését, hanem annak új formáját hozta létre. A férfiakat a nyilvános, a nőket pedig a magánszférához kapcsoló korábbi felfogást fokozatosan a fronton szolgáló férfiak és a hátországban maradó nők egymással összefüggő, ugyanakkor elkülönülő helyzetének értelmezése váltotta fel. Ezt a felosztást a női segéderők állami intézményesítése jelentősen módosította, mivel hivatalos katonai alkalmazásuk révén a nők a hadsereg szervezeti keretei közé kerültek, és feladataikat a hátországon túl a katonai működés különböző területein is elláthatták.[64]

Az első világháború elhúzódásával, különösen az 1916 nyarán végrehajtott Bruszilov-offenzívát követően, az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése egyre súlyosabb nehézségekkel szembesült a megfelelő számú hadra fogható katona biztosítása terén. A haderő

[64] Daniel, Ute (2009): i. m. 116–127.

folyamatos fenntartásához a háború évei alatt évente átlagosan 1,8–2 millió főnyi utánpótlásra volt szükség, amelyet a Monarchia demográfiai és gazdasági erőforrásai egyre nehezebben tudtak biztosítani. 1917 elejére a mozgósítható élőerő-tartalékok jelentősen beszűkültek: mindössze mintegy 500 ezer olyan katona állt rendelkezésre, aki azonnal frontszolgálatra volt alkalmas, míg további megközelítőleg félmillió fő esetében a hadvezetés arra számított, hogy sebesüléseikből vagy betegségeikből való felépülésüket követően ismét hadra foghatóvá válnak. Az utánpótlási lehetőségek bővítését szolgálta az 1917-ben hadköteles korba lépő évfolyamok behívása, valamint a már katonai szolgálatot teljesítő állomány ismételt alkalmassági felülvizsgálata is. A császári és királyi Hadügyminisztérium megbízásából készült hivatalos hadtörténeti összefoglaló, az *Österreich-Ungarns letzter Krieg* adatai szerint e két intézkedés együttesen a szükséges katonai utánpótlás mintegy kétharmadát biztosította. A hadvezetés számításai azonban azt mutatták, hogy ez a tartalék legfeljebb 1917 őszéig nyújthatott elegendő fedezetet a hadsereg veszteségeinek pótlására. A hadseregben jelentkező humánerőforrás-hiány enyhítésére elméletileg további jelentős tartalékok álltak rendelkezésre. Az Osztrák–Magyar Monarchiában megközelítőleg 1,2 millió olyan férfit tartottak nyilván, akik ugyan hadkötelezettség alá estek, azonban katonai szolgálat alól felmentést kaptak, mivel munkájukat a gazdaság és mindenekelőtt a háborús termelés fenntartása szempontjából nélkülözhetetlennek ítélték. Ezen túlmenően mintegy 400 ezer katonát irányítottak át a hadiiparba, ahol elsősorban a fegyver- és lőszergyártás feladataiban vettek részt. Bár ezen állomány egy részének visszavezénylésére két alkalommal is kísérletet tettek, a katonák gyors felszabadítása a frontszolgálat számára a haditermelés folyamatos biztosításának követelményei miatt nem volt megvalósítható. A hadvezetés így olyan alapvető ellentmondással szembesült, amely a totális háború egyik meghatározó problémáját jelentette: a rendelkezésre álló korlátozott emberi erőforrásokat egyaránt igényelte a frontvonal fenntartása és a hátország gazdasági-materiális ellátása.[65] Martin van Creveld a hadtörténeti logisztika fejlődését vizsgáló munkájában kiemelte, hogy a modern háborúk kimenetelét nem kizárólag a harcoló alakulatok közvetlen katonai teljesítménye határozza meg, hanem a hadseregek folyamatos ellátását biztosító adminisztratív, gazdasági és infrastrukturális rendszerek működőképessége is. A hosszú időtartamú ipari háborúk során a front és a

[65] Glaise-Horstenau, Edmund (1938) (Hrsg.): *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. Bd. 7: *Das Kriegsjahr 1918*. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 35–39.

hátország közötti kapcsolat ezért egyre szorosabbá vált, mivel a katonai erő fenntartása a rendelkezésre álló emberi és anyagi erőforrások hatékony elosztásától függött.[66]

Ez az általános jelenség különösen jelentős kihívást jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia számára, amelynek fegyveres ereje olyan összetett szervezeti struktúrával rendelkezett, amely egyszerre tükrözte a birodalom dualista államszerkezetét és a modern tömeghadseregek kialakulásának követelményeit. A császári és királyi hadsereg (*kaiserlich und königlich – k.u.k. Heer*) mellett a két államfélhez kötődő különálló alakulatok, a magyar királyi Honvédség és az osztrák császári-királyi Landwehr is a közös védelmi rendszer részét alkották. E komplex katonai rendszer működtetése jelentős adminisztratív és személyi erőforrásokat igényelt, amelyek biztosítása a világháború során egyre nagyobb kihívást jelentett. Gunther E. Rothenberg rámutatott arra, hogy a császári és királyi hadsereg már a háborút megelőző időszakban is kettős kihívással szembesült: egyrészt alkalmazkodnia kellett a modern tömeghadseregek követelményeihez, másrészt fenn kellett tartania a dualista államszerkezetből fakadó hagyományos katonai struktúrákat. A világháború során a hadsereg működése egyre kiterjedtebb adminisztratív, logisztikai és támogató szolgálatok fenntartását követelte meg, amelyek jelentős személyi erőforrásokat kötöttek le. A növekvő emberhiány ezért nemcsak a frontalakulatok feltöltését, hanem a hadsereg háttérintézményeinek és kisegítő szolgálatainak működését is egyre nagyobb nehézségek elé állította. A katonai vezetés számára egyre sürgetőbbé vált olyan megoldások keresése, amelyek lehetővé tették a férfi állomány felszabadítását és más katonai feladatokra történő átcsoportosítását.[67]

Az egyre súlyosbodó válság kezelésére már 1916 júniusától tárcaközi egyeztetések kezdődtek a három illetékes minisztérium – a cs. és kir. Hadügyminisztérium, valamint az osztrák és magyar honvédelmi minisztériumok – és a Monarchia legfelső katonai vezetését ellátó cs. és kir. Hadsereg-főparancsnokság (*Armeeoberkommando*, AOK) között. A megbeszélések középpontjában a rendelkezésre álló katonai személyi állomány hatékonyabb felhasználása, a hadsereg utánpótlási bázisának kiszélesítése, valamint a népfelkelési szabályozás átalakítása állt. A hadvezetés olyan intézkedési rendszert kívánt kialakítani, amely a háború további elhúzódása esetén is képes biztosítani a harcoló alakulatok számára szükséges utánpótlást.

1916 decemberében újabb sorozásokat rendeltek el, amelyek az 1892 és 1898 között született évfolyamokat, valamint az 1872 és 1891 között született korosztályokat érintették. 1917

[66] Creveld, Martin van (1977): *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge: Cambridge University Press, 202–238.
[67] Rothenberg, Gunther E. (1976): *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press, 172–219.

januárjában ismét konferenciát tartottak, amelyen már annak lehetőségét is megvizsgálták, hogy a 17 és 55 éves korosztályok tagjait katonai alkalmassági vizsgálatnak vessék alá. A katonai vezetés azonban végül arra a következtetésre jutott, hogy a rendelkezésre álló tartalékok növelésének egyik legfontosabb lehetőségét a korábban engedélyezett szolgálati felmentések felülvizsgálata jelentheti. A felmentések általános megszüntetésének terve magyar részről, mindenekelőtt Tisza István ellenállása miatt, nem kapott támogatást. A magyar honvédelmi minisztérium képviselője alternatív megoldásként – az őrszolgálati feladatokat ellátó állomány csökkentése mellett – első alkalommal vetette fel a női segéderők alkalmazásának lehetőségét. A kérdésben azonban a minisztériumok és a katonai vezetés között nem alakult ki egységes álláspont, mivel gróf Tisza István magyar miniszterelnök és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök eltérően ítélték meg a katonai utánpótlás biztosításának lehetőségeit. A kialakult vita középpontjában elsősorban az állt, hogy milyen mértékben lehet a korábban mentesített férfi munkaerőt ismét katonai szolgálatra kötelezni anélkül, hogy az a hátország gazdasági működését és a háborús termelés fenntartását veszélyeztetné. A nézeteltérések végül I. Károly császár döntésével zárultak le, aki 1917. február 8-án létrehozta a „A teljes fegyveres erő utánpótlásáért felelős főnök (*Chef des Ersatzwesens für die gesamte bewaffnete Macht*) hivatalát. Az új intézmény létrehozása alapvetően átalakította a hadsereg utánpótlásának korábbi rendszerét. I. Károly császár az új hivatal vezetőjét, Hazai Samut,[68] széles körű jogosítványokkal ruházta fel, amely lehetővé tette számára, hogy a fegyveres erő különböző szervei számára kötelező érvényű rendelkezéseket adjon ki. A reform célja nem pusztán az utánpótlás szervezetének átalakítása volt, hanem a rendelkezésre álló katonai állomány rugalmasabb felhasználása is. Az új rendszerben az utánpótlás biztosítását egyre inkább az alakulatok tényleges szükségleteihez és veszteségeihez igazították, miközben ellenőrző bizottságokat (*Kontrollkommissionen*) hoztak létre az olyan személyi állomány felszabadítására, amely nem volt feltétlenül szükséges az adott szolgálati helyeken. Ezek az intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy a hadvezetés a katonai szolgálatok racionalizálása során egyre nagyobb figyelmet fordítson a női munkaerő szervezett alkalmazására. A női segéderők alkalmazásának növekvő jelentőségét jól mutatja a *Chef des Ersatzwesens* szervezetének fokozatos átalakulása. 1917 folyamán a női segéderővel (*weibliche Hilfskräfte*) kapcsolatos ügyek még más személyzeti és utánpótlási feladatokkal

[68] A tisztséget Báró Hazai Samu (1851–1942) töltötte be, aki 1910–1917 között honvédelmi miniszter volt, majd IV. Károly király 1917. február 19-től a teljes haderő utánpótlásügyi vezérkari főnökének nevezte ki. Lásd még: Druzsin József (2018): Báró Hazai Samu honvédtábornok. Az Osztrák–Magyar Monarchia honvédelmi minisztere és pótlásügyi főnöke. *Haditechnika,* LII. évf. 6. sz. Online: https://real.mtak.hu/98369/1/HT_2018-6_cikk-02.pdf

együtt jelentek meg a hivatal rendszerében. 1917 decemberében azonban önálló, a női ügyekkel foglalkozó szervezeti egységet (*Referat „Frauen”*) hoztak létre, amely kezdetben az 1. osztály „1 J” jelű alárendelt egységeként működött, majd 1918 márciusától önálló 7. osztállyá alakult. Ettől kezdve ez az osztály önálló hatáskörben intézte a női segédszolgálattal (*Frauenhilfsdienst*) kapcsolatos valamennyi ügyet, mind a hadszíntéren, mind a hátországban. Emellett az addigi expozitúrákat „utánpótlási osztályokká (*Abteilungen für Ersatzwesen*) nevezték át. Az utánpótlási osztályokat négy különálló ügykörre tagolták. A negyedik kifejezetten a női munkaerő alkalmazásának megszervezéséért felelt. Az osztrák–magyar hadseregben alkalmazott nők növekvő jelentőségét jól szemlélteti, hogy a háború előrehaladtával, valamint a női munkaerő katonai célú egyre intenzívebb toborzásával és alkalmazásával fokozatosan kiépültek a női segéderők szervezeti keretei.[69]

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a nők katonai környezetben történő alkalmazása nem 1917-ben jelent meg először a Monarchia haderejében. Már a háború korábbi éveiben is megjelentek nők a hadsereg kötelékében: a vöröskeresztes nővérek 1915-től szolgáltak a hadszíntereken.[70] 1916 nyarától pedig az akkori illetékes *AOK* javasolta a női munkaerő szélesebb körű alkalmazását a legkülönfélébb katonai egységekben. Az indok a hadseregben növekvő munkaerőigény és a hátországban dolgozó férfiak csökkenő létszáma volt. Elsősorban helyben lakó nőket kívántak bevonni, hogy alkalmazásuk ne járjon jelentős többletköltségekkel az elszállásolás és ellátás terén. A mezőgazdaságban dolgozó nők felvételét ugyanakkor nem támogatták, mivel ebben a gazdasági ágazatban továbbra is fontos szerepet töltöttek be a munkaerő biztosításában. A feladatok kezdetben háztartási jellegűek voltak, adminisztratív munkára csak kivételesen osztották be őket. A munkát a helyi bérszokások szerint fizették. A katonai vezetés abban bízott, hogy a női szolgálat olcsó és megbízható munkaerőt biztosíthat, mivel a különböző intézményekben – különösen a hátországban – jelentős lehetőség nyílt a női munkaerő bevonására. A konkrét feladatok megállapítása az egyes hadseregparancsnokságok hatáskörébe volt utalva. A női segéderők katonai területen való alkalmazása kísérleti jelleggel indult, amelyet a háborús körülmények különlegessége indokolt, eredményességüket rendszeresen értékelték- 1916 szeptemberéig jelentést kellett készíteni a tapasztalatokról. Ezek alapján a császári és királyi Hadügyminisztérium azt javasolta, hogy a katonai egészségügyi intézményekben fokozatosan

[69] Hois, Alexandra (2012): „*Weibliche Hilfskräfte” in der österreichischungarischen Armee im Ersten Weltkrieg*. Diplomaarbeit. Universität Wien, 52–57.
[70] Scharf, Michaela: „*Helfende haende.“ Weibliche Hilfskräfte im Ersten Weltkrieg.* Online: https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/helfende-haende

váltsák fel a férfi ápolókat nőkkel.[71] A szaktárca 1917. január 3-án kelt rendelkezése szerint női segéderőket elsősorban laboratóriumi asszisztensi feladatokban, katonai konyhák gazdasági irányításában, adminisztratív és irodai munkakörökben, betegápolói szolgálatban, valamint katonai intézmények fenntartási feladataiban kívánták alkalmazni. Alapvető követelmény volt, hogy számuk csak olyan mértékben növekedhetett, amennyiben ténylegesen férfi munkaerőt váltottak ki. A szabályozás egyúttal meghatározta a női segéderők alkalmazásának feltételeit és korlátait is. A jelentkezőkkel szemben előírták a betöltött 18. életévet, és előnyben részesítették a háború következtében özveggyé vált nőket, valamint az elesett katonák árváit. Ugyanakkor bizonyos, katonailag érzékenynek ítélt területeken – például az elmebetegek és nemi betegek kezelésére szolgáló osztályokon, illetve az ellenőrző és felügyeleti szolgálatokban – alkalmazásukra nem kerülhetett sor. A hadsereghez kapcsolódó női személyzet eredményességét a számok is alátámasztják: csupán a cs. és kir. 11. hadsereg egészségügyi intézményeiben 1917 augusztusában és szeptemberében összesen 1997-en dolgoztak, közülük 1054-en ápolónőként, 943-an pedig egyéb „*női kisegítőként*" tevékenykedtek.[72]

1917 márciusának végén a katonai egészségügyi intézményekre vonatkozó korábbi rendelkezések mintájára új szabályozást vezettek be, amely tovább szélesítette a nők alkalmazásának lehetőségeit a katonai szolgálathoz kapcsolódó munkaterületeken. Az új előírások értelmében a női segéderők foglalkoztatását kiterjesztették az ipari jellegű, valamint a háztartási és gazdasági feladatkörökre is.[73]

A női segéderők létszámára vonatkozó becslések jelentős eltéréseket mutatnak. Míg egyes másodlagos források a hadsereg kötelékében alkalmazott női kisegítő személyzet számát 33–50 ezer fő közé teszik,[74] addig a közös Hadügyminisztérium és az Osztrák Állami Levéltár által 1938-ban kiadott hivatalos hadtörténeti összefoglaló, az *Österreich-Ungarns letzter Krieg* ennél magasabb adatokat közöl. Eszerint 1917 augusztusában mintegy 60 ezer fő teljesített szolgálatot a hátországban, míg 27 ezer fő a hadszíntéren. A háború utolsó szakaszára, 1918 októberére a hátországi állomány 107 ezer főre, míg a hadszíntéren alkalmazottak száma 33 ezer főre emelkedett. A forrás értelmezését ugyanakkor nehezíti, hogy nem tisztázza pontosan, mit értett a „*Heimat"* megjelölés alatt, vagyis, hogy az

[71] HL, HM 608. doboz, Res. Nr. 809.070/4., *Aufnahme weiblicher Hilfskräfte – Bemerkungen und weitgehendere Durchführung, 1917.;* Hois, Alexandra (2012): i. m. 57.
[72] Hois, Alexandra (2012): i. m. 57–59.
[73] Uo. i. m. 58–59.
[74] Healy, Maureen (2004): *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I.* Cambridge: Cambridge University Press, 204.; Hämmerle, Christa (2014): i. m. 216.

kizárólag a hátországi katonai intézményekben alkalmazott női kisegítő személyzetre vonatkozott-e, vagy ennél szélesebb körű alkalmazotti kategóriát jelölt.[75]

A női segéderők katonai alkalmazása ugyanakkor a korabeli nyilvánosság számára csak korlátozottan volt ismert. Ezt jól szemlélteti Marianne Hainischnek, az osztrák nőmozgalom egyik meghatározó alakjának 1918-ban, a *Der Bund*ban, az Osztrák Nőegyesületek Szövetségének központi lapjában megjelent írása is. Hainisch szerint a közvélemény ugyan tisztában volt azzal, hogy a hosszan elhúzódó háború a nőket korábban nem tapasztalt mértékben vonta be a háborús erőfeszítésekbe – legyen szó akár a háztartási terhek növekedéséről, a férfiak által korábban végzett munkák átvételéről vagy a hadiipari termelésben, különösen a lőszergyártásban való részvételről –, azonban a nők közvetlen katonai szolgálatának valódi kiterjedéséről csak igen korlátozott ismeretekkel rendelkezett. A társadalom tudott a hadszíntereken dolgozó ápolónőkről, valamint azokról a telefonkezelőkről, akik veszélyes körülmények között is ellátták szolgálatukat, de ezekről a szerepekről sokáig úgy vélték, hogy csak kisebb számú nőt érintenek. 1918-ra azonban a háborús tapasztalatok és a női munkaerő egyre szélesebb körű alkalmazása következtében a közvélemény számára is világossá vált, hogy a nők szerepvállalása a hadsereg működésében jóval nagyobb jelentőségű volt, mint azt korábban feltételezték.[76]

A Monarchia gyakorlata illeszkedett a nemzetközi trendhez: Németországban, Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban szintén széles körben mozgósították a nőket. Németországban például „*alkalmi segítőként”* (*Etappen Helferinnen)* hivatkoztak rájuk, s gyakran a nőmozgalmak szervezték meg őket, s irányították a női részlegeket annak érdekében, hogy az egész országban mozgósítsák a női munkavállalókat.[77]

Michaela Scharf történész, a bécsi Ludwig Boltzmann Digitális Történeti Intézet (*Ludwig Boltzmann Institute for Digital History*) tudományos munkatársa szerint, akinek fő kutatási területe a vizuális történelem, a magánélet médiatörténete, bár a hadsereg nyilvánvalóvá tette, hogy az osztrák–magyar haderő női segéderői nem kaphatnak egyenruhát, a munkaruhájukról készült vázlatok mégis mást sugallanak.[78]

A női segédszolgálatokba történő önkéntes jelentkezés motivációi sokrétűek voltak, és nem vezethetők vissza egyetlen tényezőre. A jelentkezők egy része hazafias indíttatásból kívánt

[75] Glaise-Horstenau, Edmund (1938) (Hrsg.): i. m. 39.
[76] Marianne Hainisch, Die Frau im Felde. *Der Bund. Zentralblatt des Bundes österreichischer Frauenvereine,* 13. Jg., Nr. 5, Mai 1918, 11-14.
[77] Scharf, Michaela: *Helfende haende. Weibliche Hilfskräfte*…
[78] Uo.

hozzájárulni a háborús erőfeszítésekhez, míg mások számára a szolgálat elsősorban megélhetési lehetőséget, rendszeres jövedelmet vagy a háború következtében megváltozott társadalmi helyzethez való alkalmazkodást jelentette. Emellett szerepet játszhattak a közösségi és társadalmi elvárások, valamint az a törekvés is, hogy a nők a hagyományos családi szerepeken túl új feladatokat vállalva kapcsolódjanak be a háborús mobilizációba. A szolgálat ugyanakkor személyes motivációkat is magában hordozhatott: bár a szabályozás kizárta a közeli hozzátartozók azonos szolgálati helyen történő alkalmazását, a hadsereg kötelékében végzett munka mégis lehetőséget jelenthetett arra, hogy a nők valamilyen módon közelebb kerüljenek a háborúban érintett családtagjaikhoz.[79]

A női segéderők ezért nem alkottak egységes társadalmi csoportot: soraikban egyaránt megtalálhatók voltak a városi, képzettebb női rétegekhez tartozók, akik adminisztratív vagy egészségügyi feladatokat vállaltak, illetve olyan nők is, akik számára a katonai szolgálathoz kapcsolódó munkalehetőség elsősorban gazdasági kényszerből vált fontossá. A katonai vezetés ugyanakkor sajátos elképzelésekkel rendelkezett arról, hogy milyen társadalmi háttérrel rendelkező nők alkalmasak a segédszolgálatra. A korabeli katonai felfogás elsősorban a műveltebb, középosztálybeli vagy magasabb társadalmi rétegekből származó nőket tekintette kívánatos jelentkezőknek, mivel megítélésük szerint ezek a nők rendelkeztek azokkal a képességekkel és magatartásformákkal, amelyek a katonai környezetben végzett szolgálathoz szükségesek voltak. A hadvezetés attól tartott, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegekből érkező nők alkalmazása kedvezőtlenül befolyásolhatja a segédszolgálatok megítélését és a hadsereg tekintélyét. A gyakorlati tapasztalatok azonban nem mindenben feleltek meg ezeknek az elvárásoknak.

A cs. és kir. 11. hadsereg női segéderőinek vizsgálata alapján a szolgálatot teljesítő nők jelentős része 18 és 32 év közötti, egyedülálló nő volt, akik elsősorban az alsóbb és középső társadalmi rétegekből kerültek ki. Többségük a hadműveleti területek közvetlen környezetéből, illetve Bécsből és Csehországból érkezett, ezért a német, olasz és cseh nyelvtudás volt körükben a leggyakoribb. A vizsgált állomány kevesebb mint fele rendelkezett korábbi szakmai képzettséggel, ami szintén eltért attól a katonai elképzeléstől, amely elsősorban képzett, tapasztalt munkaerő alkalmazását várta.[80] Mindez azt mutatja, hogy a női segéderők alkalmazása során a hadvezetés által megfogalmazott szakmai és társadalmi elvárások, valamint a tényleges toborzási lehetőségek között jelentős különbség alakult ki. A

[79] Hois, Alexandra (2012): i. m. 41-42.
[80] Uo. 168.

női segéderők alkalmazása ugyanakkor nem csupán katonai és munkaerő-gazdálkodási kérdést jelentett, hanem a korabeli társadalmi normákat és a női szerepekről alkotott elképzeléseket is érintette. A társadalmi megítélés ezért gyakran ambivalens vagy kifejezetten negatív volt: a közvélemény egy része a női segéderőket erkölcsileg megengedőnek tartotta, illetve, mivel a vöröskeresztes nővérekkel ellentétben nem végeztek ápolói vagy karitatív tevékenységet a korabeli értelmezések szerint nem illeszkedtek a hagyományos anyai és gondoskodó női ideálhoz, katonai alkalmazásuk ezért sokak szemében veszélyeztette a nemek elkülönített szerepét.[81]

2.2. Intézményesülés és a szervezeti struktúra

A nők 1916-tól kezdődő katonai alkalmazása a hátországi intézményekben, valamint a katonai egészségügyi intézetekben kedvező tapasztalatokat eredményezett, melynek következtében 1917. április 22-én bejelentették, hogy lehetőség szerint minden szolgálati ágban érvényesíteni kívánják a nők szerepvállalását.[82] Az ehhez kapcsolódó hadügyminisztériumi rendelet három nappal később került kiadásra, amely egyértelműen megfogalmazta a női munkaerő katonai alkalmazásának szükségességét. A rendelkezés szerint a nők alkalmazhatóságához a betegápolói szolgálatban, továbbá az írásbeli ügyintézésben, szabómunkákban, konyhai, takarítási és egyéb kisegítő feladatokban – különösen a parancsnokságoknál, hatóságoknál és katonai intézményeknél – nem férhet kétség. Ennek megfelelően arra szólították fel az illetékes katonai szerveket, hogy ettől kezdve minden olyan területen, ahol erre lehetőség nyílik, a férfi munkaerőt női segéderőkkel váltsák fel. A rendelet egyúttal hangsúlyozta, hogy a női segéderők alkalmazását célzó intézkedést minden érintett szervnek a legnagyobb érdeklődéssel és megértéssel kell támogatnia. Az esetlegesen felmerülő akadályokat le kellett küzdeni, a korábbi szolgálati gyakorlatból fakadó kényelmi szempontok pedig nem akadályozhatták az új rendszer bevezetését.

Az 1917. április 25-én kiadott rendelettel a hadsereg valamennyi alakulatához eljuttatták a női segéderők alkalmazására vonatkozó „Általános alapelveket” (*Allgemeine Grundsätze*). Ezzel első alkalommal kerültek bevezetésre olyan egységes, általános érvényű rendelkezések, amelyek a nők katonai szolgálatának feltételeit és kereteit szabályozták. Az új előírások

[81] Schönberger, Bianca (2002): Mütterliche Heldinnen und abenteuerlustige Mädchen. Rotkreuz-Schwestern und Etappenhelferinnen im Ersten Weltkrieg. In: Hagemann, Karen – Schüler-Springorum Stefanie (Hg.): *Heimat – Front. Militär und Geschlechterverhältnisse im Zeitalter der Weltkriege*. Frankfurt am Main–New York, Campus Verlag, 108–127.; Scharf, Michaela: *Helfende haende. Weibliche Hilfskräfte*…
[82] Hois, Alexandra (2012): i. m. 60–61.

jelentős részben az 1917 januárjában és márciusában kiadott korábbi rendelkezésekre épültek, vagyis a már kialakult gyakorlati tapasztalatokat foglalták egységes szabályozási keretbe. Ekkor alkalmazták először hivatalos meghatározásként a „női segéderők" (*weibliche Hilfskräfte*) elnevezést az új, katonai szolgálati kategória megjelölésére. A terminológia bevezetése nem csupán nyelvi pontosítást jelentett, hanem egyben azt is jelezte, hogy a korábban különböző munkakörökben és intézményekben alkalmazott női munkaerőt a hadvezetés egységes szervezeti keretbe kívánta foglalni.[83]

1917 szeptemberében megkezdődött a női segéderők alkalmazására vonatkozó katonai szabályozás egységesítésének előkészítése. Hazai Samu kezdeményezésére a tábori hadseregben alkalmazott női segéderők felvételére és szolgálati viszonyára vonatkozó korábbi parancsokat és rendelkezéseket egyetlen összefoglaló szabályzatban kívánták rendezni. Ennek érdekében az illetékes katonai szerveket felkérték a hatályos előírások összegyűjtésére, valamint azok szükséges módosítására és kiegészítésére vonatkozó javaslatok megtételére.[84]

1917 decemberében jelentős előrelépés történt a női segédszemélyzet katonai szférában történő alkalmazásában: a teljes haderő utánpótlásügyi főnöke hivatalán belül önálló női ügyosztályt (*Referat Frauen*) hoztak létre, jelezve a női munkaerő stratégiai jelentőségét. 1918 februárjában pedig érvénybe lépett a „*Női asszisztensek felvételére és felhasználására*" vonatkozó rendelkezés, amelyhez az Általános Alapelvek szolgált előzményül.[85]

Ezzel párhuzamosan a katonai vezetés az osztrák–magyar nőegyletek bevonásáról is döntött annak érdekében, hogy elősegítse a megfelelő számú női segéderő toborzását. Az intézkedés mintája a Német Birodalomban már korábban kialakított gyakorlat volt, ahol 1916-tól a „Német Nőegyletek Szövetségének" (*Bund Deutscher Frauenvereine*) tagjai a Hadügyi Hivatal (*Kriegsamt*) keretében működő önálló női ügyosztályban kaptak szerepet.[86] A december 20-án tartott értekezleten a női segéderők jólétének és munkaszervezésének kérdése került a középpontba. Az ülésen alapvetően elismerték a női munkaerő szervezésének sürgősségét.[87]

---

[83] HL, HM. 609. doboz. *K. u. K. Kriegsministerium Abt. 10, Nr. 104.000 res. /1917, Weibliche Hilfskräfte,* Wien, 25. April 1917.
[84] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.830.095/2. Verwendung weiblicher Hilfskrafte bei der A. i. F. (Nachtrag zu Res. Nr.520.020/II und zu Res. Nr. 622.070/2). 1917.*
[85] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.809.070/4. Aufnahme weiblicher Hilfskrafte- Bemerkungen und weitgehendere Durchführung*. 1917.
[86] Schöneberger, Bianca (2002): i. m. 111.
[87] Hois, Alexandra (2012): i. m. 69–70.

A fent említett dokumentumokban pontosan meghatározták azokat a tevékenységi köröket, melyekre női segéderőket lehetett alkalmazni. Ide tartoztak a laboratóriumokban és ambulanciákon dolgozó asszisztensnők, a gazdasági vezetőnői feladatkörök, valamint a katonai egészségügyi intézmények női személyzetéhez sorolt konyhai és háztartási szolgálatot (mosónő, pincérnő stb.) ellátó alkalmazottak. Külön kategóriaként említették a hivatali szolgálatban foglalkoztatott nőket, így az ügyintézői segéderőket, írónőket és telefonkezelőket, továbbá a legénységi konyhák szakácsnőit, a szabónőket, valamint a küldönc és általános házi szolgálatban alkalmazott női kisegítő személyzetet. Ugyanakkor a katonai üzemekben és műhelyekben foglalkoztatott munkásnők nem tartoztak a női segéderők kategóriájába, vagyis a katonai igazgatás egyértelmű különbséget tett a hadsereg szervezetébe integrált női kisegítő személyzet és a haditermelésben dolgozó polgári női munkaerő között.[88] A hátországban a női munkaerő alkalmazása ezen túl kiterjedt gazdasági és fizikai munkakörökre is, így többek között állatgondozói, napszámosi, sofőri, vasútépítési és egyéb műszaki kisegítő feladatokra, továbbá vásári szolgálatokban és a legénységi kiszolgáló személyzet körében végzett tevékenységekre.[89]

A szabályozás egységesítésének eredményeként 1918 februárjában jelent meg nyomtatott formában „A tábori hadseregben alkalmazott női segéderők alkalmazására vonatkozó rendelkezések" („*Bestimmungen für die Verwendung von weiblichen Hilfskräften bei der Armee im Felde*") című szabályzat, amely ezt követően valamennyi érintett katonai szervezet számára hozzáférhetővé vált. Hatálya ugyanakkor nem terjedt ki valamennyi katonai környezetben dolgozó női alkalmazottra, hanem – kizárólag a hadseregben alkalmazott női segéderők szolgálatát szabályozták. E személyi kört a katonai igazgatás alapvetően elkülönítette a hátországban (*Heimat)* foglalkoztatott női kisegítő személyzettől.

Az „*Armee im Felde"* (*A. i. F.)* fogalma nem csupán a közvetlen harctéri területekre terjedt ki, hanem a hadsereg teljes működési körzetét magában foglalta. Ide tartozott egyrészt a frontok által alkotott hadszíntér, másrészt az úgynevezett *etappe*, vagyis a csapatok utánpótlását, igazgatását és ellátását biztosító hátsó katonai zóna. Ez utóbbi azonban folyamatos dinamikának volt kitéve, így határai többször módosultak a háború alatt. A rendelkezések alapján a női személyzet alkalmazása alapvetően ezen a területen valósult meg: erre utal többek között az is, hogy a pótlási ügyek főnöke külön felhívta a figyelmet arra, hogy a női

[88] Hois, Alexandra (2012): i. m. 60–61.
[89] Healy, Maureen (2004): i. m. 163–211.; *Die Frau im Weltkrieg. Österreichisches Staatsarchiv 1914–2014. 100 Jahre erster Weltkrieg*. Online:-https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/die-frau-im-weltkriege/index.html#/?a=../../index.html#artefactgroup392

munkaerőt nem lehet alkalmazni a légierő azon alakulatai mellett, amelyek közvetlen harci feladatokat láttak el.

A női segéderőket két kategóriába sorolták be, amelyek egyúttal meghatározták az egyes munkaköröket, illetve tevékenységi területeket, valamint az ezekhez kapcsolódó szolgálati feltételeket és a női alkalmazottakkal szembeni eljárás rendjét. Az A kategóriába azok a női kisegítő erők tartoztak, akik speciálisabb szakmai vagy adminisztratív feladatokat láttak el: ide sorolták az ambulanciák és laboratóriumok asszisztensnőit, a távíró-kezelőnőket (*Hughesistinnen)*, valamint az I. osztályú hivatali segéderőket (*Kanzleihilfskräfte I. Klasse*), amelyek közé a fogalmazónők, az ügyintézői jellegű hivatalnoknők, a gyors-és gépírónők, könyvelőnők tartoztak. Továbbá a II. osztályú irodai kisegítő személyzet (írnoknők), az ambulanciák és laboratóriumok technikai segédszemélyzete (*Technische Gehilfinnen für Ambulatorien und Laboratorien*), az I. és II. osztályú telefonkezelők (*Telephonistinnen Klasse I-II.)* valamint *a gazdasági vezetőnők* (*Wirtschaftsleiterinnen*) kerültek ebbe a csoportba.

A B kategóriába azok a női segéderők tartoztak, akik elsősorban gyakorlati, fizikai vagy szolgáltató jellegű feladatokat láttak el. Ide sorolták a tiszti étkezdék, kórházi konyhák és legénységi konyhák szakácsnőit (*Köchinnen für Offiziersmessen, Spitalsküchen und Mannschaftsküchen), a* szakképzett iparosnőket *(Qualifizierte Professionistinnen,* továbbá a varrónőket *(Schneiderinnen),* a cipésznőket *(Schusterinnen),* a női szabókat *(Näherinnen), az* eladónőket *(Verkäuferinnen),* a felszolgálónőket *(Kellnerinnen), a* mosónőket *(Wäscherinnen),* valamint a kórházakban, parancsnokságokon és különböző intézményekben szolgálatot teljesítő rendészeti, kisegítő és általános háztartási feladatokat ellátó személyzetet (*Dienstpersonal für den Ordonnanz- und gewöhnlichen Hausdienst in Spitälern, bei Kommanden, Anstalten*). A kategóriába tartoztak továbbá a mezőgazdasági munkát végző női alkalmazottak (*Landwirtschaftliche Arbeiterinnen aller Art)*, valamint a katonai üzemekben dolgozó segédmunkásnők (*Handlangerinnen für militärische Betriebe)* is. Az A kategóriás asszisztensek előnyben részesültek a fizetés, az étkezés, a szállás és a ruházat tekintetében. A női kisegítő személyzethez tartoztak továbbá a betegápolónők, illetve az úgynevezett hadsereg ápolónők (*Armeeschwestern)* is. Rájuk azonban az 1915-ben a hadvezetés és az osztrák, illetve a magyar Vöröskereszt között létrejött megállapodás külön rendelkezései vonatkoztak.

Az A kategóriába tartozó munkakörökben alkalmazott nőkkel szemben speciális követelményeket támasztottak. Ismereteik igazolása és bizonyítványaik bemutatása mellett például a hivatali segéderőket (*Kanzleihilfskräfte)* arra kötelezték, hogy képességeiket gyakorlati próbamunkák keretében is bizonyítsák. A telefonkezelőnők és a képzése a

hadseregen belül, erre a célra létrehozott külön tanfolyamokon történt. A tanfolyamok résztvevői már a képzés időszaka alatt is fizetésben részesültek, továbbá számukra az ellátást és az elhelyezést térítésmentesen biztosították.

A női kisegítő személyzet toborzása szervezetileg több csatornán keresztül zajlott. A hadsereg kötelékén kívül a katonai parancsnokságok mellett működő utánpótlási ügyekkel foglalkozó kirendeltségek (*Exposituren für das Ersatzwesen*), míg a tábori hadsereg keretében a magasabb szintű parancsnokságok utánpótlási osztályai (*Abteilungen für das Ersatzwesen)* végezték a női kisegítő személyzet toborzását. Emellett az állami munkaközvetítő hivatalok és a különböző női szervezetek is jogosultak voltak női munkaerő közvetítésére. A női kisegítő személyzet alkalmazásával kapcsolatos követelmények meghatározása és közzététele a fent említett katonai szervek hatáskörébe tartozott. Ezek az előírásokat továbbították a sajtó, illetve a toborzásban és közvetítésben részt vevő egyéb jogosult szervezetek számára.

A szolgálatba lépő nőket az utánpótlásügyi főnök osztotta be a szükséges telephelyekre, a státuszigazolások és az összesítő igazolások alapján. Érkezésüket és távozásukat a személyzeti gyűjtőponton nyilvántartásba vették, ami lehetővé tette a személyi állomány folyamatos adminisztratív ellenőrzését. A női segédszemélyzet hadseregbeli alkalmazását szigorú szabályok és meghatározott létszámkeretek szabályozták, az illetményt pedig utólag, a teljes havi szolgálat teljesítését követően folyósították.

Az 1918-as új szabályozás a női segéderők tevékenységi területeinek kategorizálását a korábbi rendelkezésekhez képest jelentősen kibővítette és részletesebben taglalta. A laboratóriumokban dolgozó nők, valamint a telefonkezelők és a szakácsnők esetében több külön osztályt alakítottak ki, ami a különböző munkakörök pontosabb elkülönítését szolgálta. A háztartási szolgálatot ellátó személyzetet ugyanakkor már nem sorolták az egészségügyi intézmények és az „egyéb alakulatok” kategóriái közé. Az új besorolási rendszerben önálló kategóriaként szerepeltek a cipésznők, varrónők és eladónők, akiket a szabónőkkel azonos csoportba soroltak. Ezzel szemben az alacsonyabb kategóriák – például a felszolgálónők, mosónők, háztartási alkalmazottak, mezőgazdasági munkásnők és katonai üzemekben dolgozó segédmunkásnők – lényegében a korábbi, összevont „egyéb foglalkozások” kategóriájának feleltek meg.

Az osztrák–magyar hadsereg által megszállt területeken gyakran biztosítottak munkalehetőséget a helyi női lakosság számára, az ellátás költségét a kincstár fedezte. Később ügynökségeket hoztak létre a női segéderők és képzési intézményeik elhelyezésének koordinálására. A felvett nők előzetes képzésben részesültek, amely ingyenes, 4 hétig tartó,

napi 7 órás kurzus volt; a tisztán katonai tárgyakat katonai személyzet, a gépírást, helyesírást és gyorsírást női tanárok oktatták. Ilyen képzőintézmények működtek például a cs. és kir. szerbiai katonai főkormányzóság alárendeltségében is, ahol több száz női irodai dolgozó alkalmazása lehetővé tette ugyanennyi férfi katonai szolgálatra, illetve frontszolgálatra történő átcsoportosítását. A női segéderők javadalmazása a forrás szerint elfogadható volt, ellátásukat külön étkezdék biztosították, elszállásolásukat magánlakásokban vagy speciálisan kialakított női otthonokban oldották meg. Ezek az épületek fürdőszobával, elektromos világítással és légfűtéssel felszereltek voltak. A katonai környezetben szolgáló női személyzetet a parancsnokság szigorú erkölcsi és fegyelmi ellenőrzés alatt tartotta: az iskolákat és női otthonokat kizárólag női felügyelők irányították, akik az alárendelt segéderők erkölcsi magatartásáért, a fegyelemért, a munka hatékonyságáért és az ellátási rend betartásáért is felelősek voltak. Úgy vélem ez a gyakorlat jól tükrözi a hadsereg szigorú szabályozó és kontrollmechanizmusait, valamint a női munkaerő szerepének strukturált egyúttal hierarchikus kezelését a katonai rendszerben.[90]

2.3. A női segéderők munkavállalásának szabályozása

A női segéderők alkalmazása kezdetben kísérleti jelleggel történt, például szakácsnőként a személyzeti étkezdékben- kedvező tapasztalat esetén arányukat a férfiak áthelyezéséhez igazították. A laktanya- és szállásrend fenntartására azonban nem vehették igénybe őket, az üzemekben, valamint a műhelyekben dolgozó nőkre külön rendelkezések vonatkoztak.

Foglalkoztatásuk feltétele az állampolgárság, a büntetlen előélet és a kifogástalan erkölcsi hírnév volt. A hivatali szolgálatban alkalmazott női segéderők esetében további követelményként jelent meg a felvételi bizonyítvány (*Aufnahmszertifikat*) kiállítása, valamint a szolgálati titok megőrzésére vonatkozó nyilatkozat (*Revers*) aláírása. Az irodai beosztások betöltése során kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a politikai megbízhatóságnak, ugyanakkor a női alkalmazottak számára a bizalmas, illetve titkos ügyiratokhoz való hozzáférést nem engedélyezték. Előnyben részesítették a képesített hadiözvegyeket, árvákat, valamint a havidíjasok és altisztek családtagjait. Nem vették fel azokat a nőket, akik polgári állami szolgálatból (pl. vasút, posta, távíró-és telefonközpont) kívántak katonai pozícióba áthelyezkedni és tilos volt, hogy legközelebbi hozzátartozóik állomáshelyére rendeljék őket. A

[90] *Die Frau im Weltkrieg. Österreichisches Staatsarchiv 1914-2014. 100 Jahre erster Weltkrieg*. Online: https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/die-frau-im-weltkriege/index.html#/?a=../../index.html#artefactgroup392

korhatár 16–40 év volt, a szakácsnők, szabónők, küldöncök, illetve a házi szolgálatra alkalmazott nők esetében 20 év. A pályázóknak orvosi vizsgálaton kellett átesniük fizikai alkalmasságuk megállapítása érdekében. Az alkalmasságot az erre vonatkozó orvosi szakvéleménnyel kellett igazolni. A katonai szolgálatba felvettek a munkakörükhöz tartozó szabályzat alá tartoztak. A kinevezés ideiglenes volt, legfeljebb a háború végéig, 14 napos próbaidővel, amely alatt bármikor elbocsáthatóak voltak és felmondhattak; próbaidő alatti alkalmatlanság esetén kártérítés nem járt. Az általános munkaidő nyolc óra volt, ebédszünettel kiegészítve. Vasárnapok, ünnepnapok, az uralkodó születés- és névnapja szabadnapnak számított. Kivételes esetekben a munkanap legfeljebb 10 órás lehetett, a munkaszüneti napok legfeljebb 4 órásak, délutáni szabadnapokkal kompenzálva.

Az I. osztályú képzett dolgozók fizetése 200 korona volt, míg a II. osztályba sorolt, képzettség nélküli női irodai alkalmazottak havi 120 koronás alapbért és 40 korona hadipótlékot kaptak, összesen 160 koronát. A fizetésen kívül, valamint a szakácsnőknek járó legénységi étkezési adagon és legfeljebb 2,50 koronás napszámon túl más kincstári illetmény nem járt. A parancsnok határozta meg a díjosztályt, figyelembe véve a készségeket, tudást és a korábbi munkatapasztalatot. Minden alkalmazottnak igazolnia kellett, hogy a szolgálati rendet megismerte.

Ausztriában a női irodai segéderők betegségük esetén – a császári és királyi hadsereg aktív szolgálatot teljesítő állományára vonatkozó egészségügyi rendelkezésekhez igazodva – legfeljebb két hónapig igénybe vehették a katonai egészségügyi intézmények szolgáltatásait. Az ellátás azonban nem volt számukra térítésmentes: az orvosi kezelés és az ellátás költségeit havi alapdíjuk alapján kellett megfizetniük. Amennyiben a katonai egészségügyi intézményben történő elhelyezés nem volt lehetséges, a kezelést polgári kórházban kellett biztosítani. Az elhelyezés ebben az esetben a legalacsonyabb ápolási osztály feltételei szerint történt, amelynek költségeit a hadsereg igazgatása viselte. Azoknak a női munkavállalóknak az esetében, akik robbanóanyagok előállításával vagy felhasználásával foglalkozó üzemekben dolgoztak, a szabályozás kötelező egészség- és balesetbiztosítást írt elő. Három napnál hosszabb gyógyulás esetén orvosi igazolás és szükség szerint katonaorvosi vizsgálat kellett; elmulasztás esetén fizetésfelfüggesztés vagy felmondás következhetett. A betegség időtartama alatt – legfeljebb azonban két hónapig – azok a női irodai dolgozók, akik nem részesültek egészség- vagy balesetbiztosításban, továbbra is jogosultak voltak díjazásukra. Az első hónapban a teljes havi díjukat kapták meg, beleértve a háborús pótlékot is, míg a második hónapban ennek 75%-ára tarthattak igényt A szabályozás ugyanakkor világos határt szabott a

betegséggel kapcsolatos szolgálati védelemnek: két hónap elteltével a női alkalmazottak már nem tarthattak igényt sem további illetményre, sem korábbi munkakörük fenntartására. Az elbocsátás lehetősége az előírt felmondási idő mellett fennállt, és nem járt automatikusan végkielégítéssel vagy egyéb kompenzációval. A Hadügyminisztérium jóváhagyását csak különösen méltánylást igénylő esetekben kellett beszerezni.[91]

A Magyar Szent Korona Országaiban szolgálatot teljesítő női irodai alkalmazottak helyzete e tekintetben eltért az ausztriai gyakorlattól: a katonai egészségügyi intézményekben történő ellátás során nem illette meg őket semmilyen előnyben részesítés vagy különleges elbánás. Azonban betegség esetén az alkalmazás helye szerinti kerületi munkásbiztosító pénztár biztosította őket a 1907. évi XIX. törvény rendelkezései szerint. A női személyzet kilenc hónapos szolgálati idő alatt legfeljebb 14 nap rendes szabadságra volt jogosult. Rendkívüli családi körülmények fennállása esetén további legfeljebb nyolc pihenőnap engedélyezésére nyílt lehetőség. Egészségi okból a parancsnokság katonaorvosi javaslat alapján legfeljebb két hónap szolgálat alóli felmentést biztosíthatott, amelynek első hónapjára teljes, második hónapjára pedig az illetmény 75%-a járt.[92]

A női segéderők kiválasztásánál a hadsereg alapvető követelményként határozta meg a kifogástalan magaviseletet. Bár nem tartoztak a fegyveres állományhoz, szolgálatuk során ugyanolyan fegyelmi előírások vonatkoztak rájuk, mint a tisztekre és a legénységi állomány tagjaira. Ez jól mutatja a női munkavállalókkal szemben támasztott elvárásokat, valamint a katonai rend és ellenőrzés fenntartásának szigorú követelményeit.[93]

A női segéderők hatósági kötelezettségeik elmulasztása esetén megrovásban, figyelmeztetésben, illetve elbocsátásban részesülhettek. Mivel nem tartoztak katonai joghatóság alá, jogügyeikben a polgári bíróságok jártak el. Azonnali elbocsátást vonhatott maga után többek között a szolgálati titok megsértése, a tiszteletlen vagy a fegyelmet veszélyeztető magatartás, a kirívó erkölcsi vétség, a hivatali kötelezettségek súlyos megszegése, az ismétlődő késés vagy a szolgálati hely engedély nélküli idő előtti elhagyása, a katonaság érdekeit sértő magatartás, valamint a betegség színlelése vagy az orvosi vizsgálat

[91] HL, HM. 609. doboz. *K. u. K. Kriegsministerium Abt. 10, Nr. 104.000 res. /1917, Weibliche Hilfskräfte,* Wien, 25. April 1917.
[92] HL, HM 608. doboz, HM eln. 4a., 6666. sz., *A magyar királyi honvédelmi miniszter rendelete női munkaerők alkalmazásáról*, 1917.
[93] *Die Frau im Weltkrieg. Österreichisches Staatsarchiv 1914-2014. 100 Jahre erster Weltkrieg.* Online: https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/die-frau-im-weltkriege/index.html#/?a=../../index.html#artefactgroup392

akadályozása.[94] A fegyelmi okból elbocsátott női és férfi segéderők nevét rendszeresen közzétették a híradókban, illetve a hivatalos közlönyök mellékleteként megjelenő névjegyzékekben.[95]

Ahol a női személyzet közvetlenül érintkezett a legénységgel, az előírások szerint a parancsnoknak különösen ügyelnie kellett a fegyelem, a rend és az erkölcsi magatartás fenntartására. Este 19:00 és reggel 7:00 között nem dolgozhattak, és a katonai szálláson csak napi meghatározott óraszámban tartózkodhattak. Katonai erőforrásokhoz nem férhettek hozzá, de élelmiszereket vásárolhattak a kormányzati szervektől. A hadvezetés ellenben ügyelt arra, hogy a nők hadi szolgálatban való részvétele ne jelentsen hátrányt a későbbi életükre. Elbocsátás esetén a parancsnok igazolást állított ki tevékenységükről, a felmondás okát taglaló jelentések pozitív vagy semleges értékelései a hadsereg reputációját is védték. A női segéderők kiválasztása nemcsak életkor alapján történt, hanem a társadalmi normák és előítéletek is befolyásolták. Az idősebb nőket elsősorban higiéniai megfontolások alapján alkalmazták, míg a fiatalabb, termékeny korú munkavállalók elhelyezését a reproduktív szerepük védelmére és az egészségügyi követelményekre tekintettel szabályozták.[96]

2.4. A női segéderők katonai alkalmazása a háború második felében

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a nők katonai környezetben való alkalmazása az első világháború alatt logisztikai szükségszerűség mellett adminisztratív, továbbá ideológiai viták tárgya is volt. Az alsóbb szintű parancsnokok ellenállását szervezeti problémák és társadalmi előítéletek táplálták; sokan alkalmatlannak tartották a nőket a férfiakkal egyenértékű munkavégzésre egyúttal a katonák erkölcsi magatartását is veszélyeztetettnek látták.

A teljes haderő utánpótlásügyi vezérkari főnöke 1917. augusztus 16-án kelt bécsi köriratában sürgette a női segédszemélyzet szélesebb alkalmazását a hátországi beosztásokban, kiemelve Graz, Straßhof és Mauthausen gyakorlati tapasztalatait. Ugyanis a Straßhof melletti vasúti átrakodó állomáson és a grazi élelmezési hivatalban alkalmazott női segéderők teljesítményét a katonai értékelések egyaránt kiemelkedőnek minősítették. Egy részük karitatív szervezeteken, más részük az Állami Munkaügyi Hivatal közvetítésével került szolgálatba. Harmincegy női írnok szolgált postai és távíróhivatalokban, főként ott, ahol férfi munkaerő

[94] HL, HM 608. doboz, HM eln. 4a., 6666. sz., *A magyar királyi honvédelmi miniszter rendelete női munkaerők alkalmazásáról*. 1917.
[95] Hois, Alexandra (2012): i. m. 103–105.
[96] HL, HM 609. doboz *K.u. k. Kriegsministerium. Abt. 10. Nr. 104.000 res. von 1917. Weibliche Hilfskrafte.* 1917.

nem állt rendelkezésre. A hadifogolytáborok közül elsőként a mauthauseni parancsnok jelezte készségét női munkaerő alkalmazására, akár Mauthausenben, akár Steyr városában. Mivel a helyi ipari létesítményekben – gyárakban és üzemekben – már ebben az időszakban is jelentős számban dolgoztak a nők, a helyi hatóságok nem emeltek kifogást az ellen, hogy női szabókat vonjanak be az egyenruha- és a frontszolgálatra szánt ruházat készítésébe. Ráadásul a nők katonai szférában történő foglalkoztatásával kapcsolatban már korábbról is voltak gyakorlati tapasztalatok, hiszen az 1897–1900 közötti időszakban már nőket alkalmaztak tartós jelleggel hadsegélyező és adminisztratív munkakörökben. Hangsúlyozandó, hogy a katonai intézmények irodáiban szolgálatot teljesítő férfiak közül számosan magasabb szolgálati alkalmassági fokozattal rendelkeztek, mint a hadszíntéren ténylegesen szolgáló katonák. Ebből kifolyólag felszólították a katonai állomásparancsnokságokat és a különféle katonai intézeteket, hogy a férfi munkaerő felszabadítása érdekében a hátországi beosztásokat (például írnoki, postai, raktári, ruházati, vasúti) női személyzettel töltsék fel, sőt az 1867–70-es, valamint az 1871–1899-es évfolyamhoz tartozó rövidesen leszerelő férfiakat is lehetőség szerint nők váltsák fel.[97]

A releváns jogszabályok alapján kizárólag azok a katonai szervezetek vehettek fel női munkavállalókat, amelyek önálló gazdasági és költségvetési intézményként működtek. Azok az állomások, amelyek adminisztratív értelemben más intézményekhez tartoztak, kötelesek voltak az alkalmazási engedélyt az illetékes intézményi parancsnokságon keresztül beszerezni.[98]

Az utánpótlási ügyek vezérkari főnöke 1917 szeptemberéig mintegy 28 ezer női segéderő foglalkoztatását jelezte. A legtöbb női segéderőt a cs. és kir. XX. hadtest, az Isonzo-front, valamint a 2. és 10. hadseregek parancsnokságai foglalkoztatták. A jelentés újfent hangsúlyozta a férfi munkaerő hiánya miatti női alkalmazás szükségességét, és előírta, hogy minden parancsnok támogassa a női segéderők bevonását. A női segédszolgálat eredményességét a központi hivatalok és az *AOK* által biztosított kedvezmények – különösen a bérezés, az ellátás és egyéb juttatások – is elősegítették, így a különböző beosztásokra jelentős számú nő jelentkezett. A helyi parancsnokságok feladata volt a sikeres alkalmazás biztosítása, miközben nem volt szabad túlzott vagy indokolatlan követelményeket támasztani, például az életkor korlátozását sem tartották szükségesnek. A női segéderők szolgálati ideje legfeljebb 6 hónap lehetett. A tervek szerint létszámukat úgy kívánták növelni, hogy 1917.

[97] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.809.070/4. Aufnahme weiblicher Hilfskrafte- Bemerkungen und weitgehendere Durchführung. 1917.*
[98] HL, HM 608. doboz. *Abschrift. Abt. 10, Nr. 206.798 von 1917.*

október 31-ig arányuk elérje a teljes élelmezési szolgálati állomány körülbelül 1%-át, 1918. január 31-ig pedig a 2%-ot. Ezért a foglalkoztatás előtt álló akadályokról jelentéseket és javaslatokat gyűjtöttek a helyi katonai parancsnokságoktól (pl. Bécs, Nagyszeben, Prága, Lemberg).[99]

1917. szeptember 26-án rendeletben tájékoztatták a kormányzati szerveket és a hivatalokat, hogy a politikai igazgatás területén dolgozó férfiszemélyzetet legkésőbb 1918. január 31-ig váltsák fel egy 4-6 hetes betanulási időszakot követően női kisegítő személyzettel, fegyvertelen katonai szolgálatra alkalmatlan egyénekkel, rokkantakkal vagy katonai szolgálatra nem kötelezhető polgári személyekkel.[100]

Decemberre kiderült, hogy a női segédszemélyzet bővítése a hátországban megtorpant, ezért a helyi viszonyokhoz igazított szabályozást dolgoztak ki. A cél a női segéderők igényeinek pontos meghatározása és a feltételek megteremtése volt, például munkaközvetítő szolgálatok, valamint pénzügyi támogatás révén. Az ellenőrző bizottságok helyszíni adatok alapján mérték fel a szükségleteket, miközben a műszaki és fizikai feladatokat továbbra is férfiak látták el.

Az írnoki beosztásoknál előnyben részesítették a helyi lakosokat és a hosszabb távon szolgálatot vállaló nőket. Könyvelői munkakörbe kizárólag megfelelő szakmai előképzettséggel rendelkező nőket vettek fel. A telefonkezelőket és a küldöncnőket a laktanya területén, míg a szakmunkás- és segédmunkásnőket műhelyi feladatok ellátására osztották be. A betegápolónők katonai kórházakban a polgári hatóságokkal folytatott egyeztetést követően, többnyire a Vöröskereszt szervezésében kezdték meg szolgálatukat. A női kisegítő munkaerő igénybevétele a parancsnokságok számára a polgári munkaerő-elosztási hivatal listái és engedélyei alapján történt.[101]

A hadiipari központokban – (például Bécsújhelyen és Sankt Pöltenben) – a nők jelentős része a hadiipari üzemekben vállalt munkát, mivel ezek az állások rendszerint kedvezőbb bérezést, kiszámíthatóbb munkafeltételeket és jobb ellátást biztosítottak, mint a katonai segédszolgálat. Ennek következtében a katonai intézmények nehezebben tudtak női segéderőt toborozni, ezért a munkaerőhiány enyhítésére egyes feladatkörökben tartalékos férfiak alkalmazására kényszerültek. Egyes katonai vezetők javasolták, hogy a nők térítés ellenében részesülhessenek a legénységi élelmezési adagban, ezzel javítva a lakóhelyüktől távol

[99] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.830.095/2. Verwendung weiblicher Hilfskrafte bei der A. i. F. (Nachtrag zu Res. Nr.520.020/II und zu Res. Nr. 622.070/2). 1917.*
[100] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.1023095/4. Kommandierte bei Komitatebehörden-Ablüsung durch weibl. Hilfskrafte, Nichtgeeignete etc. 1917.*
[101] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.1.101.055/1. Ermittlung des Bedarfes an weibl. Hilfskräften bei den Mil. Formationen des Hinterlandes. 1917.*

szolgáló ápolók, varrónők és gondozók ellátását. Bár a női segéderők iránti igény növekedett, több helyőrség továbbra is óvatosan viszonyult alkalmazásukhoz tapasztalat- és információhiány miatt. Nagyszebenben a katonai parancsnokság asszisztensi beosztásokra női jelentkezőket toborzott. A felvételi felhívásokat nyilvánosan tették közzé, a jelentkezéseket pedig az illetékes kirendeltségeknél kellett benyújtani.1917 szeptemberéig mintegy 300 nőt soroltak az A1-es kategóriába, akik a hadsereg meghatározott szolgálati helyein katonai személyzet kiváltására voltak alkalmazhatók.

A nők többsége tartózkodott attól, hogy szülőhelyén kívül vállaljon munkát, különösen azok, akik családtagjaikkal éltek. Az egyedülálló munkavállalók számára az idegen településen való elhelyezkedés és megélhetés komoly akadályokat jelentett, mivel a lakhatási költségek gyakran teljes jövedelmük jelentős hányadát lekötötték, ami a munkavégzés feltételeit és hatékonyságát is hátrányosan befolyásolta.

Felmerült, hogy a női segéderők számára a katonai konyhák igénybevételével önálló étkezést, a rendelkezésre álló üres helyiségekben pedig szállást biztosítsanak, a költségek arányos megosztása mellett, anélkül, hogy ez többletkiadást vagy a személyi állomány bővítését eredményezte volna. A prágai katonai parancsnokság jelentése szerint a nőket elsősorban adminisztrációs feladatokra és szakácsnői munkára vették igénybe. A jelentkezők többsége jómódú, magas képzettségű nő volt, akik ideiglenes munkavégzésre vállalkoztak, elsősorban az élelmezési nehézségek enyhítése miatt. Elsősorban azoknak a nőknek a foglalkoztatását részesítették előnyben, akik a szolgálati helyükön vagy annak közelében élő rokonaik támogatására számíthattak, mivel az önálló megélhetés biztosítása még a legmagasabb, havi 200 koronás fizetés esetén is komoly nehézséget jelentett.

A női alkalmazottak teljesítménye a korabeli beszámolók szerint általánosan elismerést váltott ki, különösen azért, mert a békeidőben férfiakkal szemben támasztott követelményeket is jóval meghaladó szakmai elvárásoknak feleltek meg, például az idegen nyelvismeret és a gyors- és gépírás terén. A nők komoly versenytársává váltak ebben a szegmensben is a férfi alkalmazottaknak, akik attól tartottak, hogy kiszorulnak állásaikból, és ennek következtében harctéri szolgálatra vezényelhetik őket. Ezzel párhuzamosan a katonai igazgatás számára a növekvő adminisztratív feladatok ellátása érdekében egyre fontosabbá vált a hátországban dolgozó női gépírók munkakörülményeinek javítása, hogy a képzett női munkaerőt megtartsa, és új jelentkezőket vonzzon. A korabeli jelentések szerint ugyanakkor általánosságban nem mutatkozott számottevő hiány megfelelően képzett irodai alkalmazottakból. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a katonai intézmények női munkaerőigénye maradéktalanul kielégíthető

lett volna: a női alkalmazottak iránti keresletet még a viszonylag alacsony igénylések mellett sem sikerült teljes mértékben fedezni.

Ennek egyik fő oka feltehetően a viszonylag alacsony anyagi juttatás volt: a katonai szolgálatot ellátó nők napi 1,70 koronás díjazásban részesültek, amely magában foglalta a szállást és az étkezést is, miközben a polgári munkakörökben alkalmazottak napi 3 koronás bért kaptak. A női szakácsok toborzását a hadsereg különböző kirendeltségei végezték, a hátországi katonai igazgatás keretében pedig a munkaerő-szervezés ezen területét a katonai kerületi parancsnokságok, valamint a munkaerő-gazdálkodással foglalkozó katonai és közigazgatási szervek irányították. A tiszti szolgálatra jelentkezők száma ugyanakkor magas volt, mivel ez a munkakör kedvezőbb javadalmazással járt. A szakácsok és betegápolók feladatai a hét minden napjára kiterjedtek, és gyakran a rendes munkaidőn túl is ellátást igényeltek, ezért a szolgálati helyen történő elhelyezésük biztosítása elengedhetetlen feltételt jelentett.[102]

A lembergi katonai parancsnokság jelentése szerint a nem német nyelvterületeken állomásozó alakulatok számára a kisegítő személyzet toborzása gyakran jelentős nehézségekbe ütközött, mivel a kínált javadalmazás nem bizonyult versenyképesnek. Ez különösen Magyarország egyes vidékein, valamint a krakkói és przemysli katonai körzetekben volt jellemző. A jelentés hangsúlyozta az élelmezési és szállásproblémák megoldásának fontosságát, különös tekintettel a helyőrségben nem állandóan tartózkodó női személyzet elhelyezésére. A szállástámogatás csekély volt, ezért a helyi hatóságok közvetítését kérték a problémák rendezésére.[103]

Az utolsó háborús év elejére a katonai utánpótlás súlyos nehézségekbe ütközött: a toborzás hatékonysága csökkent, a jelentkezők nagy része alkalmatlannak bizonyult, ami a hadsereg további működését is megnehezítette. A hiányt részben női és a be nem sorozott férfi segédszemélyzettel próbálták pótolni, ám ennek hatékonysága fél év után lelassult. Emiatt a női munkaerő toborzására átfogóbb intézkedések bevezetését tartották szükségesnek. 1917 szeptemberéig mintegy 50 ezer női segéderő állt rendelkezésre, de novemberig csak 2 ezer fővel nőtt a létszám, mivel a polgári szféra kedvezőbb feltételeket kínált, és sok képzett nő inkább ez utóbbit választotta. 1918. január 14-én a Hadügyminisztériumban tartott

[102] HL, HM 608. doboz. *Res. Nr.905.061/4. Aufnahme weibl. Hilfskrafte-Hindernisse gegen eine weitgehende Durchführung, deren Behebung. 1917.*
[103] Uo.

megbeszélésen hangsúlyozták a női segéderő stratégiai jelentőségét: már nem csupán kiegészítő, hanem létfontosságú erőforrásként tekintettek rájuk.[104]

A Monarchia több területén – Galíciában, Magyarország egyes részein, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában – a női munkaerő toborzása megtorpant a képzett nők alacsony száma, az áthelyezési korlátok és a korlátozott ellátás miatt. Az 1918. november 14-i intézkedési terv a női segéderők élet- és munkafeltételeinek javítására irányult. A tervezett intézkedések elsősorban természetbeni juttatásokra – élelmezésre, szállásra, ruházatra és felszerelésre – vonatkoztak, mivel ezek biztosítását a katonai vezetés a pénzbeli díjazás emelésénél eredményesebb eszköznek tekintette. A rendelkezések biztosították a katonai legénységgel azonos élelmezést, a szolgálati helyhez közeli szállást, ruházatot, felszerelést és utazási kedvezményeket, valamint ingyenes orvosi és kórházi ellátást, továbbá a gyógyszereket. A bérezés 160–200 korona között mozgott, a képzettség és feladatkör szerint differenciáltan. A foglalkoztatási szabályok az állampolgárság tekintetében előnyben részesítették a szövetséges vagy baráti államok polgárait, míg a külföldi nők alkalmazását külön biztosítási feltételekhez kötötték. A 40. életévüket betöltött nők is kinevezhetők voltak, amennyiben fizikai alkalmasságukat és szakmai képességeiket igazolni tudták. A szolgálati viszony megszüntetése szabályozott keretek között, a helyettesítés biztosítása mellett történhetett, míg korábbi bűncselekmény vagy szabálysértés esetén az ismételt alkalmazást alapos vizsgálat előzte meg. A női munkavállalók motivációját írásbeli elismeréssel és hosszabb távú szolgálat után pályázati lehetőséggel támogatták a legmagasabb kitüntetésekre. Ezek az intézkedések rámutatnak, hogy a női segéderők alkalmazása nem csupán bérezési kérdés, hanem komplex logisztikai, ellátási, valamint szociális feltételrendszert igényelt, tükrözve a női munkavégzés intézményesedését a Dunai Birodalomban.[105]

1917 őszére mintegy 50 ezer nő dolgozott katonai kisegítőként, azonban ez a létszám továbbra sem bizonyult elegendőnek, ezért annak megkétszerezését tűzték ki célul. 1918 februárjában a közös miniszteri értekezlet a női segéderők maximális létszámát 100 ezer főben határozta meg, amelynek elérését követően további toborzásra már nem került sor.[106]

---

[104] HL, HM 608. doboz. *Abt. 10, Nr.285.000 res von 1917. Weibliche Hilfskrafte - Maßnahmen zur Förderung der Anwerbung zur Förderung der Anwerbung: Besprechung.*

[105] Uo.

[106] 1918. október 15-én rendelték el a női segéderők felvételének felfüggesztését. A hadvezetés arra törekedett, hogy a háború lezárását követő időszakban a női munkaerőt fokozatosan váltsa fel a rendelkezésre álló férfi állomány, ugyanakkor elkerülje a nagyszámú alkalmazott egyidejű elbocsátásából fakadó szociális és munkaerőpiaci következményeket. Ennek érdekében a leszerelés előkészítése során együttműködést tervezett a szociális és munkaügyi szervekkel, valamint a nővédelmi bizottságokkal az érintett nők civil munkaerőpiacra történő visszavezetésének támogatására. Hois, Alexandra (2012): i. m. 165–166.

Az ügyirat 1919. június 22-én zárult: „Intézkedésre szükség nem lévén” megjegyzéssel. Ez a döntés nemcsak a toborzás lezárását jelentette, hanem hozzájárult ahhoz is, hogy a nők állami és katonai szerepvállalása intézményi tapasztalatként rögzüljön, amelyre későbbi korszakokban is építeni lehetett.[107]

2.5. A nők foglalkoztatása és problémái a magyar királyi Honvédségben

Hazai viszonylatban a női munkaerő katonai alkalmazása szintén jelentős nehézségekbe ütközött, amit az 1917 júliusára vonatkozó honvédelmi miniszteri kiegészítő rendelkezések is alátámasztanak. A kimutatások hiányosak voltak, és több kerületi parancsnokság csupán kis számú női munkaerőt alkalmazott nyár elejéig. Általánosságban megállapítható, hogy a tényleges létszám elmaradt a kitűzött céloktól. Néhány parancsnokság a férfi tartalékállomány (póttest) igénybevételét is felvetette a női segédszemélyzet helyettesítésére, így például nyugalmazott tanítók és takarékpénztári tisztviselők alkalmazásával. A miniszter azonban kiemelte, hogy a nem hadköteles férfiak csak meghatározott feltételek teljesülése esetén vehetők fel: nem lehettek rokkanttisztek vagy altisztek, nem pályázhattak katonaárvák vagy özvegyek, és életkoruktól függetlenül munkaképesnek kellett lenniük.[108]

A népfelkelő parancsnokságokon a női munkaerő alkalmazása csekély mértékű volt, ezért a honvédelmi miniszter hangsúlyozta, hogy minden, női munkavégzésre alkalmas beosztásban nőket kell foglalkoztatni, ezzel felszabadítva a férfiakat más szolgálatokhoz.[109]

A tiszti étkezdéknél is teret nyert a női munkaerő, ugyanis a szakácsokat és a felügyelő személyzetet a lehető legnagyobb létszámban szakácsnőkkel, valamint segédekkel kívánták pótolni. A Honvédelmi Minisztériumban a háború ezen szakaszában már elfogadhatatlannak tartották, hogy azokra a tevékenységekre is a legénységet kössék le, amelyet női munkaerővel is el tudnak végezni. Ezen kívül a legénységi konyhákban tevékenykedő szakácsnőkhöz és a háziszolgálatra felfogadott női segédszemélyzethez hasonlatosan a háború idejére a kincstár költségére történő alkalmazást szorgalmazták.[110]

---

[107] MNL, K255. 895. cs. 4258/ 1918. P. M. *Magyar királyi pénzügyminisztérium – Elnökség 1918. június 16. / iktatva: 11.500/eln. 1918.*
[108] HL, HM 609. doboz. *14522. szám. eln. 4.a. 1917. Női munkaerők alkalmazása. Kiegészítő rendelkezések.*
[109] HL, HM 610. doboz. *Magyar Királyi Honvédelmi Minister 18266. szám. eln. 4.-1917. Arcvonal és őrszolgálatra alkalmasok állományának szabályozása a népfelkelő parancsnokságoknál.*
[110] HL, HM 610. doboz. *Magyar Királyi Honvédelmi Minister 15601. szám. eln.4/a.-1917. Tisztiétkezdék. A személyzetnek női munkaerőkkel való pótlása.*

1917 októberében a honvédelmi miniszter kifogásolta a nők alkalmazását a tiszti étkezdékben szakácsként és felügyelőként. Döntését azzal indokolta, hogy a női munkaerő fegyelmezése és megbízhatóságának ellenőrzése nagyobb fluktuációhoz vezethetne, ezért a tiszti készletek (például ezüst evőeszközök, ágynemű, edények, valamint 40–50 ezer korona értékű felszerelés) kezelése egyúttal az élelmiszer-beszerzés szempontjából kockázatot jelentene. Mivel a női alkalmazottak elhelyezését többnyire polgári szállások biztosításával oldották meg, részükre havi 20–30 koronás szállás-hozzájárulást folyósítottak. Ezzel szemben a katonák a rendelkezésre álló katonai infrastruktúrában kaptak elhelyezést, amely nem járt további kiadásokkal. A tiszti étkezdékben végzett, nagyobb fizikai erőkifejtést igénylő feladatok – így különösen a faaprítás, valamint a fa- és szénszállítás – miatt bizonyos férfi munkaerő fenntartását továbbra is szükségesnek tartották. Ennek következtében a női személyzet alkalmazását korlátozott keretek között engedélyezték: az 50 főnél nagyobb tiszti étkezdékben, illetve a tartalék zászlóaljaknál egy férfi főszakács alkalmazását előírták, aki mellett segédszakácsok dolgozhattak. A foglalkoztatott szakácsnők – különösen nagyvárosi környezetben – nem vállalták a munkát a legénységi konyhák számára megállapított bérszinten, ezért esetükben nemcsak szállásjuttatásra, hanem a helyben szokásos fizetés biztosítására is szükség volt. A kisebb tiszti étkezdékben legalább egy, a nagyobbaknál két felügyelő megtartása volt javasolt, míg a többi kiszolgáló és takarító feladatot női személyzettel látták volna el. A női díjazást a háztartási alkalmazottakéhoz igazították, és a többletköltséget a hadseregnek kellett volna viselnie.

Vizsgálódásaim alapján azt gondolom, hogy a nők munkába állítását – különösen a kiszolgáló és takarító feladatkörökben – alapvetően támogatónak ítélték, ugyanakkor a férfi felügyelet fenntartását elengedhetetlennek tartották. Ez arra utal, hogy a női munka önállóságával szemben továbbra is fennmaradt a katonai bizalom hiánya, illetve a hierarchikus kontroll igénye. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a tisztikar anyagi érdekeinek figyelembevétele elsőbbséget élvezett a női munkaerő megfelelő javadalmazásával szemben – a költségek hadsereg általi vállalása ugyanis nem általános normaként, hanem a tisztikar igényeinek függvényében merült fel. Ez jól példázza a nemek közötti egyenlőtlenségek fennmaradását még a női munkavégzés kiterjesztésének időszakában is.[111]

A hadsereg belső ellátási és gazdálkodási rendszerében szintén a nők munkaerejének kiaknázását javasolták, ám jónéhányan ellenezték ezen lépést. Voltak, akik arra hivatkoztak,

[111] HL, HM 609. doboz. *Pärs. Nr. 19526. Abt.4.a.-1917. Offiziersmessen. - Ersatz des Personalen durch weibl. Hilfskräfte.-Stellungnahme.*

hogy ebből a munkavállalói csoportból is kevesen állnak rendelkezésre, egyébként is fegyelmezetlenek és silány munkát végeznek. Emellett a munkabérek és az élelmezés magas költségei is állandó hivatkozási pontot jelentettek.[112] Ugyanakkor a tárca költségvetési osztályának álláspontja szerint ezen kiadásokat eddig is a kincstár viselte, továbbá a katonai munkaerők polgári személyekkel való felváltása katonai érdekből történt. Sőt azt is kiemelték, hogy a napszámosok és a nők fizetett munkateljesítménye jóval eredményesebb a kivezényelt legénységnél.[113]

1918. április 20-án a budapesti nőegyesületek és a hadsereg női munkaerő-felügyelői a honvédfőparancsnokság dísztermében értekezleten vitatták meg a női munkaerő érdekvédelmével és helyzetével kapcsolatos teendőket. Az eseményen részt vettek a Honvédelmi Minisztérium, a Miniszterelnökség és a Hadsereg- főparancsnokság magas rangú képviselői. Az értekezletet Rosenberg Auguszta nyitotta meg a megbetegedett Apponyi Albertné helyett.[114]

Báró Hazai Samu vezérezredes hangsúlyozta, hogy a háborús helyzet a nőktől is maximális munkateljesítményt követelt. Megítélése szerint feladatuk nem csupán a hátország működésének biztosítására – például műhelyek fenntartására vagy a háztartási feladatok ellátására – terjedt ki, hanem a hadsereg közvetlen támogatására is. Úgy vélte, hogy a férfi munkaerő hiányát részben azzal lehetett pótolni, hogy a nők egyre nagyobb számban vették át azokat a feladatokat, amelyeket korábban férfiak láttak el. Arra is rámutatott, hogy a nők munkavégzésének eredményességét jelentősen befolyásolta fizikai alkalmasságuk, előzetes ismereteik, valamint családi körülményeik és a gyermekgondozás feltételei. Véleménye szerint az éhező, beteg vagy megfelelő orvosi ellátásban nem részesülő gyermekek gondozása jelentősen korlátozta a nők munkavállalási lehetőségeit és teljesítőképességét.

A háborús intézkedések célja a női munkaképesség fenntartása, a termelés növelése és a hadsereg közvetett támogatása volt. Ennek érdekében szervezett intézményrendszert alakítottak ki. Németországban például megalakult a Háborús Női Munka Nemzetbizottsága, amely több nőegyesület tevékenységét fogta össze a császárné[115] védnökségével. Hazai

[112] HL, HM 609. doboz. *M. kir. 1. honvéd tábori ágyús ezred pótüteg. 1548. szám. kt. 1917. A belgazdaságok költségeinek elszámolására vonatkozó javaslattétel.*
[113] HL, HM 609. doboz. *M. kir. honvédelmi ministerium. Költségvetési osztály. 82. szám. Bk. -1917.*
[114] Nők a hadsereg szolgálatában. — Hazai báró előadása a nővédő-bizottságban. *Budapesti Hírlap*, 1918. 04. 21. 38. évf. 95. sz. 5.
[115] Augusta Viktoria (1858–1921) II. Vilmos német császár felesége, 1888 és 1918 között német császárné és porosz királyné volt. Traub, Gottfried: "Auguste Viktoria Luise Feodora Jenny" In: *Neue Deutsche Biographie* 1 (1953), 452. Online: https://www.deutsche-biographie.de/pnd118651129.html#ndbcontent_leben

javasolta, hogy Magyarországon is hozzanak létre hasonló koordináló szervezetet a szociális gondoskodást végző intézmények összehangolására, a királyné védnökségének reményében.

A tárcavezető a nőket hazafias munkavégzésre ösztönözte, hangsúlyozva, hogy képesek ellátni a férfiaktól átvett, nagyobb fizikai megterheléssel járó feladatokat is. Megítélése szerint a nők hozzájárulása a háborús erőfeszítésekhez közvetett, ugyanakkor nélkülözhetetlen volt. Úgy vélte továbbá, hogy bár az első világháború rendkívüli szenvedést okozott, egyúttal előmozdította a nők munkavállalásának és szervezeti szerepvállalásának társadalmi elismerését.[116]

A korabeli sajtó is érzékelte a női segéderők alkalmazásából fakadó új kihívásokat. Egy 1918-ban megjelent újságcikk szerint a hadsereg által foglalkoztatott nők erkölcsi és fizikai jólétére a háború előrehaladtával egyre nagyobb figyelmet kellett fordítani, mivel munkájuk a társadalom és az állam működése szempontjából nélkülözhetetlenné vált. Hangsúlyozták, hogy a háborús tapasztalatok rávilágítottak a korábbi intézkedések hiányosságaira, miközben a nők szerepe számos területen felértékelődött. Álláspontjuk szerint mindez hozzájárult ahhoz, hogy a női munkavállalás és társadalmi szerepvállalás megítélése megváltozzon, és több országban napirendre kerüljenek a nők munkavállalási és állampolgári jogainak bővítésére irányuló törekvések.

Julier Ferenc[117] alezredes, a teljes fegyveres erő pótlásügyi osztályának tagjaként részletezte a női munkaerő szervezett alkalmazását: a hátországban tizenhat kirendeltség toborozta a munkásnőket, a frontra induló alakulatoknál további tizenhat működött munkaadóként. A Nővédőbizottság javaslatokat tett a női munkaerő alkalmazására, míg a felügyelőnők annak szervezését és irányítását látták el. Rosenberg Auguszta elnök kiemelte, hogy a 24 év alatti lányok kizárólag a hátországban, a tíz évnél fiatalabb gyermeket nevelő nők pedig lakóhelyükön dolgoztak, biztosítva ezzel a gyermekek ellátását, továbbá a nők munkaképességét.[118]

---

[116] Báró Hazai a nők hadiszolgálatáról. A királyné védnöksége alatt szervezet alakul. *Pesti Napló*, 1918. 04. 20. 69. évf. 94. sz. 7.

[117] Julier Ferenc (1878–1968) az első világháború idején a cs. és kir. 11. lovashadosztály vezérkari főnöke volt, 1916–1917 között a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztériumban szolgált, majd 1917-től a bécsi fegyveres erők pótlásügyi főnökségén kapott beosztást. 1918 októberében már vezérkari alezredesi rendfokozatot viselt. A háborút követően több hadtörténeti munkát publikált, köztük az *A világháború magyar szemmel* (1933) című művet. Róla bővebben: Nagy Miklós Mihály: A Magyar Szemle katonaírója: Julier Ferenc. *Magyar Szemle,* 1998. 5–6. sz. 59–88.

[118] A nő munkája a háborúban. Báró Hazai Samu az Országos Nővédőbizottság nagygyűlésén. *Pesti Hírlap,* 1918. 04. 21. 40. évf. 95. sz. 5–6.

A *Vasárnapi Újság* 1918. február 17-ei tudósítása is beszámolt arról, hogy a hátország irodáiban és laktanyáiban a nők már régóta dolgoztak egyúttal a háború negyedik évére megjelentek a hadszíntereken is. Munkájukat véleményük szerint megfelelő fizetéssel honorálták, és hozzátették, hogy az irodai feladatokban gyakran felülmúlták a harctéren dolgozó férfiakat. A női munkaerő növekedésével állásközvetítő rendszert vezettek be, a nők tapasztalat és végzettség szerint kerültek nyilvántartásba, illetve ennek alapján közvetítették ki őket. Az újság felsorolta, hogy milyen szerepkörökben foglalkoztattak nőket. Jelentős női segéderő állt munkába az üzemekben, illetve a katonai számvevőségnél is. Sokan szakácsok, a pincérnők, mosónők, gazdaasszonyok lettek. Többeket az orvosi asszisztensnők és betegápolók mellett alkalmazták, de képviselték magukat a műszaki segéderőknél is. Tábori tanfolyamokat szerveztek, amelyek 4 hétig tartottak és ingyen lehetett őket igénybe venni. A hadtápkörletek szinte minden állomásán női otthonokat biztosítottak. „*Háromemeletes, pompás fekvésű épületben van elhelyezve, egy főnöknő vezeti s az irodákban foglalkozó nők kettesével, hármasával laknak a tágas, napos szobákban. Van két külön ebédlőjük villamos-világítás, légfűtés, fogadó- és játszóterem is, szóval adott körülmények között, minden elképzelhető kényelem*."[119] A tudósítás kiemelte, hogy a nők rendkívül gyorsan alkalmazkodtak az új viszonyokhoz. A munkavállalás fokozta öntudatukat, és az első világháború alatti általános áremelkedések közepette jelentősen javította szociális helyzetüket.[120]

2.6. Részkövetkeztetések

A női segéderők alkalmazásának vizsgálata alapján megállapítható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése a háború kezdeti szakaszában alapvetően idegenkedett a nők katonai rendszerbe történő integrálásától. A hagyományos nemi szerepfelfogás, valamint a katonai intézmények konzervatív struktúrája kezdetben gátolta a női munkaerő intézményes bevonását. Ugyanakkor a háború elhúzódása, a frontokon jelentkező súlyos emberhiány, valamint a hátország gazdasági és adminisztratív túlterheltsége fokozatosan kikényszerítette a nők rendszeres alkalmazását. E folyamat 1916-tól indult el kísérleti jelleggel, majd 1917-től már szervezett, szabályozott és tömeges formát öltött.

A nők bevonása alapvetően pragmatikus döntés volt, amelyet a hadsereg működőképességének fenntartása indokolt. A katonai vezetés a női munkaerőt elsősorban

[119] Nők a hadseregben. *Vasárnapi Újság,* 1918. 02. 17. 65.évf. 7. sz. 103.
[120] Uo.

pótló és kiegészítő erőforrásként értelmezte, amely lehetővé tette a férfiak frontszolgálatra történő átcsoportosítását. Ezzel párhuzamosan azonban már a háború közepére megfigyelhető a női munka stratégiai jelentőségének fokozatos elismerése, különösen az adminisztratív, egészségügyi és logisztikai területeken.

A toborzás és alkalmazás szervezése során egyértelműen kirajzolódott a katonai racionalitás és a társadalmi előítéletek kettőssége. A nőket elsősorban helyi munkaerőként igyekeztek bevonni, hogy minimalizálják az ellátási és szállásköltségeket. A mezőgazdasági munkaerő védelme, a családi kötelékek figyelembevétele, valamint az életkori és erkölcsi szűrők alkalmazása azt mutatja, hogy a női munkaerő igénybevétele nem csupán gazdasági, hanem erőteljesen társadalompolitikai kérdés is volt. A kiválasztási rendszerben megjelenő erkölcsi, politikai megbízhatósági és családi státuszhoz kötött kritériumok egyértelműen a korabeli nemi normák fenntartását szolgálták. Mindazonáltal a háborús munkaerőhiány következtében a gyakorlat számos esetben felülírta ezeket az elveket, és a katonai szükségletek elsőbbséget élveztek a korábban meghatározott kiválasztási szempontokkal szemben.

A női segéderők feladatköre rendkívül széles spektrumot ölelt fel, az adminisztratív, egészségügyi és háztartási munkáktól kezdve egészen a fizikai, valamint az ipari tevékenységekig. Ugyanakkor a feladatok struktúrája jól tükrözi a nemi munkamegosztás fennmaradását: a nők döntően olyan munkakörökben jelentek meg, amelyek a hagyományos női szerepekhez köthetők voltak (pl. szakács, varrónő, ápolónő, irodai alkalmazott). Ez azt jelenti, hogy bár a női munkavállalás kiterjedt a katonai rendszerre, az alapvető nemi hierarchiát nem számolta fel, hanem inkább új keretek között reprodukálta azt.

A komplex, egymásba fonódó társadalmi folyamatok leírására az 1990-es évek végétől kialakult, úgynevezett „*Double Helix*” modell szempontjai az Osztrák–Magyar Monarchia női segéderőinek elemzésében is érvényesíthetők. Ugyan nem a gender-kérdés felől közelítem meg a témakört, de mivel a korszakban a női segéderők javarészt a hagyományos női szerepeknek megfelelő feladatkörökben tevékenykedtek (mint például szakácsok, mosónők, háztartási személyzet vagy irodai munkatársak) ezért itt segíti a szakmai meglátásokat és a kérdések tisztázását, ha ezeket a modelleket alkalmazzuk. Mindezzel fenntartva a nemi hierarchiát. A megközelítés arra hívja fel a figyelmet, hogy a háborús katonai szervezetek és a hozzájuk kapcsolódó női szerepek egymást kölcsönösen alakították: a női segéderők megjelenése alkalmazkodási folyamatokat indított el a katonai struktúrákban, miközben az intézményi keretek meghatározták a nők feladatait és lehetőségeit. A női segéderők aktív részvétele az első világháborúban nemcsak új mozgásteret nyitott a nők számára, hanem

egyúttal a hagyományos férfiszerepeket és identitásformákat is kihívás elé állította. Mindez hozzájárult a nemi szerepek katonai kontextusban történő összetettebb értelmezéséhez.[121] A háborús diskurzusban továbbra is elsősorban a férfiak hősiessége, frontszolgálata és áldozatvállalása került előtérbe, miközben a nők által végzett, a hadsereg működése szempontjából nélkülözhetetlen munka gyakran háttérbe szorult, illetve alulértékelt maradt. Jóllehet ezek a tevékenységek létfontosságú szerepet töltöttek be a háborús erőfeszítések fenntartásában, társadalmi presztízsük rendszerint elmaradt a férfiak által betöltött katonai szerepkörök mögött. Mindez tovább erősítette a nemi szerepek közötti szakadékot.[122]

A források alapján például egyértelműen kirajzolódik a női asszisztensek kettős megítélése is. Egyrészt a katonai vezetés és a sajtó jelentős részben elismerte a nők teljesítményét, hatékonyságát, illetve alkalmazkodóképességét, különösen az irodai és logisztikai feladatokban. Másrészt azonban a társadalmi percepcióban továbbra is jelen volt az erkölcsi fenntartás, valamint a „nem megfelelő" női szerepvállalás kritikája. A nők katonai környezetben megvalósuló munkavállalása így nemcsak gazdasági és szervezeti, hanem erőteljesen ideológiai kérdés is volt, amely a nemi normák átalakulásának egyben ellenállásának terepévé vált.

A nők alkalmazása során a hadseregben egy erősen hierarchizált és szabályozott rendszer jött létre. A szigorú felvételi feltételek, a próbaidő, a fegyelmi szabályozás, valamint a részletes munkajogi keretek azt mutatják, hogy a női munkaerő integrációja nem egyenrangú részvételt, hanem kontrollált egyúttal korlátozott bevonást jelentett. Bár a női segéderők nem rendelkeztek katonai szolgálati jogviszonnyal, alkalmazásuk során egyre inkább érvényesültek velük szemben a katonai szervezet fegyelmi és működési elvárásai. Ugyanakkor jogi helyzetük továbbra is átmeneti és rendezetlen maradt.

A levéltári források ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy a gyakorlatban a női munkaerő sok esetben hatékonyabbnak bizonyult, mint a korábban alkalmazott férfi dolgozók. Ez különösen az adminisztratív szférában volt érzékelhető, ahol a nők gyors betanulási képessége, precizitása és nyelvi készségei komparatív előnyt jelentettek.

Összességében megállapítható, hogy a női segéderők alkalmazása a cs. és kir. hadseregben egyszerre jelentett kényszerű modernizációt, valamint kontrollált társadalmi nyitást. A háborús szükséghelyzet lehetővé tette a nők tömeges bevonását a katonai rendszer működésébe, ugyanakkor ez a bevonás nem járt együtt a nemi szerepek radikális

[121] Higonnet, Margaret R. – Higonnet, L.-R. Patrice (eds.) (1987): *The Double Helix*. In: Higonnet, Margaret R. – Jenson, Jane – Michel, Sonya – Weitz, Margaret Collins: *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven–London, Yale University Press, 31–51.
[122] Hois, Alexandra (2012): i. m. 39–40.

átalakulásával. A női munkavégzés intézményesült, de továbbra is alárendelt és ideiglenes jellegű maradt, amely a háború végével ismét visszakerült a polgári szféra keretei közé. Ennek ellenére a folyamat hosszú távon hozzájárult a női munkavállalás társadalmi elfogadottságának növekedéséhez, továbbá a nemi szerepek katonai és gazdasági kontextusban történő újra értelmezéséhez.

3. NŐI EGÉSZSÉGÜGYI SEGÉDERŐK A MONARCHIA KATONAI EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZERÉBEN

3.1. A katonai egészségügyi rendszer a Monarchiában

A női szerepvállalás a Monarchia fegyveres erejében szorosan összefonódott a háború által kikényszerített intézményi és társadalmi átalakulásokkal, amelyek különösen az egészségügyi ellátórendszerben váltak látványossá. A katonai egészségügy a világégés során olyan mértékben bővült és differenciálódott, amely nemcsak szervezeti reformokat, hanem új munkaerőforrások bevonását is szükségessé tette. Ebben a folyamatban a női egészségügyi személyzet fokozatos integrációja a rendszer működésének egyik meghatározó elemévé vált.

Alapvető célkitűzésem annak feltárása, hogy milyen intézményi, szervezeti és működési feltételek tették lehetővé a női egészségügyi segéderők tömeges bevonását az Osztrák–Magyar Monarchia katonai egészségügyi rendszerébe, valamint hogyan illeszkedett szerepük a háborús ellátórendszer struktúrájába?

Az első világháború totális jellege nem csupán a hadseregek méretében és a haditechnikai eszközök fejlődésében, hanem a hadviseléshez kapcsolódó háttérintézmények soha nem látott mértékű kiterjesztésében is megmutatkozott. A Dunai Birodalom egészségügyi rendszere – amely békeidőben is szerteágazó feladatokat látott el – a háborús évek során gyors ütemű szervezeti, strukturális és személyi változásokon ment keresztül. A háborús sebesültek és betegek tömeges ellátása Ausztria–Magyarország teljes egészségügyi kapacitását mozgósította, egyúttal szükségessé tette új, hadikörülményekhez igazított egészségügyi intézmények, például tábori kórházak, tartalékkórházak, járványkórházak, sebesültszállító vonatok, illetve hadikórházi hálózatok létrehozását és fenntartását.

A katonai egészségügy intézményeinek kiépítését, továbbá működését a központi irányítás, mindenekelőtt a Hadsereg Főparancsnoksága és a császári és királyi Hadügyminisztérium koordinálta, miközben a polgári és civil szervezetek – különösen a Vöröskereszt – fontos támogató szerepet töltöttek be. Az egészségügyi intézményrendszer nemcsak katonai, hanem társadalmi szempontból is jelentőséggel bírt, mivel új szereplehetőségeket nyitott meg a nők számára, akik egyre nagyobb számban kapcsolódtak be az ápolási és kisegítő feladatok ellátásába.[123]

[123] Lásd Kiss Gábor (2014): Osztrák–magyar tábori egészségügy az első világháború kezdeti szakaszában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 127. évf. 3. sz. 763–777.

A katonai egészségügyi infrastruktúra két fő pilléren nyugodott: egyrészt a békeidőben is működő állandó intézményeken – helyőrségi kórházakon, csapatkórházakon, honvédkórházakon és gyengélkedőházakon –, másrészt a hadműveleti viszonyokhoz igazodó, mozgatható tábori intézményeken. Az állandó intézmények nemcsak a betegellátásban, hanem az egészségügyi segédszemélyzet képzésében is kulcsszerepet játszottak, ugyanakkor a háború kitörése gyorsan rávilágított kapacitásuk korlátjaira.

A hadműveleti területen működő egészségügyi szolgálat egy többszintű, hierarchikusan szervezett ellátási láncként működött. A sebesültek ellátása a harctéren kezdődött, ahol a sebesültvivők biztosították a sérültek kimentését, majd a frontvonal közelében kialakított segélyhelyeken történt meg az elsődleges ellátás és az állapot szerinti elkülönítés. A hadosztály-egészségügyi intézetek már komplexebb beavatkozásokat tettek lehetővé, beleértve a műtéti ellátást és a tovább szállítás előkészítését. A harcvonaltól távolabb elhelyezkedő tábori kórházak biztosították az első kórházi jellegű kezelést, míg a tartalékkórházak és a hátországi intézmények a hosszabb távú gyógykezelés színterei voltak.

A magyar királyi honvédség katonaorvosi szolgálata a Honvédelmi Minisztérium egészségügyi osztályának irányítása alatt állt, és szervezeti kiépítése az 1870-es évektől párhuzamosan zajlott az állandó kórházhálózat kialakításával. A közös hadsereg a világháború kitörése előtt összesen 27 helyőrségi kórházzal rendelkezett, amelyek közül 14 Magyarország területén működött. A honvédség helyőrségi kórházakat Budapesten (két intézmény) és Kolozsváron tartott fenn. A legalább ötszáz fős katonai egységek esetében önálló csapatkórházak működtek: ilyen formában a közös hadsereg keretében 92, a honvédség állományában 7, míg a császári véderő esetében 18 csapatkórház látta el az egészségügyi feladatokat. Az ötszáz fő alatti alakulatoknál gyengélkedőházakat létesítettek, amelyek száma a közös hadsereg esetében 66, a honvédségnél pedig 56 volt. Ezt egészítették ki a gyógyfürdőkórházak (47 db) és a katonai gyógyszertárak hálózata, amely a Monarchia két központjára, Bécsre és Budapestre koncentrálódott, de kiegészült polgári beszerzési forrásokkal is.

A katonai egészségügyi szolgálat feladata a hadköteles állomány egészségi alkalmasságának megítélésétől a gyógykezelésen át a rehabilitációig terjedt. A háború során e tevékenységi kör tovább bővült a sebesültek evakuálásának és hátországi ellátásának megszervezésével. Az 1914. évi mozgósítás során kiemelt jelentőséget kapott az állomány egészségügyi szűrése, amelynek célja a harcképesség biztosítása és a járványveszély csökkentése volt. A frontszolgálatra alkalmatlan vagy ideiglenesen szolgálatképtelen katonákat a hátország

intézményeibe irányították, míg a könnyebb megbetegedések kezelésére a csapatszintű ellátóhelyek szolgáltak.

A katonai egészségügyi ellátás térbeli struktúráját a hadviselés hármas tagolása – a harctéri övezet, a mögöttes ellátási terület és a hátország – határozta meg. Ennek megfelelően a hadszíntér közelében segélyhelyek biztosították a sürgős ellátást, míg a szállítható állapotba került sebesülteket a hátország kórházaiba irányították. Ez a rendszer egyaránt szolgálta a front tehermentesítését és a fertőzések megelőzését, valamint lehetővé tette a kedvezőbb körülmények közötti gyógyulást. A katonai egészségügyi rendszer működésének alapvető sajátossága a folyamatos alkalmazkodás és a nagyfokú munkaerőigény volt. A tömeges sebesültellátás jelentős mennyiségű segédszemélyzet bevonását tette szükségessé, amelynek biztosítása részben a békeidőben működő intézmények képzési tevékenységére épült. Ebben a struktúrában vált lehetővé a nők fokozódó integrációja az egészségügyi ellátásba: elsősorban a hátországi és tartalékintézményekben végeztek ápolási és kisegítő feladatokat, azonban munkájuk a teljes ellátási lánc működése szempontjából nélkülözhetetlennek bizonyult.[124]

Az első világháború idején a magyar orvostársadalom mintegy 40 százaléka vett részt a katonaegészségügyi szolgálatban, amely nem csupán a magyar királyi honvédségre korlátozódott, hanem kiterjedt a közös hadsereg, valamint a hátország kisegítő – önkéntes és tartalékos – egészségügyi ellátására is. [125]

A háború kezdetén a közös hadseregben és a honvédségekben összesen mintegy 1500 katonaorvos szolgált. Bár a tartalékosokat és népfelkelésre kötelezett orvosokat is behívták, a frontkörzetekben hamar orvoshiány alakult ki. A nem hadkötelezett, tekintélyes professzorok és orvosok önként jelentkeztek a tábori hadsereghez, ami számukra lehetőséget biztosított tapasztalataik és ismereteik bővítésére. Egy gyalogezrednek elvileg öt orvos jutott, a gyakorlatban azonban gyakran csak három, vagy akár átmenetileg egyetlen orvos sem állt rendelkezésre. A háború előtt abból indultak ki, hogy a sebesültek és elesettek révén az állomány 25–30%-át elveszítő csapatok már nem harcképesek. Az első háborús évben azonban a több mint 50%-os veszteséget elszenvedett ezredek és hadosztályok továbbra is a fronton maradtak. A katonai egészségügynek újfajta sebek – például fej- és haslövés –

[124] Kapronczay Károly (2015): A magyar katonaegészségügy az I. világháborúban és az azt követő években. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti Tanulmányok*. Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság, 113–115. A rendszerről bővebben lásd még: Kiss Gábor (2006): Honvéd-valamint császári és királyi egészségügyi intézmények az első világháború idején. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Orvostörténeti Közlemények*. Budapest, 191–205.

[125] Kapronczay Károly (2015)*:* i. m. *A magyar katonaegészségügy…* 116.

ellátására is fel kellett készülnie, mivel a háború előtt ilyen esetek ritkák voltak. A mozgósítási terv szerint a katonai kórházak kezdetben csupán 191 intézményből álltak 16 708 ággyal, ami nyilvánvalóan kevés volt a tábori hadseregek sebesült- és beteglétszámához képest. Ezért drasztikusan növelték a kórházak számát: előbb 567-re, majd 874-re emelkedett, összesen mintegy 95 ezer fekhellyel.[126]

A háború a hátországra nemcsak gazdasági és egészségügyi, hanem közvetlen társadalmi hatásokon keresztül is kiterjedt. Már 1914 őszén kitörtek az úgynevezett seregjárványok – kolera, vérhas és más járványos betegségek –, amelyek először az északkeleti hadszíntéren, majd az év végén a Balkánon is felütötték fejüket. A járványok terjedésének megakadályozására a hadtápokban karanténállomásokat és járványkórházakat hoztak létre. A hadsereg-főparancsnokság merev intézkedései ebben az esetben pozitív eredményt hoztak: a karantén- és megfigyelőállomások[127] betöltötték céljukat, és megakadályozták a seregjárványok elterjedését az egész Monarchiában.[128]

Míg a sebesültek, lábadozók és rokkantak hamar a hátország mindennapjainak részévé váltak, a fronttól távol élők alig találkoztak a halottakkal. Az elesett katonákat jellemzően a helyszínen temették el, és a háború alatt ritkák voltak exhumálások vagy hazaszállítások. Már 1914-ben felmerült az igény, hogy az elesettekről a hozzátartozók és a közösségek számára is maradandó módon megemlékezzenek. Ennek nyomán megkezdődött az első háborús emlékművek felállítása.[129]

---

[126] Rauchensteiner, Manfried (2017): *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 182–185.

[127] Miután az orosz hadszíntéren járványok ütötték fel a fejüket, a belügyminiszter egyetértésben a magyar honvédelmi és a közös hadügyminiszterrel 14 betegmegfigyelő állomás létrehozását rendelte el. Ezek közül hét a Felvidéken (Besztercebánya, Kassa, Losonc, Nyitra, Rózsahegy, Trencsén, Zsolna), további kettő Kárpátalján (Munkács, Ungvár), 1 pedig Szatmárnémetiben működött. A trianoni Magyarország területén mindösszesen négy ilyen állomás volt Debrecenben, Miskolcon, Nyíregyházán és Sátoraljaújhelyen. Fontos volt, hogy vasúttal könnyen megközelíthető helyeken feküdjenek. Mailáth József grófot bízták meg ezen létesítmények megszervezésével, Kimutatásai alapján 1914 végétől 1916 tavaszáig 715 ezer beteg és sebesült katona fordult meg ezeken az állomásokon. Működésük alatt majdnem 67 ezer fertőző személyt vettek fel, tehát csaknem minden tizedik harctérről hazatérő beteg szenvedett ilyen kórban.
Bőbben: Mailáth József (1928): *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt. 1. köt.* Budapest, MTA, 49–53.

[128] Lásd erről Kótyuk Erzsébet (2015): A hátország egészségügyi csatái (1914. június 28. – 1918. november 3. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti Tanulmányok*. Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság, 130–143., ill. Balogh Gábor (2014): „Mint cseppben a tenger…" – a modern közegészségügy kezdetei a betegmegfigyelő állomások tükrében. In: Balogh Gábor (szerk.): *„Isten hozzád Európa." 1914–1918. Tanulmányok az első világháború kitörésének centenáriumán.* Piliscsaba, Szent Vincze Kollégium, 67–83.

[129] Rauchensteiner, Manfried (2017): i. m. 184–185.

3.2. A nők hadegészségügyi szolgálatának szabályozása

Az ápolónők háborús alkalmazásának intézményes előzményei már az első világháborút megelőző években kirajzolódtak. Az 1912–1913-as balkáni háborúk a Dualista Monarchiában katalizátorként hatottak az egészségügyi felkészülésre, és felgyorsították az ápolónőképzés szervezett kereteinek kialakítására irányuló törekvéseket.

E folyamat részeként az utolsó békeévben készült el a nők hadegészségügyi szolgálatáról szóló törvényjavaslat, amely az első jelentős kísérletet jelentette a nők állami, jogilag szabályozott hadiszolgálatba történő bevonására. Elsősorban a hadegészségügyi feladatokra összpontosított, előrevetítve a háborús gyakorlatot, amely során a nők ápolónőként, segédszemélyzetként, valamint logisztikai és szervezési feladatokban kerültek alkalmazásra. A kezdeményezés Babarczi-Schwartzer Ottó báró, a Főrendiház tagja és a Magyar Vöröskereszt központi főmegbízottja nevéhez fűződik.

A tizenkét paragrafusból álló javaslat célja a nők részben kötelező hadi szolgálatának szabályozása volt, összekapcsolva részvételüket az egészségügyi ellátásban a választójog és a háborús erőfeszítések hatékonyságának kérdésével, a társadalmi modernizáció és a nemzetközi nőemancipációs mozgalmak hatására. A jogszabálytervezet kidolgozásában Babarczi-Schwartzer mellett Ibrányi Alice főnökasszony, Kirchner Hermann altábornagy[130] és Térfi Gyula miniszteri tanácsos is részt vett. A javaslatot részletes, érvrendszerbe foglalt indokolás kísérte.[131]

A dokumentum ideológiai alapvetése a nők és férfiak közötti jogi és erkölcsi egyenlőség fokozatos kiteljesedésének gondolatára épült. A korabeli érvelés szerint a nők a magánjog és a büntetőjog területén nem szenvedtek hátrányt, sőt a családjog bizonyos elemeiben kedvezőbb helyzetben is voltak, ugyanakkor politikai jogokkal nem rendelkeztek, amivel kizárták őket az államélet irányításából. A választójog körüli viták kontextusában a női politikai

[130] Kirchner Ármin altábornagy (1853–1929) katonai pályafutása jelentős volt a magyar királyi honvédségben. 1902. február 25-étől a magyar királyi 19. honvéd gyalogezred parancsnokaként szolgált Pécsen. 1905. április 26-tól a magyar királyi 75. honvéd gyalogdandár ideiglenes parancsnoka volt, majd 1906. január 30-tól tényleges parancsnokként tevékenykedett Kolozsváron. 1907. május 1-jén vezérőrnagyi rangot kapott. 1908. október 5-én a magyar királyi II. honvédkerületi parancsnokság tábornoki állásába helyezték Szegeden. 1910. január 2-án beosztásából felmentették, majd 1910. július 1-jén nyugállományba vonult, és ezt követően Budapesten élt.
Az első világháború kitörésekor, 1914. augusztus 16-án ismét aktiválták, és a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyző Hivatalának vezetőjeként tevékenykedett a háború végéig. E beosztásában jelentős szerepet vállalt a hadisegélyezés szervezésében és a női hadegészségügyi szolgálat törvényjavaslatának előkészítésében. Róla bővebben: Balla Tibor (2024): *Tábornoki portrék a dualizmus korából. Az osztrák–magyar fegyveres erő Ludovika Akadémiát végzett irányítói,* 1872–1918. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 158–161.
[131] A Nő és a Társadalom. *Szemle,* 1913. április 20. VII. évf. 4. sz. 71.

jogköveteléseket a társadalmi modernizáció részének tekintették, és több európai államban már intézményesülő folyamatként determinálták.

A javaslat érvrendszere hangsúlyozta, hogy az állam a női egyenjogúságot bizonyos területeken már részben elismerte, különösen az oktatás és a közszolgálat vonatkozásában. A női gimnáziumok létrehozása, az egyetemi képzés megnyitása, valamint a közhivatali szerepek részleges elérhetősége mind ennek a folyamatnak a részeként jelentek meg. Ezzel párhuzamosan a szöveg a nők gazdasági, kulturális és társadalmi teljesítményét is kiemelte, hangsúlyozva alkalmasságukat többek között a kereskedelemben, az iparban, a művészetben és az irodalomban, valamint különösen a gyermeknevelés területén. A dokumentum szerzői ennek tükrében minderről így vélekedtek: „*akkor azt is kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a politikai jogokért folytatott küzdelmüknek is van némi jogosultsága*." „*Nem is lehet megérteni, hogy pl. egyetemet végzett, tudori oklevelet nyert, kiváló intelligenciájú tanárnőtől vagy orvosnőtől miért tagadjuk meg a politikai érettségnek a választójog helyes gyakorlására jogosító azt a fokát, a melyet feltételezünk abban a szatócsban, a kinek értelmi látköre boltjának szűk határain nem terjed túl vagy abban a földmives emberben, a kinek ásón, kapán, az eke szarván kívül más alig van a kezében, a ki a nevét sem tudja leirni, könyvet pedig talán soha nem is látott."*[132]

Ebből kifolyólag a nők politikai egyenjogúsítását elkerülhetetlen, a társadalmi küzdelmek logikus kimeneteleként értelmezték. Azonban hangsúlyosan megjelent az az elv is, amely az egyenlő jogokat azonos mértékű kötelezettségekkel kapcsolta össze. Különösen a haza védelmének kötelezettsége jelent meg olyan alapvető állampolgári kötelességként, amelynek teljesítése a nők számára is az államéletben való részvétel egyik feltételévé vált.

Ennek az elvárásnak leginkább a betegápolás terén, generálisan a hadegészségügy és a hadi szolgáltatásoknak ezzel kapcsolatos ágazataiban képesek eleget tenni a javaslat szerint: „*A nő neménél fogva rátermett, született betegápoló, szeretetteljes gyöngédsége, angyali türelme, szelid gondoskodása és kitartó buzgósága, mindenhez értő kézi ügyessége mind olyan tulajdonságok, a melyek nélkül a megfelelő betegápolást elképzelni sem lehet és a melyeknek hiánya a hadegészségügyi ápolást teljesitő legénységben hadi betegápolásunknak legnagyobb hátránya*."[133]

---

[132] *Törvényjavaslat a nők hadegészségügyi szolgálatáról*. Ibrányi Alice főnökasszony, Kirchner Herman altábornagy és Dr. Térfi Gyula miniszteri tanácsos közreműködésével szerkesztette: Dr. Báró Babarczi-Schwartzer Ottó. Budapest, Heisler és Kózol Kő-és Könyvnyomda Műintézet, 1913. 5.
[133] Uo.

Ennek megfelelően a tervezet intézményesíteni kívánta a női részvételt: háború esetén kötelező hadiegészségügyi szolgálatot írt elő, míg békeidőben annak előkészítését, képzési és szervezési formáit szabályozta.

Az első paragrafus szerint minden magyarországi nő köteles a lakóhelyén, vagy a legközelebb fekvő hadegészségügyi intézményben háború idején a Magyar Szent Korona Országai Vöröskereszt- Egyletében a harctéren kívül hadegészségügyi szolgálatban részt venni, kivéve, ha ez alól mentességet élvez. Így például az uralkodócsalád nőtagjai, a szerzetesnők, a 30 év alatti és 40 év feletti nők, a közszolgálati alkalmazottak, a fogyatékkal élők, a kisgyermeket nevelő anyák, illetve azok a nők, akiket kérelmükre a Vöröskereszt-Egylet Igazgatósága a hadegészségügyi szolgálat alól mentesített. Továbbá felmentést kérhettek a nők: az egészségügyi alkalmatlanságukra hivatkozva, illetve azok is, akiknek feltétlenül szükséges volt otthonaikban valamely családtagjukról gondoskodni.

A női szolgálatba lépés feltételeit a javaslat szigorúan szabályozta. A házasságban élő nők esetében a férj hozzájárulása, a kiskorú gyermekeket nevelő, de önálló férfi nélküli nők esetében a gyámhatóság engedélye, míg az önjogú nők esetében a törvényes képviselő beleegyezése volt szükséges. A jelentkezési és besorolási rendszer több szintű adminisztratív eljáráson keresztül valósult meg, amelyben a helyi hatóságok és a Vöröskereszt szervezetei egyaránt szerepet kaptak.

A fiókegylet választmánya a hozzá tartozó nőket 5 osztályba sorolta be. Az első az orvosi volt, ahová az orvosok, a gyógyszerészek, ápolók, műszer-és kötőkészítők tartoztak. Ezt követte a hivatalnoki osztály, ide az igazgatási munkákat végzők, posta-, távírda-, távbeszélő kezelők, gyorsírók, gépírók, gépkocsivezetők kerültek. A harmadik csoportosulás a háztartási osztály volt, ebbe a háztartásról gondoskodók, a helyiségekre felügyelők, varrással foglalkozók kaptak helyet. A negyedik szegmenst az élelmezési osztály jelentette. Végül az önkéntes egészségügyi osztály került beosztásra, ahová azok nyertek besorolást, akik bármilyen nemű munkának közvetlenül a harcvonal mögötti végzésére vállalkoztak.

A rendszer célja az volt, hogy a nők képzettségüknek és polgári foglalkozásuknak megfelelő területen kerüljenek alkalmazásra, ezzel is növelve a hadigazgatás hatékonyságát. A felkészítés hangsúlyos eleme volt az elméleti és gyakorlati képzés, amely magában foglalta a Vöröskereszt működésének ismertetését, egészségügyi és katonai alapismeretek oktatását, valamint kórházi gyakorlatot is. A prioritás az volt, hogy a leendő női személyzet a háború kitörésekor azonnal bevethető legyen, megfelelő szakmai alapismeretekkel felvértezve, és a tudás hosszú távon a háztartásokban, valamint a közegészségügyben is hasznosuljon.

Noha a kötelező szolgálat a háború alatt nem valósult meg, a törvényjavaslat tartalmi elemei és alapelvei meghatározóak voltak a hadiegészségügyi tanfolyamok[134] megszervezésében, valamint a nők katonai egészségügyi felkészítésének szabályozásában. A dokumentum megelőzte a valós háborús gyakorlatot, amikor a nők tömegesen, gyakran spontán módon kapcsolódtak be a hadigondozásba és a sebesültek ellátásába. Összességében hozzájárult a nők hadiszolgálati szerepének fokozatos intézményesüléséhez és legitimálásához, megalapozva a későbbi társadalmi átalakulásokat és a nemek háborús szerepének újra definiálását az Osztrák–Magyar Monarchiában. Hatása tehát túlmutatott az azonnali jogi megvalósuláson, és stratégiai jelentőséggel bírt a női munkaerő hadi célú mozgósításának szervezésében, illetve társadalmi elfogadtatásában.[135]

E folyamat eredményeként valósult meg az 1914. június 25-én elfogadott törvény, amely első alkalommal állami szinten szabályozta a női ápolói szakmát, és két év képzési időt írt elő. A jogszabályban az ápolói tevékenységet, mint a nők „természetének" megfelelő ideális hivatást definiálták, amely mind béke-, mind háborús viszonyok között alkalmazandó volt.[136]

1915. október 2-án a Monarchia illetékes polgári és katonai szervei – a cs és kir. Belügyminisztérium, a Hadügyminisztérium, az Egészségügyi Főparancsnokság, valamint az Osztrák Vöröskereszt – átfogó megállapodást kötöttek a harctéren szolgáló ápolónők alkalmazásának szabályozásáról. A döntést a háború elhúzódása és a frontvonalak egészségügyi ellátásának növekvő szükséglete indokolta, ami a női munkaerő nagyobb arányú bevonását tette elengedhetetlenné.

Ez alapján az Osztrák Vöröskereszt Társaságot bízták meg a katonai egészségügyi intézmények számára szükséges ápolónők biztosításával. Ennek keretében Bécsben *Központi Ápolónői Hivatalt (Zentrale für Krankenpflege)* hoztak létre, amely a hadszíntéren működő

[134] A Magyar Vöröskereszt a háború kitörését megelőzően kidolgozta önkéntes betegápolónői tanfolyamainak szabályzatát és oktatási programját, melynek célja az önként jelentkező nők felkészítése volt a hadsereg sebesültjeinek és betegeinek szakszerű ápolására. A hathetes, díjmentes képzés legfeljebb harminc résztvevővel zajlott, heti ötnapos rendben; a gyakorlati foglalkozások során a hallgatók a kórház ápolószemélyzetével együtt végezték a betegápolást, míg az elméleti oktatás során az orvosok az anatómia, élettan, leggyakoribb betegségek, sebfertőzések, ápolási szabályok és életmentés témakörét ismertették.
A tanfolyamot sikeresen teljesítők vizsgát tettek a tanító orvosok és a Vöröskereszt megbízottja előtt, majd bizonyítványt és a „Magyar Vöröskereszt Egyesületi Önkéntes Betegápolónő" címet kaptak, jelvénnyel és háború esetén beosztásukra vonatkozó ajánlati lappal együtt. A felavatás ünnepélyes keretek között, nyilvánosság előtt zajlott, ahol a jelöltek fogadalmat tettek a béke- és háborús szolgálat vállalására.
Fontos hangsúlyozni, hogy a szolgálat teljesen önkéntes volt, és senkit nem lehetett lakóhelyén kívüli vagy vállalaton túli feladatra kötelezni. Erről bővebben: A *Magyar Szent Korona Országainak Vörös-Kereszt Egylete*: *Az önkéntes betegápolónői tanfolyamok szabályzata és tanítási programja*. Budapest, Heisler és Kózol Kő-és Könyvnyomda Műintézet, 1914.
[135] *Törvényjavaslat a nők hadegészségügyi szolgálatáról…*
[136] Hämmerle, Christa (2014): i. m. 37.

intézmények személyzeti igényét koordinálta. A hátországi katonai és egészségügyi intézmények feladata volt, hogy a szolgálatra jelentkező ápolónői kérelmeket továbbítsák, és személyesen a jelentkezőket a hivatalhoz irányítsák. A rendszer kiterjedt mind a hivatásos, mind a kisegítő ápolónőkre, akik önként jelentkeztek a hadsereghez, és eredeti beosztásukban maradtak új feladatuk kijelöléséig. A gondozók felvétele próbaidőhöz kötődött, kivéve a hivatásos képesítéssel rendelkezők esetében. Generálisan a próbaidő nyolc nap, járványügyi kórházba történő kinevezés esetén három hét volt, és a teljesítés katonai vagy vöröskeresztes intézményben zajlott. A tesztidőszak célja a jelentkezők fizikai alkalmasságának és szakmai felkészültségének ellenőrzése volt, a végleges elfogadás ezen értékelés alapján történt.

A nővérek nyilvántartása folyamatosan vezetésre került, és a behívás a tényleges szükségletekhez igazodott. A hadszíntéren szolgáló csoportok jellemzően legalább öt főből álltak, és a teljes kórház működéséért feleltek. Kivételes esetekben kisebb csoportok beosztása is engedélyezett volt. A csoportokat a hadsereg parancsnoksága alá rendelték, amely rendelkezési joggal bírt a feladatkörök, áthelyezések és szolgálati beosztások tekintetében.

A „*Vöröskereszt katonai ápolónője*” címet azok a nők viselhették, akik önként jelentkeztek, a Vöröskereszt ajánlásával és a Hadügyminisztérium jóváhagyásával nyilvántartásba kerültek, majd katonai szolgálatra beosztották őket. A cím tehát a tényleges hadseregi egészségügyi szolgálat megkezdésétől illette meg az érintetteket.

Az ápolónők kötelesek voltak a vöröskeresztes egyenruhát viselni, amely egyértelműen jelezte hovatartozásukat és feladataik humanitárius jellegét. Minden csoport élén főnővér állt, aki a felügyelet mellett maga is azonos feltételek mellett látta el ápolói feladatait. A próbaidő során alkalmatlannak bizonyuló ápolónőkről az intézmény hivatalosan értesítette a Hivatalt, a felmondási idő a próbaidő hosszától függött. Súlyos fegyelmi vétség vagy a szolgálat megtagadása azonnali elbocsátást eredményezett.

A katonai szolgálatot vállaló ápolónők számára biztosított juttatások között szerepelt az utazási költségtérítés, napi 4 koronás díjazás a ténylegesen teljesített szolgálati napok után, valamint pótdíjazás járványkórházakban dolgozók számára. Szolgálati idejük alatt térítésmentes szállás, hadiélelmezés és ingyenes orvosi ellátás illette meg őket. Kórházi kezelés esetén az alapilletmény egynegyede, szabadságolás esetén annak fele járt fenntartási díjként. A szolgálat megszűnésekor két heti munkabér volt a végkielégítés feltétele, legalább hatheti tényleges szolgálati idő teljesítése esetén. A ruházat és felszerelés tekintetében minden ápolónő tábori öltözetet kapott, évszaknak megfelelően, amelyet a szolgálat alatt viselniük kellett. A használat során elhasználódott vagy megrongálódott ruhadarabokat rendszeresen

pótolták. Minden ápolónő részére biztosították a személyi felszerelést, ideértve kézitáskát, kéziszereket, hivatalos jelvényt, egészségügyi karszalagot, valamint a Vöröskereszt-Egylet igazoló könyvét.

A férfi egészségügyi személyzet katonai mozgósítása és a fronton jelentkező igények miatt a női ápolók bevonása stratégiai fontosságúvá vált. A rendszer intézményesített, szabályozott és önkéntességen alapuló módon integrálta a női munkaerőt a hadsereg egészségügyi szolgálatába, miközben biztosította jogi, anyagi és szakmai kereteiket, valamint társadalmi legitimációjukat.[137]

Az első világháború során a Magyar Vöröskereszt-Egylet[138] működése alapvető átalakuláson ment keresztül, amelynek eredményeként a szervezet a Monarchia katonai egészségügyi rendszerének szerves részévé vált. Az 1878 óta[139] működő humanitárius intézmény a hadiállapot körülményei között már nem pusztán segélyszervezetként, hanem a sebesültellátás strukturált, a hadvezetés által is integrált elemeként funkcionált.

1914. augusztus 5-én gróf Csekonics Endre királyi biztosként vette át az egylet irányítását, és felhívásában kijelölte a háborús működés fő irányvonalait. A szervezet elsődleges feladatává a megsebesült és beteg katonák ellátása vált, amelyet a harctéren és a hátországban működő

---

[137] Kriegsarchiv (KA), Kriegsministerium (KM), 14. Abteilung, 48-2/259-6-1915. A cs. és kir. Hadügyminisztérium irattára. *Krankenpflegedienst bei der Armee im Felde, Uebereinkommen mit der Oesterreichischen Gesellschaft vom Roten Kreuze.* z.Z. Abt. 14, Nr. 23.857 vom 24. Oktober 1915.

[138] A Magyar Vöröskereszt már a 19. század végétől aktívan részt vett fegyveres konfliktusok egészségügyi ellátásában, ami a későbbi háborús szerepvállalás szempontjából meghatározó tapasztalatokat biztosított. A boszniai annektálást követő 1908-as zavargások idején szintén részt vett a helyszíni segélyezésben, míg az 1910-ben kezdődő balkáni konfliktus során már fejlettebb szervezeti és technikai háttérrel működő tábori kórházakat állított fel. 1911-ben a honvédelmi vezetés részletes felmérést kért a Vöröskereszt mozgósítható kapacitásairól. A beszámoló szerint az egyesület jelentős, gyorsan aktivizálható erőforrásokkal rendelkezett: sebesültszállító oszlopokkal, tábori kórházakkal, mozgóraktárakkal, valamint a hátországban rövid idő alatt felállítható tartalékkórházak és betegellátó állomások hálózatával. Emellett a lábadozó katonák elhelyezésére szolgáló üdülőhelyek is a rendszer részét képezték, ami a katonai egészségügyi ellátás komplex, több szinten szervezett jellegét mutatja. Lásd erről: Kapronczay Károly (2015): A Magyar Vöröskereszt megalakulása és tevékenysége az I. világháborúban. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti Tanulmányok*. Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság, 193–198.

[139] A karitatív szervezet létrejötte hosszabb időt vett igénybe, leginkább a dualista berendezkedésből fakadó viták miatt. A nők azonban kezdettől fogva meghatározó szerepet játszottak. A fővárosi nőegyletek 1878-ban Központi Segélyező Nőegylet néven szerveződtek a harcoló katonák és a háborús áldozatok megsegítésére, országos tevékenységük 1879-ben a Magyar Országos Segélyező Nőegylet megalakulásával és végrehajtó bizottságával (elnök: gróf Zichy Nándorné) vált intézményessé. Feladataik közé tartozott az önkéntes ápolónők képzése, a hadirokkantak gondozása, hadi készletek gyűjtése, pénzgyűjtés, valamint rendkívüli katasztrófák esetén a mentő- és segítő tevékenység. Az ápolónőképzéseket egységes terv alapján, a Szent Rókus-kórházban és helyőrségi kórházakban tartották, neves orvosok bevonásával, és felmerült egy központi vöröskeresztes kórház létrehozásának gondolata.
A Vöröskereszt keretében a nők az állam által elismert és szervezett egészségügyi segítő szerephez juthattak, amely *átmenetet képezett a civil gondoskodás és a katonai orvosi szolgálat között*. Ez a forma a későbbi ápolónőképző tanfolyamok és a női segédszemélyzet világháborús alkalmazásának is előfutára lett.
Lásd erről: Kapronczay Károly (2015): *A Magyar Vöröskereszt megalakulása…* 190–199.

egészségügyi intézmények összehangolt működtetésével biztosított. Ezzel párhuzamosan a hadifoglyok segítése, valamint az elesettek és eltűntek felkutatása és a hozzátartozók értesítése is a feladatkör része lett. A beteg és megsebesült katonák ellátása a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylet hatáskörébe tartozott, míg a hadbavonultak családtagjainak támogatását az Országos Segélyező Bizottság kezelte, amely a Magyar Királyi Miniszterelnökségnek alá rendelten működött. A harctéren kívül szolgáló egészséges katonák ellátása és minden, az előzőekben nem tartozó ügy intézése a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium alá tartozó Hadsegélyező Hivatal feladata volt. Csekonics hatásköre nem kizárólag a Vöröskeresztre terjedt ki, hanem – a Német és a Szuverén Máltai Lovagrend kivételével – valamennyi olyan egyesületre, testületre és személyre, amely a Magyar Szent Korona Országaiban önkéntes egészségügyi szolgálatot teljesített. Kiemelt jelentőséggel bírt a katonai állományon kívüli orvosok bevonása, akiket életkoruk és szolgálati kötelezettségeik függvényében önkéntes alapon integráltak az ellátórendszerbe. A szervezet működésének hatékonyságát a személyzeti állomány bővítésével igyekeztek biztosítani. Ennek keretében nemcsak hivatásos ápolónőket, hanem kórházi kisegítő személyzetet – főzőnőket, mosónőket és egyéb háttérdolgozókat – is toboroztak, különösen vidéki területeken, ahol a fővároshoz képest nagyobb hiány mutatkozott. A női munkaerő bevonása ebben a kontextusban nem pusztán kiegészítő jellegű volt, hanem a sebesültellátás fenntarthatóságának egyik alapfeltételévé vált.[140]

A növekvő igényekhez igazodva a központi apparátus létszámát is emelni kellett, egyrészt egyre nagyobb számban vonták be az önkéntes munkaerőt, különösen a női segéderőket, egyes nagyobb vállalatok ideiglenesen nélkülözhető női alkalmazottjaikat is az egyesület rendelkezésére bocsátották, ezzel is hozzájárulva a megnövekedett adminisztratív és szervezési terhek kezeléséhez. A Magyar Vöröskereszt gyűjtőraktárában dolgozó nők önkéntes és önfeláldozó munkát végeztek a beérkező adományok átvételében és osztályozásában.[141]

1915 júniusában a belügyminiszter arról tájékoztatta a hatóságokat, hogy a Magyar Vöröskereszt-Egylet a rendelkezésére álló ápolónői intézmények bevonásával, a háború időtartamára ápolónői központot létesített Budapesten, az I. kerületben található Erzsébet-kórházban. A hadvezetőség az ápolónőket kizárólag e központ közvetítésével vehette igénybe.

[140] *A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete királyi biztosának felhívása*. MNL OL K 255–1914–5–3290.
[141] Szundy Károly (1916): *Az első esztendő. Ismertetés és tanulmány a Magyar Vöröskereszt-Egylet háború alatti működéséről.* Budapest, Athenaeum, 3–8., ill. Brüll Miklós (1984)*: A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában*. Budapest, Magyar Vöröskereszt OVB, 44-93.

Az egyezmény legfőbb célja az volt, hogy a hadsereg magyar ápolónőket megfelelő létszámban alkalmazhasson, ezáltal biztosítva a sérült és beteg katonák ellátását. A terv azonban csak abban az esetben valósulhatott meg, ha elegendő számú, lehetőleg már kiképzett ápolónő állt a Vöröskereszt által szervezett központ rendelkezésére. A tárcavezető utasította a településvezetőket, hogy a törvényhatóságuk területén működő valamennyi egészségügyi intézményt – beleértve a magánkórházakat is – értesítsék arról, hogy a hivatalos ápolónőket, amennyiben a hadseregnél szolgálatra alkalmasnak bizonyultak és önként jelentkeztek, a kórházi szolgálat alól fel kell menteni. Erre az intézmények alapszabályainak megfelelő módon, szükség esetén az illetmények megszüntetésével, szabadságolás formájában került sor. A hadseregben való szolgálatra nemcsak a hivatásos ápolónői igazolvánnyal rendelkező nőket vették számításba, hanem azokat a segédápolónőket is, akik legalább nyolc hónapon keresztül teljes mértékben kielégítő módon látták el betegápolási feladataikat. A rendelkezés értelmében az ápolónők tényleges katonai szolgálatra történő behívásáig célszerűnek tartották, hogy addigi alkalmazási helyükön maradjanak, és ott folytassák munkájukat. A kandidálókat a központi intézet nyilvántartotta, alkalmazásukkal és a szolgálattal kapcsolatos ügyekben is ők intézkedhettek.[142]

A császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság vezérkari főnöke elrendelte, hogy a hadsereg kötelékébe beosztott, állandó vagy mozgó egészségügyi intézményekben szolgálatot teljesítő betegápolónők minden hat hónap szolgálat után, személyi vagy családi ügyek intézése, illetve üdülés céljából, tizennégy nap szabadságot kapjanak, amely idő alatt illetményeik változatlanul megilleték őket. Élelmezési illetményük pénzbeli megváltására azonban ez idő alatt nem volt lehetőség. Az utazási napok a szabadság idején felül értendők, és ezekre a napokra is járt a díjazás, az élelmezési illetmény kivételével. A Magyar Vöröskereszt-Egylet a budai Hűvösvölgyben Sándor üdülőotthont létesített azon, magyarországi illetőségű, katonai szolgálatban álló ápolónők számára, akik lábadozó állapotban kórházi kezelésből bocsáttattak el, vagy pedig hosszan tartó, megterhelő szolgálat után pihenésre szorultak. Ez utóbbi esetben a jelentkezőknek igazolniuk kellett egy huzamban teljesített, legalább hat hónapos szolgálati időt. Az üdülőotthonban való tartózkodás időtartama általában nem haladhatta meg a négy hetet. A felvétel a Hadügyminisztérium engedélyéhez volt kötve. Az üdülőotthonban elhelyezett betegápolónők költségeinek fedezésére a hadügyi tárca napi, fejenként 5 korona átalányösszeget térített az egyesület részére. A tartózkodás ideje alatt az ápolónők az őket megillető napibér egynegyedének megfelelő tartáspénzben részesültek. Az intézménybe

[142] 1363. 68.468/1916. B. M. sz.: *A magyar királyi belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a hadra kelt sereg rendelkezésére bocsátandó ápolónőkről*.

történő utazás költségeit a katonai igazgatás fedezte. Az üdülőotthon egyszerre 50 fő ellátására volt berendezve.[143]

Az 1915. október 24-én kelt hadügyminisztériumi rendeletre adott válaszában a Magyar Vöröskereszt-Egylet saját intézményi kapacitásának hangsúlyozásával érvelt amellett, hogy a női ápolószemélyzet megszervezése terén nem indokolt új, központi struktúra létrehozása. Álláspontjuk szerint az egylet több évtizedes – ekkor már mintegy harmincnégy éves – tapasztalata a hivatásos ápolónők képzésében,[144] valamint az országos szinten kiépített szervezeti hálózat megfelelő alapot biztosított a háborús igények kielégítésére. E szervezet az Erzsébet-kórház igazgatójának és az ápolónői főnökasszonynak az irányítása alatt működött, amely egyben a szakmai felügyelet és az adminisztratív koordináció intézményes kereteit is jelentette. Hangsúlyozták, hogy a már működő rendszer a megnövekedett katonai igénybevétel mellett is képes ellátni feladatait, még abban az esetben is, ha a katonai egészségügyi intézmények a jövőben nagyobb számban támaszkodnak a magyar ápolónőkre. Ezt a megállapítást alátámasztotta, hogy az egylethez tartozó nővérek már ekkor is több katonai kórházban teljesítettek szolgálatot, ami a polgári és katonai egészségügyi szféra közötti együttműködés gyakorlati megvalósulását jelzi. Az egylet egyúttal készségét fejezte ki arra, hogy a nélkülözhető munkaerőt a továbbiakban is a katonai intézmények rendelkezésére bocsátja, ami a hadigazdaság logikájába illeszkedő rugalmas erőforrás-átcsoportosításként értelmezhető. Külön figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az egylet kötelékében több mint nyolcezer önkéntes ápolónő állt rendelkezésre, akik közül sokan már bizonyították rátermettségüket. Ez a jelentős létszámú és részben már gyakorlati tapasztalattal rendelkező női munkaerő-tartalék lehetővé tette, hogy szükség esetén a hadsereg egészségügyi ellátórendszerébe integrálják őket, mint hadseregnővéreket. A Magyar Vöröskereszt ennek fényében kérte, hogy az osztrák Vöröskereszttel kötött megállapodások hatályát terjesszék ki a Magyar Szent Korona Országainak Egyletére is, ami a birodalmi szintű koordináció és az egységes szabályozás iránti igényt tükrözi. Végül kiemelték az ápolónők megjelenésének és

[143] *Magyar Vörös-Kereszt. A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyletének Közlönye*. 1917. január 10. XVIII. évf. 1. sz. 15.

[144] A hivatásos ápolónőket több városban működő képzőintézetekben (pl. Budapest, Dés, Miskolc, Sátoraljaújhely Nagyvárad) képezték, emellett a fővárosban és vidéken önkéntesek számára is szerveztek tanfolyamokat. A háború kezdetén az egylet mindössze mintegy 250 hivatásos ápolónővel rendelkezett, azonban rövid idő alatt több százan jelentkeztek a díjmentes képzésekre. Az önkéntesek többsége felsőbb társadalmi rétegekből került ki, mivel szolgálatuk fizetés nélküli volt, és felszerelésükről is maguknak kellett gondoskodniuk. Már az első évben 6 ápolónői osztagot küldtek a harctérre, elsősorban képzett szakápolók és megfelelően felkészített önkéntesek részvételével. Lásd erről: Zalai Katalin (2017): „Háborús „nőügyek." In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok-Mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború-ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, Napvilág Kiadó, 228–229., ill. *A Magyar Vörös-Kereszt Egylet jelentése a háború alatt végzett tevékenységéről és terveiről.* MNL OL K 26–1916–XIII. res. –4513.

szervezeti hovatartozásának fontosságát is: mind a hivatásos, mind az önkéntes nővérek rendelkeztek rendszeresített öltözettel, a hivatásos ápolónők esetében pedig kizárólag az előírt egyleti egyenruha viselése volt megengedett szolgálatteljesítés során. Ez a fegyelmezettség, az egységes megjelenés és az intézményi identitás erősítésének igényét jelzi, amely a katonai környezethez való alkalmazkodás egyik fontos elemének tekinthető.[145]

A honvédelmi miniszter beszámolója szerint a katonai betegápolónők és hátrahagyottjaik ellátásának kérdése a háború alatt hosszú ideig rendezetlen maradt, ami jól mutatja a hadsereg egészségügyi szolgálatában dolgozó nők jogi státuszának bizonytalanságát. Az új ellátási törvény koncepciója szerint a katonai betegápolónők a rangosztályba nem sorolt, legalacsonyabb havidíjfokozatú havidíjasokhoz hasonló ellátási kategóriába kerültek volna, jelezve, hogy bár munkájuk nélkülözhetetlen volt, intézményi elismerésük továbbra is korlátozott maradt. A tervezet évi 600 korona nyugdíjat csak teljes keresetképtelenség esetén irányzott elő, míg sebesülési pótlék részleges keresetképesség fennállása mellett is megillette volna az érintetteket. Mivel az új törvény elfogadása rövid távon nem volt várható, az ellátás biztosítása kegyelmi eljárás keretében, egyedi döntések alapján történt. Az elbírálás során figyelembe vették a vagyontalanságot és a „megfelelő magaviseletet", ugyanakkor az ápolónő hajadon volta nem képezte a jogosultság alapját. Ez azt mutatja, hogy bár a női életutakkal kapcsolatos korabeli erkölcsi elvárások megjelentek az ellátási rendszerben, azok nem váltak az elbírálás kizárólagos szempontjává. A kegyelmi ellátás engedélyezéséről a helyi közigazgatási hatóságokat (járási főszolgabíró, polgármester) értesíteni kellett, ami a segélyezés adminisztratív ellenőrzésének és állami felügyeletének fennmaradását mutatja.

A juttatás mértékét a keresőképesség csökkenésének fokához igazították, ami a háborús szociálpolitika azon szemléletét tükrözte, amely a támogatások meghatározásában a munkaképesség változását tekintette egyik alapvető szempontnak:

- 20–50% keresőképesség-csökkenés esetén: évi 200 korona,
- 51–75% keresőképesség-csökkenés esetén: évi 300 korona,
- 76–100% keresőképesség-csökkenés esetén: évi 400 korona segélyt irányoztak elő.

Az ápolónők szülő nélkül maradt árvái számára kegynevelési járulékot is biztosítottak, amely gyermekenként évi 120 korona volt, azonban az összesített járulék évi 400 koronát nem

[145] KA, KM 14. Abteilung, 48-2/259-6-1915, Abt. 14 Nr. 29445: *Verein des Roten Kreuzes der Länder der heiligen ungarischen Krone – Übersetzung.*

haladhatta meg. A felső korlát a támogatási rendszer pontosan meghatározott kereteit és az ellátások állami szabályozását tükrözi.[146]

Miközben az ápolónők és hozzátartozóik ellátását jogszabályok és segélyezési formák igyekeztek rendezni, a hátország egészségügyi ellátórendszere is folyamatosan bővült. A Vöröskereszt 1916. évi jelentése szerint a hadszíntér mögötti területeken 1722 egészségügyi intézményt működtetett, amelyek összesen 93. 412 fekvőhellyel rendelkeztek. (Mindez 9 tartalékkórházat (2371 ággyal), 1059 kisegítőkórházat (61.263 ággyal), 44 betegnyugvóállomást (4106 ággyal), 607 üdülőhelyet (25. 314 ággyal) és 3 üdülőházat (358 ággyal foglalt magában.) A tartós ellátást biztosító intézetekben 447 548 sebesült részesült kezelésben, míg a betegnyugvó állomásokon további 499. 995 átutazó katona ellátásáról gondoskodtak. A kezelt sebesültek 57%-a gyógyultan távozott. A lábadozó sebesültek ellátását biztosító intézményhálózat a háború kezdetén viszonylag korlátozott kapacitással rendelkezett: mintegy 50 ilyen intézmény működött, összesen 2040 darab fekvőhellyel. A hadiesemények elhúzódása és a rehabilitációs igények növekedése azonban szükségessé tette e szféra folyamatos bővítését. Ennek eredményeként az intézmények száma és befogadóképessége fokozatosan emelkedett, és 1918-ra már mintegy 10 ezer betegágy állt rendelkezésre.[147]

A Magyar Vöröskereszt tevékenysége nem korlátozódott az egészségügyi ellátás megszervezésére, hanem kiterjedt az információközvetítés és a hadifogoly-segélyezés intézményesített formáira is. Az Újpesten, a Váci út 38. szám alatt működő Tudósító Iroda a harctéren szolgáló katonák hollétére, valamint sebesülésük vagy betegségük jellegére vonatkozóan nyújtott gyors és díjtalan tájékoztatást, míg a Ferencvárosban, az Üllői út 1. szám alatt fenntartott Hadifogoly-Gondozó és Tudósító Hivatal a hadifogságba esett magyar, illetve Magyarországon elhelyezett idegen katonák ügyeit kezelte. Utóbbi nemcsak információszolgáltatást végzett, hanem közvetítette a levelezést és a pénzküldeményeket is, egyúttal a hadifoglyok érdekképviseletében is szerepet vállalt. E tevékenységet a helyi vöröskeresztes szervezetek – vármegyei, városi és fiókegyletek – hálózata is támogatta, ami a működés országos kiterjedtségét mutatja meg.

[146] MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1917. május 8., 8. ülés, 13. napirendi pont: *Katonai betegápolónők és hátramaradottjaik ellátása.* (HM)

[147] *Magyar Szent korona országai Vöröskereszt-egylete lábadozó sebesülteket elhelyező bizottságának jelentése 3 esztendei működéséről. 1914. szept. 21-től 1917. szept. 21-ig.* Budapest, Heisler–Közol Kő-és Könyvnyomda Műintézet, 1917. 194.

A szolgáltatások volumenét jól érzékeltetik a forgalmi adatok: 1915 végéig a Tudósító Iroda közel 2 millió levelet és 32 ezer táviratot kezelt, míg a Hadifogoly-hivatal mintegy 52 ezer levelet továbbított, valamint 480 ezer korona értékű pénzküldeményt juttatott el külföldre, és 164. 796 koronát kézbesített a Magyarországon internált idegen katonák számára. Mindez azt jelenti, hogy a Vöröskereszt a kommunikációs infrastruktúra részleges pótlásával a háborús társadalom egyik kulcsintézményévé vált, különösen a családi kapcsolatok fenntartásában és a hadifoglyok helyzetének enyhítésében. Az egylet emellett a harctéren szolgáló katonák számára szervezett adományközvetítést is végzett, amelynek intézményes keretét az V. kerületben létrehozott Szeretetadomány-osztály biztosította. Az 1915-ben összegyűjtött tárgyi adományok értéke meghaladta a 850 ezer koronát, ami a társadalmi mobilizáció jelentős mértékéről ad képet.[148]

1917 végére a Magyar Vöröskereszt frontszolgálata már jól kiépített és differenciált szervezeti struktúrával rendelkezett. A hadszíntérre irányított egységek között 3 tábori raktár és 8 fiókraktár biztosította a folyamatos anyagellátást, míg az egészségügyi ellátás keretében 2 tábori kórház, egy speciális sebészcsoporttal működő kórház, valamint 2 mozgó sebészkülönítmény látta el a sebesültek ellátását. Ezt egészítette ki 20 segélyhely és 2 üdítőállomás, amelyek a frontközeli ellátási lánc fontos elemeit képezték. A sebesültek szállítását 185 szállítókocsi, továbbá 3 kórházvonat és 6 segélyvonat biztosította, míg a személyi állományt mintegy 6900 főből álló tábori ápolónői kar alkotta. A hátországban ezzel párhuzamosan szintén jelentős intézményhálózat működött: 7 tartalékkórház 2965 ággyal, valamint 590 kisegítő kórház összesen 51. 382 betegággyal állt rendelkezésre. Mindez jól mutatja, hogy a karitatív szervezet tevékenysége ekkorra már komplex, a hadszíntér és a hátország között szoros kapcsolatot fenntartó, több szinten szervezett egészségügyi rendszerré vált. Összességében a Magyar Vöröskereszt a háború évei alatt sokoldalú tevékenységének köszönhetően jelentős szervezeti és létszámbeli megerősödésen ment keresztül. 1916 végére már 1078 fiókegyesülettel és mintegy 170 ezer taggal rendelkezett, akik ténylegesen is aktív, önkéntes munkát végeztek, ezáltal a szervezet társadalmi beágyazottsága és mozgósító ereje egyaránt számottevővé vált.[149]

[148] *A Magyar Vörös-Kereszt Egylet jelentése a háború alatt végzett tevékenységéről és terveiről.* MNL OL K 26– 1916–XIII. res. –4513.
[149] Kapronczay Károly (2015): *A Magyar Vöröskereszt megalakulása*… 199–200.

3.3. Betegápolónők az osztrák–magyar haderőben

Christa Hämmerle a Bécsi Egyetem Modern Történelem és Nőtörténet Tanszékének docense könyvében arról értekezik, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének egészségügyi apparátusával és annak a háború során többszörösen átszervezett struktúrájával foglalkozó kutatások eddig csak mellékesen vagy röviden érintették a hadszíntereken szolgálatot teljesítő ápolónők kérdéskörét. Ennek következtében a témakör tudományos feldolgozottsága továbbra is jelentős hiányosságokat mutat, különösen annak fényében, hogy az osztrák nő- és gendertörténeti irodalom is alig fordított figyelmet erre a nagyszámú, háborús szerepet vállaló női csoportra.

Ez utóbbi elsősorban a 19. századtól kezdődően az ápolói szakma professzionalizációja és feminizációja különböző aspektusait vizsgálja, addig a háborús ápolónők – legyenek azok teljes képzettséggel rendelkező vagy segédszerepet betöltő nők – története részletes, önálló vizsgálatot igényel, amely a szerző megállapítása szerint mindmáig elmaradt. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az 1914 és 1918 vége közötti időszakban több tízezer nő vett részt ilyen jellegű tevékenységben az Osztrák–Magyar Monarchiában.[150] Michele Scharf arról írt, hogy több mint 25 ezer ápolónőt, segédápolót és egyéb segítőt alkalmaztak a hadszíntereken.[151]

Az érintett nők nem csupán a Vöröskereszt, illetve annak „Patriótikus Női Segélyegyesületei" keretében láttak el szolgálatot, hanem a Szuverén Máltai Lovagrend és a Német Lovagrend szervezeteiben is, amelyek együttesen a katonai egészségügyi apparátus három meghatározó pillérét alkották. E tevékenységet továbbá olyan önkéntes háborús ápolóegyesületek egészítették ki, mint például a német diakónia szervezetei.

Az említett intézmények mindegyike foglalkoztatott diplomás ápolónőket, továbbá gyorsított képzésben részesült, ideiglenes jellegű (segéd)személyzetet is, akik a Monarchia területén a háború kezdetén egyértelmű többséget alkottak. Ez a helyzet abból fakadt, hogy a női ápolói szakma professzionalizációja ezen a régióban különösen későn vette kezdetét.

Az első világháború elején jelentős hiány mutatkozott képzett gondozók tekintetében, ami nagyszámú svájci és németországi hivatásos ápolónő toborzásához vezetett. Annak érdekében,

[150] Hämmerle, Christa (2014): i. m. 36.
[151] Scharf, Michaela: „*Wunden schlagen, Wunden heilen, ist die Losung unserer Zeit "Krankenschwestern im Ersten Weltkrieg*. Online: https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/wunden-schlagen-wunden-heilen-ist-die-losung-unserer-zeit

hogy számottevő eredményeket érjenek el, ezen személyeket jobb anyagi juttatásokkal ösztönözték, ami egyes források szerint a teljes, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének egészségügyi szolgálatában tevékenykedő diplomás ápolónők bérezésének emelkedését vonta maga után. Az ápolónők bár továbbra is szerény, de legalább garantált jövedelmet kaptak, amely különösen a középosztály alsó rétegeiből származó nőket célozta meg. Ezzel szemben korántsem foglalkoztatták az összes olyan nőt, aki a háború kezdetén önként jelentkezett, de nem rendelkezett megfelelő képzettséggel, és akik jellemzően a polgári vagy arisztokrata rétegből származtak; felvételüket ráadásul nemcsak a katonai hatóságok kezelték bizalmatlanul. Ez a helyzet azonban gyorsan megváltozott, és egyre nagyobb számban volt szükség ápolónők – akár diplomások, akár rövid képzésben részesült segéderők, világiak vagy egyházi személyek – bevonására.

A többi háborús országhoz hasonlóan kezdetben az volt a szándék, hogy a nők kizárólag a hátországi kórházakban, illetve a harctól távolabb eső, biztonságos állomáshelyeken teljesítsenek szolgálatot, amely elrendezés megfelelt a domináns nemi szerepeknek és a hagyományos szféraelkülönítés elveinek. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadikórházaiban szolgáló ápolónők ellenben rövid időn belül már nem csupán a hátország kórházaiban tevékenykedtek, hanem a frontvonal közvetlen közelében működő mozgó tábori kórházakban, sebészeti műtőállomásokon, valamint egészségügyi vonatokon, sátrakban és kórházhajókon is ellátták feladataikat. Emellett egyeseket járványkórházakban alkalmaztak, amelyek gyakran a keleti, délkeleti és délnyugati hadszínterekhez – például Szerbiához, Palesztinához, Szíriához, Galíciához, illetve Oroszországhoz – közeli területeken helyezkedtek el.

Már a háború első évében az osztrák egyetemi kórházak vezetőinek kezdeményezésére mozgó sebészcsoportok jöttek létre, gyakran a hadszíntér közvetlen közelében, hogy a gyors sebészeti segítség életmentő legyen. A mozgó sebészcsoportokat magasan képzett, tartalékos sebészorvosok vezették. Az ápolónővérek magas szaktudást igénylő munkát végeztek. Leopoldine Hampels a cs. kir. III. mozgó sebészcsoport nővéreként, valamint a Szent Irgalmas Nővérek Kongregációja kiemelkedő szakértelemmel dolgozott. Elisabeth Schuster 1915-től főápolónőként a cs. és kir. grazi mozgó sebészcsoportnál szolgált, bátorságát bizonyította, amikor 1917 nyarán bombázások idején nyugtatta a személyzetet és a sebesülteket. Johanna Vogelhuber 1916 júniusától az isonzói hadszíntér egyik tábori kórházában teljesített szolgálatot, ahol különösen a piavei csata idején tanúsított megbízhatóságával és helytállásával tűnt ki.

Marianne Heinrich önkéntesként jelentkezett szolgálatra egy segélyállomáson, amelynek vezetését 1917 márciusáig önállóan látta el. A veszélyes szolgálati körülmények között is megbízhatóan teljesítette feladatait, és helytállásával kivívta környezete elismerését.[152]

A cs. és kir. 94. gyaloghadosztály melletti 707. számú tábori kórházának főnővére Andrássy Ilona grófnő volt, a műtőnővéri feladatokat Heinz Marika hivatásos ápolónő látta el, mindketten a Magyar Vöröskereszt kötelékében. Az 1916 nyarán zajló harcok számos sebesültet hagytak maguk után, a túlélőket éjjel-nappal műtötték, miközben a kórház a nagy kaliberű olasz tűzérség hatótávolságán belül állt. 1916. június 25-én a plöckeni laktanya mentőterületén hiányos személyzet miatt erősítést kértek, és mindkét nővér azonnal jelentkezett, vállalva a folyamatos tűz alatt végzett szolgálatot. Marcel Lawrowski vezérőrnagy, hadosztályparancsnok az alábbi módon vélekedett Heinz nővérről: *„A háború kezdete óta folyamatosan és fáradhatatlan áldozatkészséggel dolgozik a terepen teljes odaadással a jó ügynek, amelynek elkötelezte magát. Mindig higgadtan segédkezett számos hadműveletben, amelyek olyan körülményeket támasztottak az emberi teljesítménnyel szemben, amelyek túllépték a lehetségesnek látszó határokat, különösen a harci napokon. Június 25-én a Plöcken laktanya melletti segélyállomáson a legádázabb ellenséges tűzben, mint minden férfi hidegvérűségről és bátorságról tett tanúbizonyságot, és bátran folytatta feladatait, anélkül, hogy a széthulló fák és a lövedékrobbanások elriasztanák. Teljes mértékben méltó a Bronz Vitézségi Éremre.”*[153]

Mizzi von Haydn, a bukovinai Radautzból származó 15 éves önkéntes ápolónő 1914-ben jelentkezett szolgálatra, és előzetes kiképzés nélkül is kezdettől fogva lelkiismeretesen látta el feladatait. 1916 novemberétől a m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály egészségügyi oszlopában került alkalmazásra, ahol a súlyos sebesültek elsődleges ellátásáért és elszállításáért felelt, gyakran az ellenséges tüzérség hatótávolságán belül. Ügyessége és kitartása révén elsősorban a sebészeti osztályon dolgozott, és a harctéri körülmények, valamint a folyamatos tüzérségi támadások jelentette veszély ellenére is helytállt. 1917. november 12-én Bronz Vitézségi Érmet kapott a bukovinai harcokban nyújtott példamutató teljesítményéért, majd 1918. április 1-én a Vöröskereszt II. osztályú Díszjelvényét is elnyerte. Az érem odaítélésének egyik indoklása kiemeli, hogy egy vonattűz során emberéleteket és értékes műszereket mentett meg. 1918 áprilisa és októbere között az olaszországi Brenta-völgyben zajló kemény védelmi csatákban is bizonyított: *„Szinte mindig ki volt téve az ellenséges tűzérségi tűznek, erőfeszítést*

[152] Uo. 349–350.
[153] Uo. 351.

és munkát nem kímélt, és mindig csak a sebesültek jólétével foglalkozott, nem törődve személyes biztonságukkal. Csak rendkívüli, lelkiismeretes, fáradhatatlan, bátor és önfeláldozó munkájukkal az ellenséges tüzet figyelmen kívül hagyva volt lehetséges a számtalan nehéz és sürgető művelet sikeres végrehajtása és sok sebesült életének megmentése."[154] Emiatt 1918. szeptember 16-án a m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály parancsnoksága az Ezüst Vitézségi Érem II. osztályával tüntette ki Haydn-t.

Tomkó Jánosné tábori főápolónőként teljesített szolgálatot a harctéren. 1916 áprilisától novemberéig Trientben, majd ezt követően egy szlavóniai járványkórházban dolgozott egészen 1918 novemberéig. Munkája során ízületi gyulladást érte, ezért 75%-os hadirokkanttá nyilvánították, megkapta a Sebesültek Érmét és a Vöröskereszt Bronz Érdemérem, a Magyar és Német Háborús Emlékérmék, illetve a Porosz Vöröskereszt Emlékérmen túl. [155]

A Nagy Háború idején számos magyar arisztokrata származású nő tevékenykedett ápolónőként a Vöröskeresztnél, gondoljunk csak Auguszta főhercegnőre vagy éppen gróf Andrássy Ilonára (1886–1967), aki férjét gróf Esterházy Pált követte a galíciai hadszíntérre, akinek segítségével az akkora már az ápolónői tanfolyamot elvégzett Ilona illegálisan dolgozhatott, mint női szanitéc.[156]

Annak köszönhetően, hogy férje ezredében többen ismerték, hiába érkezett illegálisan, mégis adtak neki munkát, a helyi stropkói tartalékkórházban. Arthur Freiherr Peteani von Steinberg (Ilona Petyusnak becézte) tábornok, a cs. és kir. 1. lovashadosztály parancsokával az alábbi párbeszédet folytatták le a kérdéskörrel kapcsolatban: „*A tábori kórházban? Akkor a mi szanitécintézetükben is dolgozhat, a stáborvos szabadságon van, és most sok munkát adhatunk, sajnos-igen, de azt hiszem, a szanitécintézetnek nem szabad ápolónőket alkalmazni…" – „Tekintsen szanitéckatonának akkor! - Éljen hát az új háborús bajtársunk, éljen, éljen!"* A fiatal leány tehát elérte a célját, amit az alábbi módon összegzett: „*Most már madarat fogathatnának velem, mintha elfújták volna aggodalmaimat. Itt vagyok Pál közelében, masírozni fogok a Sanitatsanstalttal, dolgozni fogok, és ha Pált akár csak egy horzsolás éri, egy fél órán belül megtudom és nála lehetek.*" [157]

Stropkón az alábbi állapotok fogadták, és írta le a háború pusztítását: „*Ez már kiürített község. Romba dőlt házak, borzasztó sok piszok, trénszekerek, fülig sáros, maszatos katonák- és távoli*

[154] Uo. 352.
[155] Virágh Ajtony (2018): i. m.
[156] *Ápolástörténet Kossuth Zsuzsannától Andrássy Ilonáig.* Online: https://mandadb.hu/cikk/1259613/Apolastortenet_Kossuth_Zsuzsannatol_Andrassy_Ilonaig
[157] Kovács Lajos (szerk.) (2014): *Mindennek vége! Andrássy Ilona grófnő első világháborús naplója*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 116–117.

ágyúdörgés." A hazafias érzelmű leányt rendkívül érdekelték a hadi események: *„Délután kimegyek Endrével a falu végére, ahol erősen hallani az ágyúzást. Távcsővel jól lehetett látni a mi állásainkat és sejteni az ellenségét. Az oroszok egymás után húsz lövést adtak le egy domboldalra, ahol a 44-es bakáink állásai vannak. Az egyik sprapnel tőlünk egy kilométer távolságban pukkadt szét.*"[158]

Önként adta fel biztonságos, jómódú életét, azzal, hogy hitvese után szökött, s hamar megtapasztalta a világháború borzalmait. Férje elesett a harcokban, ő pedig a Vöröskereszt tábori kórházában látta el a sebesülteket, ahol a harci cselekmények közelségével, a megtébolyult, jajveszékelő katonákkal és időnként a vezetőséggel is meg kellett küzdenie. A háború borzalmait testközelből megtapasztaló fiatal nő élményeit részletesen megörökítette naplójában. A kézirat 1971-ben a dénesfai Cziráki-kastély egyik befalazott rekeszéből került elő, és 2014-ben Kovács Lajos szerkesztésében látott napvilágot.[159]

Kötelességtudatát hazaszeretetét és gondosságát jól mutatja hivatalos ápolónői kiküldetésének a története: „*Az I. E. O. július közepén indít is ápolónőt, és én beosztottam magam a tizenkettő közé. Sokat fáradoztam, hogy ezt kijárjam, és most, hogy megvan, kezdek ijedezni, hogy oda kell mennem, ahová küldenek.*" Ilona eleget is tett mindennek: „*Eldőlt a kocka. Július 1-én indul osztagom az olasz frontra. Most én is katona vagyok, zsoldos katona, szót kell fogadnom.*" Készülődés közben érkezett a hír, miszerint Esterházy Pál, aki a 7. huszárezred gyalogságát vezette Dziewietniki község templománál lévő orosz sáncok ellen, halálos géppuska-találatot kapott. „*Nincs tovább!"* jegyezte fel a sürgöny érkezését követően július 28-án a fiatal özvegy.

Szeretett férje elvesztése ellenére, teljesítette kötelességét és elutazott a Magyar Vöröskereszt oberdraubergi táborába.[160] Az olasz hadszíntér mögötti tábori kórházakban a háború idején a magyar nők kiemelkedő szerepet vállaltak a betegápolásban, köztük előkelő családok nőtagjai, grófnők és bárónők. Ilona első időszakáról édesanyja beszámolójából tudunk: „*Iloncsit elkísértem Villachba, hogy kikutassuk osztaga hollétét. Ott megtudtuk, hogy a magyar vöröskereszt Oberdraubergben van. Másnap a villachi állomáson találkoztunk társaival, Apor Gizivel és Hunyady Terézzel. Azok ott átvették tőlem és tovább utaztak. Én aztán Terkával, Iloncsi komornájával jöttem haza. Iloncsi ritkán ír, nem ér rá, de hébehóba*

[158] Uo. 119–120.
[159] Kulcsár Ádám (2020): *Andrássy Ilona az első világháború frontjain.* Online: https://mult-kor.hu/andrassyilona-az-elso-vilaghaboru-frontjain-20201001. ill. Bence Erika (2016): A grófnő első világháborús naplója. *Létünk*, 1. sz. 165–173. Online: https://epa.oszk.hu/00900/00997/00039/pdf/EPA00997_letunk_2016_1_165-174.pdf
[160] Kovács Lajos (2014): i. m. 160–165.

mégis kapok tőle egy pár sort. Szép favillában laknak a falu szélén. Apor Gizi a főápolóné. Megkérdezte tőle, hogy mit akar vállalni és nagy nehezen egyezett be abba, hogy a ragályosokhoz legyen beosztva. Osztálya messze a többitől 30 ágyból áll. Egyelőre vérhas és thypuszos betegeket ápol. Sok bosnyák, rutén és cseh betege van, utóbbiak kellemetlenek és gorombák." Később a sebészetre került, mivel ott sokkal nagyobb volt a betegek száma.[161]

Ilona megjelenése a fehér ápolónői egyenruhában és a karján viselt fekete szalag – gyásza jeleként – a személyes tragédia és a hivatás iránti elkötelezettség összefonódását mutatta: „*Azért végzem a munkámat itt, mert a belgyógyászathoz jobban értek és jobban is érdekel. Többnyire tituszbetegekkel van dolgom, vérhasritkán fordul elő, koleraesetünk pedig a mióta én itt vagyok, csak egy volt." Az újságíró felvetésére, hogy mindez nagyon veszélyes így válaszolt:" — Dehogy veszedelmes! Szó sincs róla. Különben a szerencsétlenség mindenütt elérheti az embert. És elvégre valakinek a szegény tifuszbetegekkel is csak kell törődni. Könnyíteni kell az orvosok munkáját, akiknek úgy is nagyon sok a dolguk. Eközben hőmérőt helyezett el az egyik beteg karja alá, a másiknak a fejére borogatást tett, a harmadiknak orvosságot adott be és sorban fáradhatatlanul gondoskodott mindegyik betegéről*."[162]

Érzéseiről és a háború borzalmas hatásairól így írt: „*Ne haragudj rám Józsi, hogy olyan gyáván írok, de nincs bennem semmi életerő, nem csak a saját bánatom, de az a sok borzasztó nyomorúság és szenvedés, amit egy év óta látok, emberi roncsok, síró férfiak, egész életükre tönkre tett nyomorultak! Nem csoda, hogy én, aki úgy szeretem a szépet és élveztem az életben a jót, megundorodtam mindentől*."[163]

Durgó Katalin (1889–1981) egy zalai településen született, hatgyermekes özvegy édesanya gyermekeként. Bár ő és testvére, Ilona szerzetesi életre készültek, a nehéz anyagi körülmények ezt nem tették lehetővé. 1911-ben a Magyar Vöröskereszt önkéntes ápolónői tanfolyamára jelentkeztek, amely meghatározó szerepet játszott Katalin életében, és az ápolói hivatás felé irányította. Tanulmányait Budapesten végezte, de az első világháború kitörése miatt gyakorlati vizsgáját már a szerb hadszíntéren teljesítette. Szolgálatát a szabadkai katonai kórházban kezdte meg, majd egy katonai kórházvonattal Konstantinápolyba került, ahol különböző nemzetiségű sebesülteket ápolt. Ezt követően Szegedre, majd az olasz frontra vezényelték, ahol a Piave menti hadműveletek során gyakran éjszaka is részt vett a műtéteken. A háború után Olaszországban és Franciaországban a spanyolnátha-járvány idején is folytatta

[161] Uo. 167.
[162] R: *Önkéntes ápolónőink az olasz front mögött. Az Est*, 1915. 08. 22. 6. évf. 235. sz. 8.
[163] Uo. 170.

ápolói tevékenységét. Hazatérése során gyalogosan jutott el az osztrák határig, miközben továbbra is segítette a rászorulók ellátását. Emellett az oktatásra is kiemelt figyelmet fordított, elsősorban az elsősegélynyújtás területén. A háború lezárulta után Katalin és testvére aktív szerepet vállalt a Gyermekvédő Ligában, 1919 nyarán budapesti gyermekek üdültetését szervezték Hollandiába és Svájcba, elősegítve a háborús traumák feldolgozását.[164]

Ezt követően különböző magánkórházakban dolgozott, majd 1925-ben Szolnokon elvégezte a szülésznői képzést, amelyet kitüntetéssel teljesített. Nővérével közösen Palint (Nagykanizsa környékén) választotta lakóhelyéül. A korábban kizárólag önkéntes alapon tevékenykedő Durgó Katalin a család nehéz anyagi helyzete miatt kénytelen volt kereső foglalkozást vállalni, hogy idős szüleit is támogatni tudja. Gyakran rozzant kerékpárján, nem ritkán pedig gyalogosan sietett a vajúdó anyák segítségére. Huszonöt éven keresztül, nyugdíjazásáig gondoskodott a környező falvak lakóiról és az uradalmi cselédekről. Szülésznőként és körzeti ápolóként több mint ezer gyermek világrajövetelénél működött közre. Testvérével a rászorulókat rendszeresen látogatták, egészségügyi tanácsokat adtak, valamint közösségi feladatokat is vállaltak, amelyeket a korabeli visszaemlékezések szerint mély vallásosságuk és szolgálatkészségük határozott meg. A testvérpár munkáját már a Monarchia idején, 1915 decemberében elismerték: Ferenc Szalvátor főherceg bronz díszérmet adományozott nekik. 1971-ben Katalin megkapta a Vöröskereszt legmagasabb kitüntetését, az Henry Dunant-érdemrendet, melyet 1972-ben 83 évesen, személyesen vett át Marcel Naville-tól, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának elnökétől. Ezzel az egyedülálló elismeréssel mindössze ketten rendelkeztek Magyarországon. Ekkor így nyilatkozott: „*sosem féltem a fronton, belém vésődött, hogy segíteni kell… Egy valamit azonban most nagyon határozottan érzek. Nem éltem hiába*.”[165] Báró Apor Gizella és Durgó Ilona pedig 1920-ban emberbaráti munkásságuk elismeréseként az elsők között kaphatták meg a Florence Nightingale[166]-emlékérmet.[167]

---

[164] Boros Károlyné – Fedineczné Vittay Katalin – Perkó Magdolna – Sövényi Ferencné (2019): *Akikre büszkék lehetünk! Durgó Katalin, a Henry Dunant emlékéremmel kitüntetett magyar ápoló életútja. Nővér*, 32. évf. 1. sz. 3–11.

[165] Nemes Dóra (2018): *„Belém vésődött, hogy segíteni kell, hogy amit teszek, az egészen természetes”*. Online*:* https://kanizsamediahaz.hu/hir/201811/belem-vesodott-hogy-segiteni-kell-hogy-amit-teszek-az-egeszen-termeszetes?utm_source

[166] Florence Nightingale (1820–1910), brit arisztokrata hölgy volt, a modern nővérképzés és betegellátás elindítója. Róla bővebben: Dob Éva: *Florence Nightingale - a lámpás hölgy*. Online: https://www.ujakropolisz.hu/cikk/florence-nightingale-lampas-holgy

[167] *Ápolástörténet Kossuth Zsuzsannától Andrássy Ilonáig*. Online: https://mandadb.hu/cikk/1259613/Apolastortenet_Kossuth_Zsuzsannatol_Andrassy_Ilonaig

Az ápolónők egy része szolgálata során életét vesztette: az ellenséges támadások, a járványos betegségek és a háborús körülmények következtében kialakult megbetegedések egyaránt hozzájárultak halálukhoz. E nők – bár számukról részletes statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, és a veszteségstatisztikákban külön nem szerepelnek – a háború áldozatai közé sorolhatók, jóllehet feladatuk éppen az volt, hogy másokat ápoljanak és gyógyítsanak.

A hivatalos jelentések alapján az első világháború alatt a császári és királyi egészségügyi intézmények összesen mintegy 4,15 millió regisztrált sebesültet láttak el, és a katonák mintegy 85%-át ismételten alkalmasnak nyilvánították a szolgálatra. A jelentős rehabilitációs arányban kiemelkedő szerepet játszottak ezen nők, akik munkája egyaránt meghatározó volt.

Az ápolónők szerepvállalása jól mutatja, miként alakította át a háborús helyzet a női munkavégzés lehetőségeit és a társadalmi nemi szerepek korábbi kereteit. Az egészségügyi személyzet tagjai nemcsak a hátországi feladatokat látták el, hanem a frontvonal közelében is aktív, gyakran életveszélyes szolgálatot teljesítettek, amely összetett szakmai és személyes kihívásokkal járt. A képzett és gyorsított képzésű ápolónők aránya, valamint az őket foglalkoztató intézmények sokszínűsége jól mutatja a háborús szükségletek gyors és rugalmas reagálását a női egészségügyi munkaerőre.[168]

Egy feldolgozott korabeli forrás hangsúlyozza, hogy a hadvezetés nemcsak, hogy nem csalódott a női sebesült- és betegápolók teljesítményében, hanem tevékenységüket a legnagyobb elismeréssel illették. Kiemelték, hogy a hadsereg kötelékében szolgáló ápolónők és kisegítő ápolók amellett, hogy a rájuk bízott, szigorú szakmai feladatokat megbízhatóan és fegyelmezetten látták el, több alkalommal – akár az ellenséges tűz közvetlen közelében, akár a hátország mélyén – is olyan fokú önfeláldozásról és bátorságról tettek tanúbizonyságot, amely álláspontjuk szerint méltán állítható párhuzamba a harctereken küzdő katonák hősiességével.[169]

3.4. Részkövetkeztetések

A 19. századtól a betegápolást kifejezetten női feladatként határozták meg, amely szorosan kapcsolódott a polgári társadalomban a nőknek tulajdonított nemi szerepekhez. Ebből született a nővérideál, amely az első világháborúban a női hazafiság megtestesítőjeként jelent

[168] Hämmerle, Christa (2014): i. m. 36–38.
[169] *Die Frau im Weltkrieg. Österreichisches Staatsarchiv 1914-2014. 100 Jahre erster Weltkrieg.* Online: https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/die-frau-im-weltkriege/index.html#/?a=../../index.html#artefactgroup392

meg. Ez a kép a történetírásban és a kollektív emlékezetben is meghatározóvá vált, jóllehet ambivalens jelentéstartalommal bírt.

A propagandában ugyanakkor idealizált képük vált meghatározóvá: gyászoló anyaként, önfeláldozó gondozóként, illetve a katonáról gondoskodó, anyai szerepet betöltő nőként jelenítették meg őket. Az ápolónők így a női gondoskodás és önfeláldozás eszményének megtestesítőivé váltak: egyszerre kapcsolódtak az anyai önzetlenség, valamint a vallásos, erkölcsileg feddhetetlen női ideál képzetéhez. Ez a kép hamar a háborús mítosz részévé vált.[170] Ugyanakkor a kortárs ábrázolásokban és katonai karikatúrákban megjelentek szexualizált, leértékelő elemek is. Többen azzal vádolták az ápolónőket, hogy kalandvágyból vagy önérdekből vállaltak szolgálatot, sőt, szerelmi kapcsolatokat kerestek. A katonák körében is előfordult ellenszenv, mivel sokan úgy vélték, hogy az orvosok és a nővérek célja csupán a gyors felgyógyítás és a visszaküldés a csatamezőre.[171]

Általánosságban voltak, akik a hátországban és voltak, akik a hadszíntereken teljesítettek szolgálatot, de arra is akadt példa, hogy valaki mindkét szituációt megtapasztalta. Élénk vita folyt a társadalmakban arról, hogy a nők vajon képesek e megoldani a rájuk váró nehézségeket, hiszen első kézből voltak kénytelenek látni a háború borzalmait, és felmerült a kérdés, hogy vajon elég erősek-e ahhoz, hogy ellássák a példátlan sérüléseket szenvedő, súlyosan megsebesült katonákat. Ezek az érzések azonban gyorsan háttérbe szorultak, mivel a harcok elhúzódásával és egyre brutálisabbá válásával egyre több nővérre volt szükség. Ebben az időszakban számos ápoló szervezet működött.[172]

A hadszíntereken szolgáló ápolónők közvetlenül szembesültek a háború brutalitásával: a súlyos sérülésekkel, a tömeges veszteségekkel és a rendkívül megterhelő körülményekkel, amelyek saját testi-lelki épségüket is veszélyeztették. Tapasztalataik alapvetően feszegették a hagyományos női szerepek határait.

Az első világháború alatt a szolgálatot teljesítő ápolónőknek csak kisebb része rendelkezett formális, oklevéllel igazolt szakképzettséggel. Ez összefüggött azzal, hogy a női betegápolás professzionalizációja ezekben az országokban csupán a megelőző évtizedekben indult meg. Ennek következtében a háború kitörésekor tömegesen jelentkező önkéntes nők többsége nem volt megfelelően képzett. A képzettség hiányát a hatóságok és humanitárius szervezetek rövid idő alatt megszervezett, intenzív tanfolyamokkal igyekeztek pótolni. Jelentkezésüket gyakran

[170] Pukánszky Béla (2013): i. m. 136–137.
[171] Hämmerle, Christa (2014): *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn.* Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, S. 28.
[172] Storey, Neil R- Housego, Molly (2014): *Women in the First World War*. Oxford, Shire Publications, 15–28.

a sajtóban közzétett felhívások ösztönözték, amelyek a hátország mobilizációjának fontos eszközei voltak. Ennek eredményeként olyan segédápolói réteg jött létre, amely a diplomás ápolónőkkel és a katonai egészségügyi személyzet többi tagjával együttműködve vett részt a sebesültek ellátásában. A rendelkezésre álló adatok szerint ilyen módon rendkívül nagy számú nő került toborzásra, bár a háború kezdetén a katonai vezetés részéről jelentős szkepticizmus volt tapasztalható velük szemben, és sokukat először elutasították. Szerepük és pótolhatatlanságuk azonban rendkívül jelentős volt, és a háború előrehaladtával természetesen egyre inkább felértékelődött.

A kutatások többsége szerint a háborús ápolónői szolgálatra önként jelentkezők elsősorban a felső- és középosztálybeli arisztokrata és polgári nők közül kerültek ki. A világégés kezdetén e nők jelentős része kifejezetten lelkesedéssel vállalta a feladatokat, és döntésüket gyakran azzal indokolták, hogy otthonukat vagy korábbi tevékenységi körüket egy magasabb rendű cél érdekében hagyják el: a nemzet, illetve a háború sújtotta haza szolgálata érdekében. Ebben az értelmezési keretben a női hadiegészségügyi munka a férfi katonai részvétel sajátos megfelelőjeként jelent meg, ami nagymértékben elősegítette, hogy az érintettek azonosuljanak ezzel a szerepkörrel.

Az ebben a katasztrófában a kórházakban vagy tábori kórházakban szolgálatot teljesítő egészségügyi személyzetre vonatkozóan a történészek a közelmúltban bevezették a „második csatatér” (*the second battlefield*) fogalmát. Ez a kifejezés eredetileg Mary Borden amerikai háborús ápolónőtől és írónőtől származik, aki 1915-től teljesített szolgálatot. Ezzel a szóhasználattal Borden a saját tapasztalatait és más ápolónők megterhelő munkáját írta le a nyugati front „Tiltott Zónájában”, ahol tábori kórházakban szüntelen harcot folytattak a „valódi ellenségekkel” – a halállal és a fájdalommal – szemben, gyakran eredménytelenül.

Margaret Higonnet – aki több nyugati hadszíntéren szolgált egykori hadikórházi ápolónő szövegét szerkesztette és kommentálta – kiemelte azokat a „traumatikus stressz” hatásokat, amelyeknek az ápolónők, orvosok, valamint – kisebb számban – orvosnők, férfi ápolók és sebesültvivők is ki voltak téve, mivel munkájukat gyakran a harcoló katonákéhoz hasonló körülmények között végezték. Mindennapi tapasztalatukhoz tartozott a súlyosan megcsonkított testekkel és a nagyszámú halottal való folyamatos szembesülés, amely tartós pszichés megterhelést okozhatott. Ezzel ellentétben Christine E. Hallett orvostörténész egy másik vizsgálata az első világháborús traumák kérdésében azt hangsúlyozta, hogy ezek a nők

éppen rendkívül megterhelő munkájukban találtak értelmet és célt, mivel tevékenységük hatékonyan arra irányult, hogy korlátozzák vagy enyhítsék a katonák szenvedéseit.[173]

Ez volt a társadalom számára a legelfogadhatóbb formája volt annak, hogy nők katonai környezetben is részt vegyenek a háborús erőfeszítésekben. Amíg a hadsereg kötelékében szolgáló nők vagy a női segédszemélyzet sajnálatos módon nagyrészt a feledés homályába merült a világégés befejeztével, addig az ápolónők az első világháború kollektív emlékezetének szerves részévé váltak.[174]

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai egészségügyi intézményrendszere az első világháború során a totális háború követelményeihez igazodva alapvető strukturális átalakuláson ment keresztül, amelynek egyik legfontosabb következménye a női munkaerő széles körű bevonása volt. A betegápolás területén ez a korábbi önkéntes kezdeményezésekkel[175] szemben már szervezett, intézményes keretek között megvalósuló női részvételt jelentett. A háború tömeges sebesült- és betegellátási igényei olyan mértékben terhelték túl a békeidőben kiépített egészségügyi kapacitásokat, hogy a rendszer fennmaradása és működőképessége elképzelhetetlen lett volna a nők fokozódó integrációja nélkül. A női jelenlét így nem pusztán kiegészítő, hanem strukturálisan nélkülözhetetlen elemévé vált a katonai egészségügyi ellátásnak.

A Monarchia egészségügyi rendszerében a nők bevonása több szinten és több intézményi keretben valósult meg. A Vöröskereszt, a különböző lovagrendek, valamint a gyorsan kiépülő hadikórházi és tábori egészségügyi struktúrák egyaránt alkalmaztak képzett és gyorsított képzésben részesített ápolónőket, illetve segédápolókat. A női munkaerő alkalmazása kezdetben elsősorban a hátországi intézményekre korlátozódott, azonban a háború előrehaladtával fokozatosan kiterjedt a frontközeli és hadműveleti területekre is, beleértve a mozgó tábori kórházakat, egészségügyi vonatokat és járványkórházakat. Ez a folyamat egyértelműen jelzi a nemi szerepek háborús kontextusban történő átrendeződését. A női egészségügyi munkaerő intézményesítésének kulcseleme a szervezeti és jogi keretek kialakítása volt. A Vöröskereszt központi szerepe mellett a Hadügyminisztérium és a polgári

[173] Hämmerle, Christa (2014): i. m. 32–36.
[174] Scharf, Michaela: „*Wunden schlagen, Wunden heilen, ist die Losung unserer Zeit "Krankenschwestern im Ersten Weltkrieg*. Online: https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/wunden-schlagen-wunden-heilen-ist-die-losung-unserer-zeit
[175] Jó példa erre Kossuth Zsuzsanna (1817-1854) tevékenysége, aki az 1848–1849-es szabadságharcban a tábori kórházak országos főápolónője volt. Kossuth Lajos legfiatalabb húgaként ő nevezte ki az első önkéntes ápolónőket, és ő szervezte meg a honvédkórházak rendszerét, felhívást intézve a magyar nőkhöz a sebesült katonák ápolására és támogatására. Lásd még: Kapronczay Károly-Szemkeő Endre: *Kossuth Zsuzsanna Országos Főápolónő működése az 1848-1849. évi szabadságharcban. Honvédorvos*, 31. évf. (1979) 1–2. sz., 133–141.

közigazgatás együttműködése tette lehetővé a toborzás, képzés és beosztás egységes rendszerének kiépítését. A női szolgálat szabályozása – beleértve a próbaidőt, a besorolást, a fegyelmi rendet és az anyagi juttatásokat – a katonai hierarchiához igazodó, de attól részben elkülönülő foglalkoztatási struktúrát hozott létre. Ez a szisztéma egyszerre biztosította a rugalmasságot és a kontrollt, miközben a női munkaerőt hadsereg egészségügyi ellátórendszerének nélkülözhetetlen elemévé tette.

Az ápolónők társadalmi összetétele szintén meghatározó jelentőségű volt. A források alapján elsősorban közép- és felsőosztálybeli nők vállaltak önkéntes szolgálatot, akik számára a háborús ápolói munka egyszerre jelentett hazafias kötelességet és társadalmi szerepvállalást. Ugyanakkor a háború elhúzódásával egyre nagyobb számban vontak be képzetlen vagy rövid képzésben részesült egészségügyi segédszemélyzetet is, ami a női munkaerő tömeges mobilizációját eredményezte. E folyamat következtében a női szerepvállalás társadalmi bázisa fokozatosan szélesedett, mivel a háborús szükségletek egyre inkább felülírták a korábbi társadalmi és képzettségi korlátokat. A női egészségügyi személyzet munkája a katonai ellátórendszer minden szintjén megjelent, a sebesültvivők és segélyhelyek működésétől kezdve a tábori kórházak komplex sebészeti ellátásáig.

A nővérek nem csupán technikai és ápolási feladatokat láttak el, hanem a háborús trauma kezelésének kulcsszereplőivé is váltak. A „második csatatér” fogalma jól érzékelteti azt a sajátos helyzetet, amelyben a női egészségügyi személyzet a halál és a szenvedés közvetlen közelében, gyakran rendkívüli pszichés és fizikai terhelés mellett végezték munkájukat. E tapasztalatok a női szerepek addig érvényes határait is lényegesen kitolták. A Monarchia egészségügyi rendszerének működési hatékonysága jelentős mértékben a női munkaerőre támaszkodott. A katonai egészségügyi ellátás során a sebesültek nagy arányú rehabilitációja és visszaszállíthatósága nem lett volna elérhető a női orvosok és ápolók nélkül, akik a gondozás, a felügyelet és az alapvető egészségügyi ellátás terén kulcsszerepet játszottak. Munkájuk nemcsak a katonai veszteségek mérsékléséhez járult hozzá, hanem a hátország stabilitásának fenntartásában is meghatározó tényezővé vált.

Az első világháború idején az ápolónők társadalmi megítélése alapvetően kettős volt: miközben a hivatalos diskurzus és a háborús propaganda a női önfeláldozás, hazafiság és gondoskodás eszményített alakjaiként jelenítette meg őket, addig a mindennapi társadalmi percepcióban gyakran megjelent a bizalmatlanság és a morális gyanakvás is. A közvélemény jelentős része tisztelettel és hálával tekintett rájuk, különösen a sebesültek ellátásában betöltött kulcsszerepük miatt, ugyanakkor a frontközeli szolgálatban dolgozó nővérek

esetében időnként felmerültek olyan vélekedések, amelyek személyes ambíciót, társadalmi előnyszerzést vagy erkölcsi devianciát feltételeztek. A katonai körökben is vegyes volt a megítélés: az ápolónőket egyszerre tekintették nélkülözhetetlen segítőknek és a katonai fegyelem részeként működő, a gyors visszaszállítást ösztönző rendszer szereplőinek.

Összességében megállapítható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia katonai egészségügyi rendszere az első világháború során egy olyan komplex, többszintű ellátási hálózattá alakult, amelyben a női egészségügyi munkaerő meghatározó szerepet játszott. A nők részvétele nem csupán a rendszer működőképességét biztosította, hanem hosszabb távon hozzájárult a nemi szerepek átalakulásához, valamint a női munka társadalmi és intézményi legitimációjának erősödéséhez.

4. NŐK A HADSZÍNTÉREN

A női szerepvállalás az első világháború idején nem kizárólag a szervezett segédszolgálatokhoz kötődött, hanem a katonai tevékenységek egy szélesebb, sokszor informális és rugalmasan változó spektrumában is megjelent. A Monarchia fegyveres erejének működésében a nők a feladatok jellegét és a szolgálat veszélyeztetettségét tekintve is rendkívül sokszínű szerepköröket töltöttek be: az adminisztratív, valamint az egészségügyi feladatoktól kezdve egészen a közvetlen harci övezetekhez kapcsolódó tevékenységekig. A női jelenlét a katonai rendszerben nem egységes, hanem funkcionálisan differenciált volt, és a háborús szükséghelyzetekhez igazodva több szinten is megjelent, miközben továbbra is meghatározó maradt a nemi szerepekhez kötődő ideológiai keretezés.

Annak ellenére, hogy az emberiség nagy mítoszaiban és a történelemben számos példa található arra, hogy a nők aktívan részt vettek a katonai konfliktusokban, ezek többnyire rendkívüli körülmények által előidézett helyzetekben valósultak meg. Általánosságban megállapítható, hogy a nők jellemvonásaival összeegyeztethetetlen az élet elpusztítása, azonban a tárgyalt korszakban kalandvágyból, megélhetési nehézségek miatt vagy családjuk védelmében jónéhányan vállalkoztak arra, hogy a fegyveres küzdelemből is kivegyék a részüket. A nők szervezett fegyveres harcra való kiképzésére, valamint bevetésére csak a második világháború idején került sor, napjainkra azonban egyes államokban már a fiatal nőket törvény kötelezi katonai szolgálat teljesítésére. Ez a folyamat a Nagy Háború alatt vette kezdetét. Nagyon fontos ugyanakkor kihangsúlyozni, hogy a nők bevetésére 1914–1918 között kizárólag önkéntes alapon kerülhetett sor. Ezen kívül sokan számos olyan egyéb feladatot is végrehajtottak, ami esetenként súlyosan veszélyeztette egészségüket és az életüket. Elég csak az olyan bizalmasokra gondolni, akik átlopakodtak az ellenséges vonalakon, hogy hírszerzői tevékenységet folytassanak, a köztisztviselőkön át az ápolónők hatalmas csoportjáig, akik rendületlenül teljesítették kötelességeiket az ellenséges tüzérségi támadások alatt is, s azokban a járványkórházakban dolgoztak, ahol állandó volt a fertőzésveszély. Az osztrák–magyar hadvezetés, a legtöbb nyugati hadviselő országhoz hasonlóan kezdettől fogva idegenkedett a nők tudatos harctéri felhasználásától.[176]

[176] Rutkowski, Ernst (1983): Ein leuchtendes Beispiel von Pflichttreue. Frauen im Kriegseinsatz 1914–1918. Scrinium. *Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare*, H. 28, 343–344.

Sajnálatos módon a Nagy Háború időszakában harci cselekményekben részt vevő nőkről igen keveset tudunk, hiszen, ahogy Szabó Mária fogalmaz: *„a nők szinte magától értetődően kimaradtak csak a férfiakat számba vevő nyilvántartásokból*."[177] Érdekesség, hogy a férfiak által írt háborús naplókban és visszaemlékezésekben a nők leginkább az ellenség soraiban tűnnek fel. Szabó Mária példaként említi, hogy több osztrák tiszt is egy olyan női orosz zászlóaljról számolt be, mellyel hosszabb időszakon át harcolt. A hadszíntér közelségével, valamint közeledtével az első világháborúban is eltűnt a katonák és a civilek, a nők és a férfiak szerepeinek szétválaszthatósága. Kiváltképp igaz volt ez Galíciában és Bukovinában, a katonailag kevésbé értékes önkéntes alakulatokban, légiókban, illetve a népfelkelő alakulatoknál. A harcokban résztvevő nők közül ugyan többen alacsonyabb rendfokozatot is birtokoltak (tizedes, őrmester, zászlós stb.) hivatalos állományba vételükre azonban természetesen csak igen ritkán kerülhetett sor. Bátorságukért jó néhányan kitüntetéseket[178] is kaptak, mint például a lembergi születésű Sophie Haleczko, akit csak lövéskisasszonyként emlegettek, aki grazi egyetemi tanulmányai befejezése előtt lépett be a seregbe, s tetteit ukrán népdalok is meg énekelték, s kiváltotta I. Károly (magyar uralkodóként: IV. Károly király) császár elismerését is.[179]

4.1. A harcokban részt vevő nők

Az első világháború kitörésével Galíciában is erősödtek a hazafias érzelmek, amely a férfiak és nők széles körű önkéntes részvételét eredményezte, különösen Lemberg és Krakkó városaiban. A lengyel egységek mozgósításával a *Związek Strzelecki (ZS, Lövészszövetség*) és a *Polskie Drużyny Strzeleckie (PDS, Lengyel Lövészcsapatok*) női egységeit is készenlétbe helyezték. A megfelelő koordináció érdekében mindkét női csapatot egy parancsnokság alá rendelték. 1914. augusztus 5-én megalakult a Lengyel Hadsereg Igazgatósága. A félkatonai szervezetekben a nők többsége ennek a hivatalnak a keretei között találta magát, amely az ellátást és felszerelést, valamint a logisztikát szabályozta. Egyrészt a lengyel hadsereg egyenruháinak gyártásáért feleltek, másrészt a hadiosztályon az étkeztetési és az adminisztrációs részlegen dolgoztak. Krakkóban üzemkonyhát és járóbeteg-klinikát is kialakítottak. A nők nagy része a gazdasági részlegen és a hadigyártás terén szorgoskodott,

[177] Szabó Mária (2001): A nők és a hadsereg. *Rubicon,* 6. sz. 31. Online: https://rubicon.hu/cikkek/a-nok-es-a-hadsereg
[178] Lásd a témáról bővebben: Sallay Gergely Pál (2020): *Hadiszalagon, kardokkal. Az első világháború hatásai az osztrák–magyar kitüntetési rendszerre.* Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
[179] Szabó Mária (2001): i. m. 30–33. Online: https://rubicon.hu/cikkek/a-nok-es-a-hadsereg

míg az összes többi munka szorosan kapcsolódott a háborús hírszerzés területéhez. A lengyel női alakulatokat Lembergben is behívták és krakkói bajtársaikhoz hasonlóan valamely osztályra telepítették őket.

A női alakulatok kiképzési programja már korán meghatározta a jövőbeni működési területeket és a katonai struktúrákban betöltött szerepeket. Ennek következtében a nők frontvonalbeli, harcoló egységekben való alkalmazása jellemzően nem tartozott a tervezett katonai feladatkörök közé. A kiképzésben részt vevő nők egy részénél ugyanakkor megfigyelhető volt a közvetlen hadszíntéri szolgálat iránti igény vagy aspiráció.

Az egyik első lengyel nő, aki futárszolgálatot teljesített a front mögötti területeken, Zofia Zawiszanka volt. 1914 augusztusának elején a Kongresszusi Lengyelországban működő, Marian Żegota-Januszajtis parancsnoksága alatt álló 1. gyalogzászlóaljhoz vezényelték. Feladatai közé tartozott az ellenséges hadműveletekkel kapcsolatos hírszerző tevékenység is. De még ebben az esetben is világos, hogy csak meghatározott feladatokat szántak a hadsereg kötelékében szolgáló nőknek, és azokat a frontvonalaktól elérhető, egyértelműen kijelölt területeken lehetett végrehajtani. Az ilyen szolgálatok ellátására csupán néhány, megfelelően kiképzett nőt alkalmaztak. Ugyanakkor a hadseregben is örvendetes volt ez a tevékenység, mivel a vezető katonatisztek markánsan építettek a nők harcokban már megszerzett tapasztalataira, és tudatosan használták ki a bennük rejlő előnyöket. Az egyenruhás nők civilnek álcázhatják magukat, hogy megtévesszék az ellenséget, eltereljék a gyanút, vagy egyszerűen zavart keltsenek. A nők hírszerzési tevékenységben való alkalmazását az is elősegítette, hogy a határátlépések során rendszerint kevésbé szigorú ellenőrzés alá estek, ami kedvező feltételeket teremtett robbanóanyagok, fegyverek és más tiltott eszközök rejtett szállításához és határokon történő átcsempészéséhez.

A lengyel nők a háború kezdeti szakaszában elsősorban orvosként, futárként, valamint a hadsereg ellátási és szervezési feladataiban vettek részt. Tevékenységük kiterjedt a sebesültek ellátásában való segédkezésre, az agitációs és szervezési munkára, továbbá a gazdasági osztályon való munkafolyamatok elvégzésére is. Míg ezekbe az egységekbe korlátozott számú nőt fogadtak be és bevetésüket szigorúan szabályozták, addig a frontvonalon való közvetlen szerepvállalást a férfiakra bízták.

A politikában gyökeres fordulat következett be az Országos Felső Bizottság (*NKN*) létrejöttével. 1914 őszén Wladyslaw Sikorski utasítására elrendelték a nők eltávolítását a fronton lévő hadsereg egységeiből. A hivatalos döntéssel és az 1. gyalogzászlóalj Galíciába való visszatérésével, csak néhány nő kapott szerepet a légiókban, s legtöbbször kénytelenek

voltak maguknak megfelelő munkaterületet keresni. A fókuszban a futármunka vagy az adminisztrációs feladatok álltak az *NKN* irodájában vagy titkárságán. Másokat az 1. gyalogzászlóalj felderítő osztályára telepítettek vagy a mentőknél helyezték el. A nők többsége azonban munka nélkül maradt, ami bizonytalansághoz és frusztrációhoz vezetett. A döntésben az anyagi indokok mellett komoly súllyal esett latba az általános ellenszenv megnyilvánulása a nőkkel szemben a hadseregben, amelyek a figyelmen kívül hagyástól és a megvetéstől egészen a nőgyűlöletig terjedhettek. [180]

Az első világháború kitörését követően, 1914-ben önkéntesekből szervezték meg a Lengyel Légiót, amely az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének kötelékében működött, és fejlődése során három dandárból álló katonai szervezetté vált. A korabeli lengyel közgondolkodás ugyanakkor nem támogatta a nők fegyveres összecsapásokban való aktív szerepvállalását.

Más volt a helyzet az Ukrán Légió kapcsán, amely az osztrák képviselőház ruszin tagjainak a kezdeményezésére jött létre, szintén közvetlenül a háború kitörését követően. A császári és királyi hadsereg főparancsnoksága azonban szándékosan visszafogta az erejét, sohasem haladta meg a 2 zászlóaljat, és gyakran hátrányt kellett elszenvednie más katonai alakulatokhoz képest, elsősorban a fegyverzet tekintetében. A korabeli beszámolók alapján a fiatal nők ennek ellenére, a kezdettől fogva hősiesen küzdöttek férfibajtársaikkal együtt.

A Légió első katonái között két nő, Olena Stepaniwna és Sofie Haleczko – a korabeli megnevezés szerint „puskásasszonyok” – is kitüntetést kapott a kárpáti csaták során tanúsított bátorságáért és az ellenséggel szembeni helytállásáért. 1914. december 6-án Ezüst Vitézségi Érem II. osztályával ismerte el a hadtestparancsnokság a szolgálataikat. Az ezt követő heves harcokban olyan jól teljesítettek, hogy őrmesterré léptették elő és gyalogos szakaszok vezetésével bízták meg őket. Végül 1915 nyarán mindkettőjüket zászlóssá nevezték ki.[181] A harcokban való részvétel azonban az ő esetükben is nagymértékben függött a megfelelő szószólóktól és a parancsnokoktól.[182]

Az első világháború során nemzetközi ismertségre tett szert Olena Stepaniwna (1892–1963), akit hazájában mindmáig példaképként, háborús hősként és az ukrán nőmozgalom kiemelkedő alakjaként tisztelnek. Már a világháborút megelőzően félkatonai szervezetekben

[180] Leszczawski-Schwerk, Angelique (2011): Amazonen, emanzipierte Frauen, "Töchter des Volkes". In: Cole, Laurence – Hämmerle, Christa – Scheutz, Martin (Hg.): *Glanz - Gewalt - Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Essen, Klartext Verlag, 191–195.
[181] Rutkowski, Ernst (1983): i. m. 344–345.
[182] Scharf, Michaela: *Die Frau im Schützengraben. Der Einsatz von Soldatinnen im Ersten Weltkrieg.* Online: https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-frau-im-schuetzengraben

tevékenykedett, a konfliktus kitörését követően az Ukrán Szicsi Lövészek női alakulatának a tagja lett. Kiváló gyalogosnak, a kiválasztott katonák elismert oktatójának, remek felderítőnek és a rá bízott haderő tekintélyt parancsoló parancsnokának tartották. Részt vett a harcokban, és bátorságáért kitüntetésben részesült. Amikor az ukrán mozgósításra sor került és a két puskás szervezet egyesült, ő volt az egyetlen nő, aki bekerült a vezetőkből és a katonatisztekből álló bizottságba. Azt követően, hogy a bátyját besorozták az osztrák–magyar hadseregbe, Lembergbe ment, hogy csatlakozzon az ukrán Sicc lövész légiósai közé. Az első Ukrán Szicsi Lövész-egység létrejöttével, Ivan Cmola vezetésével augusztus végén hagyta el a várost. Olena megpróbált bekerülni közéjük, ám a hadszíntérre vezető úton arra kérték, hogy hagyja el az egységet. A lány mindezek miatt tiltakozó levelet írt, s miután elutasította a kémként való működést Bulgáriában, lehetővé tették számára, hogy a Volodimir Sztarosolszkij (1878–1942) parancsoksága alatt álló utolsó csapatokkal együtt belépjen Lemberg városába. 1914 szeptemberében Sambirba vezényelték, ahol a csapatok első különítményéhez osztották be. Részben az 1915. áprilisi és májusi makivkai csatában végzett szolgálatai miatt hamarosan zászlóssá léptették elő. A csatában való részvételért az osztrák–magyar hadvezetés Ezüst Vitézségi II. osztályú Éremmel tüntette ki. Azonban május végén orosz hadifogságba esett. Kijeven keresztül Taskentbe hurcolták, ahol csaknem két évig fogságban tartották. 1917 augusztusában egy fogolycserének köszönhetően szabadult. Szentpéterváron és a skandináv országokon keresztül visszatért szülőföldjére majd ismét a csatamezőre vonult, 1918 májusában azonban leszerelték. Később cselszövéssel magyarázta ennek bekövetkeztét.

Visszaemlékezésében arról írt, hogy a nők nem voltak tisztában azzal, hogy a háborús időkben milyen szerepet kellene betölteniük. Nem is gondoltak rá, nem beszélték meg, és nem készítettek világos terveket. Nem foglalkoztak azzal, hogy frontkatona, lövész, zsoldos vagy esetleg vezetői pozíciókban helyet kaphatnak--e., amit kértek tőlük, azt próbálták a lehető leghatékonyabban végrehajtani.[183]

Az Ukrán Légióban szolgálatot teljesítő nőkről magyar katonák és haditudósítók is beszámoltak. Solth Imre magyar tüzértisztet több ezer katonatársával egyetemben 1916 őszén a nyugat-ukrajnai Strypa folyó mentére vezényelték. Szeptember 21-én Rakowiec községben szállásolták el az alakulatát, itt azonban igen szokatlan dologra lett figyelmes: „*A faluban rajtunk kívül csak az Ukrán légiónak egyik tartalékban lévő zászlóalja volt elszállásolva, így békésen megfértünk egymás mellett. Volt azonban egy ukrán zászlós és két tizedes, aki*

[183] Leszczawski-Schwerk, Angelique (2011): i. m. 199–201.

meglehetősen felkavarta az üteg tisztikarának nyugalmát. Ez így talán kissé furcsán hangzik. De minden természetessé válik, ha elárulom, hogy ez a zászlós és két tizedes társa fiatal ukrán egyetemi hallgatók voltak, azaz egyetemi hallgatónők. Három csinos fiatal hölgy. Mindnek mellét ott díszítette már egy-két vitézségi érem." A nők meghódítása érdekében igyekeztek, mindent megtenni, mint ahogy az írásból kiderül: „*Esténként, mikor a sötétség beállta után figyelemből a faluban lévő szállásomra siettem, magam is nem egyszer láthattam őket. Bizony egy cseppet sem csodálkoztam azon, hogy a fiúk egy kissé megbolondultak. Balázs már alig bírt velük. Csakhogy a hölgyek nem ismerkedtek. A légióban több hölgy is szolgált. Ezek mind nagyon vigyáztak jó hírnevükre. Esetleg ketten voltak barátnők, így kölcsönösen vigyáztak egymásra. Volt, aki apjával, fivérével, vőlegényével volt ott. A fiúk már minden lehetőséget megkíséreltek, de eredménytelenül. Az ismerkedés sehogyan sem sikerült. Rendeztek disznótort, melyre meghívták az ukrán tisztikart. Ezek megjelentek, a hölgyek sajnos nem. Nagy, vonzó szerepet szántak a grammofonnak – sikertelenül. Népszerű tüzérismeret előadásokat tartottak a tüzelőállásban az ukrán tiszteknek – a hölgyeket még az a lehetőség sem csábította oda, hogy ők süthetik el a löveget*." Végül egy lovarda felállítása, és a lovasoktatás lehetősége vezetett eredményre, Solth szerint már másnap 3 ukrán nő szakszerű oktatásban részesült. Az ismerkedést és a mulatozásokat azonban megakasztották a háborús események, az úgynevezett téli csaták.[184]

Molnár Ferenc író az első világháború idején Galíciában volt haditudósító. 1916-ban jelent meg *Egy haditudósító emlékei* című könyve, amelyben egy év történéseinek (1914 november-1915 november) legfontosabb eseményeit összegezte, s ő is beszámolt a nők hősiességéről, 1915 augusztusában Panowicéből az alábbi feljegyzést tette: „*Itt leányok is harczolnak, katonaruhába öltözött leányok. A Hofmann-hadtest csapatai közt most a rajvonalban áll több ukrainai önkéntes-formáczió is. Ezek a derék és vitéz galicziai önkéntesek végigharczolták az őszi orosz betöréstől kezdve a Kárpátokon át való felnyomulás nehéz küzdelmeit, részt vettek a Kárpátok téli védelmi harczaiban és az offenziva megindultával is eljutottak a bolechowi, halicsi véres napok után Kelet-Galicziába. Mindenki csak szeretettel és becsüléssel beszél ezekről a nagyrészt egyetemi ifjakból álló csapatokról, a melyek különösen a legnehezebb felderítő – és hírszerző – szolgálatban nagy érdemeket szereztek. Egyik sem sorkatona, valamennyi felesküdött hadiönkéntes, a ki a rendes gyalogsági egyenruhát viseli, önfeláldozó vitézségükön kívül ismertet jelük a sárga-kék kokárda, a melyet a sapkán viselnek. Egyik nevezetességük, hogy rendes, szabályos katonaruhába öltözött leányok is vannak köztük, a kik*

[184] Vitéz Solth Imre (1942): *Egy tüzértiszt naplója az 1914–18. évi világháborúból.* Budapest, Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület, 269–272.

minden tekintetben ugyanazt a harcztéri szolgálatot végzik, mint a férfiak. Karabélvlyal járnak, k is letették a katona-esküt, előlépnek, s kitüntetéseket is kapnak. A nemzetközi jog szerint ép oly katonák, mint a férfiak, ilyeneknek tekintjük mi is azokat az orosz nőket, a kik rendes katonai egyenruhában harczolnak. Mert ilyenek is vannak."[185]

Molnárnak sikerült is az egyik leghíresebb ukrán származású katonanővel, Sophie Haleczkoval interjút készítenie, akit így jellemzett: „*Rendkívül nőies, finom arczú szőke leány, huszonnégy éves, diákkisasszony, igen komoly és igen szép. Megviselt, durva tábori egyenruha van rajta, vállán a karabély, gallérján az őrmesteri rangjelzés, mellén a vitézségi érem*."[186] A tudósító hozzátette, hogy a háború kitörése óta harcol, mindösszesen 9 napig volt beteg. Sophie lembergi lány volt, aki Grazban német és szláv filológiát hallgatott, a fegyveres konfliktus kirobbanásával azonban a doktorátus megszerzése előtt megszakította tanulmányait. és belépett a régi ukrán hadsereg nevét viselő Szicsi Lövészek közé.

Az író kiemelte, hogy a lovas járőrszolgálatban végzett kiváló munkája elismeréseként kapta Sophie az őrmesteri rendfokozatot, majd pedig az ezüst vitézségi érmet. Molnár Ferenc szerint a háború egészen másképp hatott ezekre a nőkre, mint a harcoló férfitársaikra: „*A kezei finomak és nőiesek maradtak, a szemén változatlanul igen ábrándos és átszellemült fátyolozottság ül – az arcza az egy esztendei hegyiháborúban nem változott úgy meg, mint a legtöbb intelligens férfiarcz, mint azok a férfiszemek, a melyek egy hónapi háború után tökéletesen új és félreismerhetetlen tekintettel néznek*."[187]

Barátnője, az az Olena Stepaniwna, aki a kezdetektől velük harcolt, szintén lembergi diákkisasszony, 19 éves volt ekkor, s nem csupán részt vett a küzdelemben, hanem önkénteseket is toborzott. Ő is járőr-lovasszolgálati vezetőként küzdött, és szintén vitézségi éremmel tüntették ki. Bátorságáról és önfeláldozásáról így írt a haditudósító: „*Bolechownál kis csapatával az utolsó pillanatig fedezte más csapatok elvonulását, a míg az oroszok egészen körül nem vették és el nem fogták*." Említést tett Kus Irénről is, aki egy lovas-különítmény őrmestereként teljesített szolgálatot. A kinézetét és cselekedetét az alábbi módon jellemezte: „*Ö már férfiasabb megjelenés: erőteljes növés, rövidre nyirt hajú, bátor tekintet, igen csinos leány, a ki a Makovka-hegyért folyt rettenetes harczokban mindvégig részt vett és kapitánya*

[185] Molnár Ferenc (1916): *Egy haditudósító emlékei. 1914 november–1915 november*. Budapest, Franklin Társulat Kiadása, 424.
[186] Molnár Ferenc (1916): i. m. 425.
[187] Uo.

kijelentése szerint a legszebb bravúrok egyikét vitte véghez: rohamban előre szaladt egészen az orosz gépfegyverig és kézigránáttal felrobbantotta a gépfegyvert, személyzetestül."[188]

Molnár Ferenc értelmezése szerint Sophie és Olena teljesítményét még az ellenség is elismerte. Az orosz *Golos Naroda* című újság beszámolt a két őrmester-kisasszony vitézségükért kapott kitüntetéséről. Az erről szóló híradás az akkor még orosz megszállás alatt álló Lembergből jutott el az említett sajtóorgánumhoz. A közvélemény szemében a fiatal és rendkívül bátor nők inspirációt jelentettek és példaképként váltak az osztrák–magyar nők számára is: *„Ezek a mi leányaink viszont érdeklődnek azok iránt az orosz nők iránt, a kik odaát harczolnak. Egy más orosz lapból kivágták és eltették két ilyen orosz katonahölgy arczképét: az egyik egy tiszt fiatal felesége, a ki férjét elkísérte a háborúba és mellette harczo*l." Szintén kiváló véleménnyel voltak róluk ukrajnai diáktársaik: „*Az ukrainai diákok megható gyöngédséggel veszik körül ezeket a harczos leányokat. Komolyan és barátilag beszélnek velük, soha egy pillanatra nem éreztetik velük, hogy nők.*" [189]

Rajtuk kívül is akadtak azonban még olyanok, akik cselekedeteikkel jelentős mértékben hozzájárultak a Monarchia háborús erőfeszítéseihez. 1915. szeptember 18-án az Ukrán Légió parancsnoksága javasolta Stefanie Nowakowska, II. osztályú Ezüst Vitézségi Éremmel való kitüntetését, aki az év eleje óta teljesített szolgálatot, a női egészségügyi személyzet tagjaként és kiváltképp felhívta magára a figyelmet a Lisowice melletti csatákban, 1915. május 29-én. A leghevesebb tüzérségi támadások közepette, életét is kockáztatva, sebesülteket ápolt, és gondoskodott azok időben történő evakuálásáról, amellyel számos katona fogságba kerülését akadályozta meg. Megsérült és elvesztette a bal kezének középső ujját. Kitüntetéséről azonban a hadsereg nem tudott döntést hozni, így az eset felkerült a legfelsőbb szintre. Ferenc József császár 1915. november 3-án engedélyezte, hogy a vitézségi kitüntetéseket nőknek is lehessen adományozni. Pauline Mychajlyszyn 1916. május 6-án a számos ütközetben tanúsított vitézségéért, valamint a harci járőrözések során végrehajtott sikeres fogolyejtésekért Bronz Vitézségi Érmet kapott. Stefanie Sijakt orvosnőt is kitüntetésen részesítették az egészségügyi szolgálatban végzett önfeláldozó munkájáért. Az 1916. május 12-én a Vitézségi Érem szalagján viselt Koronás Ezüst Érdemkereszttel tüntették ki. Több összeütközés során elsősegélyben részesítette a sebesülteket, olykor az első vonalban, figyelmen kívül hagyva azt, hogy mekkora életveszélynek tette ki magát.

[188] Molnár Ferenc (1916): i. m. 427.
[189] Molnár Ferenc (1916): i. m. 428.

Victoria Savs 1899. június 27-én született Reichenhallban, és már gyermekkorában élénk érdeklődést mutatott a katonaság iránt. Az apja bevonulását követően Olaszország hadba lépése után maga is a front közelébe kívánt kerülni: sikerült megtévesztenie a sorozóbizottságot, és egyenruhát szereznie. Először a vonatcsapathoz, majd egy év múlva a népfelkelők közé, Peter Savs zászlóaljához került a cs. kir. innsbrucki II. Landsturm zászlóaljba. 1916. december 1-jétől a „*Zinnen"* harci szakasz parancsnokságának írnoki/irodai szolgálatát látta el, munkáját mindvégig nagy lelkesedéssel végezte. Többször kérte, hogy őrszolgálatban és járőrszolgálatban vehessen részt, valamint aktívan bekapcsolódhasson a *Sextenstein* elleni műveletekbe, kérelmeit azonban szolgálati beosztása miatt elutasították. 1917 áprilisában parancs nélkül, erős tüzérségi tűz alatt kísérte az olasz hadifoglyokat, ezzel rendkívüli bátorságról és hazafias elkötelezettségről tett tanúbizonyságot. 1917. május 27-én egy sziklaomlás során súlyosan megsérült, jobb lábát amputálni kellett, miközben fájdalmát csendesen tűrte. Ekkor fedték fel valódi kilétét.[190] Bátorságáért 1917. június 20-án a cs. és kir. XX. hadtestparancsnokság az Ezüst Vitézségi Érem I. osztályával tüntette ki. Ezt az alábbi indoklással tették: „*Kiváló szolgálatért az ellenség előtt*". „*Most már nem mehetek a hegyfrontra*" – e szavai is lelkierejének bizonyítékai voltak. Magatartása és helytállása a csapatokra egyaránt megrázó és felemelő hatást gyakorolt."[191] Haditetteiért később elnyerte a Bronz Vitézségi Érmet, valamint a Károly-Csapatkeresztet, a Sebesültek Érmét és a Vöröskereszt Ezüst Díszérmét is.[192]

Fery-Bognár Mariska (Marie von Fery-Bognár) rövid frizurával, férfiruhát viselve jelentkezett katonai szolgálatra, majd a hadszíntérre került. Teljesítménye elismeréseként 1916-ban tizedessé léptették elő. A *Vasárnapi Újságban* 1915. április 25-én kép is megjelent róla, s kiemelték, hogy vitézségéért az uralkodó egy gyémántokkal kirakott arany melltű formájában személyes kitüntetésben részesítette.[193] Az *Új Időkben* 1915 szeptemberében közöltek képet, Ruz Ilona kadet-kisasszonyról, a Makovka-magaslat hősnőjéről, akit tetteiért Bronz, valamint Ezüst Vitézségi Érem II. osztályával tüntettek ki.[194]

Dull Lászlóné, Hevesy-Nagy Margit, Márton néven 42 hónapon át szolgált a hadszíntéren, kétszer meg is sebesült és cselekedeteiért katonai elismerésekben is részesült. Az *Egyetértés*

---

[190] Uo. 352.
[191] *Silbernes Verdienstkreuz am Bande der Tapferkeitsmedaille, KA, MBA, Nr. 100/3391/17.* Online: https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/viktoria-savs/index.html
[192] Rutkowski, Ernst (1983): 350–353. és Virágh Ajtony (2018): *A világháború amazonjai.* Online: *http://www.elsovilaghaboru.com/tortenete/cikk/a_vilaghaboru_amazonjai?fbclid=IwAR0X3qK1MVM9rBIniwXcKsBXlnxPmDBYSdC4nzJuOY9TRMKQRmITJInGDRU*
[193] *Vasárnapi Újság*, 1915. április 25. 62. évf. 17. sz. 275.
[194] *A hid. Új Idők*, 1915. szeptember 12. XXI. évf. 38. sz. 286.

című népfrontos újság részletesen beszámolt életútjáról. Többek között kiemelték, hogy ő volt az első nők egyike, akinek hazánkban bubifrizurája volt, és annak idején tanítónőként végzett. A háború kitörésének évében két kisgyermekét is elveszítette, valamint férjét is besorozták. Elkeseredésében 1915 elején a cs. és kir. 34. gyalogezred parancsnokságánál szolgálatra jelentkezett. Egyévi önkéntes szolgálatra vonult be, Hevesy Nagy Márton néven, Galíciába az orosz hadszíntérre került. Először a Bug folyó hidjánál sebesült meg, azonban sokkal jobban megérezte, amikor kétszer is gránátnyomás érte. Nemsokára tizedes lett, lovas küldöncként alkalmazták, az illetékes hadosztály parancsnoksága és ezrede között szállította a leveleket. A korabeli értékelések szerint tevékenységét rendkívül lelkiismeretesen végezte, megbízhatóságára és körültekintésére tekintettel minden rábízott feladatot eredményesen teljesített. Előléptetését követően a kisezüst érmét is megkapta. Rövidesen már szakaszvezetőként került áthelyezésre a cs. és kir. 2. huszárezredhez, ahol őrmesterével felderítő szolgálat közben 5 oroszt is lefüleltek, amiért az Ezüst Vitézségi Érem I. osztályát is elnyerte.[195] Kamenitzky Etelka erdélyi születésű haditudósító személyes ismerte, abból kifolyólag, hogy az osztrák–magyar hadsereg felbomlása után arra kérte őt az Országos Menekültügyi Hivatalban, hogy segítsen rajta, mert le kell szerelnie, de nincsen női ruhája.

Nagy Margit szolgálata a forradalmak és a hadsereg felbomlása után is folytatódott. 1918-ban a szentkereszthegyi Kratochwill Károly ezredes által szervezett Székely Hadosztálynál működött tizedesként, akik a román megszállókat igyekeztek feltartóztatni. Később a Nemzeti Hadsereg kötelékébe került és azok között volt, akik dicsőségesen bevonultak Horthy Miklós vezérlete alatt. A háború utáni időszakban a hadseregben szolgáló nők nehéz anyagi helyzettel szembesültek, a Székely Hadosztályhoz kötődő bajtársi egyesületek azonban próbáltak segítséget nyújtani a volt katonák családjainak. Nagy Margit megemlítette továbbá, hogy ismert két további magyar nőt– Kovács Máriát és Fekete Ferencnét – akik a munkácsi m. kir. 11. honvéd, népfelkelő gyalogezrednél szolgáltak, de sorsuk alakulásáról nem volt információja.[196]

[195] *„Cugszfirer asszonyság” Egyetértés,* 1935. július 14. *Női katonák a háborúban*. Online: https://hosokvoltak.blog.hu/2011/09/02/noi_katona_a_haboruban

[196] Ádám Éva (1936): *Hadak útján. Az Olt partjától a Piavéig*. Budapest, Magyar Szépirodalmat Pártolók Egyesülete Kiadása, 91–92.

4.2. A nők szerepe a hírszerző tevékenységben a Nagy Háború idején

Az alábbiakban röviden igyekszem bemutatni a nők kémkedésben betöltött szerepét a Nagy Háború során. Szerepük kiemelten fontos volt már abban az időben is, nemzetbiztonsági szempontból, hiszen az általuk végzett tevékenység, a megszerzett információ előnyhöz juttathatta az egyik hadviselő felet a másikkal szemben. Ezért az elhárításnak is lényeges volt tudnia ezekről a személyekről és tevékenységükről.

A téma vonatkozásában nagyon fontos, hogy meghatározzuk a kémek definícióját. A nemzetközi egyezmények szerint kémnek azt az egyént tartották, aki titkosan, hamis indokkal, valamely hadviselő állam területén az ellenség számára információkat gyűjtött, vagy éppen arra törekedett. Lényeges, hogyha valaki nem álruhában, hanem egyenruhában végezte ezt a tevékenységet, ha elfogták, nem kémként, hanem hadifogolyként kezelték. Az osztrák–magyar katonai büntető törvénykönyv halállal sújtotta a kémkedésben részt vevőket.

A kémek kapcsán több típust különíthetünk el. Az ellenséges állam területén hosszabb ideig tartózkodó, letelepedett hírszerzőket általánosságban folyamatosan igénybe vették, ők konstans módon gyűjtötték a híreket. Az utazó vagy futárkémek különleges feladatok végrehajtására, vagy a letelepedett kémek híranyagainak összegyűjtésére és hazaszállítására kaptak megbízást. Az alkalmi kémek nem hivatásszerűen foglalkoztak ezzel a tevékenységgel, általában foglalkozásuk, (amelyet sokszor másik országban végeztek) teljesítése közben oldottak meg egy-egy feladatot. A szervező kémek, igen komoly tapasztalattal rendelkeztek, akik egy másik vagy semleges ország területén szervezték meg és irányították a kémkedést. A hivatásos kémek elsősorban kalandvágyból, hazaszeretetből vagy üzleti megfontolásból választották ezt a tevékenységet. Voltak kettős kémek is, akik párhuzamosan dolgoztak két egymással szemben álló ország javára vagy éppen kárára. A nemzetközi kém ott vállalt munkát, ahol magasabb díjazásban részesült. Azonban sokkal megbízhatatlanabbak voltak, mint akiket a hazaszeretet vagy a gyűlölet vezérelt. Fontos szerepet töltöttek be az ipari kémek is, akik elsősorban az ellenfél hadi és a vegyipar gyártmányairól, technikai fejlesztéseiről informálódtak.[197]

Aki, kémkedésre adta a fejét, annak nagyon sokféle tulajdonsággal kellett rendelkeznie. Ezek közül a magabiztosság, a leleményesség, a gyors felfogás, a nyelvtudás, a jó emberismeret és helyzetfelismerés, a becsületesség, a pontosság párosulva kötelességérzettel, a bátorság, a kalandvágy, illetve a nagyfokú katonai, politikai, történelmi és földrajzi tudás voltak a

[197] Balla Tibor (2016): Az osztrák–magyar hírszerző és kémelhárító szolgálat szervezete és működése a Nagy Háború idején. *Honvédségi Szemle*, 144. évf. 1. sz. 148.

legjelentősebbek. Azonban az igazán jó kém legfontosabb jellemzője az volt, hogy pontosan tudja, miről szabad beszélnie, illetve hallgatnia és azt is, hogy rejtett célkitűzéseit hogyan képes megvalósítani.[198]

A fegyveres konfliktusok számtalan szakaszában a kémkedés az egyetlen módja annak, hogy információhoz jusson a hadvezetés az ellenséges csapatok helyzetére vonatkozóan. A Nagy Háború alatt a Hadügyminisztérium gondozásában megjelent munka jól mutatja a kémkedés elleni védekezés jelentőségét. A kiadvány általános képet ad a kémtevékenységről, bemutatja az elhárítás szükséges intézkedéseit és döntéseit, valamint kitér a megfelelő szankciók alkalmazásának fontosságára. A háborúban, amikor a csapatokat gyakran egyik hadszíntérről a másikra vezénylik az erőfölény kialakítása érdekében, a gyors és megfelelően szervezett átcsoportosítás a hadműveleti siker egyik alapvető feltételévé válhat. Az első világháborúban például az oroszokat meglepte az 1915 májusában, a Dunajec folyó térségében végrehajtott áttörés, míg a szerbek sem tudtak megfelelően felkészülni az osztrák–magyar–német hadsereg nagyszabású dunai átkelésére ugyanazon év októberében. Ennek megfelelően a kémkedés elleni védekezést olyan elementáris dolognak tekintették, melynek eredményessége érdekében minden eszközt és áldozatot megengedhetőnek deklaráltak. A fővárosokat, a katonailag lényeges part menti övezeteket, erődített területeket, nagyobb vasúti pályaudvarokat, központi hivatalok székhelyeit, a felsőbb parancsnokságokat, a fontos hivatalokat és közintézményeket elözönlötték a kémek. A hírszerző szolgálatok egyik alapvető feladata a kémkedési szándékok felderítése és értelmezése volt, amelyet a külföldi államokban vagy ellenséges műveleti területeken zajló katonai és politikai folyamatok megfigyelésével és feltárásával igyekeztek megvalósítani. E cél érdekében a magasabb parancsnokságok felderítő irodái a hadszíntéren és a hátországban egyaránt tevékenykedtek. Ugyanakkor a védekezés is fontos szerepet kapott: arra törekedtek, hogy az ellenséges államok kormányai és vezérkarai számára megnehezítsék vagy lehetetlenné tegyék a saját katonai és politikai viszonyokra vonatkozó információk megszerzését. Ennek érdekében a Monarchia rendőri szervei, hírszerző intézményei és a lakosság lojális része bevonásával igyekeztek kiépíteni a kémelhárítás rendszerét. A világháború egyik tragikus jelenségeként előfordult, hogy gyermekeket használtak fel kémkedési célokra. Gyakran olyan sérülékeny társadalmi helyzetű fiatalokról volt szó, mint az árvák vagy a prostitúcióra kényszerülő lányok. Másokat speciális megbízással rendelkező ügynökségtől küldték, vagy katonai testülethez rendelték őket. Minden esetben rosszul öltözött személyekről volt szó, akik általában a Trénnél próbáltak

[198] Botár Árpád (1938): *A láthatatlan hadsereg. Kémek, árulók, merénylők*. Tapolca, Tapolcai Lapok Nyomdavállalata, 3–4.

szállást találni. Egy erről szóló tanulmány felhívta arra is a figyelmet, hogy megtörtént, hogy az ezredekben kipróbált gyermekkémet is egyenruhába öltöztették és járőrözésre küldték.[199]

Tartottak a kettős kémektől, általában gyanúsnak vélték a külföldieket, a különféle nemzetiségű és vallású személyeket, főként az ellenséges országból származókat. Mindezt alátámasztja, hogy például a muszlim nők álruhában való kémkedése (fátyolozás) megelőzése érdekében 1915. november 13-án Szarajevóban elrendelték, hogy az egyedül utazó muzulmán nők számára ne adjanak ki úti okmányokat. Az ehhez a valláshoz tartozó nők csupán férfi kísérővel utazhattak és csak kísérőként voltak feltüntethetőek az úti okmányokban, fénykép nélkül, mivel az iszlám vallás tiltja a nők fotózását. Azokat a nőket, akik megsértették a fenti rendelkezést, fel kellett tartóztatni és amennyiben sikerült az adott területre belépniük, át kellett őket adni a legközelebbi politikai hatóságnak büntetőeljárás lefolytatására.[200]

Már az első világháborút megelőzően is alkalmaztak nőket különböző szenzitív információk megszerzése céljából, hiszen gyakran olyan dokumentumokhoz, adatokhoz hozzá tudtak férni, női fortélyaik segítségével, melyekhez a férfiak nem, vagy csak nehezen jutottak volna hozzá. Dömötör Gyula Ferenc *A kémek és szabotálók elleni* védekezésről íródott munkájában hatékonyságuk csökkentésének elérésére az alábbi javaslattal élt: „*A kémnő nem mindig magával a kiszemelt férfival köt kimélyített barátságot, akitől adatokat kell megtudnia, hanem annak barátjával vagy éppen feleségével. Ezért tehát ne beszéljünk otthon még a legjelentéktelenebbnek látszó hivatalos dolgainkról sem, mert a kémek életében minden kis részadat értéket jelent, melyet azután mozaikszerűen egybe gyűjtenek, és végeredményben értékesen tudnak felhasználni.”*[201] A szerző szerint a nők kétféle módon vehettek részt a hírszerző tevékenységben: egyrészt úgy, hogy saját államuk közvetlenül női kémként vetette be őket, másrészt úgy, hogy az állam egy erre a célra felkészített, kiképzett, megfelelő megjelenésű és modorú, valamint megfelelő anyagi eszközökkel ellátott férfikémet küldött a célterületre, aki ott nőket szervezett be a hírszerző feladatok ellátására. Kiemelte, hogy a kémnők elsősorban olyan férfiakkal keresték a kapcsolatot, akikről tudták, hogy érzékeny lelkületűek, „könnyűvérű nőbarátok”, mert velük gyorsabban eredményre juthattak.

---

[199] Zobernig, Alois (Dr. jur.): *Untersuchungsbehelf. 56. Der Kundschaftsdienst für die Verfolgung des Verbrechens der Ausspähung*. Wien: k. u. k. Kriegsministerium, 1915. (KA, AOK, Evb. 3711).

[200] KA, KÜA 49741/1915: *Allein reisende, verschleierte mohammedanische Frauen. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kriegsüberwachungsamt. Online: https://wk1.staatsarchiv.at/nachrichtendienst/verschleierung-muslimischer-frauen-spionage/*

[201] Dömötör Gyula Ferenc: *A kémek és szabotálók elleni védekezés*. Budapest, A m. kir. honvéd vezérkar főnöke 42.444/eln. 2. vkf. D.—1941. számú engedélyével. 66. A szerző a központi hatalmak világháborús vereségének egyik legfontosabb okát a kémkedés elleni védekezés nagyfokú hiányosságaiban, a szabotázs-akciókban látta, elengedhetetlennek tartotta ezért a jövőben az elővigyázatosságot, a felismerést, a megfigyelést, s társadalom bevonását a kémelhárításba, például bejelentési kötelezettségek teljesítése útján.

Összeköttetéseiket kihasználva sokan igyekeztek a hadianyag-gyártással foglalatoskodó üzemekbe bekerülni, ahol munkásnőként vagy irodai alkalmazottként kerültek nyilvántartásba.[202]

A korszakban igen nagy viták voltak arról, hogy a nők milyen mértékben használhatóak fel kémszolgálatra és arról is, hogy mennyire értékes híranyaghoz képesek hozzájutni. Az egyik vélemény képviselői szerint a nők kitűnően alkalmasak ilyen szolgálatra, mert fellépésük nem kelt gyanút, ezért azokban a helyzetekben is képesek információkat szerezni, melyekben a férfiak csődöt mondanának. Alkalmazhatóságukat tekintve úgy vélték, hogy az a célravezető, ha közvetlen feladatokkal látják el őket, vagy pedig betanított férfikémek feleségének adják ki magukat, akik előkelő férfiak feleségeinek udvarolnak, s ez által tudnak tőlük titkos információkat megszerezni. A másik nézet képviselői úgy gondolták, hogy a kémkedés egy rideg, tárgyilagos foglalkozás, amelyhez a férfiak tapasztalata és idegrendszere szükséges. Úgy vélték, hogy a nők hisztérikusak, és javarészt csak kalandvágyból jelentkeznek erre a feladatra. A békeidőben végzett politikai vagy gazdasági kémkedés terén egyszerűbb esetekben a nőket is alkalmazhatónak vélték, azonban a háborús feladatokat nem nekik valónak gondolták.

Pilch Jenő *A hírszerzés és a kémkedés története* című monumentális művében arról számolt be, hogy az előkelő nők kitűnő eredményeket értek el a hírszerzés terén, hiszen nekik állt módjukban ismerőseiket feltűnés nélkül kikérdezni vagy kihallgatni. Megállapítása szerint őket elsősorban a hazaszeretet, a szerelem vagy a gyűlölet motiválta, s nem a pénz. Kiemelte, hogy a német hírszolgálat csak korlátozottan alkalmazott nőket, mivel megítélésük szerint a fokozott nyomás alatt a döntő pillanatokban könnyebben lelepleződhettek. Ugyanakkor a női ügynököket meghatározott feladatokra, elsősorban az ellenséges hírszerzőszolgálatok tevékenységével kapcsolatos információk megszerzésére is felhasználták. A háborút megelőzően is bevett gyakorlatnak számított Pilch leírása alapján, hogy a német tiszti kaszinókban csinos nők jelentek meg, akik különféle okmányokkal igazolták magukat, s engedélyt kértek képeslapok árusítására. Ezután a tisztek az asztalukhoz hívták őket s összebarátkoztak velük. Ezen nők elsősorban a segédtisztekre vetették ki hálójukat, mivel rendszerint ezek a tisztek őrizték a mozgósítási jegyzőkönyveket. A katonai szabályzat ellenére előfordult, hogy a segédtisztek hazavitték ezeket a dokumentumokat. Itt már általában a nő ügyességén múlott, hogy milyen információkat tudott összegyűjteni. Előfordult az is, hogy a kémnő titkos iratokról tudott fényképet készíteni. Az első világégés során a

[202] Uo. 59–65.

különböző nemzetek hírszolgálatainak adatai szerint a nők között volt a legtöbb kettőském. Az antant már a világháború elején külön iskolát hozott létre a kémnők kiképzésére, s a tehetséges növendékeknek jelentős pénzösszeget fizetettek. Nagyon sokan jelentkeztek az angolok, a franciák, az oroszok, s még a németek közül is kémszolgálatra. A német hadsereg egyik hírszerző irodája szerint az antant szolgálatában mintegy 1000 kémnő dolgozott már az első háborús évben. Közöttük számos arisztokrata származású nő volt, példának okáért követek, miniszterek, politikusok feleségei és leányai.[203]

Egy nő számára különösen veszélyesnek számított, ha bizalmasként számítottak rá a titkosszolgálatoknál, ezt a feladatot is általában csak önkéntesként végezték. Estera Weissbrun, haliczi általános iskolai tanítónő 1917. augusztus 19-től 1918 márciusáig kizárólag hazafias meggyőződésből és mindenfajta anyagi ellenszolgáltatás nélkül a cs. és kir. 7. hadsereg felderítő hivatalának szolgálatában állt. Az ellenséges vonalak mögött tevékenységét nagy körültekintéssel végezte, és értékes információkat szerzett. Rosalia Kulina, Kulin László I. osztályú csendőrőrmester felesége, hasonló sikerrel tevékenykedett Bukovinában. 1914-1916 között a front állandó mozgásban volt, az orosz csapatok elfoglalták Csernyivcit, ők viszont fontos híreket hoztak az ellenséges csapatok mozgásáról.

Botár Árpád szerint a világháború során a kémek száma elérte a 45 ezret. A gyilkolás, a rablás, a betörés, a mérgezés, a bombadobás éppúgy a módszereik közé tartozott, mint a csábítás és a szerelem. A legkülönfélébb társadalmi hátterű emberek adták fejüket erre a szolgálatra: hercegnők és hercegek, félvilági nők, diplomaták, egyházi személyek, írók, grófnék és grófok, bárónék és bárók, vezérkari tisztek, politikusok, színésznők és színészek, zenészek, pincérek, lóhajcsárok és cirkuszi bohócok. A nők tevékenységéről így vélekedett: „*A nők bátran, ravasz módszerekkel indultak harcba, mint a férfiak és kétségtelen tény, hogy leleményességükkel csodálatos eredményeket értek el*.”[204]

A jelentősebb női hírszerzők közé tartozott Emma Stubert, aki bécsi származásúnak adta ki magát, és egy német nagyherceggel elhitette, hogy egy magas rangú osztrák tiszt özvegye. A vele kialakított kapcsolat révén feltérképezte a francia állásokkal szemben telepített német rádióállomások hálózatát, majd az így megszerzett információkat átadta a franciáknak, akik ezt követően hamis rádióüzenetekkel igyekeztek megtéveszteni a német hírközlő rendszert.

[203] Pilch Jenő (szerk.) 1936): *A hírszerzés és a kémkedés története. III. kötet. 1. rész.* Budapest, Franklin Társulat, 1–9. A szerző a XX. századi magyar hadtudomány egyik kiemelkedő alakja, tudós, honvéd alezredes az MTA rendes tagja. 1928-ban az ő szerkesztésében jelent meg átfogó, összefoglaló munka az első világháború történetéről. Róla bővebben: Balla Tibor (2022): Pilch Jenő (1872–1937). In: Csikány Tamás – Hausner Gábor (szerk.): *Ludovikás életutak.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 213–226.
[204] Botár Árpád (1938): i. m. 1.

Később vöröskeresztes ápolónőként jelent meg a harctéren, ahol a németek által megszállt francia területekről kitoloncolt, megbízhatatlannak minősített személyeket figyelte meg és róluk szolgáltatott információkat a francia hírszerzés számára.

A háborúban tevékenykedő női hírszerzők egyik különösen figyelemre méltó alakja Manja R. bárónő volt. 1916 májusában Popovánál orosz parasztfiúnak öltözve kelt át az orosz vonalakon, és sikeresen eljutott egészen az oroszok főhadiszállásáig. Jártas volt a katonai ügyekben, kiválóan értett az álcázáshoz, erről a küldetéséről azonban már nem tért vissza.

Miss Boston a legismertebb női hírszerzők egyike volt, aki különböző álneveken – Miss Bostonként, Grace Flahertyként vagy Dagmar Sörensenként – jelent meg. Leghíresebb akciója során a berni olasz követség egyik attaséját leplezte le. A diplomata az antant támogatójának mutatkozott, és az angol követ egyik estélyén ismerkedett meg a nővel, akit a követ saját unokahúgaként mutatott be számára. Bizalmi kapcsolatuk kialakulását követően az attasé elmondta Grace-nek, hogy egy alkalommal jelentős összeget veszített pókerben, amelynek visszafizetése nélkül diplomáciai pályafutása veszélybe kerülhetett volna. A nő vállalta az összeg kifizetését, cserébe azonban azt kérte, hogy a férfi a jövőben mindig őszintén tájékoztassa. Ezt követően felfedte előtte, hogy a *Sinn Féin* mozgalom tagja, és ellenséges érzelmeket táplál Angliával szemben. Az attasé erre bevallotta, hogy az antant iránti elkötelezettsége csupán látszat volt: horvát származásúként valójában az Osztrák–Magyar Monarchia hírszerző szolgálatának megbízásából tevékenykedett.[205]

Mata Hari a 20. század egyik legismertebb és legtöbbet vitatott kémalakja, akinek életútját már a kortárs és későbbi szakirodalom is jelentős ellentmondásokkal rekonstruálja. Születési körülményeiről is megoszlanak a vélemények: egyes értelmezések szerint 1876. augusztus 7-én Leeuwardenben, Frízföldön látta meg a napvilágot, Margaretha Geertruida Zelle néven, egy kalapkészítő, Adam Zelle gyermekeként. Más narratívák ezzel szemben apját holland ültetvényesként, anyját pedig maláj származásúként írják le, Holland Kelet-Indiához (Ma: Indonézia) kötve a családi hátteret. A források többsége azonban az első verziót tekinti elfogadottabbnak.[206] Fiatalon, egy házassági hirdetés nyomán ismerkedett meg leendő férjével, Rudolf MacLeod skót származású, holland szolgálatban álló katonatiszttel, akivel 1895-ben Amszterdamban kötött házasságot. A férj szolgálati helye miatt a pár hamarosan Holland Kelet-Indiába, Jáva szigetére költözött. Házasságukból két gyermek született,

[205] Az Osztrák–Magyar Monarchia első világégés alatti hírszerző és kémelhárító szolgálatának működéséről összefoglalóan lásd: Balla Tibor (2016): i. m. 144–151.
[206] Kronstein Gábor (1985): Mata Hari. *História*, 7. évf. 4. sz. 9.

azonban a kapcsolat fokozatosan megromlott: a férj alkoholizmusa és a családon belüli erőszak súlyosan terhelte a viszonyt. A családi tragédiák – különösen fiuk, Norman-John halála – tovább mélyítették a válságot, amely végül különváláshoz vezetett. Ezt követően Margaretha visszatért Európába, majd Hollandiába, ahol végleg elszakadt a hitvesétől.[207]

Indonéziai tartózkodása meghatározó kulturális hatást gyakorolt rá: a helyi tánc- és előadóművészet iránti érdeklődése későbbi művészi önképének alapjává vált. Ekkor vette fel a Mata Hari művésznevet is, amely maláj nyelven „a hajnal szeme" jelentéssel bír. 1903-tól Párizsban próbálta megélhetését biztosítani, kezdetben színésznőként és modellként, majd cirkuszi lovas artistaként is szerepelt. Igazi ismertségét azonban 1905 után elinduló egzotikus táncosi karrierje hozta meg, amikor a párizsi Musée Guimet színpadán fellépett és rövid időn belül ismertté vált Európa-szerte. Noha megjelenése és tánctehetsége nem minden kortársa szerint felelt meg a hagyományos szépség- és művészi ideáloknak, egzotikus jellegű, erotikus elemeket is tartalmazó produkciói nagy hatást gyakoroltak a férfiakra, és rendre botrányt okoztak. Még Egyiptomba is sikerült eljutnia. Azonban karrierje hanyatlásnak indult, hiszen sorra bukkantak fel az őt utánzó, egzotikus táncosnők. Megélhetési gondjai fokozódtak és hamarosan keresett kurtizán lett. Nagy-Britanniától Oroszországon át belépést nyert az előkelő arisztokraták, politikusok köreibe, és széles körű kapcsolati hálót épített ki. Leghíresebb szeretője a német koronaherceg, Frigyes Vilmos volt. Fontos kiemelni, hogy nem lehet pontosan tudni, hogy a Nagy Háború kitörését követően megpróbálták-e titkosszolgálati célokra felhasználni a kapcsolatait. Végül azonban ez a gyanú okozta a vesztét. Hollandia semleges állam volt, így állampolgárként szabad mozgása volt a határokon keresztül, ami miatt kémkedésre tökéletesen alkalmas lehetett. [208]

Egyes rekonstrukciók szerint német és francia hírszerző körökkel egyaránt kapcsolatba kerülhetett, így kettős ügynökként is értelmezhető. Más értelmezések ezzel szemben inkább alkalmi, informális kapcsolathálózatot feltételeznek, amelyet a hírszerző szervek később túlértékeltek. A letartóztatásához vezető ügyben egy H-21-es kódnevű ügynökhöz kapcsolódó pénzátutalás és egy banki bizonylat játszott központi szerepet, amelyet a francia hatóságok perdöntő bizonyítékként értelmeztek. A nőt egykori beszervezője, a francia kémelhárítás kapitánya tartóztatta le 1917. február 13-án a párizsi Elysee Palace Hotelban.[209] Bűnösségére azonban a gyanús utazásokon túl mindössze egy elfogott német rejtjeles üzenet utalt, melyben

[207] Katona Csaba (2014): „Mata Hari szeress belém!" A színpad táncosnőjétől a filmek kémnőjéig. In: *Kémek, ügynökök, besúgók - Az ókortól Mata Hariig.* Szombathely, Mediawave Konferenciák VI. 83.
[208] Tarján M. Tamás: *1917. július 25. Halálra ítélik Mata Harit.* Online: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1917_julius_25_halalra_itelik_mata_harit/
[209] Katona (2014): i. m. 86–87.

a madridi nagykövet azt írta, hogy az antantnak sikerült elfognia a H-21-es ügynököt. Továbbá egy üveg láthatatlan tinta, amelyet a szállodájában találtak. Mindezen bizonyítékok alapján egy száz évre titkosított hadbírósági eljárás során 1917. július 25-én halálra ítélték.[210]. Mata Hari a tárgyaláson nem titkolta, hogy szoros kapcsolatban állt az Amszterdamban tartózkodó német rezidenssel, de azt állította, hogy a pénzt szerelmi szolgáltatásaiért kapta. Pere 1917. június 24-én kezdődött. A későbbi történeti értékelések szerint a bírósági eljárás során jelentősen eltúlozták hírszerzői szerepét és a halálos ítélet indoklásában fontos szerepet kapott a „kémnő" alakjának felnagyítása, valamint tényleges jelentőségének túlértékelése. A világháború végéhez közeledve ez az eljárás túlmutatott egy egyedi kémkedési ügyön: a hatóságok számára lehetőséget teremtett arra, hogy a háborús árulással szembeni fellépésüket demonstrálják. Kivégzésének elrettentő szerepet szántak, az ítélet pedig azt az üzenetet hordozta, hogy Franciaország a hazaárulást – az érintett személy hírnevétől függetlenül – nem hagyja büntetlenül.1917. október 15-én a vincenne-i erdőben agyonlőtték.[211] A tárgyaláson a Mata Hari ellen való Hanna Wittig azonban 1928-ban nem tudott tovább élni a teherrel és öngyilkosságot követett el.[212]

Habár a per anyagának 2017-ig titkosnak kellett volna maradnia, Russel Warren Howe, a táncosnő önéletrajzírójának a nyomására a hatóságok 1985-ben nyilvánossá tették az ügy aktáit. Mivel az iratanyag nagyon hosszú időn át titkos maradt, történetét a fantázia jelentősen kiszínezte és táptalajt adott a legendáknak.[213] 2001 végén a Mata Hari Alapítvány és szülővárosa, Leeuwarden kezdeményezésére, a városban működő Fríz Múzeum emlékszobát rendezett be és hivatalosan indítványozták a francia igazságügyi hatóságoknál az 1917-ben meghozott ítélet felülvizsgálatát. A 2002 őszén megszületett döntés alapján az ellene felhozott vádakban ártatlan volt.[214]

A semleges Románia, ideális terület volt a kémkedés szempontjából. Sokan ingadoztak az országban az antant és a központi hatalmak között. Asztalos Aladár a románok magatartásáról így írt: „*Nem volt olyan miniszter, diplomata vagy vezérkari tiszt, akit meg ne lehetett volna*

[210] Tarján M. Tamás i. m.
[211] Katona (2014) i.m. 87–88. Forrásként lásd még: Boda József – Regényi Kund (szerk. 2019): *A hírszerzés története az ókortól napjainkig*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 115.
[212] Kronstein (1985): i. m. 11.
[213] Tarján M. Tamás: i. m.
[214] Katona (2014) i. m. 87–88., ill. Boda József – Regényi Kund (szerk.2019): i. m. 115.

szólaltatni, aki barátságból vagy haragból, pénzért vagy szép nő szerelméért el ne beszélte volna titkait, bármelyik fél embereivel állott is szemben."[215]

A bukaresti kémvilágnak az egyik legfurcsább alakja, az örmény-zsidó származású Cingaroff volt, akivel a Monarchia hírszerzőtisztje is kapcsolatba lépett. Ha valamelyik kémről meg akarták tudni, hogy kettős játékot űz e, a férfit bízták meg az információk megszerzésével, aki hatalmas nyelvtudással rendelkezett, valamennyi kelet-európai nyelven kommunikált. Ugyanakkor az osztrák–magyar hírszerzők nem bíztak benne, ezért Magyarországon és Bukarestben is folyamatos ellenőrzés alatt tartották. A román fővárosban két magyar fiatal lány segítette a megfigyelését: Zseni és Babi. Mindketten Bukarestben éltek, ahol táncosnőként dolgoztak és társadalmi kapcsolataik révén bekapcsolódtak a hírszerzői feladatok végrehajtásába. Megfigyeléseik alapján kiderült, hogy Cingaroff szoros kapcsolatban állt Popoffal, az orosz katonai attasé egyik ügynökével, ezért a jelentésük nyomán a férfit fokozott ellenőrzés alá vonták. Az orosz ügynököt később ittas állapotba hozták, majd Babi lakására vezették, ahol a nála lévő bizalmas iratokat eltávolították a zsebéből. A dokumentumokat ezt követően az osztrák–magyar hírszerzés vezetőjéhez továbbították, aki azok tartalmát lefényképezte. A másolatok elkészítése után Zseni visszatért Babihoz, hogy az iratokat ismét visszajuttassák Cingaroffhoz. Azokból kiderült, hogy a megfigyelt személy kettős kém volt, aki az oroszoknak, a románoknak, a szerbeknek és a Monarchiának is jelentett. Ő robbantotta fel a bécsújhelyi osztrák–magyar lőporgyárat is. Végül a bolgárok végezték ki.

A bukaresti osztrák–magyar hírszerzőtisztet arra utasították, hogy figyeltesse meg és szerezzen tárgyi bizonyítékokat attól a román vezérkari tiszttől, aki valószínűsíthetően a román és az orosz vezérkar között összekötőként tevékenykedett, valamint Galacon keresztül hetente az oroszországi Renibe utazott. A parancs már abban az időben érkezett, amikor a román semlegesség feladása mindinkább közeledni látszott. Végül a már említett Babira hárult a feladat megoldása, aki a román Hadügyminisztériumban elhelyezett besúgó segítségével kinyomozta az összekötő tiszt nevét, személyleírását és a Bukarestből való indulásának pontos idejét. A román tiszttel a vonaton megismerkedett, aki megosztotta vele küldetése jelentőségét, s román hadsereg szinte minden titkát elárulta. Babi célja azonban az volt, hogy megszerezze a vezérkari kapitány által szállított futártáskát. Ploestiben – amely a

[215] Asztalos Aladár (2001): *Kémek az első világháborúban. Egy magyar hírszerző feljegyzései.* Budapest, Anno Kiadó, 45. Asztalos egy hét nyelven beszélő százados volt, aki nyugdíjazása után a konspiráció szabályait betartva tette közé világháborús emlékiratait egy vidéki lapban.

Galac és Predeál közötti vasútvonal egyik átszállóállomása volt – mindketten leszálltak a vonatról, majd a vasúti étterem teraszán együtt étkeztek. A táska az asztalon helyezkedett el, a kapitány pedig annak közelében foglalt helyet. Röviddel az indulás előtt Babi arra kérte a férfit, hogy hozzon számára süteményt a vendéglőből. Távollétében az italába hánytató hatású szert juttatott, amelynek következtében a tiszt rosszullétre panaszkodott. A kalandos esetről Asztalos így számolt be: „*Kezéből kivette a táskát, betuszkolta a kocsiba, onnan a mellékhelyiségbe. Rázárta az ajtót és átugrott a Predeál felé már mozgásban lévő vonatra. Parancsnoka alig tudta elkapni karcsú derekát*."[216]

Hilda grófnő a magyar mellett több európai nyelven is beszélt. A korabeli leírások szerint magas, fekete hajú, elegáns megjelenésű asszony volt, akinek személyisége és társasági fellépése hamar felkeltette környezete figyelmét. Férje diplomataként szolgált az Oszmán Birodalomban. A grófnő Konstantinápolyban ajánlotta fel szolgálatait a hírszerzés számára, első feladata pedig Bukarestbe vezette. Vendégei a román arisztokrata körökből kerültek ki. Azt hangoztatta, hogy válófélben van, mivel ő olasz, a férje pedig osztrák diplomata és nem értik meg egymást. Pár héten belül már fontos politikai információkat szolgáltatott. Feltehetően megfigyelés alatt tartották, azonban válóperére hivatkozva hetente felkereste az osztrák–magyar követséget, majd Konstanzába utazott. Ezek az alkalmak lehetőséget biztosítottak számára, hogy megszerzett értesüléseit továbbítsa. Időnként Sinaiában is megfordult, a Caraiman Szállóban, amely a korabeli beszámolók szerint olyan nemzetközi társasági élet színtere volt, amely Monte-Carlóéval vetekedett. Hilda grófnő lelkiismeretes hírszerzőként tevékenykedett, aki kifinomult modorát és megnyerő személyiségét felhasználva szoros kapcsolatot alakított ki a román vezérkari főnök segédtisztjével. Románia semlegességének utolsó hónapjaiban az osztrák–magyar hadvezetés kiemelt fontosságúnak tartotta a román felvonulási tervek megismerését. Hilda jelentése szerint a román vezérkari főnök segédtisztje segítséget kért tőle ahhoz, hogy a terveket a német hadvezetéshez eljuttathassa. A nő végül átvette a terveket és megkísérelte azok értékesítését, amelyek így a bukaresti osztrák–magyar hírszerzőtiszt kezébe kerültek. A tiszt lefényképezte a dokumentumokat, majd visszaszolgáltatta azokat a grófnőnek. Egyúttal arra kérte, hogy közölje Marinescu segédtiszttel: amennyiben a terveket a hadüzenetet megelőző két héttel a német vezérkar rendelkezésére bocsátja, 200 ezer márka jutalomban részesül. A segédtiszt elfogadta az ajánlatot. A grófnőt ezt követően Bécsbe rendelték, mivel attól tartottak, hogy a Marinescuval fennálló kapcsolata veszélyeztetheti a művelet sikerét. Miután az osztrák

[216] Uo. 48.

fővárosba utazott, a vezérkari őrnagy öngyilkosságot követett el. Hilda ezt követően nehéz anyagi helyzetbe került: Budapesten angol nyelvórák tartásával próbált megélhetést biztosítani magának, férje halála után pedig nyugdíjban sem részesült. A világháború végén 2000 holdnyi birtokát értékesítette, a bevételt azonban hadikölcsönökbe fektette.[217]

Szilágyi Irma 1916-ban a nagyszebeni fő hírszerzőállomás parancsnokánál jelentkezett szolgálatra. A korabeli leírások szerint visszahúzódó, halk szavú nő volt, akinek magánéleti és családi veszteségeit a háború tovább súlyosbította: házassága válságba került, édesapja és fivére pedig az orosz hadszíntéren halt hősi halált. A családi tragédiák következtében egyedül maradt, a hírszerzői szolgálat vállalását pedig hazafias elkötelezettsége motiválta. Besszarábia központjába, Kisinyovba vezetett első útja, ahonnan több héten keresztül értékes jelentésekben számolt be az orosz–román határon történő eseményekről, azonban később elfogták majd kivégezték. Botár Árpád ezt írta róla: „*Szilágyi Irma 1916. november havában indult a nagy útra. Derékba szabott oldalt gombolós felöltőt, fején félrecsapolt puna nemezkalapot, viselt, mely alól kikandikált szép szőke haja. Parányi lábain magasszárú cipőt hordott, amidőn a. csiki havasokon keresztül átlépte az arcvonalat és egy oláh pásztortanyához ért, ahol hivatásához hűen, burkoltan kérdezősködött a román hadsereg állásáról.”*[218] A helyi parasztok azonban értesítették a román csendőrséget, akik letartóztatták a lányt. 1916. december 6-án a rögtön ítélő bíróság előtt mondta el az alábbi gondolatokat: „*Nem tudom megmagyarázni azt az érzést, melynek hatása alatt átléptem a harcvonalat. – Annyit tudok, hogy hazámnak akartam szolgálatot tenni és ez a gondolat űzött, hajtott. Meg voltam győződve, hogy rajtam múlik hazám megmentése. – Balsorsomban csak az fáj, hogy megbízóimmal semmit sem közölhettem abból, amit láttam. Vagy felmentést, vagy halált kérek; a börtöntől mentsenek, meg, mert fájdalmas kálváriát jártam*.”[219] A katonaügyész egy veszélyes, romlott nőként festette le, akit a törvény teljes szigorával kell sújtani. Annak ellenére, hogy a vádakat megalapozó konkrét bűncselekményt nem sikerült bizonyítani, az ítéletet végül a kínvallatás során tett beismerő vallomásra alapozva hozták meg. Kivégzését plakátokon hirdették Bakau városban, ahol hatalmas tömeg gyűlt össze és 1916. december 17-én hajtották végre.[220]

A Nagy Háború hírszerzési és elhárítási rendszereiben a nők szerepe nem csupán kiegészítő jellegű volt, hanem számos esetben meghatározó tényezőként jelent meg a katonai

[217] Uo. 48–57.
[218] Botár Árpád (1938): i. m. 276.
[219] Uo.
[220] Botár (1938): i. m.: 275–283.

információszerzés, valamint a katonai biztonság fenntartása szempontjából. A bemutatott esetek alapján jól látható, hogy a női kémek tevékenysége rendkívül sokrétű volt: a klasszikus hírszerzői feladatok mellett diplomáciai körökbe való beépülés, katonai infrastruktúrák megfigyelése, ipari információk megszerzése, valamint futár- és összekötő szerepek is jellemezték működésüket. A női hírszerzők alkalmazása részben abból a kortárs feltételezésből eredt, hogy a nők társadalmi jelenléte kevésbé kelt gyanút, így olyan információs csatornákhoz is hozzáférhettek, amelyek a férfiak számára zártak voltak.

A forrásanyagban szereplő kémnők – így például Emma Stubert, Manja R. bárónő, Miss Boston, Hilda grófnő vagy Szilágyi Irma – eltérő társadalmi háttérrel, motivációval és működési módszerekkel rendelkeztek, ami jól tükrözi a női hírszerzés heterogenitását. Egyesek tudatosan felépített álcával, a magas társadalmi kapcsolatrendszerüket kihasználva dolgoztak, míg mások kényszerhelyzet, személyes tragédiák vagy hazafias indíttatás miatt vállalták a kockázatos feladatokat. Szilágyi Irma esete különösen figyelemre méltó, mivel hírszerzői tevékenysége a frontvonal közvetlen közelében zajlott és elfogását követően kivégezték. Története jól mutatja a női kémek által vállalt veszélyeket, valamint a háborús igazságszolgáltatás szigorú fellépését a kémkedéssel vádolt személyekkel szemben.

A női kémek tevékenységének egyik meghatározó eleme a korabeli nemi szerepek és társadalmi elvárások kihasználása volt. A nőiességhez társított sztereotípiák – az ártatlanság, a politikai érdektelenség feltételezése, a társas kapcsolatokban betöltött közvetítő szerep vagy a férfiak befolyásolhatóságára építő elképzelések – a hírszerzési gyakorlatban is alkalmazható lehetőségeket teremtettek. A források ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy ez a stratégia jelentős kockázatokat is hordozott: az információszerzés lehetősége mellett növelte a lelepleződés veszélyét is, különösen abban az időszakban, amikor a katonai elhárítás egyre szervezettebbé vált.

A korszak hírszerzési irodalma és katonai jelentései – például Pilch Jenő és Botár Árpád munkái – egyértelműen jelzik, hogy a női kémek jelenléte tömeges és rendszerszintű jelenség volt, nem pedig elszigetelt kivétel. Ugyanakkor a női hírszerzőkkel kapcsolatos diskurzus erősen ideologizált maradt: a szakirodalom egyik része a nőket különösen hatékonynak, másik része viszont megbízhatatlannak és érzelmileg instabilnak tekintette. Ez a kettősség jól mutatja a korszak nemi szerepekkel kapcsolatos ambivalenciáját, amely a háborús szükségletek és a hagyományos társadalmi normák feszültségében bontakozott ki. Összességében megállapítható, hogy a kémnők tevékenysége az első világháború hírszerzési rendszerének integráns részét képezte és jelentős hatást gyakorolt mind a hadműveleti

információáramlásra, mind a katonai elhárítás fejlődésére. A női hírszerzők történetei egyben arra is rávilágítanak, hogy a háborús környezet miként alakította át a nemi szerepek határait és hogyan nyílt lehetőség arra, hogy a korábban elsősorban a magánszférához kötött női szerepek mellett a nők a modern hadviselés egyik legrejtettebb, mégis kulcsfontosságú területén aktív szerepet vállaljanak.

Fery-Bognár Mariska (Marie von Fery-Bognár) rövid frizurával, férfiruhát viselve jelentkezett katonai szolgálatra, majd a hadszíntérre került. Teljesítménye elismeréseként 1916-ban tizedessé léptették elő. A *Vasárnapi Újságban* 1915. április 25-én kép is megjelent róla, s kiemelték, hogy vitézségéért az uralkodó egy gyémántokkal kirakott arany melltű formájában személyes kitüntetésben részesítette.[221] Az *Új Időkben* 1915 szeptemberében közöltek képet, Ruz Ilona kadet-kisasszonyról, a Makovka-magaslat hősnőjéről, akit tetteiért Bronz, valamint Ezüst Vitézségi Érem II. osztályával tüntettek ki.[222]

4.3. Katonai erények és a nők

Fontos rámutatni, hogy a legfontosabb katonai erények, mint a bátorság, a becsület, a hűség, a vezetői erény (karizma) illetve a fegyelmezettség minden történelmi korszakban komoly jelentőséggel bírtak a hadseregek és a katonák számára. A 19. században emellett egy lényegi változás is lezajlott, amely hatással volt a katonai erényekre is, mégpedig Nyugat-Európában a bürokratikus állam zsoldoshadseregét felváltotta a nemzeti állam vagy birodalom tömeghadserege és létrejött a szekuláris katonai hivatás, megtörtént a hadsereg társadalmi integrációja. Ezzel szemben az Osztrák–Magyar Monarchiára, mivel egy multietnikus államalakulat volt, csak utóbbi volt jellemző, komolyabb nemzeti felhangok nélkül.

A korszakra jellemző volt, és az itt bemutatott nők cselekedeteiben is megfigyelhető a hazaszereteten alapuló bátorság, a tágabb közösségi becsület, a társadalom felé mutatott hűség és a szocializáción alapuló fegyelmezettség. Például az ukrán szakaszvezető nők és társaik között fennállt az egyes katonák közötti hűséget meghatározó bajtársiasság, továbbá a hadsereghez való hűséget megalapozó (közszellem) csapatszellem is. Emellett a vezetői erény is megmutatkozott, mivel a szakasz tagjai önként követték a női vezetők akaratát, kiérdemelték szeretetüket, s tiszteletét alárendeltjeiknek. Képesek voltak a bizalmat is

[221] *Vasárnapi Újság*, 1915. április 25. 62. évf. 17. sz. 275.
[222] *A hid*. *Új Idők*, 1915. szeptember 12. XXI. évf. 38. sz. 286.

fenntartani, számos előre nem látható esemény kapcsán is. A fegyelmezettség is jellemző volt a fejezetben szereplő nőkre, hiszen az utasításoknak és elvárosoknak megfelelően, engedelmesen és körültekintően hajtották végre a rájuk bízott feladatokat. A patriotizmuson alapuló bátorság pedig abban nyilvánult meg, hogy többen olyan kockázatos küldetéseket is végrehajtottak, annak tudatában, hogy ez milyen veszélyekkel járhat, ám ez nem tudatosult bennük olyan szinten, hogy irányítani tudják cselekvésüket, ugyanis azt a hazaszeretetük erősebb érzése hajtotta.

Ezek a nők kiérdemelték a társadalom megbecsülését is, és a hűség erényének megfelelően sok esetben az életüket is feláldozták az uralkodóért és az államért.[223] Az erkölcsi erények közül kiemelendő, leginkább az indirekt hadviselésre jellemző fortély, amelyben a nők igencsak jeleskednek, elég csak az álcázásra, és a különféle megtévesztési technikákra gondolni.[224]

4.4. Részkövetkeztetések

A bemutatott forrásanyagok alapján egyértelműen kirajzolódik, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének működésében a nők szerepe a Nagy Háború során nem csupán kiegészítő jellegű volt, hanem sok esetben nélkülözhetetlen funkcionális elemmé vált. Ugyanakkor ez a szerepvállalás mindvégig ambivalens keretek között maradt: a hivatalos katonai struktúrák alapvetően nem számoltak a nők harctéri integrációjával, jelenlétük pedig inkább a háborús szükséghelyzetek által kikényszerített, illetve részben önkéntes alapon szerveződő formákban valósult meg.

A vizsgált jelenség egyik legfontosabb sajátossága, hogy a női részvétel soha nem vált teljesen intézményesített, standardizált katonai szolgálattá a Monarchiában. A hadvezetés – összhangban a korabeli európai hadseregek többségével – alapvetően idegenkedett a nők fegyveres alkalmazásától, és szerepüket elsősorban a hátországi, egészségügyi, adminisztratív és logisztikai feladatokra korlátozta. Ennek ellenére a háború realitása folyamatosan olyan helyzeteket teremtett, amelyekben a nemi szerepek hagyományos határai átmenetileg feloldódtak. A front közelsége, a munkaerőhiány, valamint a társadalmi mobilizáció

[223] Boda Mihály (2023): *A katonai erények története. Katonai személyiségjegyek Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 99–117.
[224] Boda Mihály (2021): *A katonai erények. Hadtörténelmi példákkal szemléltetett katonai etikai elmélet.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 23–24.

szükségszerűsége olyan térbe helyezte a nőket, ahol korábban elképzelhetetlen tevékenységeket is végezhettek.

A források különösen hangsúlyos példái mutatják, hogy a nők szerepvállalása rendkívül sokrétű volt. Megjelentek futárként, hírszerzőként, egészségügyi segéderőként, adminisztratív alkalmazottként, postai és távírói szolgálatban, valamint ipari és ellátási logisztikai területeken is. E tevékenységek közös jellemzője, hogy gyakran közvetlen életveszéllyel jártak, különösen a frontközeli régiókban, ahol a civil és katonai tér közötti határ gyakorlatilag megszűnt. E jelenséget különösen jól szemlélteti Galícia és Bukovina esete, ahol a hadműveleti területek és a polgári infrastruktúra szinte teljes mértékben összefonódtak, így a nők részvétele a háborús működés minden szintjén megfigyelhető volt. Kiemelendő, hogy a női katonai vagy katonai jellegű szolgálat önkéntes alapon történt. Ez a tény egyszerre utal a személyes elkötelezettségre és a háborús kényszerekre. A nők sok esetben nem intézményi felhatalmazásból, hanem hazafias meggyőződésből, családi érintettségből vagy egzisztenciális kényszerből vállaltak szerepet. Ugyanakkor a háború során egyre több példa mutat arra is, hogy a női jelenlétet bizonyos katonai egységek taktikai és logisztikai szempontból is hasznosnak ítélték, például futárszolgálatban, felderítésben vagy álcázott tevékenységekben.

A szakanyagok tanulmányozása alapján jól látható az is, hogy a nők katonai környezetben való szerepvállalása erősen rétegzett volt. Egyrészt létezett egy szűk, kivételesen képzett és kiválasztott csoport, amely ténylegesen részt vett harci feladatokban vagy a közvetlen hadműveleti térséghez kapcsolódó tevékenységekben, sőt egyes esetekben alacsonyabb katonai rendfokozatot is elnyerhetett. Másrészt azonban a nők többsége továbbra is támogató, segítő funkciókat látott el. Ez a kettősség jól mutatja, hogy a nők háborús részvétele nem egységes formában jelent meg, hanem egy olyan spektrumot alkotott, amely a teljes passzivitástól a fegyveres részvételig terjedt. A Galíciában, valamint az ukrán és lengyel területeken szolgáló női alakulatok különösen fontos szerepet töltöttek be e tevékenység katonai és társadalmi értelmezésében. Ezekben a régiókban a nemzeti mozgalmak és a háborús mobilizáció szorosan összekapcsolódtak, így a nők bevonása nemcsak katonai, hanem politikai és identitásformáló jelentőséggel is bírt. A női alakulatok jelenléte hozzájárult a nemzeti hadseregek legitimációjához, ugyanakkor a hadvezetés mindvégig igyekezett korlátozni a nők frontvonalbeli szerepét. A döntések mögött nemcsak gyakorlati megfontolások, hanem erős társadalmi előítéletek és normák is meghúzódtak.

A magyar példák tovább árnyalják a képet, mivel jól mutatják, hogy a Monarchia egész területén hasonló mintázatok érvényesültek. Megfigyelhető az önkéntesség, az álcázott

szolgálatvállalás, valamint a frontközeli egészségügyi munka kiemelt szerepe. A társadalmi elismerés ugyanakkor gyakran utólagos és szimbolikus volt, amely kitüntetésekben, sajtómegjelenésekben vagy visszaemlékezésekben öltött testet. A hadszíntér és a hátország közötti határok elmosódása, valamint a nők tömeges bevonása a háborús munkamegosztásba hozzájárult ahhoz, hogy a női társadalmi szerepek kitáguljanak. Ez ugyan nem jelentette a teljes emancipációt, de egyértelműen felgyorsította a hagyományos struktúrák megingását. A nők katonai környezetben való szerepvállalása így egyszerre tekinthető rendkívüli történelmi szükséghelyzetnek és egy hosszabb távú társadalmi átalakulás előfutárának.

Összességében megállapítható, hogy a nők sokrétű alkalmazása a Monarchia fegyveres erejében nem perifériku jelenség volt, hanem a háborús rendszer működésének szerves, bár korlátozottan elismert eleme. A női részvétel egyszerre szolgálta a katonai hatékonyságot, a társadalmi mobilizációt és – bizonyos esetekben – a propagandacélokat is. Ugyanakkor mindvégig fennmaradt az a strukturális ellentmondás, hogy miközben a gyakorlatban nélkülözhetetlenné váltak, a hivatalos katonai gondolkodás csak részlegesen és ideiglenesen ismerte el jelenlétüket. Ez a kettősség adja a jelenség történeti jelentőségét: a női katonai szerepvállalás a Nagy Háborúban egyszerre volt kivételes történelmi epizód és egy hosszabb társadalmi átalakulás kezdőpontja, amely a 20. század folyamán fokozatosan újra definiálta a nők helyét a fegyveres erők és a társadalom egészének struktúrájában.

5. NŐI SZEMMEL A FRONTON: A HADITUDÓSÍTÓNŐK

Az első világháború a sajtó és a haditudósítás szerepét alapvetően átformálta. A modern tömeghadseregek működése, valamint a konfliktus társadalmi kiterjedtsége korábban nem tapasztalt információigényt hozott létre, amely a haditudósítás intézményének fejlődését is elősegítette. Ebben a közegben jelentek meg azok a női haditudósítók, akik az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között sajátos módon kapcsolódtak be a háborús nyilvánosság alakításába. Tevékenységük egyszerre volt újságírói, propagandisztikus, illetve társadalmi szerepvállalás, amely új perspektívát adott a front és a hátország kapcsolatának értelmezéséhez. Vizsgálódásaim középpontjában az alábbi kérdés áll: Milyen szerepet töltöttek be a haditudósítónők az első világháború nyilvánosságának formálásában az Osztrák–Magyar Monarchiában, továbbá hogyan járult hozzá munkájuk a háború tapasztalatainak és reprezentációjának alakításához?

5.1. Szervezeti háttér

A továbbiakban az első világháború időszakában haditudósítóként dolgozó négy kivételes nő: Alice Schalek, Vészi Margit, Fehér Olga és Kamenitzky Etelka munkásságát mutatom be, ezt megelőzően azonban lényeges magának a szervezeti háttérnek a rövid ismertetése.

A császári és királyi Sajtóhadiszállás felállítására vonatkozó első tervezet 1909-ben került publikálásra, amelyben megállapították a szervezeti felépítését, illetve azokat a kritériumokat, szempontokat, amelyek alapján a haditudósítók elláthatták munkájukat a hadseregen belül. A szervezet az előírásoknak megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchia összes fegyveres ereje vezérkari főnökének közvetlen irányítása alá tartozott, tevékenységét a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság utasításai szerint, a teljes katonai sajtószolgálat vezetése és ellátása képezte. Maximilian von Hoen ezredes, 1914. július 28-án Bécsben létrehozta a Sajtóhadiszállást a Hadsereg-főparancsnokság egyik alosztályaként. 1914. november 10-én a szervezetet kettéosztották, a parancsnokság Teschben kapott helyet, míg a térparancsnokság, amelyhez a haditudósítók is tartoztak, Zsolnán állomásozott.

A Sajtóhadiszállás működésének egyik alapvető jellemzője a folyamatos helyváltoztatás volt, amely nem pusztán logisztikai szükségszerűségből fakadt, hanem tudatos hadvezetési döntést tükrözött. A katonai vezetés kifejezetten törekedett arra, hogy a haditudósítók ne kerüljenek

közvetlen kapcsolatba a frontvonal eseményeivel, ezáltal korlátozva az elsődleges tapasztalatszerzés lehetőségét. A hadszíntértől való fizikai távolság egyúttal az információk szűrésének és ellenőrzésének eszközeként is szolgált, biztosítva, hogy a nyilvánosság elé kerülő hírek megfeleljenek a katonai, illetve a politikai elvárásoknak. Elsődleges célja a bel- és külföldi sajtó befolyásolása volt, amely nyomtatott kiadványok – így például újságcikkek, képeslapok, továbbá egyéb propagandatermékek – előállításán és terjesztésén keresztül valósult meg. Emellett kiemelt szerepet játszott a szövetséges államok katonai sajtószerveivel való kapcsolattartásban, valamint az összehangolt propaganda tevékenység kialakításában. Mindezekkel párhuzamosan a Sajtóhadiszállás feladatai közé tartozott az ellenséges propaganda ellensúlyozása is, amely a háborús információs tér feletti ellenőrzés megszerzésének és fenntartásának egyik kulcseleme volt.

A haditudósítók tevékenysége alapvetően a központilag irányított információfeldolgozás keretei között zajlott. Feladatuk abban állt, hogy a napi rendszerességgel a Hadsereg-főparancsnokságtól beérkező, a hadsereg működésére és hadműveleteire vonatkozó jelentéseket szerkesztett formába öntsék, illetve azokat értelmező kommentárokkal egészítsék ki. 1917-től, amikor a főparancsnokság székhelye Badenbe került, ez a tevékenység még inkább centralizált és ellenőrzött keretek között valósult meg.

A Sajtóhadiszállás mindemellett a legfelsőbb katonai cenzúrahatóság szerepét is betöltötte, amelyet intézményesített módon, a bécsi Hadfelügyelő Hivatalon és a budapesti Hadifelügyelő Bizottságon keresztül gyakorolt. 1916 októberétől az újságírói tudósítások, valamint a vizuális anyagok – fényképek és egyéb képi dokumentumok – cenzúrája az illetékes magasabb parancsnokságok hatáskörébe került, ami tovább erősítette az információáramlás feletti katonai kontrollt. A hivatalos közlemények nyilvánosságra hozatalát a bécsi Császári és Királyi Távirati és Levelező Iroda, illetve a budapesti Magyar Távirati Iroda biztosította, ezzel is egységesítve a háborús kommunikációt. 1917-re egy kiterjedt apparátus jött létre, amely tizenkét elkülönülő egységből állt, köztük a parancsnokságból, a képzőművészeti, belföldi, külföldi, propaganda- és sajtócsoportból, továbbá a cenzúra-csoportból, a fényképészeti és filmrészlegből, az olasz (*Italien*) részlegből, a térparancsnokságból, valamint a haditudósító-csoportból.

A haditudósító-csoport különösen fontos szerepet játszott a háborús narratíva alakításában, ezért működésének részletesebb vizsgálata indokolt. A csoport osztrák, magyar, szövetséges és semleges részlegekre tagolódott, vezetője pedig egyrészt a hadszíntérre irányuló utazások megszervezéséért, másrészt a tudósítói jelentések összegyűjtéséért felelt. Bár a haditudósítók

mozgását szigorúan korlátozták, bizonyos esetekben – elsősorban sikeres osztrák–magyar offenzívákat követően – lehetőséget kaptak arra, hogy a front közelébe látogassanak. Ezek az alkalmak azonban nem a közvetlen tapasztalatszerzést szolgálták, hanem ellenőrzött körülmények között zajló bemutatások voltak, ahol a törzstisztek által tartott eligazítások biztosították a „megfelelő" értelmezési keretet. Amennyiben a tudósítók hosszabb ideig tartózkodtak a hadszíntér közelében, munkájukat hadifestők és fényképészek egészítették ki, ami jól mutatja, hogy a vizuális reprezentáció is a propaganda szerves részét képezte.

A haditudósítók Sajtóhadiszállásra történő felvételét nem közvetlen katonai kiválasztás útján, hanem az egyes sajtóorgánumok közbenjárásával bonyolították le, amelyek a bécsi császári és királyi Hadügyminisztériumnál járták ki munkatársaik alkalmazását. Ez a gyakorlat már önmagában is jelzi, hogy a haditudósítói státusz egyszerre volt katonai és civil jellegű: miközben a tudósítók intézményesen beépültek a hadsereg kommunikációs rendszerébe, továbbra is saját lapjaik érdekeit képviselték. E kettősség a jogi és anyagi viszonyokban is megmutatkozott. A haditudósítók a közös hadsereg katonai igazságszolgáltatásának és fegyelmi rendszerének hatálya alá tartoztak, ami biztosította felettük a katonai kontrollt, ugyanakkor javadalmazásukat nem a hadseregtől, hanem az általuk képviselt sajtóorgánumoktól kapták. Külső megkülönböztető jelzésként bal karjukon fekete–sárga, „*Kriegspressequartier" (KPQ)* feliratú karszalagot viseltek, amely egyszerre jelezte hivatalos státuszukat és a katonai szervezethez való tartozásukat. A különböző újságok által delegált tudósítók között jelentős rivalizálás alakult ki, elsősorban az információforrásokhoz való hozzáférésért. Ez a versenyhelyzet a sajtópiaci logikát tükrözte a katonai kereteken belül, amelyre a szerkesztőségek gyakran magasabb díjazással reagáltak, igyekezve ösztönözni munkatársaik teljesítményét és biztosítani számukra a kedvezőbb információs pozíciókat. A Sajtóhadiszállás által helyben cenzúrázott anyagok továbbítása szintén szigorúan ellenőrzött módon történt: a kész tudósításokat katonai futárok juttatták el a szerkesztőségekhez. Ez a gyakorlat jól illusztrálja, hogy az információáramlás minden szakasza – az adatgyűjtéstől a publikációig – a katonai vezetés által felügyelt és szabályozott rendszerben zajlott. 1914 augusztusában a Nagy Háború kitörésekor, a Sajtóhadiszálláshoz 400 fő tartozott, amely létszám a világégés utolsó évének nyarára, több mint a duplájára (880 személy) bővült, közülük 50-60 fő volt haditudósító.[225]

[225] Balla Tibor (2005): Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi közlemények*; 1–2. sz. 141-149. Továbbá: Gorda Éva (2012): *A magyar haditudósítás az első és második világháborúban*. *PHD értekezés*. Budapest, NKE-HDI. 48–51.

5.2. Haditudósítónők

Alice Schalek (1874–1956) az első világháború legismertebb női haditudósítói közé tartozott. Jelentőségét az adja, hogy a Monarchiában első nőként kapott hivatalos engedélyt és megbízást arra, hogy haditudósítóként a hadszíntereken dolgozzon. 1915-ben kezdte meg ezirányú tevékenységét, és az ezt követő években több frontszakaszról – így a Balkánról, Galíciából, valamint az olasz hadszíntérről – is rendszeresen tudósított. Munkássága nemcsak a háborús események közvetítésében, hanem a női jelenlét legitimálásában is jelentősnek tekinthető a katonai kommunikáció addig alapvetően férfiak által dominált területén.

1874-ben született az osztrák fővárosban egy zsidó polgári család sarjaként. (1904-ben azonban áttért a protestáns hitre.). Életútját már korán meghatározta az a strukturális korlátozás, hogy nőként nem férhetett hozzá a felsőoktatáshoz: a Bécsi Egyetem csak 1896-tól nyitotta meg kapuit a női hallgatók előtt, így ő éppen lemaradt erről a lehetőségről. A formális oktatás hiányát későbbi visszaemlékezéseiben is hangsúlyozta, és már korai írásaiban is központi témává tette a nők oktatásának kérdését.

Első regénye, a *Wann wird es tagen?* (*Mikor virrad?* 1902), amelyet Paul Michaely férfi álnéven publikált, egyértelműen ezt a problémakört állította a középpontba. A mű a századfordulós bécsi irodalom jellegzetes témáit dolgozta fel: a polgári élet világát, a bécsi zsidó közeg sajátosságait, a női becsület kérdését, valamint a modernitás és a hagyomány közötti feszültségeket. Schalek írásai következetesen a nők – különösen a polgári nők – társadalmi helyzetére és problémáira koncentrálnak, ami világosan jelzi társadalmi érzékenységét és kritikai attitűdjét.

Műveiben feltárta azokat a strukturális egyenlőtlenségeket, amelyek a nőket már az oktatás szintjén hátrányos helyzetbe hozták, amelyek következtében később nem voltak képesek önálló, gazdaságilag független életet kialakítani. Elemzése szerint míg a férfiak oktatása lehetőséget biztosított a társadalmi mobilitásra, addig a nők képzése elsősorban gondozói szerepekre készítette fel őket, társadalmi előre lépésük szinte kizárólag a házasság intézményén keresztül valósulhatott meg. Schalek századfordulós írásainak visszatérő kérdése, hogy milyen feltételek mellett válhat a nő a társadalom teljes jogú tagjává – szakmai, politikai és művészeti értelemben egyaránt. Ennek során nemcsak megkérdőjelezte a polgári női ideálokat és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi normákat, hanem sok esetben kifejezetten leleplező módon, illúzióként vagy „hazugságként” ábrázolta azokat.

1909-ben végleg felhagyott szépirodalmi tevékenységével, ami pályájának tudatos irányváltását jelzi. Már hat évvel korábban a liberális *Neue Freie Presse* bécsi napilap szerkesztője lett, e lap kötelékében közel három évtizeden át, egészen 1935-ig fejtett ki intenzív publicisztikai tevékenységet. Ez idő alatt több száz cikket publikált, amelyek között kiemelt helyet foglaltak el az útirajzok, s amelyek révén széles olvasóközönséghez jutott el. 1910-11 között Indiába, Kínába, Tonkinba, Makaóra és Ausztráliába is elutazott.

A szépirodalom elhagyásának pontos okai nem rekonstruálhatók egyértelműen, ugyanakkor több tényező együttes hatása valószínűsíthető. Egyrészt pályájának ezen szakaszában –35 évesen – sikerült olyan stabil, intellektuális munkakört találnia, amely biztos megélhetést nyújtott számára, szemben a szépirodalmi alkotás gazdaságilag bizonytalan perspektíváival. Ez a szempont különösen felértékelődhetett apja, Heinrich Schalek 1907-es halálát követően, amikor az anyagi biztonság kérdése még hangsúlyosabbá vált számára.

Másrészt műfaji és stiláris szempontból is markáns elmozdulás figyelhető meg. Publicisztikai írásai – különösen az útirajzok – lényegesen közérthetőbbek, könnyedebb hangvételűek voltak, a korábbi szépirodalmi műveivel szemben kevésbé reflektáltak mélyebb társadalmi problémákra. Ezek a szövegek inkább a mindennapi élmények közvetítésére és az olvasók szórakoztatására törekedtek, ami jól illeszkedett a korszak tömegkultúrájának igényeihez, illetőleg a napilapok piaci logikájához. Mindazonáltal e műfajváltás nem jelentette Schalek jelentőségének csökkenését, sőt: publicisztikai tevékenysége révén fokozatosan növekvő elismertségre tett szert. Írásai népszerűek voltak az olvasóközönség körében, ami arra utal, hogy sikeresen alkalmazkodott a sajtó világának elvárásaihoz és képes volt olyan narratív formát kialakítani, amely egyszerre szolgálta a tájékoztatást, valamint a szórakoztatást. Ez a tapasztalat későbbi haditudósítói működésének is fontos előzményét képezte, hiszen már ekkor kialakította azt a kommunikációs stílust, amely a széles közönség megszólítására irányult.

Az első világháború kitörését követően pályája új, meghatározó szakaszba lépett: a két női tudósító (Vészi Margit mellett) egyikeként nyert felvételt a Sajtóhadiszállás állományába. Schalek számára a *KPQ-ba* való bekerülés nemcsak szakmai elismerést, hanem jelentős karrierlehetőséget is jelentett, hiszen ezzel az elit művészeti és publicisztikai körhöz tartozó alkotók közé emelkedett, akik a hadsereg sikereinek népszerűsítésében, valamint a hazafias érzelmek erősítésében játszottak szerepet. A *KPQ* tudatos médiapolitikát folytatott: kiválasztotta a Monarchia nyolc legfontosabb sajtóorgánumát, amelyek számára dedikált haditudósítók dolgoztak, kizárólag a háborús események közvetítésére.

Amikor Alice Schalek megkezdte munkáját, közel 40 éves volt, több mint egy évtizedes tapasztalattal rendelkezett utazó riporterként, amelyet korábbi publikációi – például a *Tuniszból Tripoliba* (1906), az *Indiai séták* (1912) és a *Déli-tengeri élmények* (1914) – is jól tükröznek. Ez a háttér jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a háborús tudósításokat sajátos, narratív és élményszerű formában tudja közvetíteni. Korai háborús írásai, különösen az olasz hadszíntérről szóló tudósításai, sok tekintetben az útirajz műfaji hagyományait követték: a háborút nem pusztán katonai eseményként, hanem izgalmas, szinte kalandszerű tapasztalatként jelenítették meg. Ezzel párhuzamosan írásai szorosan illeszkedtek a hivatalos propaganda célkitűzéseihez, mivel hangsúlyozták az osztrák–magyar csapatok helytállását és hozzájárultak a háborús erőfeszítések legitimálásához. Bár 1916 körül, különösen az isonzói harcok tapasztalatai nyomán, lelkesedése mérséklődött, sőt bizonyos pontokon magát a háborút is megkérdőjelezte, mindvégig hű maradt ahhoz a kommunikációs kerethez, amelyet a Sajtóhadiszállás meghatározott számára. Feladatköre lényegében abban állt, hogy a katonai vezetés által közvetített, gyakran száraz és technikai jellegű jelentéseket a szélesebb közönség számára befogadható, élményszerű narratívákká alakítsa. Ezt a szerepet kifejezetten hatékonyan töltötte be, amit kortárs elismertsége is jelez. Első háborús könyvét, amely *Tirol in Waffen* címmel jelent meg, Maximilian von Hoennek ajánlotta, ezzel a gesztussal fejezte ki háláját a támogatásért. Schalek saját megfogalmazása szerint a *KPQ-ban* vállalt szerepének egyik fő motivációja az volt, hogy elismert íróvá váljon és szélesebb körben publikálhasson. A háború alatt nyújtott teljesítményét a Monarchia vezetése is elismerte: 1917-ben a Vitézségi Érem szalagján viselendő, Koronával ékesített Arany Érdemkereszttel tüntették ki.

Alice Schalek egyik legjelentősebb kritikusa Karl Kraus (1874–1936), a *Die Fackel* című folyóirat szerkesztője volt. Az 1918-ban megjelent *Az emberiség utolsó napjai* című művében Schalek alakját egy felszínes, szenzációhajhász női haditudósító karikatúrájaként ábrázolta. Kritikája azonban nem csupán Schalek újságírói tevékenységére irányult, hanem összefüggött Kraus konzervatív társadalomfelfogásával és a nők közéleti szerepvállalásával szembeni fenntartásaival is. Schalek alakja így a korabeli nemi szerepelvárások és a nők háborús nyilvánosságban betöltött szerepe körüli viták egyik példájává vált.

A bírálatok azonban nem korlátozódtak Kraus személyére. Az Osztrák Keresztényszociális Párt képviselői 1917-ben hivatalos panaszt tettek a hadügyminiszternél Schalek tevékenységével szemben. Úgy vélték, hogy beszámolói szenzációhajhász jellegűek voltak és inkább a személyes kalandvágy kielégítését szolgálták, miközben a fronton harcoló katonák valódi szenvedése háttérbe szorult. A szocialista *Arbeiter Zeitung* már 1915-ben kritikával

illette belgrádi tudósításait, amelyek hangvételét túlzottan propagandisztikusnak tartotta. A lap ironikus módon „háborús riporter hölgyként” utalt rá és különösen elítélte a szerbekről adott, kulturálisan leértékelő ábrázolását. A megítélése ugyanakkor korántsem volt egyértelmű: a bírálatok ellenére korábbi útirajzainak értékét is elismerték.

Alice Schalek személyisége és életvitele több tekintetben eltért a korabeli női szerepelvárásoktól. Nem kötött házasságot, önálló egzisztenciát alakított ki és tudatosan a nyilvánosságban építette újságírói pályafutását. A róla kialakított kortárs képben ugyanakkor olyan tulajdonságok is hangsúlyt kaptak – mint a kíváncsiság, a hiúság vagy a naivitás –, amelyeket különösen a konzervatív közvélemény gyakran kedvezőtlenül értelmezett. Mindez jól érzékelteti, hogy megítélése szorosan összefüggött a korszak nemi normáival és ideológiai konfliktusaival. E szemlélet markáns megnyilvánulását jelentették Karl Kraus támadásai. Kritikája nem korlátozódott a haditudósítói tevékenység bírálatára, hanem személyét és női identitását is célba vette. Írásaiban „nőiességétől megfosztott nőként” ábrázolta, tudósításait pedig obszcén jelzőkkel illette, amivel a szakmai kritika keretein túlmutató, személyeskedő retorikát alkalmazott. Ebből kifolyólag Alice Schalek 1916 júliusában nyilvános megalázás és becsületsértés miatt pert indított Kraus ellen. Beadványában hangsúlyozta, hogy haditudósítói tevékenységét erotikus és érzéki motívumokkal kapcsolták össze, ami megítélése szerint nemcsak szakmai hitelességét, hanem női méltóságát is sértette.

Pályájának megszakadásában azonban nem kizárólag ez a konfliktus játszott szerepet. 1917 végén a közvélemény nyomása, valamint a Sajtóhadiszállás személyi átalakulásai következtében elveszítette állását. A döntést mélyen igazságtalannak tartotta és meggyőződése volt, hogy konzervatív ellenfelei tudatos kampányt folytattak ellene, amelynek során a közvéleményt is sikerült maguk mellé állítaniuk. Mindez személyes válságot eredményezett: visszavonult a nyilvánosságtól és csak a háborút követően, fokozatosan tért vissza a közéleti szerepléshez. 1919 áprilisában több osztrák lap is hírt adott arról, hogy – „két év súlyos betegség” után – ismét előadást tartott az Uránia Intézetben, ahol frontélményeiről számolt be és fényképfelvételeket mutatott be. A Kraus elleni pert végül visszavonta, ami részben a megváltozott politikai és társadalmi környezethez való alkalmazkodásként is értelmezhető. A háborút követően visszatért korábbi műfajához és ismét utazási esszéket publikált, amelyek Ázsia, Afrika, valamint Észak- és Dél-Amerika térségeit dolgozták fel. Emellett aktív szerepet vállalt a női értelmiségi hálózatokban: a Bécsi Női Írók és Művészek Szövetsége vezetőségi tagjaként humanitárius tevékenységet is folytatott, többek között élelmiszersegélyek szervezésével és jótékonysági előadások tartásával. Életének későbbi szakaszát a politikai

üldöztetés is meghatározta. 1939-ben a Gestapo letartóztatta, miután palesztinai utazásáról származó fényképeket találtak nála és azzal vádolták meg, hogy a Harmadik Birodalom ellen irányuló propaganda-tevékenységet folytat. Szabadulását követően a *PEN Club* angol szervezetének segítségével Svájcon keresztül az Amerikai Egyesült Államokba emigrált és New York városában élt 1956-ban bekövetkezett haláláig. Fontos látni, hogy az első világháborút követően a háború kritikusainak táborát erősítette, s munkája során sem az öldöklést és a szenvedést, hanem a katonák helytállása, s heroikus küzdelme ragadta magával.[226]

1916 nyarán beszámolót készített az Isonzó-front kulcspontjáról, a Monte San Michelen elfoglalt első vonalakról. Részletes topográfiai képet adott a hadszíntérről: a karsti sziklaszorosok és terepalakulatok határozták meg a katonai mozgást, valamint a védelmi állások kiépítését. A San Martino felé vezető út nappal a folyamatos gránáttűz miatt szinte járhatatlan volt, ezért a műszaki munkálatokat és ellenőrzéseket többnyire éjjel végezték. A futóárkok és védművek kőből épített mellvédei, a karsti talaj fáradságos megmunkálása, valamint a sötétben végzett építkezés komoly fizikai erőfeszítést követelt. Az olasz állások gyakran mindössze harminc lépésnyire voltak, így a katonák homokzsákokon vagy páncéllemezek lőrésein keresztül figyelték az ellenséget. Schalek hangsúlyozta, hogy e hősies munkát – a hőségben, sárban és állandó veszélyben végzett erőfeszítéseket – a hátországban aligha tudták kellően méltányolni. A külső szemlélők, köztük német tisztek, csodálattal figyelték a magyar katonák kitartását és munkabírását. Tudósításaiban a front mindennapjait a sebesülések, a veszteségek, valamint az ellenséges tüzérségi és gyalogsági tűz állandó fenyegetése határozta meg, amely jelentős pszichés megterhelést rótt az állományra. Beszámolói szerint a katonák gondolkodásában egyszerre volt jelen a halál lehetőségének tudomásulvétele, a hazatérés reménye és a szolgálat teljesítéséből fakadó kötelességtudat. A forrás szerint a földalatti souterrain-ok szűk, deszkával és vesszőfonással erősített fülkéi részleges védelmet biztosítottak, de zsúfoltságuk komoly terhet jelentett. A frontszakaszok eltérő biztonságot nyújtottak: volt, ahol csak éjjel lehetett közlekedni. A védelem részét képezték a kifeszített dróthálók és a kővel megrakott gerendák is, amelyek a lövészárkok megerősítését szolgálták. Ennek ellenére a veszteségek jelentősek maradtak és a katonák

[226] Renko, Manca G. (2021): The Woman without Qualities? The Case of Alice Schalek, Intellectual Labour and Women Intellectuals. *Acta Histriae*, Jg. 29. H 4, 921–947.; Miladinović Zalaznik, Mira (2016): Die Reporterin Alice Schalek bei der Isonzoarmee. *Zagreber Germanistische Beiträge,* Jg. 25. 271–290. Online: https://www.researchgate.net/publication/313414813_Die_Reporterin_Alice_Schalek_bei_der_Isonzoarmee
Silverman, Lisa: *The Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women. Alice Schalek.* Online: https://jwa.org/encyclopedia/article/schalek-alice

közül sokan fejüket ért lövések következtében vesztették életüket. A Monte San Michelen tapasztalt magas halálozási arány a terep adottságaival és az ellenség állandó megfigyelési lehetőségeivel függött össze. A katonák érzelmi reakcióit a fronthelyzet normalizálta: a halál jelenléte fokozatosan közömbösséghez vezetett. A fegyelem és a közösségi kohézió tartotta fenn a morált; a tisztek és a legénység közti hierarchia a közös veszély miatt gyakran fellazult, erősítve a bizalmat, illetve a lojalitást. A humor, a dalok és az apró rituálék segítettek a pszichés teher enyhítésében. A túlélést a folyamatos éberség biztosította: a katonák nappal rejtőzködtek, éjszaka figyelték az ellenséget és minden gyanús zajra reagáltak. Schalek összegzése szerint a Monte San Michele térségében a katonai kitartás és pszichológiai állóképesség volt a védelem kulcsa. A magyar állások rendje és tisztasága nemcsak a helytállást bizonyította, hanem a külföldi tisztek elismerését is kivívta. Rendkívül meghatódott a fogadtatásán: „*Éljen a kisasszony-kiáltják ők, mialatt nekem tele lesz a szemem nedveséggel. Még rózsát is hoz nekem az egyik ember, minden megbízás nélkül, saját jószántából. Bizonyára a legbecsesebb rózsa, a melyet életemben kaptam*."[227]

Vészi Margit (1885–1961) az újságíró és lapszerkesztő Vészi József leánya volt. Eredetileg festő szeretett volna lenni, a híres festőművész, Bihari Sándor tanítványa volt. 1898-ban az akkor 13 éves Margitot Molnár Ferenc eljegyezte, ám két évvel később a lány felbontotta azt. Párizsban közel került Ady Endréhez, akire a költőóriás 1912-ben a *Margita élni akar* című versében emlékezett vissza. 1906-ban mégis feleségül ment Molnár Ferenchez, házasságuk azonban a férj kicsapongó élete miatt hamar megromlott, 1910-ben el is váltak. Viharos kapcsolatuk története inspirálta Molnárt a világhírű színdarab, a *Liliom* megírására.[228]

A *Pester Lyloyd-nak* majd az *Est*-nek lett a munkatársa, rendkívül sokat utazott külföldön, leginkább úti riportokat készített. Az első világháború időszakában minden vágya volt, hogy haditudósítóként tevékenykedjen, szinte egész Európát bejárta, többek között Berlinből, Bukarestből, Cattaróból, Szarajevóból, Olaszországból, Hollandiából, Svájcból vagy éppen Stockholmból. Képei azt *Est* mellett megjelentek többek között az *Érdekes Újságban*, a *Vasárnapi Újságban* vagy éppen a *Tolnai Világlapjában* is. Tapasztalatairól, élményeiről,

[227] Schalek, Alice: Részletek és felvilágosítások. A Monte San Michelen, az első vonalban. In: Radó Antal (szerk.) *A világháború naplója. XIII. Az 1916 Május-junius-juliusi események*. Magyar Könyvtár, Lampel R. Könyvkiadóvállalata (Wodianer F. és Fiai), Budapest.
[228] Babos Anna (2022): *Vészi Margit (1885–1961).* Online: https://nfi.hu/filmarchivum/kutatasoktatas/hungarika-kutatas-1/magyarok-a-vilag-filmgyartasaban/veszi-margit-1885-1961.html

többek között az 1915-ben megjelent *Égő Európa* és az 1918-ban publikált *Útközben* című munkájában számolt be.[229]

Vészi több művészeti ágban is tehetséges volt, énekelt, novellákat írt, fényképezett és festett. Ha bár nem a festészet volt a fő erőssége és végül egyik területen sem tudott igazán kiteljesedni, de a korszak színésznőiről, operaénekeseiről, íróiról készített karikatúrái kiváló munkák voltak. Mindezt alátámasztja, hogy a háború kitörésekor rajzos munkáival, plakátjaival a párizsi *Salon des humoristes*, majd a londoni *Selfridge* áruház nemzetközi kiállításain, Berlinben pedig a Cassirer-szalonban, olyan neves festők mellett állították ki karikatúráit, mint Monet vagy Renoir.[230]

A Nagy Háború első napjáról és a hangulatról így írt *A világháború első napja Berlinben* címmel: „*A hadi állapot kihirdetése utáni este négyszázezer ember állja körül a császári palotát. Őrjöngő, reszketve felsivalkodó, artikulátlanul feltörő ordítás harsan fel, lenn a homályban hullámoznak a lobogó kendők, kalapok. Az ember tenger felett két tarkán lobogó folt a fekete-fehér- piros porosz színek és egy piros-fehér-zöld lobogó… temérdek exisztencia gyökerében megtámadva, gyárak, áruházak alkalmazottjaik háromötöd részét kénytelenek elbocsátani, hány becsületes nagy tekintélyű üzletember lett öngyilkossá az utolsó napokban, s mégis, mégis nincs, aki a háború ellen fordulna*."[231]

Amíg Molnár Ferenc a frontvonalak mögött, elsősorban a parancsnokok irodájában, katonai kantonokban, vezérkari szálláshelyeken jutott az információkhoz, addig Vészi Margit lóháton a legveszedelmesebb helyszínekre is eljutott.[232] Habár az első vonalban tapasztalta meg a háború mindennapjait, sokak szerint mégis unalmas riportokat írt.[233] Haditudósítói engedélye beszerzését követően a cattarói-öbölbe utazott, ahol arról szeretett volna meggyőződni, hogy igazak-e az antant-sajtó által írtak a hatalmas pusztításról. Így írt a történtekről, melyből tisztán kiderül kalandvágya és bátorsága: „*Rohanunk, száguldunk. Félelem? Nem! Egy csodálatos érzés; vár és átengedi magát – először életében – lázadás nélkül az életnek vagy halálnak és száguld őrült repüléssel a távoli fekete hegyek felé!*"[234] „*Meggyőződhetik, majd*

[229] *Az első magyar női haditudósítónk: Vészi Margit*. Online: https://feministak-maskepp.blog.hu/2021/03/25/az_elso_magyar_noi_haditudositonk_veszi_margit
[230] Székely Ilona (2019): *Molnár Ferenc élvezettel verte, Ady Endre halhatatlanná tette a világjáró magyar múzsát.* Online:https://168.hu/kultura/veszi-margit-ady-endre-irodalom-utazas-molnar-ferenc-muzsa-172146 Róla bővebben írt monográfiában, unokája Sárközi Mátyás, író. Sárközi Mátyás (2019): *Margit*. Budapest, Kortárs Kiadó.
[231] Vészi Margit (1915): *Égő Európa*. Budapest, Dick Manó Kiadása, 7.
[232] Galla Katalin (2017): *Molnár Ferenc és Vészi Margit.* Online:https://nagyhaboru-az-irodalomban.blog.hu/2017/07/08/molnar_ferenc_es_veszi_margit
[233] Székely Ilona (2019): i. m.
[234] Vészi Margit (1915): i. m. 46.

saját szemével ezeknek a híreknek az alaposságáról- mondja az a magas rangú tiszt, akit a legfőbb rendelkező (katonai rangokat tilos kiírnom), aki végtelen szeretetre méltósággal volt kegyes fogadni, kalauzolásommal, illetőleg kirándulásaim szervezésével megbízott."[235] Vészi Margit tehát kísérőt kapott, aki vigyázott rá, megmutatta neki a helyszíneket és megosztotta vele, hogy mi történt az adott helyen, mindezek azonban sokszor jó néhány nappal vagy akár héttel korábban mentek végbe. Volt olyan hadszíntér, ahová több mint egy hónappal később ért oda, mint ahogy a csapatok elvonultak onnan. Csupán azokról az információkról szerezhetett tudomást, melyeket a katonai kísérője megosztott vele, fényképeznie pedig külön engedéllyel lehetett:[236] „*A divíziókommandó különleges engedélyével fotografálnom is szabad; a sziklákat, benne a gránátok helyével*."[237] „*A bombázott Cattaroba visz ma utunk, komoly veszedelmeknek leszünk ma kitéve, nagyszerű érdekes eseményeket fogunk megélni! Valamint, amit egy civil, de főképpen újságíró még nem láthatott, s amit a katonai hatóság szíves bizalma látnunk enged ma… amikor a szálloda kis szobájában a gyertyát elfújtam, hatalmas dördülés rázza meg a házat, s fölöttünk végig sivít a félelmetesen panaszos üvöltés, aztán a robbanás távoli durranása."*[238]

A haditudósítók tevékenységét és viselkedését Luganóban az alábbi módon jellemezte: „*Esténként, ha az utolsó postahajó meghozza az olasz lapokat, siet a postára a sok külföldi újságíró. A félhomályos helységben, asztalok mellett, fali polcoknál dolgozunk, írjuk a sürgönyöket, nagyobb részt idősebb berlini, német, osztrák kollégák. Ha egymás között vagyunk, egy-egy erélyes káromkodás valamelyik asztal felől jelzi, hogy az olasz lapokban újabb szemérmetlen hazugságot fedezet fel*."[239]

Ugyanakkor 1915 augusztusában például együtt utazott egy katonai csapattal, és éjszakára egy kunyhóban szállásolták el őket: „*Száz katona van lenn, száznak a padláson a helye; felkapaszkodom magam is a fahágcsón és elfoglalom ünnepélyesen a »sajtóhadiszállást«, pár maroknyi szalmát a többiek mellett.*"[240] Ekkor tapasztalata meg valójában, hogy milyen a katonák élete a front mögött, hiszen leginkább falvakban, városokban, szállodákban töltötte éjszakáit.[241]

[235] Uo. 32.
[236] Gorda Éva (2012): i. m. 72.
[237] Vészi Margit (1915): i. m. 32
[238] Uo. 59.
[239] Uo. 115.
[240] Uo. 115.
[241] Gorda Éva (2012): i. m. 72.

A háború végén a *Színházi Élet* című folyóirat közölt vele interjút, melynek bevezetőjében a riporter így méltatta Vészi Margitot: „*Az első cikke megjelenése óta eltelt néhány év alatt Vészi Margit neve a legismertebb és legjobb hangzású nevek közé került. Nem csoda, hiszen az a számtalan újságcikk, leírás, színes, riport, interjú, novellisztikus tárca, színházi és művészeti ismertetés, amely ama nevezetes első tudósítás óta megjelent, magán viseli ennek a kitűnő szemű és eleven tollú újságírónak minden pompás kvalitását, tehát: ragyogó ösztönét minden iránt, ami új és érdekes, éber megfigyelőképességét, legtájékozottabb férfiakat megszégyenítő tájékozottságát, eleven és friss írói készséget. Hat nyelven beszél tökéletesen és Rómában, Párizsban, sőt Szentpétervárott csakúgy otthon van, mint Budapesten. Már pedig Budapesten nagyon itthon van; két igen előkelő lapnak munkatársa, a legelegánsabb társaságok kedvelt tagja, könyvei jelennek meg, egy sereg társadalmi és jótékonysági akció élén áll, mindenütt szívesen látják, és mindenütt szeretik, mert, — mint írásaiban is — nagylendületű és pompás humoru előadó, kedves és érdekes, mulatságos és tehetséges*.”[242]

Az első magyar női haditudósító, a világégést követően Rómában, Firenzében és Berlinben is élt, az olasz fővárosban Giacomo Puccini zeneszerző is udvarolt neki. Egy hollywoodi kitérő után, idősebb korában a spanyolországi Mallorca szigetén telepedett le. Ady Endre, Molnár Ferenc és Puccini egykori szerelme, meggyötört múzsája 1961-ben végül öngyilkosságot követett el.[243] Vészi Margit a korszak modern nőideáljának egyik megtestesítőjeként értelmezhető: szépsége mellett műveltsége, tehetsége, bátorsága és szellemessége is hozzájárult közéleti és újságírói szerepvállalásához. Pályafutása jól mutatja azt a társadalmi átalakulást, amelynek során egyre több nő szakmai tudásával és közéleti aktivitásával járult hozzá az emancipáció előmozdításához. Haditudósításait sajátos stílusa és szellemes megfogalmazásai tették figyelemfelkeltővé, lehetővé téve az olvasók számára, hogy árnyaltabb képet alkossanak a frontvonal mindennapjairól és a háború valóságáról.

A haditudósítások – különösen azok, amelyek személyes hangvételükkel és élményszerű leírásaikkal közel hozták az olvasóhoz a front mindennapjait – éppen azt a szerepet töltötték be, hogy a háború valóságát közvetítsék a hátország felé. Ugyanakkor a háborús valóság megismerésének és átélésének lehetőségei nemcsak az irodalmi, valamint sajtóbeli közvetítésekben, hanem a tényleges fizikai kapcsolattartás formáiban is szabályozás alá kerültek. Ebbe a szabályozási törekvésbe illeszkedett a cs. és kir. hadseregparancsnokság

[242] Magyar írónők: Vészi Margit. *Színházi Élet*, 1918. 10. 27. 43. sz. 22–23.
[243] *A meggyötört múzsa: Vészi Margit, akit olykor megvert Molnár Ferenc*. Online: https://www.ujsagmuzeum.hu/veszi-margit/

intézkedése is, amely a fronton szolgáló katonák és a hátországból érkező hozzátartozók közötti személyes látogatásokat katonai okokból szigorúan korlátozta.

A cs. és kir. Hadsereg-főparancsnokság azt közölte Sándor János belügyminiszterrel, hogy a harcvonalban szolgáló katonai személyek feleségei, valamint más rokonaik és ismerőseik által történő látogatások szigorú katonai szempontból semmiképpen sem engedélyezhetők, ezért e célból vasúti igazolványok kiállítása a megjelölt parancsnokság területére tilos. A tárcavezető felhívta az összes törvényhatóság vezetőjének a figyelmét a tilalom lakossági megismerésének fontosságára és a végrehajtására.[244] Ennek ellenére az ország távolabbi területeiről, különösen Csanád, Baranya, Bihar vármegyékből és Budapest Székesfővárosból szinte mindennap érkeztek a déli vármegyékbe utasok, akik az elsőfokú rendőrhatóságok által szabályszerűen kiállított személyazonossági, megbízhatósági igazolványok alapján a harcvonalba eső helységekbe, főként Pancsova városába óhajtottak utazni hozzátartozóik meglátogatására. Az utazási igazolványok kiállítását az illetékes kormánybiztosoknak a jogszabályok alapján meg kellett tagadniuk. Ez különösen érzékenyen érintette a szegényebb sorsú, távoli vidékekről érkező hozzátartozókat, akik számára már az utazás is jelentős anyagi terhet jelentett. Sokan panasszal éltek, hangsúlyozva, hogy lakóhelyükön nem értesültek a katonák felkeresését tiltó rendelkezésről. Ezért a belügyminiszter arra kérte a településvezetőket, hogy utasítsák a rendőrséget, hogy a releváns rendelet pontjait a legszigorúbban érvényesítsék, nyújtsanak tájékoztatást és nyomatékosítsák a lakosságban, hogy céljukat úgy sem érhetik el.[245]

Az *Asszonyvándorlás* című műben ugyanakkor Fehér Olga haditudósító érzékletesen mutatta be, hogy az 1916-os húsvéti időszakban Zimony és Belgrád a hátországi női mobilitás központjává vált. Számos feleség és édesanya utazott a harctéren szolgáló férjéhez vagy fiához, aminek következtében a szálláshelyek és fogadók gyakran megteltek. Mindez arra utal, hogy a családi kötelékek fenntartása erős motivációt jelentett a nők számára, akik ennek érdekében hosszú és kockázatos utazásokat is vállaltak. A spontán utazások, valamint a katonai adminisztráció nehézségei – a hosszan elhúzódó cenzúra, az elvesző vagy késve érkező levelek, illetve a megbízhatatlan közlekedés – azonban gyakran csalódáshoz vezettek. A nők ezért nem ritkán a hivatalos előírásokat megkerülve próbáltak eljutni hozzátartozóikhoz, illetve a *Stationskommando*-tól kértek külön engedélyt a látogatásra. A

[244] 21.887/1915. B. M. sz.: *A magyar királyi belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a harcvonalban levő katonák látogatásának megszüntetéséről.*
[245] 93.814/1914. B. M. sz.: *A magyar királyi belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a harcvonalban levő katonák hozzátartozóinak látogatásáról.*

katonai szabályok szigorú érvényesítése egyszerre tükrözte a hadsereg biztonsági szempontjait és a polgári lakosság érzelmi igényeinek háttérbe szorítását.

A női mobilitás és kitartás a háborús szerep közvetlen részét jelentette: a nők alkalmazkodással, kockázatvállalással és stratégiai döntésekkel igyekeztek fenntartani a családi kapcsolatok folytonosságát, közvetve összekapcsolva a hadszíntért és hátországot. A hivatalos engedélyek mellett megtanulták a katonai-bürokratikus kifejezéseket és a különböző társadalmi rétegek közötti kommunikáció átmeneti áthidalása is megfigyelhető volt: a városi és a parasztasszonyok közös célt követve léptek kapcsolatba egymással.

A Belgrádról szóló leírásban Fehér érzékletesen mutatta be a háborús hétköznapok fizikai és emocionális terheit: a hőség, a romok, a tömegsírok, az ellenőrzések és a megélénkülő, soknemzetiségű városi élet mind a front közelségét, a civil szenvedést és az érzelmi feszültséget tükrözték. A polgári lakosság az alapvető élelmiszerek hiányával és magas árakkal szembesült, miközben a katonaság gondosan szervezett, bőséges ellátásban részesült, ami kiélezte a társadalmi kontrasztot. A megszállt területeken a háború következtében súlyosan leromlott az épületek állapota, a szerb lakosság által hátrahagyott ingóságokat lefoglalták, a belső berendezés kaotikus képet mutatott. Ugyanakkor a rekvirált vagy bérelt lakások és szálláshelyek érzelmi, valamint szimbolikus jelentőséggel bírtak: ideiglenes otthonként szolgáltak a katonák és hozzátartozóik számára, lehetővé téve a személyes kapcsolatok részleges helyreállítását, továbbá a polgári élet hétköznapjainak újra élését, még a háborús viszonyok között is.

A női alkalmazkodás és kitartás a társadalmi hierarchiák ideiglenes feloldásában is megnyilvánult: előkelő nők szobalányként vállaltak munkát, hogy közelebb legyenek férjükhöz, miközben a közös cél – a katonák látogatásának elősegítése – ideiglenesen áthidalta a társadalmi különbségeket. Összességében Fehér Olga munkája rávilágít arra, hogy a háború nemcsak a katonák életét határozta meg, hanem a nőkét is, akik érzelmi és gyakorlati erőfeszítéseikkel nélkülözhetetlen hidat jelentettek a hadszíntér és hátország között, miközben a városi és nemzeti sokszínűség, a romos infrastruktúra, illetve a háborús élet mindennapjai a civil tapasztalatok komplex képét rajzolták ki.[246]

1917. október 19-én a *Budapesti Hírlap* szerkesztősége igazolta, hogy Fehér Olga a lap külső munkatársa, valamint a császári és királyi Sajtóhadiszállás kötelékében a *Budapesti Hírlapot,* mint alkalmi tudósító képviselheti. A császári és királyi pályaudvar-parancsnokság

[246] Fehér Olga (1916): *Asszonyvándorlás a harctérre. Jegyzetek a szomoru időkből*. Budapest, Galántai Gyula.

engedélyezte számára, hogy utazásai során katonai személyek részére fenntartott kocsit igénybe vehetett. 1918 augusztusában Bécsbe utazott Orsován át, s az átutazás során mentességet kapott az útlevélvizsgálat személyes megjelenése alól. Hivatalos sajtóhadosztályi engedélye 1917. szeptember 26-tól Bécs, Budapest, Kecskemét és Orsován keresztül Belgrádba szólt.[247]

Az utóbbi évtizedek kutatásai jelentősen felerősítették az érdeklődést a narratív történetformák, mindinkább a női perspektívák iránt. Az első világháború centenáriuma különösen ráirányította a figyelmet az e korszakban keletkezett önéletírásokra, levelekre és naplókra. Kamenitzky Etelka-írói nevén Ádám Éva *Hadak útján – Az Olt partjától a Piaveig* című műve ebben az összefüggésben kiemelkedő: a kötet női szemszögből mutatja be a háború meghatározó eseményeit Erdélyben, Galíciában és Olaszországban, részletesen tárgyalja az adott tájegységek kulturális és etnikai viszonyait, a háborús pusztítás naturalisztikus valóságát, a katonák és a civil lakosság mindennapjait, valamint a velük kapcsolatos problémákat és konfliktusokat. A szerző személyes tapasztalatokkal, gyakran tragédiákkal, illetve megpróbáltatásokkal átszőtt elbeszélésmódja révén mély empátiát tanúsított a háború áldozatai iránt, külön hangsúlyt helyezve a nők háborús szerepére és hozzájárulására, mindent megtett sorsuk javítása érdekében: kórházakat látogatott, ápolt, katonákkal beszélgetett, segítette azok ügyes-bajos ügyeit, hadisírokat és magyar vonatkozású emlékeket keresett fel, mindezt bátran, elhivatottan a különféle nehézségek és veszélyek közepette is.

Kamenitzky Etelka 1865-ben született Köpecen bányászcsaládban, majd a sepsiszentgyörgyi tanítóképző elvégzése után pedagógusi pályára lépett, kézimunkatanárként dolgozott a Leány Ipariskolában. Fiatalon részt vett a város irodalmi életében, a Móricz Zsigmond Irodalmi Társaság tagjaként vette fel írói nevét, Ádám Évát. Az első világháború kezdetét családi tragédiák kísérték: 1913 karácsonyán elvesztette édesanyját, majd 1915-ben édesapját, testvérét Zoltánt és sógorát is. A román betörés miatt menekülnie kellett, majd tudósítóként a háború pusztításait közvetítette 1916–1917 folyamán a galíciai és olasz hadszíntér kórházaiból, cikkeit a *Magyarország* folyóirat közölte.[248]

[247] HL, Personalia, VII. 176., P. 24: *Fehér Olga haditudósító I. világháborús iratai, 1917–1918.*
[248] Pajor Katalin (2018): Narratív történetformák, női narratíva. Az első világháború eseményeinek elbeszélése a haditudósító Kamenitzky Etelka önéletírásában. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 116–128.

A haditudósítónő önreflexív megjegyzést fűzött saját dokumentációjához. Bár művében történeti adatok is szerepelnek, amelyek hivatalos forrásokból – bírók, községi jegyzők, szolgabírók, alispánok és főispánok jelentéseiből – származnak, a narratívát elsősorban a falusi lakosság tapasztalatai, illetőleg visszaemlékezései formálják, így a kötet a háborús események közvetlenül megélt, civil nézőpontját is érzékletesen közvetíti: „*Most arra kérlek itt közben, mondjátok meg nekem, mi ez, amit írok. Történelem? Talán annak apró morzsái. Mindenki hullatott el valamit, de senkinek se volt ideje összeseperni a hulló könnyeket, a hulló vért, a sodródó faleveleket. Talán regős vagyok*." A szerző ezt követően olvasóihoz fordulva írásmódját is megindokolja, hangsúlyozva, hogy a részletesség a háborús szenvedések hiteles bemutatását szolgálja *„Ha valaki úgy érezné, hogy túlságosan részletes vagy unalmas ez az írás, arra kérem, az áldozatot, melyet idegei hoztak, ajánlja fel cserébe azokért a könnyekért, melyeket azok hullattak, akikkel a dolgok történtek*."[249]

Az idézett gondolat nem csupán programadó kijelentésként értelmezhető, hanem Kamenitzky haditudósításainak egészét meghatározó szemléletet is tükrözi. E szemlélet jól megfigyelhető a Hargita-tetőn tett útjának leírásában, amelyben a frontvonalak, a különböző nemzetiségű katonák jelenléte és a zord téli körülmények egyaránt megjelenítik a konfliktus soknemzetiségű jellegét, valamint annak súlyos természeti és emberi következményeit. Az utak mentén sorakozó leégett házak, lövészárkok és szétroppant fenyők a harcok intenzitásáról tanúskodnak, míg a hóval borított táj és az idős emberek fáradt, szomorú arca a polgári lakosság megpróbáltatásait, valamint a háború emberi tragédiáját jelenítik meg: „*Fehér hó és fekete korom. A béke és a gyász színei. Egyformán erős mind a kettő, egyik se tudja elfödni a másikat. Fehérhajú, fáradt öregek jönnek szembe. Ha fiatalon, könnyelműen jönnének, nem fájna úgy a látásuk. Olyan szomorú öregség ez, mit ezek az emberek értek. Most jönnek az idegenből, ahol keserű volt a kenyér és most mennek a szülőföld felé, ahol még keserű se várja őket. A Hargita-hegyek havas tisztásain a polgári lakosság, különösen nők, a háború közvetlen következményeivel szembesülve dolgoztak: gránátok által megrongált fákat szedték, tüzet raktak a fagyos környezetben, hogy a menekülő gyermekek megfagyott testét felmelegítsék. A lövészárkok és a harctér közelsége közepette ez a tevékenység a háború civil áldozatainak mindennapi küzdelmét mutatja."*[250]

Ugyanakkor nem csupán a front közvetlen közelében élő civilek szenvedéseit mutatta be, hanem figyelmet fordított a hátországban maradt családtagok mindennapi megpróbáltatásaira

[249] Ádám Éva (1936): i. m. 57.
[250] Uo. 76.

is. A katonalevelekhez kapcsolódóan sok nő vállalta a családi kapcsolattartás, a hírek közvetítésének feladatát. A katonai eskü megszegésének szankcionálásai is elsősorban az otthon maradt asszonyok és gyermekeik számára jelentettek egzisztenciális kockázatot.[251]

1915-ben Teleki Sándorné vezetésével olyan misszió indult, amelynek elsődleges célja az volt, hogy Ausztriában, különösen a nemzetiségi kórházakban felmérje a magyar katonák ápolási, élelmezési és ellátási körülményeit. A kezdeményezés a gyógyuló honvédek mindennapjainak megkönnyítését szolgálta: közreműködött a családi levelezés lebonyolításában, az ügyintézésben, a házasságkötési és szabadságolási kérelmek intézésében, valamint a hadisegélyek igénylésében, emellett elősegítette a sebesültek magyarországi kórházakba történő átszállítását is. A missziót Auguszta főhercegnő, Izabella főhercegnő és több magyar orvos is támogatta, humanitárius és nemzeti jelentőségét pedig Gróf Tisza István is elismerte, amikor az Országos Hadigondozó Hivatal szervezetébe illesztette, és állami támogatást biztosított működéséhez. A katonák adatait hivatalos nyilvántartásokban rögzítették, kérelmeik teljesítését pedig Teleki Sándorné kiterjedt társadalmi és hivatali kapcsolatai is elősegítették. Emellett a budapesti Munkácsy utcai hadikórház vezetőjeként önállóan irányította az intézményt, munkáját számos előkelő társadalmi állású nő segítette. Később Kamenitzkyt is felkérte, hogy a galíciai hadszíntéren kapcsolódjon be a misszió tevékenységébe. 1916 decemberében Kamenitzky Etelka elindult harctéri küldetésére. Megbízatását a *Landes-Kriegsfürsorge-Commission* és az Országos Hadsegélyző Bizottság hitelesítette, valamint a cs. és kir. Hadügyminisztérium is jóváhagyta. A küldetési okmányt gróf Tisza István, a *Landes-Kriegsfürsorge-Commission* elnöke írta alá és látta el hivatalos pecsétjével, ezzel hivatalosan is megerősítve megbízatásának jogszerűségét. Személyazonosságát különösen fontos volt igazolni, mivel közéleti, családi és írói nevei (Kamenyitzky Etelka, Ádám Éva) gyakran okoztak zavart az ügyintézés során.

Mielőtt a harctéren végzett munkáját ismertette volna, így jellemezte a nők és hadszíntér viszonyát: „*Ez a két szó így együtt oly idegen és össze nem illő. És mégis mindig ott állott a nő a háttérben. Csak a mód, a forma változott, ahogy hazájáért előtérbe került*.” Ezt követően a kötetben a nők magyar hadtörténelemben betöltött szerepéről így vallott: „*A magyar nő mindenkor megosztotta hazája sorsát, a kor szellemének megfelelő módon. Valamikor szurkot főztek, forró vízzel öntözték a várfalakon kapaszkodó ellenséget. Lőréseket tömtek kicsi, asszonyi kezekkel. Zrínyi Ilona halhatatlan emléke a munkácsi vár védelmétől elválaszthatatlan. Hadvezér volt. Sok példát mutat fel a világtörténelem női hadvezérekről.*

[251] Ádám Éva (1936): i. m. 76–83.

Hogy katonaruhát is viseltek-e, vagy nem, szinte mellékes. A lélek, az egyéniség fontos. Vájjon a magyar kardos menyecskékébe nem adott-e az Isten olyan hajlamokat, melyek sejttetik, hogy katonasorban is megállanák helyüket?"[252]

Véleménye szerint a világháború idején a nők testi és lelki erejüket megsokszorozva vállalták a háború terheit, kiegészítve a harctéren szolgáló férfiak munkáját. Tevékenységük a családi feladatokon túl a hivatali és a társadalmi élet számos területére is kiterjedt, szerepvállalásukat pedig egyaránt meghatározta a hazaszeretet és a személyes elkötelezettség. Álláspontját történeti példákkal is alátámasztotta: az 1848–1849-es szabadságharc női honvédjeinek szerepvállalásában a női hazafias helytállás történeti előzményeit látta. E nők közül többen férjüket követve vagy férfiruhába öltözve csatlakoztak a honvédsereghez, kilétük pedig sok esetben csak sebesülésüket követően vált ismertté. Jelentős feladatának nevezte összegyűjteni a magyar nők hősi cselekedeteire vonatkozó statisztikákat a világháború, a forradalmak és a kommün idejéből. Igyekezete ellenére sajnálatos módon azonban az adatok az idők folyamán elkallódtak, munkájához nem kapott segítséget, noha Esterházy Móricné grófné, dr. Havel Józsefné, Zöldy Istvánné és Perényi Zsigmond báró a Magyar Nemzeti Szövetség Női osztálya nevében, hivatalos módon fordultak a kultuszminisztériumhoz, de a tanítóság túlterheltsége következtében az adatgyűjtést nem rendelték el.

A háborúval kapcsolatos megfigyelései azonban nem csupán a nők hősi helytállásának dokumentálására terjedtek ki. Haditudósítóként saját frontszolgálatának körülményeit is részletesen bemutatta, kitérve többek között az ott szolgáló nők megjelenésére és saját felszerelésére is. A hadtápterületek irodáiban is számtalan nővel találkozott, akik leírása alapján félig vasutasokra, félig katonákra emlékeztető csinos zubbonyokat viseltek. Ezzel szemben: „*Az én hadifelszerelésem induláskor egy fekete szoknya és egy bársonyblúz, egy drapp delén ruha kék babokkal és az a sok vihart átélt zöld loden köpeny. Ez a felszerelés a második év végén kibővült egy vassisakkal, egy gázálarccal, egy katonai szürke porköpennyel és egy tiszti gallérral."*[253] Arról, hogy az említett nők milyen feladatokat láttak el, illetve milyen mértékű munkát végeztek, nem szerzett pontos információt. Értesülései szerint azonban a hadvezetés rövid időn belül felmentette őket szolgálatuk alól, és közöttük magyar nővel nem találkozott. Leírásait nem csupán a megfigyelések rögzítése, hanem saját nemzeti identitása is formálta. Hazafias elkötelezettsége különösen a következő részletben érhető tetten: *„Sötét téli éjszakán mentem át a Kárpátokon. Békében már beutaztam Európát, de*

[252] Uo. 89–90.
[253] Uo. 92.

errefelé még nem voltam. Oh, a magyar Kárpátok! Valahogy összeszorul a szívem. Ügy érzem, életemben is határvonalat húz, ha átlépem az őrt álló vén Kárpátokat."[254]

A személyes hangvételű útleírásokat több helyen a katonai szervezet működésére vonatkozó megfigyelések váltják fel. Ennek egyik példája a lembergi orvoskonferenciáról készített beszámoló, amelyben az alábbi különbségre hívta fel a figyelmet: „*Hiszem, hogy minden orvos lelkiismeretes. De ahogy a nőorvosok kezelték a beteg katonákat, arra férfiorvos nem képes. Az a féltő, aprólékos gond, ahogy vizsgálta, az a vissza-visszatérő meleg tekintet, ahogy a takarót önkéntelenül rásimítja, ahogy az ajtóból még egyszer visszanéz, az már nem az orvos kötelessége. Ez már a nő lelke."*[255]

Haditudósításai ugyanakkor nem korlátozódtak az egészségügyi ellátás bemutatására. Érdeklődése a hadsereg ellátását biztosító intézmények működésére is kiterjedt, amelyet a grodeki katonai gazdaságról készített részletes leírás is jól szemléltet: a Grodekben működő cs. és kir. 2. hadsereg gazdasági telepe a háborús logisztika egyik kulcsfontosságú központja volt. A hadsereg mintegy 30 ezer hold földet művelt meg, amelyhez uradalmi és kisgazdasági területeket egyaránt igénybe vettek. A gazdálkodás sokrétű tevékenysége kiterjedt az állattenyésztésre, tej- és sajtkészítésre, baromfitartásra, valamint zöldség- és gyümölcstermesztésre. Emellett ipari jellegű feldolgozás is zajlott: szárított élelmiszerek előállítása, lisztőrlés, szénégetés, famunkálatok, továbbá a bőripari termékek gyártása. A telep külön vasúti hálózattal, gőzekékkel, illetve vándorgyárakkal is rendelkezett, amelyek a szükségletekhez igazodva kerültek átcsoportosításra.

A gazdasági központ ellátta nemcsak a cs. és kir. 2. hadsereg egységeit, hanem Lemberg városát is. A munkálatokban katonák, orosz hadifoglyok, valamint nők és gyermekek is részt vettek..[256]

A Magyar Vöröskereszt a cs. és kir. 2. hadsereg mellett kiterjedt ellátó- és termelőtevékenységet folytatott. Raktárai a front közvetlen közelében működtek, olykor a tüzérségi tűz hatósugarában is, ami jelzi a szervezet rugalmasságát, illetve helytállását. A raktárakban a felszerelések csomagolása és szállítása mellett saját műhelyek is üzemeltek: asztalos- és lakatosműhelyek a termoszok, csomagok és könyvtárládák készítésére, valamint cipész-, szabó- és fehérneművarrodák. A munkát előkelő társadalmi helyzetű nők irányították, köztük Bardolff tábornokné, báró Török Gézáné és Simon Elemérné.

[254] Uo. 93.
[255] Uo. 170–171.
[256] Uo. 181.

A háborús szükségletekhez igazodva innovatív megoldások is születtek: például a szövetfelsőrésszel ellátott fatalpú cipő, amelyet a háború elején Etelka és több főúri asszony közreműködésével Erdélyben kezdtek gyártani. Ez a típusú lábbeli a harctéren is széles körben elterjedt. A cs. és kir. 2. hadseregnél 360 ápolónő dolgozott, ebből mindössze 28 volt magyar. A központi gyűjtőállomás Sátoraljaújhelyen működött, gróf Széchenyi Wolkenstein Ernőné vezetésével. Kiemelkedő teljesítményt nyújtott többek között Diller Gizella bárónő, Moschitz Aranka, Török Gézáné, Simon Elemérné, Windischgrätz Mária hercegnő és Erdős Mátyás orvos. Vagyis a nők nem csupán a front mögött dolgoztak, hanem szervezői és vezetői szerepet is vállaltak a katonai ápolás, továbbá a humanitárius ellátás megszervezésében, miközben a férfi orvosokkal együttműködve biztosították a katonák fizikai, illetve lelki gondozását.

Kamenitzky Etelka emellett kiemelte az apáca ápolók kiemelkedő teljesítményét. Beszámolója szerint a vallási hátterű ápolónők fegyelmezettségük, elhivatottságuk és áldozatvállalásuk révén fontos szerepet játszottak a frontközeli kórházak működésében.[257] Így vélekedett összességében a hadinővérekről: „*Mikor az ápolónői divatláz kissé leszállott és csak a vége érthetlen munka és önfeláldozás ideje következett, sokan ott hagyták a pályát. De, akik ott maradtak, azokat tisztelet és hála illeti. Rokkantak, hősök, áldozatok éppen úgy vannak közöttük, mint a katonáknál. Még megérdemelt kitüntetéseik is gyakran elmaradtak. Megérdemelnék, hogy valamelyes emlékmű hirdesse a világháborúban résztvett ápoló személyzet egyetemes munkáját.”*[258]

Etelka ezt követően az Országos Hadigondozó Hivatalnál folytatta munkáját, amelyet Magyarország egyik kiemelkedő tudósa, gróf Teleki Pál irányított. A megbízást 1918. március 16-án kapta meg, azzal feltétellel, hogy katonai és polgári hatóságok egyaránt segítik tevékenységét. A katonai hatóságok biztosították akadálytalan közlekedését: utazhatott vonaton, tábori vasúton, gőzhajón és előfogat igénybevételével is. Útjának minden állomásán előre gondoskodtak elhelyezéséről és ellátásáról, kíséretet kapott, továbbá állandó tisztiszolga állt rendelkezésére: „*Mindenütt a legjobb, melyet ott biztosítani lehetett. Laktam teljesen egyedül, kísértet módjára, kiürült főúri palotákban és laktam útszéli kis bódékban. De a tiszteletadás, a felsőbb parancs, gyönyörűen kísért végig minden vonalon. Legtöbbször maga a parancsnok jött át velem egyik körzetből a másikba és ott a felelősség tudatával adott át további gondozásra*.” Bár eredetileg Palesztinába tervezett menni, ott viszont aránylag kevés

[257] Uo. 189–191.
[258] Uo. 192.

magyar katona szolgált, ezért megítélése szerint a legnehezebb olasz hadszínteret választotta, ahol galíciai tapasztalatait kamatoztatva igyekezett helytállni.[259]

A szerző a harctéren végzett civil munkájáról hivatalos jelentést készített a Hadsereg-főparancsnokság számára, dokumentálva a katonák és családtagjaik életét érintő ügyeket. A jelentés a rokkant vagy beteg katonák hazaérkezését, iskolai és vizsgáztatási kérdéseket, családi jogi ügyeket (házasodás, örökbefogadás, gondnokság), vagyoni, továbbá pénzügyi kérdéseket (birtokrendezés, hadikölcsön, biztosítás), valamint rendkívüli helyzeteket (elhagyott vagy eltűnt rokonok) részletezte. A válóperek esetében ritkán támogatta a különválást; a katonák lelkiállapotát mérlegelve inkább a családi béke helyreállítására és a házassági konfliktusok rendezésére igyekezett megoldást találni. A szolgálatot teljesítő katonák leánygyermekeinek támogatására megtervezte a „*Menyasszonyi Láda Segélyalapot*”, amely a világháborúban részt vett katonák lányainak nyújtott anyagi segítséget házasságkötésük alkalmából, vagy – amennyiben erre nem volt szükség – édesapjuk szolgálatának emlékét megőrző emléktárgy biztosításával. Bár országos szinten támogatást nem kapott, kezdeményezését helyi szinten, az Országos Frontharcos Szövetség kőbányai Főcsoportjánál megvalósította; az első kedvezményezett Horváth Ágoston pilótaleánya volt, akit 1935-ben ünnepeltek.[260]

A háborús tapasztalatok azonban nem csupán későbbi közéleti kezdeményezéseiben hagytak nyomot, hanem magukban a haditudósításokban is meghatározó szerepet kaptak. Az első világháborús eseményekről készített beszámolóiban külön figyelmet fordított a katonai egészségügy helyzetére: az olasz offenzíva idején a helyi egészségügyi intézményekben mintegy 80 ezer sebesült haladt át, ami jól érzékeltette a harctéri egészségügyi ellátásra nehezedő nyomást és a kórházi infrastruktúra terheltségét. Az Isonzó Hadsereg adatai szerint a Piave-fronton 12 ezer, míg az Isonzó Hadseregben 60 ezer halottat regisztráltak az offenzívákig. Ezek a statisztikák nem tartalmazták az eltűnteket, a további sebesülteket és a hadifoglyokat, így a tényleges veszteségek nagysága vélhetően lényegesen magasabb volt. 1916. július 17-én a nagyváradi zászlóalj tisztikara hivatalos elismerő iratban méltatta Kamenitzky Etelka munkáját, amelyben igazolta, hogy a haditudósító ágyútűzben is helytállt.

A katonai egészségügy bemutatása során külön figyelmet szentelt a háború egyik kevésbé látványos, ám jelentős problémájának, a nemi betegségek kezelésének is. A lukavaci Visco-Reservespital az olasz front legnagyobb venerológiai kórházaként és a nemi beteg katonák

[259] Uo. 201–202.
[260] Uo. 220-224.

központi gyűjtőállomásaként működött. Bár a szerző korábban Jaroslauban is megfordult egy hasonló intézményben, saját tapasztalatai alapján a két kórház között jelentős különbséget látott: Lukavacban a szervezettséget, a rendet és a fegyelmet emelte ki. Az intézményt Boszniában alapították és jelentős számban fogadott fiatal diákokat. Egy másik épületben, főként a segéderők részére, kialakították a női venerológiai kórházat. Két év alatt a létesítményben mintegy 50 ezer nemi beteg ellátását végezték.[261]

A háború vége Kamenitzky Etelkát az 1608. számú udinei járványkórházban érte, ahonnan a front összeomlása miatt menekülniük kellett. Munkája lényegét az alábbi módon foglalta össze: „*Közel két évet töltöttem a harctéren. Már a német szó is könnyebb volt. Mindenütt felkerestem a csapatokat, de ezeknek nevét, számát sohase jegyeztem fel. A parancsnokok mind előzékenyek voltak és lehetővé tették a katonák kihallgatását. Azt is hallottam, sokan féltek, miket ír meg a magyar újságíró. Munkám nagy része mégis kórházakban zajlott le, hiszen ott volt legsürgősebb a segítség*." *Idegeim már nem tudtak lepihenni és az orvosok tilalma dacára, Cividaleban is dolgoztam, mikor nem voltak malériarohamaim. Itthon is évekig gyötört a láz*."[262]

A háború lezárulása és a Monarchia összeomlása mély érzelmi hatást gyakorolt Etelkára, amely visszaemlékezéseiben is hangsúlyosan megjelenik: „*november 17-én zokogva borultam a Keleti pályaudvar oszlopára. Megsirattam a Hazát."* A magyar katonák helytállását hasonlóan idealizáló módon értelmezte*: „A magyar katona minden emberi szenvedést panasz nélkül tűrt. Ahová sorsa rendelte, ott becsülettel állott helyt. A kapott parancsot meg nem szegte, azért életét is feláldozta… Nem hallottam, hogy magyar katona átszökött volna az ellenséghez*."[263] A magyar katonáról alkotott képe ugyanakkor jól tükrözi a háború utáni hazafias emlékezet egyik jellegzetes elemét, amely a katonai kötelességteljesítést és az áldozatvállalást hangsúlyozta.

5.3. Részkövetkeztetések

A bemutatott haditudósítónők tevékenységének elemzése alapján megállapítható, hogy a Monarchia sajtóhadiszállási rendszerében a női jelenlét nem marginális jelenségként, hanem a háborús információs tér tudatosan integrált, ugyanakkor erősen kontrollált elemeként jelent meg. A Sajtóhadiszállás intézményi keretei – a katonai hierarchiába tagolt szervezet, a cenzúrarendszer, a fronttól való fizikai távolságtartás, valamint a központilag irányított

[261] Uo. 262–275.
[262] Uo. 293–294.
[263] Uo. 316.

narratívaképzés – alapvetően meghatározták a haditudósítói munka mozgásterét. E struktúrában a női tudósítók ugyanazon szabályozási mechanizmusok alá estek, mint férfi kollégáik, azonban társadalmi nemük következtében működésük fokozott figyelem, ideológiai értelmezés és gyakran személyes jellegű kritika tárgyává is vált.

A négy vizsgált életút – Alice Schalek, Vészi Margit, Fehér Olga és Kamenitzky Etelka – együttesen azt mutatja, hogy a női haditudósítás nem egységes szakmai mintázatot követett, hanem eltérő társadalmi pozíciókból, motivációkból és műfaji hagyományokból építkezett. Schalek esetében a polgári értelmiségi háttér, a korábbi útirajzírói gyakorlat és a sajtópiaci beágyazottság egy olyan narratív stratégiát eredményezett, amely a háborút élményszerű, részben heroizáló keretben közvetítette, miközben szervesen illeszkedett a hivatalos propagandacélokhoz. Ugyanakkor pályája megmutatja a női nyilvánosságban való szerepvállalás ambivalenciáját is: szakmai elismertsége mellett folyamatos ideológiai támadások, nemi alapú diskurzusok és intézményi konfliktusok kísérték működését, amelyek végül pályájának megszakításához is hozzájárultak.

Vészi Margit első világháborús kötete a modern háborús riportirodalom sajátos női hangját képviseli, amelyben a személyes élmény, a mobilitás és a megfigyelés közvetlensége egyszerre jelenik meg. Egyik legfontosabb sajátossága, hogy a világégést nem kizárólag katonai eseményként, hanem társadalmi és érzelmi jelenségként mutatja be. A front és a hátország közötti határ elmosódik: a háború a mindennapi életben, az utcákon, vasútállomásokon, kórházakban, illetve a városokban válik láthatóvá. Vészi narrációja gyakran a gyors benyomások, látványelemek eszközeivel dolgozik, ami a korszak sajtókultúrájának vizuális és szenzációorientált igényeihez is illeszkedik. Az *Égő Európában* kiemelt szerepet szentel a háború ellentmondásos érzelmi világának: a lelkesedés, a félelem, a bizonytalanság és a pusztítás egyaránt megjelenik. A berlini háborús hangulat bemutatása például a tömegek eufóriáját, továbbá a gazdasági nehézségek jeleit egymás mellett ábrázolja, ezáltal érzékeltetve a háborús mobilizáció lendülete és a kibontakozó társadalmi válság közötti feszültséget.

Tevékenysége különösen jelentős abból a szempontból, hogy női tudósítóként hozzáférést kapott a frontközeli, katonai ellenőrzés alatt álló terekhez, noha mozgását a hadvezetés kísérők és engedélyezési eljárások révén szabályozta. Ez a korlátozott hozzáférés írásaiban is tükröződik: a háborús tapasztalatokat részben közvetített információk, katonai kíséret és személyes megfigyelések alapján mutatta be. Tudósításai így egyszerre dokumentálják a fegyveres konfliktus eseményeit, valamint a háború ábrázolásának intézményi kereteit.

Stílusát élénk, szubjektív leírásmód és erős vizualitás jellemzi; a fényképszerű látásmód riporteri megfigyeléssel párosul. Ez a sajátos elbeszélésmód lehetővé tette, hogy a háborús tapasztalatokat a szélesebb olvasóközönség számára is befogadható, narratív formában közvetítse.

Fehér Olga és Kamenitzky Etelka munkássága ezzel szemben erőteljesebben mutatja a háború társadalmi és humanitárius dimenzióit. E két életút esetében a haditudósítás határai kitágulnak: a szövegek nem kizárólag katonai események közvetítésére szolgálnak, hanem a civil lakosság tapasztalatainak, a női mobilitásnak, valamint az egészségügyi és segélyezési rendszerek működésének dokumentálására is. Különösen Kamenitzky Etelka esetében figyelhető meg a frontélmény és a humanitárius tevékenység szoros összefonódása. Fehér Olga írásai pedig a civil női tapasztalatok – utazás, kapcsolattartás, adminisztratív akadályok – révén a háború társadalomtörténeti olvasatát erősítik.

Összességében a vizsgált életutak arra mutatnak rá, hogy a női haditudósítók tevékenysége egyszerre volt a háborús propaganda részét képező, intézményesen szabályozott kommunikációs gyakorlat, valamint a női társadalmi szerepek határainak fokozatos kitágítása.

A női haditudósítás így kettős struktúrában értelmezhető: egyrészt a katonai ellenőrzés alatt álló információs rendszer részeként, amely a nyilvánosság irányítását szolgálta, másrészt pedig olyan kulturális és társadalmi térként, ahol a nők – korlátozott keretek között – beléphettek a nyilvános diskurzusba, illetve saját tapasztalataikon keresztül alakíthatták a háború reprezentációját. E kettősség egyben magyarázza a velük szembeni ambivalens kortárs fogadtatást is: miközben szakmai elismerésben részesültek, tevékenységük folyamatosan ideológiai, nemi és politikai viták tárgyát képezte.

A haditudósítónők vizsgálata végső soron azt is jelzi, hogy az első világháború sajtótörténete nem értelmezhető kizárólag férfiak által dominált szakmai térként. A női szereplők jelenléte – még erősen strukturált, illetve kontrollált keretek között is – hozzájárult a háborús kommunikáció műfaji, tematikai és perspektivikus gazdagodásához, valamint a modern háborús nyilvánosság sokrétegűségének kialakulásához.

6. A NŐK ÉS A SZEXUALITÁS A NAGY HÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

Az első világháború nemcsak a hadszíntereken, hanem a társadalmi normák és a szexualitás területén is mélyreható változásokat idézett elő. A totális háború körülményei – a tömeges mozgósítás, a nemek arányának felborulása, valamint a katonai és polgári terek átalakulása – új helyzeteket teremtettek, amelyek a női testhez, a reprodukcióhoz és a testiséghez való viszonyt is újra definiálták. E fejezet azt vizsgálja, hogy milyen módon alakította át a világégés a női szexualitás társadalmi megítélését, valamint szabályozását az Osztrák–Magyar Monarchiában, különös tekintettel a terhesség, a prostitúció és a nemi betegségek kérdésére?

6.1. A terhesség

Hosszú ideig nem volt általánosan érvényes szabályozás azokra a nőkre, akik katonai szolgálat közben estek teherbe vagy szültek gyermeket. Az 1918 áprilisában a „Női segédmunkások női jóléte" címmel megtartott konferencián megfogalmazták azokat az iránymutatásokat, amelyek szerint a várandós nőknek a lehető leghosszabb ideig szolgálatban kell maradniuk, mielőtt a szülés előtt egészségügyi intézménybe kerülnének. E rendelkezések szerint a szülés a nők „egészségügyi okokból való eltávozás" joga alá tartozott volna. A kisegítő állomány elbocsátásáról tehát nem volt rendelkezés, azért sem, mert ez nagy jelentőséggel bírt, tekintettel az államnak a sok és egészséges utódszaporulat iránti erőteljes érdekére.[264]

6.2. A prostitúció

A Nagy Háború idején a prostitúció mind a frontvonalak közvetlen közelében, mind a hátországban meghatározó jelenséggé vált. A háború társadalmi és gazdasági átalakulásai közvetlenül hozzájárultak elterjedéséhez, illetve formáinak változásához, különösen a milliós tömeghadseregek felállítása és a férfiak családi környezetből való kiszakítása révén, ami rövid idő alatt addig nem tapasztalt keresletnövekedést eredményezett. A prostitúció – mint az egyik legrégebbi mesterség – a történelem során, különösen háborús időszakokban, mindvégig jelen volt, ugyanakkor a modern hadseregek esetében már a szervezett keretek közé történő állami

[264] Hois, Alexandra (2012): i. m. 101–102.

szabályozás és ellenőrzés is megfigyelhető. Az első világháborúban mindez különösen gyors és intenzív felerősödést mutatott, mivel a hadviselő felek tömeghadseregeinek mozgósítása, illetve a katonák tartós frontszolgálata jelentősen átalakította a jelenség társadalmi és gazdasági feltételrendszerét.[265]

Az alábbiakban azt tekintem át, hogy milyen szabályozási megoldásokat alkalmaztak, és ezek mennyiben bizonyultak hatékonynak a hadszíntereken.

Nem csupán a katonák ellátása, hanem a fegyelmezésük és egészségügyi ellenőrzésük is komoly feladatot jelentett a hadvezetésnek. Az összezártság mentális és pszichés problémákat okozott. Nap, mint nap szembesülniük kellett a halállal. A háború brutalitása és az emberi élet értékének relativizálódása az erkölcsöket is kikezdte. Megnövekedett az alkalmi szexuális kapcsolatok száma.[266] Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében a nemi betegségek terjedését elsősorban a prostitúcióhoz kötötték, amely a háború kezdete óta a katonai mindennapok része volt. A katonák szexuális magatartását a konfliktus során fokozódó ösztönös viselkedésként értelmezték. Az *AOK* 1917. áprilisi jelentése szerint a fertőzöttek aránya egy éven keresztül nagyjából változatlan maradt: a hadszíntereken a katonák körülbelül 0,5%-a, míg a hátországban az állomány 1,5%-a volt érintett. A férfiak szexuális viselkedésével ellentétben a nők intim tevékenysége kivétel nélkül negatív megítélés alá esett.[267]

A két leggyakrabban előforduló nemi betegségtípus: a kankó (gonorrhea), valamint a szifilisz (vérbaj) volt. A szifiliszt sokáig nehézkes volt kimutatni, mivel az hosszú időn át lappang a szervezetben, tünetmentesen. A betegség beigazolására idővel sikeresen alkalmazták az úgynevezett Wassermann-féle vérvizsgálati módszert. A kórnak rendkívül súlyos lefolyása lehetett, ugyanis maradandó agykárosodást és akár halált is okozhatott. A kankónak ellenben szemmel is jól látható tünetei jelentkeznek a nemi szerven. A fertőzött katona ugyan hetekre harcképtelenné vált, de az esetek többségében később helyreállt az egészsége.[268] Egy másik probléma a „titkos prostitúció” volt, amelyet a hadvezetésnek meg kellett akadályoznia.

---

[265] Balla Tibor (2010): Érosz a hadszíntéren, avagy a Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai. *Hadtörténelmi Közlemények,* 123. évf. 4. sz. 1023.
[266] Völgyesi Zoltán (2016): *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, L'Harmattan, 159–160.
[267] Überegger, Oswald (2006): Krieg als sexuelle Zäsur? Sexualmoral und Geschlechterstereotypen im kriegsgesellschaftlichen Diskurs über die Geschlechtskrankheiten. Kulturgeschichtliche Annäherung. In: J. W. Kuprian, Hermann – Überegger, Oswald (Hg.): *Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung*. Bozen, (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchives Bd. 23,) 353.
[268] Balogh Gábor (2014): i. m. 80–81.

Ez alatt a férfiak és nők közötti szexuális kapcsolatokat értették, akik sem házasok, sem prostituáltak, sem pedig azok, akik pénzt vettek igénybe szexuális szolgáltatásokat. Ez nemcsak a hadszíntereken volt elterjedt, hanem a hazai fronton és más európai országokban is.[269] A női szexualitással szemben már eleve meglévő negatív vélekedést a hadsereg egyfajta ‚kriminalizálás' révén tovább súlyosbította. A női segédszemélyzet egyfajta kockázati csoportként került meghatározásra.[270]

1915 elejétől a kezdeti mozgóháborút a legtöbb hadszíntéren állásháború követte, mivel megmerevedtek a frontvonalak és katonák beásták magukat a lövészárkokba. Kézenfekvő volt az a megoldás, hogy a lövészárkokból több hét vagy hónap után rövid időre kiszabaduló katonák ösztönös nemi vágyaikra a legközelebbi tábori vagy tartalék bordélyokban találjanak megoldást. A Monarchia hadvezetése a német példát követve rövidesen felismerte az ilyen célú intézmények felállításának a szükségességét. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a háború során rohamosan terjedő nemi betegségek ellen így könnyebben lehetett védekezni, mivel a bordélyokban dolgozó prostituáltak egészségi állapotát az orvosok szigorúan ellenőrizték és a katonák is csak a szabályok betartása mellett vehették igénybe a szolgáltatásokat. A nemi betegségek már békeidőben is komoly problémát jelentettek, hiszen 17-31 %-át tették ki a hadseregben előforduló összes megbetegedésnek.

A csapatkórházakban ápoltaknak több mint a fele, nem számolva a harctéri sérülés következtében ellátottakat, ahogy a korszakban nevezték, bujakórban szenvedett. Az eltelt hónapok alatt több mint kétszeresére emelkedett a fertőzött katonák száma, átlépte a 12%-ot, ez számszerűleg évente minimum 700 ezer esetet is jelenthetett. Többségük már a bevonulás előtt megbetegedett, a hátországban 1000 bujakóros férfiből 68-an 18. életévükben érintetté váltak. A nőknél még ennél is rosszabb képet mutatott a statisztika, 1000 fertőzöttből 91-nek szinte még gyerekként kellett megélnie a viszontagságokat.

A hadvezetésnek alapvető érdeke fűződött a harctéren küzdők egészségének és hadrafoghatóságának a megőrzéséhez, illetve a járványok megakadályozásához. Ezért 1915 nyarán a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság közétett egy nyolc pontból álló szervezeti szabályzatot, melyet széles körben juttattak el a szárazföldi haderő csapataihoz. A katonai adminisztráció minden apró részletre figyelve járta körül a kérdéskört. A sorszámmal ellátott tábori és tartalék bordélyok a tábori hadsereg szerves részét alkották. Céljuk a tisztek és a legénység igényeinek a kielégítése, továbbá a hátországból bevonuló pótalakulatok

[269] Uo. 123–124.
[270] Überegger, Oswald (2006): i. m. 359.

szexuális felvilágosítása és a homoszexualitás visszaszorítása volt. Az összes gyalog- és lovashadosztály-parancsnokságnál 1-1 tábori, a fontosabb hadtápállomásokon, várakban, erődített helyeken pedig igény alapján tartalékbordélyokat állítottak fel. Azonban a katonai egészségügyi intézményeknél, ahol vöröskeresztes nővérek is dolgoztak nem alakítottak ki bordélyokat, mivel az valószínűsítették, hogy a női ápolószemélyzet szolgálati jókedvét is jelentősen rontotta volna. A tábori nyilvánosházak legfelsőbb szintű vezetését az osztrák–magyar haderő tábori bordélyügyeinek a főnöke töltötte be, aki a közös Hadügyminisztérium segédközegeként tevékenykedett és udvari tanácsosi címmel rendelkezett. Minden tábori nyilvánosház élén állt egy igazgató, akinek alárendeltségébe a csoportvezető, továbbá a tisztviselők, valamint a gyakornokok tartoztak. Az egyes alcsoportokat rangosztályba nem sorolt havidíjasok (1. és 2. osztályú prostituáltak) alkották, és azokat törzs kurtizánok vezették. Segédközegként egy madám címet viselő nő támogatta tevékenységüket.

A nyilvánosházakba jelentkező nőknek érvényes fényképes igazolvánnyal kellett rendelkezniük, emellett hetente kétszer ingyenes orvosi vizsgálaton kellett részt venniük. A jelentkezőknek be kellett tölteniük a 18. életévüket, kizárták a gyenge testalkatúakat, illetve a házasságban élőket. Az alkalmas nőket egy hátországi prostituált-avató bizottság rendelte ki, az állományt belőlük töltötték fel és a későbbi kiegészítés is így zajlott. Minden hadtest területén egy mozgó bizottság tevékenykedett. Az avatási bizottság három csoportra osztotta a tábori nyilvánosházak női személyzetét: tiszti, valamint az 1. és 2. osztályú prostituáltak. Utóbbit csak lövészárok lotyónak (*Schützengrabermenscher)* hívták. A tisztek részére fenntartott és az „elhasználódás” miatt már nem megfelelő teljesítményt nyújtó nőket átsorolták az 1. osztályú legénységi kurtizánok csoportjába. A 2. osztályú legénységi prostituáltakat kizárólag a rendfokozat nélküli katonák számára tartották fenn és a tervek szerint a háború során az 1. osztályú prostituáltak köreiből egészítették ki őket. A különböző állománycsoportokból nem lehetett egy másikba átkerülni. Amennyiben valamely személyt már nem tekintettek szolgálatra alkalmasnak, a szabályozás rendkívül megalázó és embertelen eljárást helyezett kilátásba: a nő megjelölését, eltávolítását, valamint – a forrás szerint – szándékos megfertőzését és az ellenséges oldalra juttatását is előirányozták.

Az intézmény működése kapcsán általános alapelvként határozták meg, hogy a tiszti örömlány 24 óra alatt átlagban 6, egy legénységi pedig 12 alkalommal szolgálhatta ki a jogosultakat. A tábornokok 120, a törzstisztek 60, a főtisztek 30, a legénység pedig már csak 15 percre vehette igénybe a szolgáltatást. Szex közben a csukaszürke színű tábori óvszert kellett használni, melyért a madámnak 20,3 fillért kellett fizetni. Mivel az óvszer – melyre a

hátországban is megugrott a kereslet – utánpótlása Párizsból a háború következtében majdhogynem lehetetlen lett volna, emiatt nagyfokú takarékosságra, valamint a túlságosan heves használat következtében történő gyors elhasználódás veszélyeire hívták fel a figyelmet.

A katonai szabályzatokat követő prostituáltaknak, csukaszürke, a vöröskeresztes ápolónők egyenruhájának a szabását követő tábori öltözetet határoztak meg. Mindehhez egy 8 cm széles, 1,5 cm-es gumiszegéllyel ellátott fekete karszalagot viseltek. Fehérneműként meghosszabbított hordási idejű normál fehérneműt írtak elő. A tiszti prostituáltaknak, a legfinomabb minőségű harisnyát kellett felvenni, míg a legénységieknek közepes minőségű pamutharisnyával kellett beérniük. Azok a tiszti kurtizánként emlegetett nők, akik a bécsi Kereskedelmi Minisztérium szakakadémiáját látogatták, a korabeli beszámolók szerint sajátos kapcsolatokat alakíthattak ki a katonai vezetés tagjaival, sőt egyes feltételezések szerint a tábornokokra is befolyást gyakorolhattak. Elmondható, hogy hadszínterenként változtak ezeknek a nyilvános házaknak a díjai. Alkalmazkodtak a katonák szerény zsoldjához. A bordélyokat a háború során folyamatosan szervezték. A tábori bordélyokat a harcvonaltól minimális távolságra, általában elhagyott kastélyokban, a háború által megkímélt falusi házakban vagy újonnan felállított fabarakkokban hozták létre. Az első vonalba induló vagy onnan tartalékba visszavont csapatok katonái keresték fel ezeket. Általánosságban elmondható, hogy rövid ideig üzemeltek és csupán 2-3 fő alkotta a személyzetet. Számuk lényegesen kevesebb volt a felmerülő igényeknél. A tartalékbordélyokat a hadtápterületeken állították fel. Azokat hosszabb időre rendezték be és sok esetben már a civilek is használták korábban őket. Fontos előnyük volt, hogy nem voltak kitéve a háborús pusztításnak. Átmeneti állomásnak számítottak minden csapatrész számára, amelyeket a harctérre rendeltek vagy onnan visszatértek. Lényeges, hogy a tiszti, a legénységi és a csupán néhol létező altiszti bordélyok mindenhol szigorúan elkülönültek egymástól.

Mivel a prostitúció a nemi betegségek melegágyának számított, emiatt az osztrák–magyar csapatok által birtokba vett területeken a katonai hatóságok szigorú higiéniai szabályokat rendeltek el. A szerb hadtápterületen található bordélyokban például német, magyar és horvát nyelven is tájékoztatták a katonákat a szabályokról. Minden örömlánynak vissza kellett utasítani a beteg kuncsaftot és részeg férfit nem volt szabad a szobájába engednie. A bordélyból való távozás előtt, minden látogatónak fel kellett keresnie a fertőtlenítő helyiséget. A fertőtlenítés mindenki számára kötelező volt, annak elmulasztását a katonai hatóságok szigorúan büntették.

A hadtápterületeken katonaorvosok felügyelték a bordélyok személyzetének az egészségügyi állapotát. A hadsereg által ellenőrzött területeken razziákat tartottak, a titkos prostitúció terjedésének így akartak gátat szabni. A prostituáltak közül sokan összeomlottak a nyomás alatt és az alkohol rabjává váltak.

Habár a tábori nyilvánosházak teljes kapacitással üzemeltek, elégtelen számuk és puritán felszereltségük következtében az illegális prostitúció is virágzott. Sokan látogatták az illegálisan működő örömtanyákat, melynek eredménye többek között a nemi betegségek rohamos terjedése lett. A császári és királyi hadvezetőség kétségbe esett erőfeszítéseket tett a megelőzés érdekében, figyelmet szenteltek a katonák felvilágosítására és a már fertőzöttek kiszűrésére. Minden alakulatnál bevezették a legénység felvilágosító oktatását a nemi betegségek veszélyeiről, sokszor a csapattisztek végezték ezt a feladatot. Számos szakorvosok által írt és a Monarchia 9 nyelvére lefordított ingyenes brosúrát, tisztálkodási készletet, ingyenes óvszert osztottak ki. A katonaorvosok hetente 2-3-szor megvizsgálták a bakákat, akik között csak „farokparádénak" nevezett eljárás nem aratott osztatlan sikert. A hátországba utazó katonáknak a szabadság megkezdése előtt egészségügyi vizsgálaton kellett átesniük sokszor azonban igen felületesen végezték azt. A csapatorvos részére az új fertőzéseket azonnal jelenteni kellett. Ha a harctérre valaki fertőzötten tért vissza és nem tudta megmondani a nő nevét, akitől a betegséget kapta, megbüntették. Az, aki a nemi betegségét, (legtöbbször a gyógyítható kankót) a frontszolgálattól való néhány hetes mentesülés reményében szándékosan szerezte vagy a betegségét eltitkolta, több hónapos börtönbüntetésre számíthatott.

A beteg prostituáltakat kötelezően díjmentes kórházi kezelésnek vetették alá, emellett a bordélyok férfi látogatóit is alaposan megvizsgálták. A nemi betegségben szenvedő katonáknak külön kórházakat állítottak fel. A tábori bordélyok ugyan segítettek a fertőzések csökkentésében, ugyanakkor a fertőzések döntő hányadát az eltávozóban lévő katonák a hátországbeli bordélyokban szedték össze. Becslések szerint az esetek mintegy 50-80 %-át. A nyilvános házakban az erkölcsrendészeknek minimum havonta egyszer egy hivatali orvos bevonásával kellett ellenőrzést tartania. A kurtizánoknak havonta egyszer alapos orvosi vizsgálaton kellett részt venniük, amely a teljes bőrfelületnek, a toroknak és a szájüregnek az átvizsgálásából állt.

Közös hadügyminiszteri rendeletet adtak ki 1915. november 5-én, melyben a nemi beteg nők számára állítottak fel kórházakat többek között Bécsben, Prágában és Brünnben is. A bécsi kórházban felállított öt osztály azonban nem volt elegendő és a prostituáltakat túl hamar

bocsátották el ezekből az intézményekből, amikor azok még fertőzőek voltak. A rendőri szerveknek nem volt megfelelő jogosítványuk az internálásukhoz.

A rendőrség által végrehajtott nyilvános razziák során előállított nőket orvosi vizsgálatnak vetették alá. Ilyen razziákat tartottak a pályaudvarokon, a hotelekben, a vendéglőkben és a kocsmákban is. A nemi betegségben érintetteket 1916 márciusában az egyes katonai főparancsnokságok területén található nagyobb városok kórházaiban vonták össze. A beteg prostituáltakat a hátországi kórházakban elkülönítették és külön helyiségben kezelték őket. Budapesten a Szent Gellért fertőző kórházban például négy barakkot hoztak létre számukra. A nemi betegségek elleni küzdelemben fontos szerep jutott a neves korabeli orvos-szakíróknak is. Ráirányították a közvélemény figyelmét arra, hogy a harctéren a felvilágosító füzetek szétosztásával, a napi parancsokban a veszélyekre utaló felhívással, a személyes higiénia betartásával és az óvszer használatával, valamint a rendszeres orvosi ellenőrzéssel lehet eredményt elérni. Nélkülözhetetlennek tartották a szabadságra a hátországba utazó katonák számára úgynevezett ellenőrző állomások létrehozását a Monarchia határain. Ugyanilyen fontos volt a hátországban a nemi beteg állomások felállítása, valamint az ezekben a betegségben szenvedők kezelésére szakosodott kórházakban női osztályok létrehozása. Kiemelt szempont volt a prostituáltak rendszeres hatósági ellenőrzése. Emellett még a hadvezetés megrendelésére készült, leginkább a vallásos, szigorú erkölcsi nevelést kapott katonákat megszólító névtelen szerzőségű füzetecskéknek is fontos szerep jutott.[271]

Füzesabonyi Császár Géza ezredes 1915. 06. 10. és 1916. 05. 31. között, mint hadtápkerületi és hídfőparancsnok az orosz hadszíntéren saját kezdeményezésére női nemi betegek számára kórházat létesített Kolomeában, ahol egy év leforgása alatt több mint 3000 női beteget gyógyítottak meg. Ezáltal a császári és királyi 7. hadsereget megmentette a bujakór elterjedésétől.

Császár Géza 1851. július 15-én született Egerben, római katolikus vallású volt, összesen 2 fiú és 3 leánygyermek édesapja, ám 1903-ban egy leány és egy fiú elhalálozott. A magyar királyi honvédségbe történő belépése előtt első éves joghallgató volt, édesapja városi pénztárnokként dolgozott. 1872-ben csatlakozott a magyar királyi hevesi 49-ik honvéd zászlóaljhoz. 1873/1874-es tanévben a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát jeles

[271] Balla Tibor (2010): i. m. 1023–1030. Mindezekről bővebben: 32.600/1916. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a nemi betegségek elleni védekezésről*, ill. 1367. 30.203./1916. B. M. sz. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a kéjnők orvosi vizsgálatáról és a vizsgálat eredményének bejelentéséről,* ill. 145.365./1916. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez. nemi beteg kéjnők kórházi elhelyezéséről.*

eredménnyel végezte el. 1902-ben már alezredesi rendfokozatot viselt, ám 4 évvel később, mint rokkantat nyugdíjazták, ekkor adományozták számára az ezredesi címet. A világháború elején a Drina menti hídfőállás kiépítésében és védelmében vett részt. 1915. július 14-én kitüntetésre javasolták, melyet azzal indokoltak, hogy mint nyugalmazott honvédezredes és hadtáp kerületi parancsnok, Kolomeában nagyon aktív tevékenységet folytatott, továbbá eredményesen tartotta fenn a rendet.

A kórházban dr. Petrikovits Kálmán a magyar királyi pápai 7. népfelkelő huszárosztály ezredorvosa irányította a gyógyító munkát. 1876-ban született Nyitrazsámbokréten.[272] Az ellenség előtt rendkívüli bátorságáról tett tanúbizonyságot. Sielce mellett combon lőtték, de a sérülés ellenére együtt lovagolt a hadosztállyal, ellátta a sebesülteket és csak a kötelessége teljesítését követően foglalkozott a sebe bekötözésével. Öt órán keresztül ült a nyeregben, olvasható az 1914. november 26-án keltezett kitüntetési javaslatában. 1916. május 26-án szintén elismerték a munkáját, rendkívül lelkiismeretes, kiváló orvosként jellemezték felettesei, aki komoly eredményeket ért el a fertőző betegségek elleni küzdelemben, különösen a bujakór vonatkozásában, a kolomeai női nemibeteg-kórház vezetőjeként. A korabeli jelentések az intézményt példamutatóként értékelték, amely a nehéz háborús körülmények között is működőképes maradt és korszerű orvosi elvek alapján látta el feladatait. [273]

A katonai hatóságok mellett a polgári szervek is aktív szerepet vállaltak a nemi betegségek visszaszorításában. Feladatuk közé tartozott a nyilvános helyszínek, különösen a vasúti pályaudvarok környékének ellenőrzése. Ennek jelentőségét az adta, hogy a vasúthálózat túlterheltsége miatt a katonavonatok az arcvonalba indulás előtt gyakran több napos várakozásra kényszerültek. A hosszabb ideig állomásozó katonák körében kialakuló kereslet hozzájárult a titkos prostitúció megjelenéséhez is, amelynek ellenőrzése a hatóságok számára komoly nehézséget jelentett. Ezért a civil szervezetek igyekeztek fellépni annak terjedése ellen, illetve korlátozni az érintett személyek jelenlétét a katonák által látogatott helyeken.[274]

A Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (MELE) 1909-ben kezdte meg működését Budapesten, gróf Tisza István és Prohászka Ottokár vezetésével. Az egyesület fontos feladatai közé tartozott a nemi beteg nők kórházi látogatása, amelyet 1911-től rendszeresen végeztek. A betegek számára gyakorlati segítséget nyújtottak mindennapi problémáik rendezésében,

[272] HL, AKVI 7855: *I. világháborús kitüntetési javaslatok (tiszti), 3636., 7649., 26470.*
[273] HL, AKVI 19218: *I. világháborús kitüntetési javaslatok (tiszti), 11216., 21241.*
[274] Kiss Gábor (2006): Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. *Orvosi Hetilap,* 147. évfolyam, 46. sz. 2237–2238.

valamint arra törekedtek, hogy elősegítsék társadalmi visszailleszkedésüket és a polgári életbe való visszatérésüket. A betegek ellátásával és gondozásával járó feladatokat Dessewffy Emma. Perczelné Kozma Flóra, Latinovits Róza, gróf Vay Martha, valamint Göttl Mária látták el. A szervezet felkérésére a kereskedelemügyi miniszter utasította a vasúti igazgatásokat, hajózási társaságokat, hogy rendeletileg tegyék kötelezővé, hogy kiváltképp a külföldre utazó leányokat figyeljék, s azok gyanús viselkedése esetén a rendőri, illetve határrendőri erőket azonnal értesítsék. Az 1910-es párizsi nemzetközi egyezmény előírta a részt vevő államok számára a pályaudvari missziók elindítását. Tisza István, a MELE társelnöke, teljes mértékben egyetértett ezzel és még ugyanazon év december 30-án megalakult a Pályaudvari Missziót Fenntartó Egyesületek Országos Szövetsége. A MELE számára az 1913-as év nemzetközi szempontból is kiemelkedő jelentőségű volt. Ebben az évben Londonban, a nővédelem munkájának születési helyén rendezték meg „*A Nő- és gyermekkereskedelem ellen*” nemzetközi kongresszust, amelyen 31 állam képviselői és 500 delegált vett részt. Az egyesületet Latinovits Róza képviselte. Olyan jelentős problémákat vitattak meg, mint a nők visszahonosításának kérdése, a vasúti és hajóutakon utazó nők kiszolgáltatottságának csökkentése, a fiatalkorúak erkölcsi nevelésének és biztonságának kérdése a színpadon, a „poste restante” levelek kiadásának korlátozása, az éjjeli üzletekben dolgozó lányok helyzete, a nyilvános házak eltörlésének lehetősége, valamint a nők rendőrségi szolgálatba lépése.[275]

Az 1912-es adatok szerint a m. kir. Állami Rendőrség Erkölcsrendészeti osztályán 634 kérelemből 455 nő (71,6%) esetében történt regisztráció, míg 1917-ben a 772 kérelmezett közül 645 nő (83,6%) került nyilvántartásba, ami a nővédelmi intézkedések kiterjedésének és jelentőségének növekedését jelzi.

Összességében a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (MELE) huszonöt éves működése során összesen 46.779 esetben nyújtott segítséget, védelmet vagy közvetlen támogatást erkölcsileg veszélyeztetett nők és fiatalok számára. A beavatkozások legnagyobb részét a pályaudvari missziók tették ki (24.248 eset), ezt követték az Erkölcsrendészeten kezelt ügyek (8.192), majd a Toloncház (6.028) és a Magdolna- és Életvédelmi Otthon (3.086

[275] Mók Ferencné (1935): A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyedévszázados munkássága. In: Dr. Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen*. Budapest, Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen, 50–60.

eset). Emellett az egyesület hivatásos gyámja 699, az Árvaszék megkeresése nyomán 3.452, míg a Ki- és Visszavándorlókat Védő Iroda 1.074 esetben járt közre.[276]

A Monarchia haderejében a háborút megelőzően 5,6 %-ot tett ki a fertőzött katonák aránya. Naponta 1800 új esetet regisztráltak. 1914-ben ez a szám már elérte a 12,2%-ot, majd 1916-ban sikerült 6,4 %-ra mérsékelni. A harcvonalban lévőknek csupán a 2,6%-a volt érintett ekkor. A világháború végéig sikerült ezeket a kedvező adatokat megőrizni.

A házas férfiak közül került ki a beteg katonák 41%-a. A fertőzések elleni harc sikerét mutatja, hogy a hadseregben ritkábbá váltak a nemi betegségek, míg a hátországban 1916-ban 7,57 %-ot mutatott a hivatalos statisztika.[277] Nékám Lajos orvos 1913-ban 434 ezer 732-re taksálta a bujakórban szenvedők számát Magyarországon. Doros Gábor pedig 400 ezer szifiliszesről beszélt. A kankó és a lágyfekélyszintén veszedelmes nemi betegségnek számított.[278] A rendelkezésre álló utolsó kimutatás alapján az Osztrák–Magyar Monarchiában 1914–1917 között 1 millió 280 ezer bevonultat kezeltek valamely katonai egészségügyi intézményben.[279]

6.3. Részkövetkeztetések

Az első világháború időszakában a szexualitás kérdése a hadviselő államok számára nem pusztán morális vagy társadalmi problémaként jelent meg, hanem egyértelműen katonai és közegészségügyi kérdéssé vált. A Monarchia esetében jól megfigyelhető, hogy a női testhez és szexualitáshoz való viszony a háborús szükségletek mentén újraszerveződött, amelynek középpontjában a hadrafoghatóság fenntartása, a nemi betegségek visszaszorítása, valamint a társadalmi rend kontrollja állt.

A prostitúció jelensége ebben az összefüggésben nem megszüntetendő társadalmi devianciaként, hanem szabályozandó és részben intézményesítendő szükségletként jelent meg. A katonai vezetés pragmatikus megközelítést alkalmazott: felismerte, hogy a katonák szexuális igényei a háborús körülmények között nem szoríthatók teljes mértékben háttérbe, ezért ezek kontrollált mederbe terelésére törekedett. Ennek egyik legmarkánsabb

[276] Valló Emil (1935)*:* A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen" gyakorlati tevékenysége a statisztika tükrében. In: Dr. Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen.* Budapest, Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen, 117–165.
[277] Völgyesi Zoltán (2016): i. m. 166–168.
[278] Császtvay Tünde (2009): *Éjjeli Lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 164–167.
[279] Kiss Gábor: Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. *Orvosi Hetilap,* 147. évfolyam, 2006. 11. 19. 46. szám. 2237–2238.

megnyilvánulása a tábori és tartalék bordélyok szervezett létrehozása volt, amelyek a hadsereg működésének integrált részévé váltak. A rendszer kiépítése arra utal, hogy a prostitúció nem csupán tolerált, hanem bizonyos mértékig a katonai infrastruktúra funkcionális elemévé vált.

Ugyanakkor a szabályozási törekvések mögött világosan kirajzolódik egy alapvető ellentmondás. Miközben a hadvezetés a prostitúció intézményesítésével kívánta csökkenteni a nemi betegségek terjedését, a gyakorlatban a fertőzések jelentős része továbbra is a kontrollon kívül eső, úgynevezett „titkos prostitúcióhoz" kötődött. Ez rávilágít arra, hogy az állami és katonai beavatkozás korlátozott hatékonyságú volt, különösen a hátország és a megszállt területek heterogén társadalmi viszonyai között.

A nemi betegségek elleni küzdelem a katonai egészségügy egyik kiemelt területévé vált. A statisztikai adatok és az intézkedések sokasága – rendszeres orvosi vizsgálatok, felvilágosító kampányok, fertőtlenítési kötelezettségek, külön kórházi osztályok létrehozása – azt jelzik, hogy a hadvezetés komplex, több szinten működő rendszert épített ki a probléma kezelésére. E törekvések részleges sikerét mutatja, hogy a fertőzési arányokat bizonyos időszakokban sikerült mérsékelni, ugyanakkor a jelenség teljes felszámolása nem volt reális cél. A nemi betegségek tartós jelenléte a háborús körülmények strukturális következményeként értelmezhető.

Külön figyelmet érdemel a női szexualitás megítélésének kérdése, amely a korszakban erőteljesen aszimmetrikus volt. Míg a férfiak szexuális viselkedését a hadvezetés bizonyos mértékig természetes, illetve kezelendő szükségletként értelmezte, addig a női szexualitás – különösen a prostitúcióval összefüggésben – kriminalizált, valamint stigmatizált maradt. A női segédszemélyzet és a prostituáltak egyaránt „kockázati csoportként" jelentek meg a katonai diskurzusban, ami jól tükrözi a nemi szerepekkel kapcsolatos kettős mércét.

A rendszeres orvosi vizsgálatok, a nyilvántartásba vétel, a kényszerkezelések és a mozgás korlátozása mind azt jelzik, hogy a nők – különösen a prostitúcióval kapcsolatba hozott csoportok – fokozott felügyelet alá kerültek.

A fejezetben bemutatott példák ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a női szereplők nem kizárólag passzív elszenvedői voltak e folyamatoknak. Egyes esetekben – különösen a megszállt területeken – a női szexualitás tudatosan alkalmazott ellenállási eszközzé is válhatott, például a fertőzés szándékos terjesztésének narratívájában. Bár e jelenségek

mértéke nehezen mérhető, jelenlétük mégis azt sugallja, hogy a női cselekvés tere nem szűkült teljes mértékben a katonai kontroll által meghatározott keretek közé.

A társadalom szerepvállalása – különösen a nővédő szervezetek tevékenysége – szintén fontos kiegészítő eleme volt a rendszernek. Az olyan szervezetek, mint a leánykereskedelem ellen fellépő egyesületek, nemcsak a prevencióban, illetve a szociális segítségnyújtásban játszottak szerepet, hanem hozzájárultak a prostitúció és a női kiszolgáltatottság társadalmi problémaként való tematizálásához is. Ez a párhuzamos – állami és civil – beavatkozási struktúra jól mutatja, hogy a kérdés kezelése több szinten zajlott.

Összességében megállapítható, hogy a szexualitás és különösen a prostitúció kérdése az első világháborúban a katonai, társadalmi és egészségügyi szempontok metszéspontjában helyezkedett el. A Monarchia hadvezetése egy alapvetően pragmatikus, ugyanakkor erősen normatív és nemi alapon differenciált rendszert hozott létre, amely egyszerre törekedett a katonai hatékonyság fenntartására és a társadalmi rend megőrzésére.

7. A NŐK SZEMBESÜLÉSE A HÁBORÚS ERŐSZAKKAL

Az első világháború a polgári lakosságot érintő erőszak új formáinak megjelenését és kiterjedését eredményezte, amelyek következtében a nők különösen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. A fegyveres konfliktus nem csupán a frontvonalakon zajlott, hanem a megszállt területeken és a hátországban is átalakította a társadalmi viszonyokat, új hatalmi struktúrákat, illetve erőszakformákat hozva létre. A nők háborús tapasztalata így nem korlátozható a hagyományosan vizsgált szerepvállalási formákra, hanem magában foglalja a különböző típusú – közvetlen és közvetett – erőszakkal való szembesülést is.[280]

E fejezet a háborús atrocitások nőket érintő sajátos vonatkozásait elemzi, különös tekintettel a szexuális visszaélésekre, azok társadalmi és kulturális értelmezésére, valamint a katonai szervezetek és a civil lakosság közötti érintkezési zónákban kialakuló interakciókra és azok következményeire. A nemi erőszak elemzése mellett hangsúlyt kapnak azok a strukturális erőszakformák is, amelyek közvetetten járultak hozzá a nők kiszolgáltatottságának növekedéséhez. Ezek közé tartozott a polgári lakosság kollektív büntetése, a települések pusztítása, valamint az internálás**.**

Az internálások következtében a családi és a közösségi struktúrák megbomlottak, a férfiak eltávolítása pedig a nőket fokozottan védtelen helyzetbe hozta. E folyamatok nemcsak a mindennapi túlélés feltételeit alakították át, hanem hozzájárultak ahhoz is, hogy a nők a katonai erőszak különböző formáinak potenciális célpontjaivá váljanak. Ezért a háborús erőszakot nem kizárólag egyedi cselekmények sorozataként, hanem a hadviseléshez szorosan kapcsolódó strukturális jelenségként értelmezem.

A disszertáció ezen részében arra keresem a választ, hogy hogyan alakította át az első világháború a nők erőszaknak való kitettségének formáit, és milyen szerepet játszottak ebben a katonai gyakorlatok – különösen az internálás, a megszállás, valamint a hadifogolyrendszer?

Az első világháború során a nők elleni bántalmazások különböző formái egy egységes erőszaktér részeként értelmezhetők, amelyben a közvetlen fizikai erőszak, a strukturális kényszerintézkedések – mint az internálás – és a háborús érintkezési zónákban kialakuló kapcsolatok egyaránt a hadviselésből fakadó hatalmi viszonyok következményei voltak. Ugyanakkor a hadifoglyok és a civil nők közötti intim kapcsolatok értelmezése különös

[280] Lásd még: Bourke, Joanna (2014): *Gender roles in killing zones*…201–234.

körültekintést igényel, mivel ezek a viszonyok nem írhatók le egyértelműen sem az erőszak, sem a kölcsönösség kategóriájával, hanem a háborús viszonyok által meghatározott térben vizsgálandók.

7.1. A nők elleni agresszió historiográfiája

Az első világháborúhoz kapcsolódó háborús nemi erőszak kutatása hosszú időn keresztül perifériku szerepet töltött be a történetírásban, amely elsősorban politikai, diplomáciai és hadműveleti kérdésekre koncentrált. Az utóbbi évtizedekben azonban fokozatosan előtérbe kerültek a hátország, valamint a polgári lakosság – különösen a nők – elleni agresszió történeti vizsgálatai.[281]

A hazai kutatásban Svégel Fanni[282] munkái tekinthetők úttörőnek, aki rendszerezetten tárgyalja a téma alapvető problémáit: a források töredékességét, az elhallgatás jelenségét, valamint az értelmezés módszertani dilemmáit. A fennmaradt dokumentumok hiányosságai és a társadalmi tabuk következtében a nemi erőszak történeti rekonstruálása csak korlátozottan lehetséges, ugyanakkor a jelenség vizsgálata alapvető kérdéseket vet fel a háborús erőszak természetéről, valamint a korszak nemi szerepfelfogásáról. A 20. század elején Európa hadszínterein először a balkáni konfliktusok, majd az első világháború során dokumentálták tömegesen a fegyveres erőkhöz köthető szexuális erőszak eseteit.[283]

Az első világháború alatt a Magyar Királyság területén viszonylag kevés közvetlen katonai összecsapás zajlott, ezért a szexuális atrocitások előfordulása alacsonyabb volt, mint a második világháború idején. A jelenség azonban nem csupán kriminalisztikai, hanem társadalomtörténeti kérdésként is értelmezhető: a hadszíntereken kialakult nemi szerepstruktúrák, illetve a hatalmi egyenlőtlenségek a nemek közötti viszonyrendszert tükrözték. A frontkatonák naplói, visszaemlékezései, a kortárs sajtó, valamint orvosi és jogi dokumentumok lehetővé teszik a szexuális erőszak formáinak és az intézményi reakcióknak –

[281] Lásd erről: Pető Andre a– Svégel Fanni (2026): 1914 kitört az első világháború.: Nemi erőszak Magyarországon a 20. században. In: Lengyel Nóra – Sipos Balázs (szerk.): *A nők társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 113–135.

[282] A szerző etnográfus, az ELTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a nők elleni erőszak a háborúkban. Lásd még: Svégel Fanni (2022): Az első világháború és utóhatásai. Nemi erőszak a közegészségügy és a militarizmus keretrendszerében. In: András Edit – Mélyi József – Pető Andrea (szerk.): *Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése.* Budapest, BFL, 37–58.

[283] Hämmerle, Christa – Überegger, Oswald – Bader-Zaar, Birgitta (2014**)**: Introduction. In: Hämmerle, Christa – Überegger, Oswald – Bader-Zaar, Birgitta (eds.): *Gender and the First World War.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–15.

egészségügy, jogalkotás, közvélemény – vizsgálatát, árnyalva a korszak nemi normáiról és a kollektív viszonyulásról alkotott képet.[284]

A Centenárium új lendületet adott a nők háborús szerepvállalásának kutatásához, ám a polgári lakosság, különösen a nők elleni bántalmazások górcső alá vétele továbbra is marginális maradt. A kutatások túlnyomó része Nyugat-Európára koncentrálódott, míg Közép- és Kelet-Európa vizsgálata mindeddig kisebb figyelmet kapott. Christa Hämmerle és munkatársai az első világháborús nemi tapasztalatokat a katonai megszállás következményeként értelmezik, kiemelve az elkövetői, áldozati, továbbá a szemtanúi perspektívákat. A dokumentálatlan esetek és az áldozatok elhallgatása jelentős forráshiányhoz, valamint a kollektív emlékezet torzulásához vezet. Az erőszak a militarizmus kultúrájához kötődik, illetve a női tapasztalatok új nézőpontot kínálnak a háborús élmények sokféleségének megértéséhez.[285]

A háborús nemi erőszak értelmezésére több elméleti modell született. Pető Andrea tipológiája két alapvető megközelítést különít el: az archaikus–patriarchális (strukturalista), valamint az ideológiai–nemzeti (intencionalista) értelmezést. Az egyik értelmezés szerint a háború elkerülhetetlen velejárója és stratégiai eszköze a nemi erőszak, amely az ellenséges katonák tulajdonának szimbolikus rombolását szolgálja, így a női test a férfiak közötti háborús konfliktus eszközévé alakul. Az intencionalista megközelítés ezzel szemben úgy tekint a női testre, mint amely a közösség egészét jelképezi, s az ellene elkövetett erőszak a nemzet megalázásának és legyőzésének szimbólumává válik. Ebben az értelmezési keretben tehát a megbecstelenítés nem csupán egyéni, hanem kollektív, nemzeti szinten is interpretálható.[286]

7.2. A háborús erőszak gyakorlata és következményei

A nyugati hadszíntér nemierőszak-történetének feltárása során a szakirodalom leginkább a megszálló német hadsereg által Belgiumban és Franciaországban elkövetett borzalmakat veszi górcső alá.[287] A szexuális visszaélések következményei között szerepeltek a lelki traumákon

[284] Svégel Fanni (2020): Nemi erőszak az első világháborúban. Kérdések, források, problémák. *Sic Itur Ad Astra*, 72. sz. 103. Online:https://epa.oszk.hu/01000/01019/00045/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2020_72_103-132.pdf
[285] Hämmerle, Christa – Überegger, Oswald – Bader-Zaar, Birgitta (2014): i. m. 8–9.
[286] Pető Andrea (1999): Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 41. évf. 1–2. sz. 85–107.
[287] Grayzel, Susan R. – Proctor, Tammy M. (eds.) (2017): *Gender and the Great War.* New York, NY, Oxford University Press, 187–211.

kívül a nem kívánt terhességek, a magzatelhajtások, a meddőség, a csecsemőgyilkosságok és a nemi betegségek.[288]

Európa-szerte élénk vitákat eredményezett a szexuális erőszak következtében született gyermekek jövője. A feminista mozgalmak egyrészt éltek a nyilvánosság adta lehetőséggel, hogy megtörjék a bántalmazást övező hallgatást, másrészt azonban a speciális esetekben engedélyezett terhességmegszakítás támogatói körében sokszor nem a nők iránti együttérzés, hanem az ellenséggel szembeni gyűlölet motiválta az állásfoglalást. Az első világháborút követően, amikor a legális terhességmegszakítás kérdése a közbeszéd témájává vált, a szakemberek figyelme elsősorban arra irányult, hogy mely esetekben mentesíthetők az orvosok a műtét végrehajtásával összefüggő büntetőjogi felelősség alól? Más szóval, alapvetően a saját jogi felelősségük elkerülése volt a cél. A bábák által végzett magzatelhajtásokat továbbra is büntetendő cselekménynek tekintették mind orvosi, mind jogi szempontból.[289]

7.3. A Monarchia hadműveletei és a civil lakosság elleni erőszak

Az osztrák–magyar hadsereg 1914. szeptember–novemberi szerbiai hadműveletei során elkövetett atrocitások[290] egyik legkorábbi dokumentációját Rodolphe Archibald Reiss (1875–1929) készítette a szerb kormány megbízásából. Jelentése a polgári lakosság, különösen a nők elleni kegyetlenkedéseket tárta fel, forrásbázisát hadifoglyok vallomásai, szemtanúk beszámolói, hivatalos statisztikák és helyszíni megfigyelések alkották.

Reiss módszertana az adatok kontextusba helyezésére és tényszerű bemutatására épült, így munkássága a háborús bűnök dokumentálásának korai példájaként értelmezhető, egyúttal hozzájárult a modern hadijog, illetve a civil lakosság védelmének történeti diskurzusához.

A forrás kritikai értelmezéséhez figyelembe kell venni az író helyzetét: mint a szerb kormány hivatalos megbízottja, elkötelezettsége a szerb fél iránt befolyásolhatta az objektivitást. További nehézséget jelentett a soknemzetiségű hadsereg egyes alakulatainak azonosítása, mivel a tanúvallomások a különböző nemzetiségű katonákat gyakran egységesen „osztrákként” említették, miközben az érintett katonai egységek egymásra hárították a felelősséget az elkövetett cselekményekért. A szerző leírásai és fotói bizonyítják, hogy a szerb

[288] Császtvay Tünde (2009): i. m. 7–8.
[289] Svégel Fanni (2020): i. m. 104–106.
[290] A témához lásd: Leidinger, Hannes – Moritz, Verena – Moser, Karin (2014): *Habsburgs Schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918.* St. Pölten, Residenz Verlag, 9–235.

lakosság, elsősorban a parasztok elleni csonkítások, illetve a gyilkosságok nagy számban fordultak elő. A tömeges nemi erőszakon kívül, az egyszeri és csoportos esetek, továbbá, az idős és várandós nőket zaklató katonák is szerepelnek a tudósításokban.

Egy szemtanú beszámolója szerint például a nyugat-szerbiai Szabácsban egy 32 éves, férje nélkül otthon lévő nőt vittek el, akit először a Hotel Európában, ezt követően a Hotel Casinoban tartottak fogva 5 napon keresztül, több gyermek és nő társaságában, élelem nélkül. Innen időnként elvittek egy-egy leányt, akit később drága ruhákban látott viszont. Majd a templomba szállították a női foglyokat, akikkel az oltár mögött erőszakoskodtak. Az áldozatok között volt egy 14 éves leány és két fiatal házas asszony is.

Bár a Nagy Háború idején elkövetett erőszakcselekmények száma nem érte el a későbbi délszláv háború vagy a második világháború szintjét, Reiss dokumentációja rámutatott, hogy a nemi erőszak már az 1914–1918-as konfliktus alatt háborús fegyverként jelent meg. Ugyanakkor a monarchiaellenes propaganda felhasználhatósága miatt a forrás kritikai kezelése elengedhetetlen.[291]

7.4. A háborús erőszak és szexualitás az egodokumentumokban

A hadszíntéren kialakult szexuális kapcsolatrendszer nem korlátozódott az erőszakos közösülésekre vagy a kényszerprostitúcióra, hanem esetenként érzelmi alapú, intim viszonyokat is magában foglalt. A legfőbb források az egodokumentumok – naplók, memoárok –, amelyek azonban alapos forráskritikát igényelnek. Elemzésük során figyelembe kell venni az író szubjektivitását, motivációit, az önreprezentációt, valamint az emlékezés és a tudatos kommunikáció során bekövetkező szelekciós folyamatokat, a történések elhallgatását vagy átfogalmazását. Ezek a tényezők alapvetően befolyásolják a hadszíntéri szexualitás történeti rekonstruálhatóságát.[292] A vizsgált források értelmezésének egyik lehetséges szempontja, hogy az alkotás létrejöttét a publikálás szándéka is ösztönözhette. A szerző a szövegalkotás során következetes tartalomszelekciót alkalmazhatott a koherencia fenntartása

[291] Uo.106–109., ill. Reiss, Rodolphe Archibald (1916): *Report upon the Atrocities Committed by the AustroHungarian Army During the First Invasion of Serbia.* London, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., 37–89.; ill. Pollmann Ferenc (2009): Az osztrák–magyar haderő által a szerbek ellen elkövetett atrocitások az első világháború elején. Szabács, 1914. augusztus 17. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évf. 3. sz. 715–730.
[292] Gyáni Gábor (2000): A napló, mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása). In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 145–160.

érdekében. Ebből következően a nemi erőszak bármely formájának felbukkanása a naplóban kiemelt jelentőséggel bír, hiszen a válogatási folyamat ellenére került be az elbeszélésbe.[293]

7.5. Esettanulmány: dr. Kemény Gyula világháborús naplója

Dr. Kemény Gyula[294] ezredorvos (1884–1938) a Nagy Háború idején folyamatosan rögzítette az általa fontosnak tartott eseményeket. A konfliktus első három évében a cs. és kir. nagyváradi 37. gyalogezred IV. zászlóaljának orvosfőnökeként szolgált, 1914 tavaszától Bosznia-Hercegovinában, a montenegrói határ közelében fekvő Bilekben. A segélyhely mellett gyakran az első vonalból figyelte az eseményeket, melyeket naturalisztikus részletességgel írt le, ugyanakkor mély empátiával viseltetett az emberi szenvedések iránt. A jelen elemzésben felhasznált naplórészletek 1914. július 26. és december 17. közötti időszakot ölelik fel.

Naplójából részletes képet kapunk a háborús hétköznapokról, a katonák életéről, a hadviselés dinamikájáról és a civil lakosság helyzetéről. Írásai reflektálnak a háborús propaganda, a nemzeti előítéletek, valamint az emberi szenvedés morális kérdéseire. Különösen értékesek nőtörténeti szempontból, mivel több bejegyzés foglalkozik a nők háborús kiszolgáltatottságával és a nemi erőszak témájával, akár valós jelenségként, akár propagandaeszközként.

Reflektált alakulata városának nemzetiségi összetételére is: a bileki lakosság túlnyomó részt törökökből állt, míg a többiek fanatikus szerbek voltak. A háború közvetlen hatását érzékelteti a következő bejegyzés: „*A zajos utca kihalt. A törökök különben is otthon ülnek, az erősen kifestett, mindig kint járó szerb nők pedig eltűntek a zsaluk mögé*.”

Kemény Gyula feljegyzései szemléltetik a háború családokra és a civil közösségekre gyakorolt kegyetlenségét, különösen a csendőrség tevékenysége révén: „*Régen szemmel tartott, a feketelistán szereplő szerb polgárokat, a gyanús elemeket cipelik ki a házakból. Sápadt, krétafehér arcukra rá van írva az életért való rettegés, nincs búcsúzás, sem kikísérés, csak az ablakban szorongva, hangosan sírva, zokogva néznek a családfő után. A csendőr visszamegy, és leinti az utcára kihallatszó sírást, folytassák a belső szobákban.*” A férfiak – mint „gyanús elemek” – internálása, illetve elhurcolása nemcsak a közösség, hanem a

[293] Svégel Fanni (2020): i. m. 109.
[294] Pintér Tamás (szerk.) (2024): *Segélyhely a fronton. Dr. Kemény Gyula szerbiai naplója.* Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, 9–51. Az alábbiakban ebből idézek.

családok belső rendjét is megbontotta. A síró asszonyok és gyermekek az ablak mögött jelentek meg: a katonai erőszak közvetett, mégis mélyen megrázó hatását az ő reakcióik tükrözik. A csendőr utasítása jól mutatja a háborús rend ideológiáját: a fájdalom és az érzelem nem nyilvános, hanem elfojtandó, láthatatlan magánüggyé válik.[295]

Az író a helyeik harcmodorát is szemügyre vette: „*A montenegróiak vad, bátor, fanatikus katonák, akik utolsó csepp vérükig védelmezik terméketlen, viperákkal s egyéb mérges kígyókkal bőven megáldott szikláikat. Itt mindenki katona, ha kell, még az asszonyok is*.” E megjegyzés jól illusztrálja, hogy a nők közvetlen részvétele a fegyveres ellenállásban a korabeli férfi hadiorvos szemében rendkívüli és kulturálisan kódolt jelenség volt.[296]

A napló további bejegyzései rámutatnak, hogy a férfiak fronton való távollétében a nők szerepe nem csupán a túlélésre korlátozódott: a katonai észlelés szerint a falvakban élő asszonyok élelmet juttattak az ellenséges hadsereghez, illetve információkat közvetítettek számukra: „*A falvakban csak gyerekekre és asszonyokra akadunk, de fegyverforgató férfi sehol sincs, az mind ellenünk harcol a túlsó oldalon, az asszonyaik pedig a szemeink láttára innen élelmezik őket*.” Ezen a megfigyelés alapján láthatjuk, hogyan fonódott össze a nők iránti bizalmatlanság és a katonai erőszak igazolása: a női civil lakosság kollektív megbélyegzése gyakran előkészítette a katonai megtorlás legitimálását. A kémként való beállítás így nem csupán stratégiai vádat jelentett, hanem hozzájárult a nők háborús bűnösként való megítéléséhez, ami a háborús erőszak narratívájában is szerepet kapott.[297]

A szerző olyan eseteket is közölt, amikor a nők valamilyen bűnös cselekedet következtében áldozatokká váltak. A dobricevói csendőrkaszárnya kifosztásával összefüggésben két nőt állítottak elő, akik az értékes ingóságok összeszedésében működtek közre, míg a helyszín őrzését egy férfi látta el. A tűzpárbaj során a csendőrök és a férfi is életét vesztette. A katonai bíróság előtt a nők kezdetben tagadták, hogy ismernék az áldozatot, később azonban kiderült, hogy a családfőről volt szó. Kemény Gyula visszaemlékezése szerint, amikor a cellákat járta, a foglyok a nyakukra mutatva kérdezték tőle, hogy felakasztják-e őket. Többek között egy olyan, a 37. gyalogezredhez tartozó katonával is egy zárkában tartózkodtak, akit egy 62 éves asszony sérelmére elkövetett nemi erőszak kísérletével vádoltak. Az elkövető eredetileg egy vekkerórát akart ellopni az egyik házból, ám amikor az idős nő kiabálni kezdett, azt el akarta hallgattatni, ezért az ágyra lökte, ahonnan az áldozat nem tudott felkelni és a „katona étvágya”

[295] Uo. 72–74.
[296] Uo. 151.
[297] Uo. 174.

ekkor jött meg. Az elkövető később a bíróság előtt úgy nyilatkozott, hogy: „*inkább ezért a szép leányért ülne bent, ezt talán a bíróság is megbocsátaná.*”

Dr. Kemény Gyula dokumentált egy montenegrói család ellen elkövetett brutális atrocitást Jabukovácon. A családfő fegyverrel védte otthonát és a konfliktus során lelőtte a cs. és kir. 13. század szakaszvezetőjét, mire őt és gyermekét is életveszélyesen bántalmazták, végül mindkettejüket megölték. Az édesanya sem kerülhette el sorsát: beszámolt az asszony elleni erőszakos cselekedetről is: „*Most jön az asszony, aki eddig hangtalanul feküdt négykézláb a földön. A bakák hanyatt fektetik, egyik belelép a tenyereibe, a másik felhajtja szoknyáját, a lábait szétfeszítik, az ijedt teremtés nem ellenkezik, talán másra gondolt, mint ami következett. A bakák a bajonettjüket a hasába, a lábai közzé, a nemi szervébe szurkálták, amíg el nem terült mozdulatlanul a szerencsétlen. Még melegek, amikor mi is odaérkezünk.” „Hogy bakáink olyan kegyetlenül bántak el a gyermekkel és az anyjával, az érthető és megmagyarázható azzal, hogy mi még sohasem fogtunk montenegróit még halva sem, s azután a megnyúzások miatt is kitört belőlük a vadember*.” A részlet első olvasatra a montenegróiak ellen tanúsított extrém katonai brutalitást egyfajta „megértéssel” kezeli, azaz az elkövetett erőszakot a katonák haragjával és a korábbi veszteségek miatti bosszúvággyal magyarázza. Mindez jól mutatja a morális határok elmosódását háborús helyzetben. Ugyanakkor a szerző azt is megjelenítette, hogy a tiszti jelenlét (a fegyelem szimbóluma) visszatarthatta volna a katonákat – ezzel pedig elismerte, hogy az erőszak nem volt „elkerülhetetlen”, hanem a fegyelmi kontroll hiányában történt meg.[298]

Svégel Fanni állásfoglalása szerint az elbeszélés módja rávilágít arra, hogy a naplóíró az utókor számára készíthette feljegyzéseit, ennek megfelelően nem lehet kizárni, azt, hogy a szörnyűséges történetek részletes leírását az elképzelt olvasó igényeihez szabta. Fontos kérdést vett fel az is, hogy a saját nemzetéhez tartozó katonák embertelen tetteinek a megörökítése milyen céllal történt? Úgy vélem, hogy a saját hadsereghez tartozó katonák által elkövetett erőszakos cselekmények rögzítése több, egymással összefonódó célt szolgálhatott. Egyrészt értelmezhető belső kritikai gesztusként, amely a hadviselés morális határainak megsértésére kívánta felhívni a figyelmet, és hozzájárulhatott a fegyelmezés, illetve az önreflexió erősítéséhez. Másrészt forráskritikai szempontból ezek a beszámolók a hitelesség látszatát is növelhették, mivel nem kizárólag az ellenség atrocitásait dokumentálták, hanem a saját oldal visszásságait is feltárták. Emellett nem zárható ki a dokumentálás későbbi politikai vagy jogi felhasználhatóságának szándéka sem, különösen a háborús felelősség kérdésének

[298] Uo. 155–156.

alakulása szempontjából. Végül e feljegyzések mögött személyes motivációk is állhattak: a trauma feldolgozása, az egyéni erkölcsi állásfoglalás, illetve az a törekvés, hogy a háború valóságát – annak brutalitásával együtt – torzítás nélkül rögzítsék.

Keményt rendkívül megérintették a civilek veszteségei, szenvedései ez az írás számos pontján fellelhető, ugyanakkor a halálra rémült nő ellenkezésének hiányával alig burkoltan érzékeltette álláspontját a nemi erőszakkal kapcsolatban. A nőktől elvárt magatartásmód számonkérését, továbbá a háborús morál keveredését lehet megfigyelni a leírásában, miszerint az erőszak része a háborúnak, ezért bocsánatos bűnnek kell tekinteni.[299]

A katonák nőkhöz való viszonyát, a róluk való gondolkodást jól szemlélteti az alábbi részlet: „*Miköztünk, katonák közt, akik hónapok óta annyit nélkülöztünk, és szenvedtünk, nálunk, ahol minden rendű és rangú, különböző foglalkozású és intelligenciájú emberek vannak együtt a társadalom minden rétegéből, ahol most mindenki egy cél elérésére van összeterelve, ahol mindenki egyformán érez és gondolkodik: itt köztünk nincs most senki, aki másra vágyna, mint enni, inni, pihenni, s azután jöjjön a minden jók legjobbika, a … nő!* „*Ha asszonynép megy el a kis katonacsoportok előtt, összevillannak a szemek, kiül a vágy az arcokra, s mereven néznek a ringó szoknyák után. Kézzel-lábbal figyelmeztetik egymást az éhes tekintetek, nehogy valamelyik is elmulassza ezt a kínzó élvezetet. De jó, hogy a vágyak hangtalanok! Egy-egy nő látására, hogy megszelídülnek azok a zord tekintetek, amelyek pedig oly egykedvűen tudnak gyilkolni, halálba rohanni. Észreveszik-e, vajon tudják-e, érzik-e mindezt ezek a ringó asszonyi testek? Óh! Csak nő ne volna a világon, legalább most, a háborúban ne! Most itt a halál mezsgyéjén látjuk, igazán, hogy az élet és halál dilemmája elé állított egyszerű és kulturált ember világa, vágya mily kevéssel beéri, hogy az a végső ponton mi körül forog: a gyomor és a nő körül. Hogy siet mindenki még ma gyorsan a szerelmi élvezetek poharát fenékig kiüríteni. Mily jó is, hogy bakáinknak elegendő pénzük és idejük van.”*

Dr. Kemény Gyula nemcsak orvosi megfigyeléseket rögzített, hanem mélyen érzékeltette a frontkatonák testi-lelki állapotát, különösen a háborús nélkülözések és a szexualitás kapcsolatát. Az idézett részben a szerző nyíltan beszélt a szexuális vágy dominanciájáról, amely – a fizikai éhség és fáradtság mellett – az egyik legmeghatározóbb ösztönként jelent meg a katonák körében. A női test – mint vágy tárgya – eszközzé vált, amely egyszerre jelentett menedéket és kísértést, sőt olykor feszültségforrást is.[300]

[299] Svégel Fanni (2020): i. m. 110.
[300] Pintér Tamás (szerk.) (2024): i. m. 207.

A háborús propaganda működésébe is betekintést engedett: „*A szerb foglyoktól halljuk, hogy a szerbiai hatóságok a lakosság előtt kihirdették, hogy meneküljenek el előlünk, mert a svábák, de főleg a magyarok, sokkal gonoszabbak még a bolgároknál, törököknél is, hogy a mi csapataink minden éghetőt felgyújtanak, mindent elrabolnak, hogy a férfiakat a gyermekekkel együtt leölik, az asszonyokat, leányokat pedig egytől egyig megbecstelenítik. Ilyen jó hírünk van Szerbiában*.” A nők elleni erőszak e narratívája nemcsak a lakosság megfélemlítését szolgálta, hanem a nemzeti identitás és becsület szimbolikus megsértéseként is értelmezhető. A forrás nem a megtörtént eseményeket, hanem azok percepcióját, illetve reprezentációját tükrözi, így fontos adalék a háborús pszichológiai hadviselés és a nők szerepének vizsgálatához.[301]

1914. november 15-én a Valjevo felé úton az alábbi látványban volt részük: „*Egész kocsisorok jönnek velünk szemben. Némelyik szekérbe tehenek, borjúk vannak befogva, de a legtöbbjét asszonyok, gyermekek húzzák. Még a házőrző kutyák is be vannak fogva. A mögöttünk üresen hagyott szerb falvak lakói jönnek vissza. A szekerek, kézikocsik, az asszonyok háta mind-mind az elcipelt holmikkal van megrakva. Az egész család apraja-nagyja a rúd mellé van befogva*.”

A megörökített jelenet – amelyben asszonyok, gyermekek, sőt kutyák húzzák a szekereket – a háború civil társadalomra gyakorolt pusztító hatásáról tanúskodik. A férfiak hiányában a nők váltak a családok fizikai és logisztikai terheinek hordozóivá, szó szerint és átvitt értelemben is: „*A gyermekek meg az öregemberek és a vénasszonyok nagyokat köszönnek nekünk, míg a szemrevaló leányok, asszonyok kendőikkel takarják el úgyis félrefordított arcukat a bakáink szeme elől. A fiatal asszonynép láttára az arcok azonnal felderülnek. Mindent feledve, akár csak a hadgyakorlatra marsolnának, víg pajkos, erősen pikáns megjegyzésekkel s jellegzetes kézjelekkel, mindent jelentő fogásokkal üdvözlik az asszonyokat. Az éhes, nagyon is éhes bakatekintetek vissza-visszafordulnak utánuk. Óh, azok az asszonyok! Mit nem adnának értük ezek a sír szélén álló sáremberek!”* A naplóbejegyzés betekintést enged, hogy miként vált a női jelenlét a háborús környezetben a katonák számára az otthonosság, a vágyott normalitás és az emberi közelség szimbólumává. A nők részéről tapasztalható félrehúzódás, az arcok eltakarása ugyanakkor a kiszolgáltatottságra, mindamellett az ösztönös védekezésre utal. A férfiak reakciója a fiatal nőkre a háborús feszültség emberi oldala felől is értelmezhető: az életveszély és a kiszámíthatatlanság közegében a női jelenlét az élethez való kapcsolódás lehetőségét is jelenthette. A részlet egyúttal rámutat arra, hogy a női test a háborús

[301] Uo. 273.

tapasztalatban gyakran kulturális, valamint szimbolikus jelentést is hordozott, illetve nem csupán egyéni, hanem kollektív érzelmi viszonyok tükre is volt.[302]

Két nappal később tiszti gyűlést tartottak, amelyen felolvasásra kerültek a hadtesttől érkező legújabb parancsnok és elrendelték többek között, hogy a szerb civil lakosságtól semmilyen tárgyat, élelmet, ruhaneműt nem szabad elvenni, valamint, hogy a nőkkel szembeni erőszakoskodások a legszigorúbban, bizonyított esettben halállal büntetendők. Külön kiemelték, hogy a tisztek még inkább kerüljék a szerb nőkkel való intim kapcsolatokat, mivel az nem csupán a saját egészségükre, hanem a fegyelemre is károsan hatna. A szabályozásban megjelenő megfogalmazás ugyanakkor elsősorban nem a nők védelmére, hanem a katonai rend fenntartására és a hadsereg reputációjának megőrzésére irányul. Ez jól mutatja azt, hogy a nők testi integritásának kérdése a korszak katonai gondolkodásában leginkább a hadsereg működőképességének és fegyelmének fenntartásán keresztül kapott jelentőséget.[303]

Összességében Kemény Gyula egy dilemmákkal teli, tudatos megfigyelő, aki – bár nem áll ellen a parancsoknak, próbálja megérteni a történések okát, de – nem veszítette el erkölcsi érzékenységét, és beszámolója révén kritikusan viszonyul a háború embertelenségéhez. Ez az ambivalencia különösen értékessé teszi a naplóját hadtörténeti és nőtörténeti szempontból egyaránt.

7.6. Hadifoglyok és a polgári nők kapcsolata a hátországban

A frontkatonák harctéri élményei mellett a Magyarországon dolgozó hadifoglyok civil lakossággal kialakított kapcsolatai is kiemelt figyelmet érdemelnek. A háborús jogszabályok és intézkedések célja elsősorban a családi élet tisztaságának, valamint az erkölcsi határok betartásának biztosítása volt: a foglyok és a nők közötti kapcsolatok csupán munkakapcsolatra korlátozódtak, a szexuális érintkezés tiltása révén az állam a hátország erkölcsi rendjét és a fronton harcoló katonák morálját kívánta védeni. E beavatkozás megjelent a hivatalos politikai kommunikációban, a propagandában és a nyilvánosság diskurzusaiban egyaránt.[304]

Az első világháború során a hadifoglyok jelentős szerepet játszottak a hátország munkaerőhiányának enyhítésében. A Honvédelmi Minisztérium 1918. január 1-jei kimutatása

[302] Uo. 296–297.
[303] Uo. 300.
[304] Hammerle, Christa (2000): Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte. In: Kühne, Thomas — Ziemann, Benjámin (hrsg.): Was ist Militargeschichte? Paderborn: Schöningh, 259–262.

szerint Magyarország területén összesen mintegy 442 ezer hadifoglyot alkalmaztak különféle munkaterületeken, közülük 292 ezer főt kifejezetten a mezőgazdaságban. Foglalkoztatásukat külön rendeletek szabályozták, amelyek meghatározták a hadifoglyok elhelyezésének, ellátásának és munkavégzésének feltételeit. A hadifoglyok jelenléte a falvakban nemcsak gazdasági szempontból bírt jelentőséggel, hanem társadalmi és erkölcsi feszültségek forrásává is válhatott.

Az agrártermelés folyamatosságának biztosítása érdekében a hadifoglyok mezőgazdasági munkára történő kihelyezése során a kezdeti szabályozás még legalább 200 fős csoportokat írt elő, azonban ez a gyakorlat hamarosan módosult. A községek és egyéni gazdálkodók igényeire reagálva már kisebb, akár 30 vagy 10 fős kontingensekben is lehetővé vált hadifoglyok igénylése. A változás indokát a császári és királyi hadifogoly-parancsnokság 1915 nyarán kelt rendelkezése egyértelművé tette: a cél az volt, hogy a hadsereg elsősorban a kisbirtokos parasztok számára biztosítson munkaerőpótlást, tekintettel arra, hogy ezek a gazdaságok különösen megszenvedték a hadba vonult családfenntartók és egyéb dolgozók kiesését. Ennek érdekében a katonai vezetés a hadifoglyok ellátásának költségeit is átvállalta.

A kisebb csoportokban történő hadifogoly-kihelyezés lehetővé tételével ugyan megszűnt a központi munkaerőelosztás és felügyelet korábbi formája, a kormányzat azonban továbbra is törekedett arra, hogy kontrollt gyakoroljon a hadifoglyok munkavégzése, életkörülményei, valamint a lakossággal való kapcsolataik felett.

A hadifoglyok és a polgári lakosság közötti kapcsolat szabályozása szigorodott, miután több panasz érkezett a viszonyok nem kívánatos alakulásáról. 1915 decemberében a belügyminiszter intézkedése értelmében megtiltották számukra a szeszesital kiszolgálását, valamint részvételüket nyilvános vagy magánjellegű társas összejöveteleken. Előírták, hogy a munkaidő leteltével elkülönített helyiségekben kell tartózkodniuk, ahonnan éjszaka nem távozhatnak el. A munkaadók számára tiltottá vált a bizalmas jellegű kapcsolatfelvétel. A rendelkezések az erkölcsi határok védelmét, a katonacsaládok életének tisztaságát kívánták garantálni, s a normaszegő családtagokat társadalmi és hatósági úton is felelősségre kívánták vonni. A központi irányítás célja egyértelműen a hadifoglyok társadalmi elkülönítése volt, amely túlmutatott a puszta munkavégzésen: tiltani kívánták minden olyan személyes viszony kialakulását, amely veszélyeztethette volna a hátország erkölcsi rendjét, gyengíthette volna az ellenségkép mobilizáló funkcióját, vagy alááshatta volna a fronton harcoló katonák lelkesedését. A gyakorlatban azonban a decentralizált elhelyezés – ahol kisebb csoportokban kerültek foglyok falusi háztartásokba – ellehetetlenítette e célkitűzés érvényesítését. A megyei

és járási szintű hatósági jelentések szerint az elvárt szegregáció számos esetben nem valósult meg. Sopron vármegye gazdasági felügyelője jelentésében éles hangon bírálta, hogy a rábapordányi bérgazdaságban dolgozó mezőgazdasági munkásnők a számukra kiutalt pálinkajárandóságot összegyűjtve az ott dolgozó orosz hadifoglyokat vasár- és ünnepnapokon vendégül látják. A felügyelő megfogalmazásában ez a gyakorlat nemcsak a hadifoglyokkal való szabályellenes érintkezést jelentette, hanem a hátország erkölcsi rendjének megsértését is.[305]

„A lányokat, akik katonákkal és foglyokkal dolgoznak együtt, mindig hírbe hozzák. Olyan csúnya nyelvük és csúnya lelkük van most némely asszonyoknak, el sem tudnak a lányokról mást, mint rosszat képzelni. Azért csúnyább, gonoszabb a pletyka, mint a háború előtt, mert némely éhes és keserű szívű asszonyok érzik, hogy ha ők kerülnének férfiakhoz közel, nem is tudják, mi lenne velük. Az egész asszonyi világ megzavarodott: az örökös sírást az átkozódás és a türelmetlenség váltogatja... A falu hangulata, belső légköre már valóságos méregtelep, különösen mióta Doberdó emészti a népet, mert onnan egészségben talán senki se tér haza... A lányok a felmentettekkel, a lógósokkal és a foglyokkal dolgoznak, ami még semmi, de velük és mellettük hálnak, odakint a tanyán. így is ilyenekkel macerálódnak már majd minden levélben."[306] Veres Péter irodalmi ábrázolásában a hadifoglyok és nők közötti viszony nem elsősorban érzelmi vagy erkölcsi, hanem gazdasági, illetve racionális keretben jelent meg: a földművelésbe bevont, a nők munkáját támogató hadifoglyok a paraszti gazdaság részeiként, kvázi gazdatársként integrálódtak a háztartás mindennapjaiba. A fenti idézet nem csupán egyedi történetet mesél el, hanem rámutat a háborús hátország átalakuló társadalmi viszonyrendszerére: a szükség, a munka és az együttélés által formált emberi kapcsolatok gyakran átlépték a békeidőkre jellemző erkölcsi, valamint társadalmi normák határait. A hadifogoly így nemcsak gazdasági szereplő volt, hanem érzelmi és szimbolikus helykitöltő is egy szétesett világban.[307]

1917. október 10-én bizonyos Sz. M. Klára az olaszországi Bariban harcoló kedvesének, Nagy Mártonnak a következőképpen jellemezte az otthoni leányok viselkedését: „*Kedves Márton, tudatom veled, hogy nincs sémi bajom, egésségem jó van, hasonlót kívánok néked is. tudatom veled, hogy újságot nem tudok irni, csak azt, hogy a lányok nagyon megszereték a fogjokat, van már egy néhány hadigyerek mifelénk is, van vagy 10 leány, aki nagyon hadiasan*

[305] Csíki Tamás (2009): Egy ágyban az ellenséggel. Orosz hadifoglyok és falusi nők az első világháborúban. *Néprajzi Látóhatár,* 27. évf. 1–2. sz. 59–70.
[306] Veres Péter (1978): *A Balogh család története. Második rész.* Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 502–503.
[307] Uo. 507.

hizot, de ne busulj semit, mert én, ha minden leány elesik, én csak a magam vállássába maradok, mert én rá se tudok nézni jó szemel a fogjokra, ami- jenek it vannak. nékem majd akor lesz igaz hü szeretőm, ha te haza jösz."[308] Ez a levél egy egyszerű, de érzelmileg gazdag forrás, amely az egyéni élmények és a közösségi normák feszültségét tükrözi a háborús hátországban. Megmutatja, hogyan éltek át és értelmeztek személyes, illetve társadalmi szinten olyan helyzeteket, amikor a háborús körülmények alapjaiban változtatták meg a családi és párkapcsolati viszonyokat. A levél végén megfogalmazott hűségígéret a háborús bizonytalanság közepette is a tartós érzelmi kötődés, a stabil párkapcsolat értékét hangsúlyozza. Ez a motívum szembeállítható a környéken élő nők által kötött új kapcsolatokkal, kiemelve a személyes és társadalmi konfliktust.

A sajtó gyakran a nyilvános megszégyenítés eszközeként nevezte meg a nőket teljes névvel, miközben állatias retorikával illette őket, és – burkoltan vagy egyenesen – őket tette felelőssé a történtekért. Ezzel szemben a hadifoglyokat névtelenség övezte, ami tovább erősítette a nemek közötti ábrázolásbeli aszimmetriát. A politikai hatalom hozzáállását elsősorban a szigorú erkölcsi megítélés, a hazafias szólamok alkalmazása és a büntető intézkedések határozták meg. Ugyanakkor megjelentek olyan publicisztikai megszólalások is, amelyek nem pusztán morális szempontból közelítették meg a jelenséget, hanem a háborús következményekből fakadó társadalmi problémákra – így például a törvénytelen gyermekek születésére vagy a családi kötelékek felbomlására – hívták fel a figyelmet, amelyek kezelése az állam és a helyi közösségek feladatává vált a háború lezárultával.

Ennek ellenére a sajtóorgánumok rendszeresen beszámoltak a falusi nők erkölcstelenségéről, züllöttségéről, amelyet szembe állítottak a harctéren küzdő férfiak hősiességével. A *Szarvas és Vidéke* például arról adott hírt, hogy egy szarvasi birtokos tanyáján 4 orosz hadifogoly került alkalmazásra, a tulajdonos a háború kitörése óta a keleti hadszíntéren harcolt, és hősi halált halt: „*Minden tisztességérzetükből kivetkőzött földmives asszonyok nem egyszer botránkoztatták már meg hazafiatlan és becstelen magaviseletükkel a tisztességes gondolkodású embereket, A nyakunkba szedett muszkáfoglyokkal való ledér barátkozást nem egy tanyán egész szemérmetlenül űzik, sőt magukról megfeledkezett, züllött némberek szinte kérkednek véle. A hazafias becsületérzésre mélyen lealázó ilyen esettel van dolgunk ismét.*" A beszámoló drámai módon folytatódott: „*És mig apró árvái sírva gondoltak elvesztett szegény jó apjukra, addig a kötelet érdemlő züllött özvegy egész kedélyesen adta át magát a négy*

[308] Hanák Péter (2009): Népi levelek az első világháborúból. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború. Nemzet és emlékezet.* Budapest, Osiris Kiadó, 644–645.

muszkafogolynak. Gazdája nemrégen éppen akkor tört e gonosz asszonyra, mikor benn a szobában a ledér banda éppen együtt enyelgett. Két orosz belül, kettő kivül s a középei! á szörnyeteg. A kis árvákat kicsukták s azok ott sírdogáltak a ház előtt." A német rendelkezést állította mintaként ebből kifolyólag a cikk írója, ahol a közelmúltban másfél évnyi fegyházbüntetésre ítéltek, egy fogollyal szeretkező asszonyt. Ugyanakkor még ennél is tovább ment: „*És vajjon elég szigorú büntetés lenne-e az akasztófa egy olyan bestiának, aki elesett férje emlékét s a legszentebb fájdalom gyászából szőtt özvegyi fátyolt nyomorult muszkafoglyok mocskos szerelmével szennyezi be?"*[309] Véleményem szerint a szöveg jól szemlélteti, hogy hogyan kapcsolódott össze a nemiség, a nemzeti identitás és a háborús propaganda. A női hűség az elesett férjhez és a nemzethez egyaránt elvárt norma volt, amelynek megsértése nyilvános megszégyenítést, de akár példastatuáló büntetés követelését is kiválthatta.

A sajtóbeszámolók nemcsak a hazaárulás és az ellenséggel való érintkezés eseteit emelték ki, hanem megjelentek olyan híradások is, amelyek a terhesség megszakítását kétségbeesetten kérvényező nők helyzetére, valamint az őket a főszolgabírónál feljelentő orvosok eljárására hívták fel a figyelmet. Ezzel párhuzamosan a nem kívánt terhességek következményeként elkövetett csecsemőgyilkosságok és az öngyilkosságok számának emelkedése is érzékelhető tendenciává vált.

Az állomásozó katonák és hadifoglyok jelenléte nem kizárólag erőszakkal kapcsolatos történeteket eredményezett: léteztek olyan viszonyok is, amelyek érzelmi kötődésen vagy a távollévő férj átmeneti pótlásán alapultak. A plébánosi beszámolók alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, milyen formát öltött ezeknek a kapcsolatoknak a gyakorlata, és mit takart pontosan a házastársi hűség megrendülése vagy a „vadházasságok" számának növekedése. Nehezen eldönthető, hogy a nők valódi érzelmeket tápláltak az idegen, sokszor még a nyelvet sem ismerő férfiak iránt, vagy inkább gyakorlati megfontolás – például munkaerő-szükséglet – állt a háttérben. A korabeli források tanúsága szerint ugyanakkor előfordult, hogy hadifoglyok szöktettek meg asszonyokat, vagy csábítottak el fiatal lányokat. Volt rá példa, hogy a plébános a szószékről szólt a szülőkhöz, figyelmeztetve őket a katonák körül gyülekező „leányseregre", és arra kérte őket, hogy beszéljenek lányaikkal a felmerülő veszélyekről.[310] Az ilyen viszonyokból született gyermekek esetében előfordulhatott, hogy

[309] Mikor az elesett hős özvegye muszkafoglyokkal léderkedik. Mi történik a tanyán? *Szarvas és vidéke,* 1916. 07. 30. 27. évf. 30. sz. 2.
[310] Csibi Norbert – Vértesi Lázár (szerk.) (2016): *A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 319–376.

már az anyakönyvi bejegyzés során láthatatlanná válhattak, amennyiben a férj saját gyermekeként ismerte el őket. Ilyen esetekben teljes mértékben beilleszkedhettek a falusi közösségbe, miközben valódi származásuk rejtve maradt a külvilág előtt.[311]

7.7. Sajtóforrások

Az első világháborús nemi erőszak-esetek kutatása során lényegi forrásoknak számítanak a különféle újságcikkek és tudósítások. A probléma újszerűsége, illetve korlátozott földrajzi kiterjedése miatt a hivatalos szervek csak kis mértékben foglalkoztak a civileket ért erőszak ezen aspektusával. A nemi erőszak sajátosságának tekinthető, hogy leginkább a következményei, mint a nemi betegségek, illegális magzatelhajtások, csecsemőgyilkosságok, idegen katonáktól származó gyermekek keltik fel az állam figyelmét, ugyanis ezeknek politikai és közegészségügyi vonzata egyaránt kimutatható.

A *Pesti Napló*, 1915. február 7-ei számában *Lelki Klinika* rovatában egy olyan olvasói levelet közöltek, melyben egy 23 éves kétgyermekes anyuka írta le háborús megpróbáltatásait. A beszámolóból megtudhatjuk, hogy a család egy felsőmagyarországi határszéli kisvárosban élt, egy igen jól jövedelmező üzletet vezettek, melyet a férj hadba vonulása óta az asszony vezetett, két inas segítségével. A fiatal nő talpraesettségét és házastársa iránti szeretetét jól mutatják az alábbi sorok: „*kora reggeltől késő estig el vagyok foglalva, s ez jó volt nekem, mert így legalább nem jutott időm sírni, gondolkozni, mert nagyon, nagyon busultam az én drága, jó uramért, akit nagyon szeretek."* A házaspár 4 éve élt együtt, s ezalatt egy gyermekük született. Az orosz támadások fenyegetése ellenére az asszony egészen az utolsó pillanatig nyitva tartotta boltját, részben azért, mert a korábbi, szeptemberi betörés idején a főszolgabíró büntetéssel sújtotta, amiért az első hírek hatására bezárta az üzletet, és a lakosság többi tagjához hasonlóan menekülni próbált – annak ellenére, hogy a várost akkor még nem érte közvetlen támadás. Most azonban nem volt ideje elmenekülni, és testközelből kellett átélnie az ellenség brutalitását:" *Most tehát itt rekedtem, borzasztó félelem és rémület között. Egy kozák csapat szállásolta el magát a városunkban. Kérem, én nem tudom leírni mindazt, amit ezek az undok, vad bestiák elkövettek. Hogy a boltomat kifosztották teljesen s alig adtak valamiért pénzt, hogy a lakásomba beszállásolták magukat négyen vagy öten is, összetörtek, elronditottak mindent, elvitték az összes ágynemüeket, párnákat, takarókat, pokrócokat, mindenféle élelmiszert – mindezt nem bánnám, hiszen csak anyagi veszteség, még pótolni*

[311] Csíki Tamás (2009): i. m. 59–70.

lehet. De azt a rettenetes brutalitást, amit velem elkövettek…nem, én ezt nem tudom elmondani, nem tudom leirni . . . Megőrülök a szégyentől, a megalázástól, a tehetetlen dühtől … Oh, azon A TŰZHELY a rettenetes éjszakán a rémület, az undor, a fájdalom, a szégyen az öngyilkosságba űzött . . . Meghalni, meghalni, az volt egyetlen gondolatom … Beleugrottam a kutba az udvarunkon, de kihúztak és még nevettek rajtam a gaz bestiák. Ha a férjem hazajön majd, mit fogok neki mondani? És én nem akarok így élni, én nem akarom ezt átélni … A kisfiamat imádom, a legjobb anya vagyok, akit csak el lehet képzelni, de azt a másikat, ha megszületne, utálnám, irtóznék tőle, gyűlölném, képes volnék a saját kezemmel megfojtani …"

A cikk a nők helyzetéről is képet ad*: „A háborúban úgyis a legnagyobb lelkiszenvedés és megpróbáltatás jut a nő osztályrészéül, nem szabad ezt még tetézni azzal is, hogy a brutális véletlen szörnyű konzekvenciáit egész életén át maga előtt lássa*."[312]

A dokumentum elemzése kapcsán fontos megjegyezni, hogy a szöveg esetlen, ám bátor hangvétele kétségeket ébreszthet az olvasóban az elbeszélés hitelességével kapcsolatban, ugyanakkor figyelembe kell vennünk a traumatizált elbeszélő fragmentált narrációját, valamint azt a tényt, hogy a nemi erőszak nyilvános tematizálása ebben az időszakban még teljes mértékben új jelenségnek számított. A megszólalás nem csupán merész, hanem a kortárs sajtónyilvánosságban is példátlan. A levélben kirajzolódó érzelmi és pszichológiai mintázatok – a szégyen, a düh, az öngyilkossági kísérlet, valamint a férj reakciójától és az esetleges terhességtől való félelem – mind olyan elemek, amelyek a nemi erőszak átélőinek narratíváiban ismerten visszatérő motívumokként jelennek meg.[313]

A szerkesztő válaszában mély együttérzését és szimpátiáját fejezte ki az áldozatként megjelenő nő iránt, egyben felhívta az olvasók figyelmét arra, hogy az érintett eset nem tekinthető kivételesnek. Emellett javasolta, hogy az asszony forduljon egy megbízható, fővárosi orvoshoz, aki szakszerű segítséget nyújthat számára. A levélre reagálva a szerkesztő hangsúlyozta, hogy az ilyen tragikus helyzetbe került nőknek joguk van orvosi ellátáshoz, még akkor is, ha az a törvényes kereteken túlmutat. Ezzel a nyilatkozattal erkölcsi alapokon elutasította az erőszakot, és a nő emberi méltóságát állította a középpontba. Ez a megnyilvánulás különösen jelentős, mivel az adott országos ismertségű lap egyik korai

[312] N. N.: Lelki Klinika. *Pesti Napló*, 1915. február 7. 66. évf. 38. sz. 21.
[313] Pető Andrea (2018): *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt.* Budapest, Jaffa, 138–147.

közleményeként modellértékűen befolyásolhatta a későbbi nyilvános diskurzusok formálódását.[314]

A második világháború kapcsán közismertté váltak az orosz katonák által elkövetett nemi erőszaktevések, ám már az első világháború idején is komoly problémát jelentett ez a jelenség. Göndör Ferenc, a *Népszava* haditudósítója 1915. február 28-i tudósításában beszámolt arról, hogy az orosz katonák – tisztek és kozákok egyaránt – védtelen nőkkel szemben követtek el erőszakot, amit a szerző a háború „hitvány" formájaként jellemzett.

Személyesen kereste fel Galíciának a Monarchia által visszafoglalt területeit, mint Kolomeát, Delatyant, Nadvornát. Minden helyszínen szörnyű beszámolókat hallott: „*Mindenütt arról kellett hallanom keserves, jajgató panaszokat, hogy az orosz katonák a leggyalázatosabb erőszakoskodásokat vittek véghez a védtelen asszonyokon és leányokon. Aki nem akart nekik engedelmeskedni azt leteperték, ha tovább ellenkezett ájulttá pofozták, véresre verték és mégis erőszakot tettek rajta. A kozákok többnyire csoportosan- öten-hatan- rohantak meg a lakásában egy-egy kiszemelt leányt vagy asszonyt, segitettek egymásnak az áldozat ártalmatlanná tételében és egymásután mind a hatan megfertözték a szerencsétlent.*"

Göndör kiemelte, hogy számos alkalommal került sor csoportos orgiákra, amely nem egyszer a nők életveszélyes helyzetbe kerülésével járt, kiváltképp Kolomeában, ahol a tisztek jártak élen az erőszakos cselekedetekben. Sokszor áldozat közvetlen hozzátartozója szeme láttára történtek az események. A szerző módszertana kapcsán kiemelendő, hogy a történetek forrásai elsősorban közvetlenül az érintettek voltak, akik személyesen átélték az eseményeket. Emellett olyan beszámolókat is gyűjtött, amelyek részben szemtanúktól, részben hallomás alapján származtak, így állt össze a szélesebb kép a bekövetkezett esetekről. Ugyanakkor, figyelembe kell venni, hogy a haditudósítók gyakran szolgáltattak anyagot a hazai közvélemény befolyásolására, így a szövetséges vagy ellenséges katonák negatív ábrázolása nem ritka eszköz volt a morálfenntartás vagy ellenségkép erősítése érdekében.[315]

7.8. A terhesség-megszakításról szóló diskurzus a Nagy Háború idején

Az első világháború során elkövetett katonai nemi erőszak nyomán első alkalommal került társadalmi szintű megvitatásra az erőszakos cselekményekből fogant terhességek

[314] Svégel Fanni (2020): i. m. 117.
[315] Göndör Ferenc: Meggyalázott asszonyok. A Népszava haditudósítójától. *Népszava,* 1915. 02. 28. 43. évf. 111. sz. 7–9.

megszakításának lehetősége. 1914 szeptemberétől kezdve, a galíciai, bukovinai és észak-magyarországi orosz betörések során bekövetkezett nemi atrocitások következtében fellépő nem kívánt terhességek a következő év januárjában jelentkeztek, amikor a sérült nők orvosi segítséget kezdtek kérni. A kérdés a sajtóban először 1915 januárja és márciusa között megjelent cikkekben kapott nyilvános figyelmet.

Magyarországon a Nagy Háború idején nem létezett olyan jogi keret, amely lehetővé tette volna a nemi erőszakból származó terhességek megszakítását; a Büntető Törvénykönyv értelmében minden magzatelhajtás bűncselekménynek minősült. Ugyanakkor a háborús körülmények és az egyedi esetek speciális jellege miatt vita bontakozott ki a törvény alkalmazásának és értelmezésének kérdésében.

Glücklich Vilma, a Feministák Egyesületének vezetője szintén azt hangsúlyozta, hogy a döntés joga az anyát illeti meg, hogy megtartja-e az erőszak által fogant gyermekét. Úgy vélte, a gyermek iránti szeretet képes legyőzni az elszenvedett traumákat. Az olyan újszülötteket, akik nem kívántak, szerinte az állam gondozásába vagy nevelőszülőkhöz kellene adni, miközben az apa személyazonosságát titokban kell tartani, hogy a gyerek ne legyen kitéve az elkövető tettei következményeinek.

Bosnyák Zoltán jogász, a Belügyminisztérium gyermekvédelmi osztályának vezetője kijelentette, hogy a nemi erőszakból származó terhességek megszakításával kapcsolatban hivatalos irányelvek még nem születtek, és a kérdés hivatalosan nem került napirendre. Magánvéleménye szerint azonban az ilyen esetekben az anya jogosult lehet a terhesség megszakítására. Nem volt azonban egyértelmű, hogy a háborús körülmények milyen mértékben indokolhatnák a jogi szabályozás módosítását. Ugyanakkor kiemelte a megszületett gyermekek helyzetének jelentőségét: ha az anya vállalja gyermekének felnevelését, akkor nem érheti őt hátrányos megkülönböztetés a származása miatt. Emellett fontosnak tartotta, hogy az állami gyermekotthonok nyújtsanak lehetőséget azoknak a szülőknek, akik idegen katonáktól fogant gyermeküket állami gondozásba szeretnék adni.

Az állami gyermekmenhely vezetőjeként tevékenykedő dr. Szana Sándor tapasztalatai alapján nem az anyákat, hanem a társadalmi viszonyokat tartotta felelősnek a számos elhagyott, törvénytelen gyermek megszületéséért. Hasonlóan Glücklich Vilmához, ő is az anyai szeretet erejét hangsúlyozta. Ugyanakkor kiemelte, hogy azoknak a nőknek, akiknek lelkivilágát a trauma mélyen megrendítette, a törvénynek támogatást kell nyújtania.

Kiemelendő, hogy a jogrendszer nem volt felkészülve a háború okozta speciális problémák kezelésére. Ugyanakkor az állam részvétele elengedhetetlennek tűnt, hiszen a hatályos törvények alkalmazása önmagában is állásfoglalásként értelmezhető volt ebben a kérdésben.

Számos európai jogrendszerben – vagy legalábbis a szokásjog alapján – a terhesség megszakítása csak akkor engedélyezett, ha az anya élete közvetlen veszélyben van. Felmerült azonban az a kérdés is, hogy az életveszély kizárólag testi értelemben értendő-e.

Tauffer Vilmos, a szülészet és bábaügy kormánybiztosa bemutatta a hazai szakmai konszenzust a témában. Az orvosi álláspont szerint a fizikai egészséget negatívan befolyásolhatják a lelki traumák is, ezért az erőszakból fogant magzat elhajtása az élet megóvásának minősül, így az orvos nem vonható felelősségre. Bizonyított esetekben engedélyezett a beavatkozás, ugyanakkor a visszaélések megelőzése érdekében a döntést háromtagú orvosi bizottságra kellene bízni. Ez az elképzelés részben a későbbiekben kialakuló abortuszbizottságok előfutárának tekinthető. Tauffer úgy vélte, hogy az erőszak áldozatává vált nők esetében a lelkiismeretes orvos kötelessége a beavatkozás elvégzése.

A korabeli sajtóban megjelent írások alapján arra következtethetünk, hogy a szakmai körök már a háborús nemi erőszak megjelenése előtt foglalkoztak a témával. A keleti front térségében (Máramaros, Bereg, Bukovina) elkövetett nemi erőszakos cselekmények csupán felgyorsították a jogi, orvosi, erkölcsi, valamint világnézeti szempontú viták kibontakozását. A kevésbé szabályozott körülmények között végrehajtott magzatelhajtásokat orvosok és bábaasszonyok végezték.[316]

A *Pesti Hírlap* egyik tudósításában Szász Zoltán író, egy kényes, de rendkívül fontos problémaként jellemezte a témát, rámutatva, hogy alig van olyan hadviselő állam, amelynek kisebb-nagyobb részét nem szállta volna meg az ellenség, a háború erkölcsei pedig zordak, ennek megfelelően, ha nem is igaz, vagy nem úgy történt teljesen minden történet, melyet a lakosok halottak vagy meséltek, az emberi jogok tiszteletben tartása egészen bizonyosan nagy hiátust szenvedett. Németországban, Franciaországban és Ausztriában már mind részletesen tárgyalták a kérdéskört, az ellenséges hadseregek által elkövetett atrocitásokat.

Kiváltképp az orosz csapatok viselkedését nevezte elfogadhatatlannak. Hazánknak bár időszakosan és kis része került orosz megszállás alá, az ott élő nők komoly traumákat szenvedtek el. „*Arról van szó, hogy az orosz katonák nem egy nőt mindenféle fenyegetéssel, erőszakosan engedékenységre kényszerítettek, esetleg leitatással ellenállásra képtelen*

[316] Svégel Fanni (2020): i. m. 118–121.

mámorba ejtettek s e szerencsétlenek most kezdik érezni e gonosztett következményeit. A következményekért különben se rajonganak mindig a nők; mennyire joggal irtóznak tőle akkor, ha egy a világ másik feléről eléjük toppant emberállat kéretlen ajándékaként jelentkezik." Kiemelte, hogy már ekkor Európa-szerte a szerencsétlenül járt nőkön kívül számos orvost, büntetőjogászt, illetve szociológust foglalkoztatott az a kérdés, hogy van e joguk az erőszak által bekövetkező terhességet megszakítani, és ezt az ebben segédkező orvos büntetlenül megteheti e? Szász teljes mértékben támogatta a nőknek a saját testük fölött való rendelkezésének jogát, alapvető emberi jogként definiálta, ám rámutatott, hogy az állam, ha csak különös indokok nem állnak fenn, bünteti a magzatelhajtást. Ugyanakkor bízott abban, hogy az orosz invázió következményeként fellépő erőszakos esetek kapcsán a hatóságok nem fogják üldözni azokat, a „mártírnőket", akik az abortusz mellett döntenek. Kitért arra is, hogy a szaporodás fontosságának kérdéskörét ne hozzák ide, mivel a fogamzásgátlás erkölcsi tilalom alá helyezése és a magzatelhajtás büntetése helyett a már megszületett gyermekek felnövését garantálná. Hangsúlyozta, hogy a népesedéspolitikai célokat nem a fogamzásgátlás erkölcsi tilalom alá helyezésével vagy a magzatelhajtás büntetésével kellene elérni, hanem elsősorban azzal, hogy biztosítják a már megszületett gyermekek biztonságos felnövekedését.[317]

7.9. A „törvénytelen" gyermekek sorsa

Az elsődleges források közül fontos támpontot nyújthatnak a hivatalos szülészeti statisztikák. Azonban az első világháború idején az élveszületések száma rendkívüli módon visszaesett, így ezek az adatok korlátozott mértékben szolgálnak tájékoztatással. Emellett a törvénytelen születések növekedése sem feltétlenül a háborús körülményeknek tulajdonítható, mivel a házasságon kívüli gyermekvállalás emelkedése összetett okokra vezethető vissza, amelyek nem kizárólag a háborús helyzet sajátosságai. Az adatok alapján a háborús időszakban elsősorban a 20 év alatti, mezőgazdasági munkát végző vagy házicselédként dolgozó nők esetében nőtt meg a házasságon kívüli gyermekek száma.[318]

Ez a csoport valóban különösen kiszolgáltatottnak számított a nemi erőszak tekintetében, azonban az összefüggések igazolása nem egyértelmű. A törvénytelen szülések mögött állhatnak elhalasztott vagy később megkötött házasságok, tudatos kapcsolati stratégiák vagy

[317] Szász Zoltán: Egy kényes, de fontos problémáról. *Pesti Hírlap*, 1915. 03. 21. 37. évf. 80. sz. 12–13.
[318] Bozsikné Vadai Anna – Csiszérné Palkó Rita – Kovács Andrea (2014): *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 23–32.

ideiglenes viszonyok is, így a nemi erőszak lehetősége mellett más magyarázatok is felmerülnek. Fontos továbbá kiemelni, hogy a háborús időszakban történt nemi erőszakok száma nem azonos az ellenséges katonák által elkövetett esetek számával, hiszen a bűnügyi nyilvántartásban szereplő adatok valószínűleg nem tükrözik teljeskörűen a katonai átvonulások során történt bűncselekményeket, amelyek gyakran rejtve maradtak.[319]

A korabeli bábanaplók közgyűjteményekbe került példányai meglehetősen szűkösek. A Svégel Fanni által feltárt források alapján a háborús évek alatt ezek a bejegyzések jelentősen megfogyatkoztak, és gyakran hiányosak voltak, még olyan térségekben is, amelyeket a frontvonalak távol tartottak. A bábák által vezetett anyakönyvi bejegyzések hiányosságai, valamint az apa nevének elhagyása vagy a szülésszám ingadozása önmagukban nem szolgáltathatnak megbízható alapot háborús nemi erőszak rekonstruálására. Ezek a jelenségek sokféle társadalmi, gazdasági és demográfiai tényező következményei lehetnek – például a háború miatti migráció, a férfiak távolléte, a házasságkötések elhalasztása, vagy akár a közösségi normák változása. Így ezek az adatok legfeljebb támpontként szolgálhatnak, de nem bizonyítékként.[320]

Bár a fővárosi szülőotthonok és a vidéki dajkaságok elméletileg biztosították a nem kívánt gyermekek anonim világra hozatalának és gondozásba adásának lehetőségét, a valóságban ezekhez az intézményekhez való hozzáférés területileg és társadalmilag is erősen korlátozott volt. A határvidéken élő, gyakran szegény sorsú nők számára a fővárosba való utazás súlyos logisztikai és anyagi akadályokat jelenthetett. A csecsemőhalandóság alakulása pedig – önmagában nem alkalmas indikátor a háborús erőszak következményeinek kimutatására, mivel a halandóság magas szintje általános probléma volt a korszakban. A regionális eltérések mögött sokféle ok húzódhatott meg, beleértve a fertőző betegségeket, az ellátáshiányt, vagy éppen a menekülthullámok által okozott túlzsúfoltságot és közegészségügyi válságokat is.[321]

Összességében a statisztikai adatok nem tükrözik a szülők közti kapcsolat természetét, sem azt, hogy egy gyermek fogantatása milyen körülmények között történt – magában foglalva az erőszak lehetőségét is. A korabeli társadalmi normák és a családi reputáció megőrzésére irányuló törekvések pedig lehetővé tették, hogy a háborús kontextusban született,

[319] Koloh Gábor (2015): Magzat a méhből: Magzatelhajtás a két világháború közötti Magyarországon. In: Gyimesi Emese-Lénárt András-Takács Erzsébet (szerk.): *A test a társadalomban: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület* 2013. évi sümegi konferenciájának kötete. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 267-281.
[320] Svégel Fanni (2020): i. m. 121.
[321] Berend Miklós (1917): Német és magyar anya- és csecsemővédelmi intézmények a háború előtt és azóta. *Orvosi Hetilap*, 61. évf. 8. sz. 99–101.

„törvénytelen” gyerekek származását elfedjék. Ez különösen vidéki környezetben lehetett gyakori, ahol a közösségi kontroll ellenére a formális nyilvántartások – például a bábanaplók vagy az anyakönyvek – gyakran hiányosak, illetve nem jelenítették meg a valóság minden aspektusát.[322]

7.10. Nők és az internálás

Az első világháborút követő magyar memoárirodalom jelentős része a hadifogságban szerzett személyes tapasztalatokat dolgozta fel. Ezzel szemben jóval kevésbé vált ismertté a közvélemény számára a fogság egy másik, elsősorban civileket érintő formája, az internálás, amely a háborús erőszak addig Európában ismeretlen dimenzióját teremtette meg.[323]

Az internálás bírói ítélet nélküli közigazgatási eljárás volt, amelynek során a hatóságok belbiztonsági vagy katonai megfontolásból kényszerlakhelyre vagy táborokba utalták a veszélyesnek ítélt személyeket. Az intézmény a hadifogság és a rendőri felügyelet köztes formájának tekinthető, amely a gyakorlatban nemcsak külföldieket, hanem belső ellenségnek minősített csoportokat – például elzász–lotaringiai németeket, fiumei olaszokat, erdélyi románokat és délvidéki szerbeket – is sújtott, gyakran kémkedés vagy propaganda vádjával. Bár egyes férfiak számára az internálás a frontszolgálat elkerülését jelentette, a rossz higiénés viszonyok és járványok miatt magas halálozási aránnyal járt. Sajátos jellemzője, hogy nők és teljes családok is nagy számban kerültek a táborokba, ahol a mindennapokat az ellátási hiányosságok, az elszigeteltség, az unalom és az őrök durvasága határozta meg.[324]

A háború totális jellege elhomályosította a katonák és civilek közötti határvonalat, előtérbe helyezve az ellenség legyőzésének és bármilyen áron történő megsemmisítésének célját.[325]

Az állam törekvése, hogy a potenciálisan fegyvert viselő, de ellenséges területen tartózkodó polgároktól megvonja szabadságukat, a totális háború logikájába illeszkedett. A polgári lakosság a frontok közelében a háborús borzalmak, míg a hátországban az internálás révén vált a háború közvetett szenvedőjévé. Az állami intézkedés tudatos, a biztonság érdekében

[322] Svégel Fanni (2020): i. m. 121–123. Koloh Gábor (2018*):* Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után: Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Budapest, MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 9–46.
[323] Audoin-Rouzeau Stéphane – Becker Annette (2006): *1914–1918. Az újraírt háború.* Budapest, L'Harmattan, 25.
[324] Somogyi László (2020): A Nagy Háború szürke zónája. A váci civil internálótábor működésének története. *Történelmi Szemle*, 62. évf. 3. sz. 399–411.
[325] Audoin-Rouzeau Stéphane – Becker Annette (2006): i. m. 113.

történt, és a szabad állampolgárokat egyik napról a másikra foglyokká változtatta, gyakran köztörvényes bűnözőkkel együtt. A helyi közösségek és a propaganda hatására az internáltakat ellenségként kezelték, kitaszítva őket a társadalomból, így a civilek sajátos módon, a túlélésért küzdve váltak a háború alanyaivá.[326]

A nők, gyerekek és idősebb, illetve a katonai szolgálatra alkalmatlan férfiak is biztonsági kockázatként kerültek internálásra, a korabeli felfogás szerint mindenki veszélyt jelenthetett, aki kémkedni, dezinformálni vagy bomlasztani képes volt. A háború előrehaladtával és a kölcsönösségen alapuló egyezmények megkötését követően a nőket, gyerekeket és a katonailag alkalmatlan férfiakat hazatérésre engedték, miközben az internálás alapelvei részben az ellátás költségei miatt is módosultak.[327]

Az internálás alá került civileket minden esetben a frontvonaltól a lehető legtávolabbi területekre szállították, így minimalizálva az internáló hatóságok által feltételezett, a hadszíntér közelében történő kémkedésből vagy szökésből eredő biztonsági kockázatot. A korabeli nemzetközi jogi normák, köztük a Hágai Egyezmények és a Genfi Konvenciók, nem tartalmaztak rendelkezéseket a polgári internáltakra vonatkozóan. Bár a Vöröskereszt és a semleges államok képviselői viszonylag gyakran látogatták az internálótáborokat az ott tapasztalt bánásmód ellenőrzése céljából, Az *újraírt háború* szerzői megjegyezték, hogy „*a segélyszervezet küldöttei nem háborodnak fel túlzott mértékben*” a táborokban tapasztalt körülményeken.[328]

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén az első világháború alatt több civil internálótábor működött, a legjelentősebbek Aradon, Esztergom-Kenyérmezőn és az ausztriai Nezsiderben. Esztergom elsősorban hadifogolytáborként üzemelt, de ideiglenesen polgári személyeket is fogadott. A fő táborokat kisebb, önálló civil internálótáborok egészítették ki, például Tápiósüly, Vác, Cegléd és Boldogasszony, valamint hat koncentrációs telep (Aszód, Alag, Gyöngyös, Heves, Kecskemét, Kiskunhalas). Az internálás jogi alapját az 1912. évi LXIII. törvény biztosította, kiegészítve a belügyminiszter 1914. évi körrendeletével és az 1915. évi

[326] Somogyi László (2018): *„Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!” Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra. Múltunk*, 2018. 2. sz. 100–101. Online: https://epa.oszk.hu/00900/00995/00055/pdf/EPA00995_multunk_2018_02_100-131.pdf?utm_source
[327] Uo. 102–103.
[328] Audoin-Rouzeau Stéphane – Becker Annette (2006): i. m. 64.

BM-rendelettel, amelyek a közbiztonságot veszélyeztető személyek felügyelet alá helyezését, kitiltását vagy őrizetét szabályozták.[329]

1914-ben, a hadüzeneteket követően a hadviselő felek hatóságai a területükön tartózkodó ellenséges államok polgárait lakóhelyelhagyási tilalom alá helyezték, majd internálótáborokba kényszerítették. Az őrizet alatt álló internáltak kapcsolatfelvétele idegen személyekkel szigorúan szabályozott volt, és kizárólag a rendőrhatóság megbízottjának jelenlétében történhetett. A postai és pénzügyi küldemények tekintetében korlátozottan, csupán legutolsó állandó lakóhelyük szerinti országban élő közeli rokonaikkal, valamint az ott lakó, vagyonukat kezelő idegenekkel tarthatták a kapcsolatot. A postai küldemények fogalmába a levelek, csomagok és pénzküldemények egyaránt beletartoztak, és a pénzküldemények csak utalvány formájában történhettek. Mindezek mellett a küldeményeket a rendőrhatóság ellenőrzése alá vonták; az őrizet alatt nem álló internáltakkal szemben a hatóság csak saját felelősségére tehetett kivételt.[330]

A táborokban meglévő katonai létesítményeket használtak, az állam pedig gondoskodott az internáltak élelmezéséről és ruházatáról. Kettősség jellemezte az internáltak helyzetét: a megfelelő anyagi háttérrel rendelkezők szabadabban élhettek, bérelhettek házat, étkezésük és mozgásuk kevésbé volt korlátozott, szakmai tudásuk esetén munkát is vállalhattak. A háború előrehaladtával az internáltak ellátása és őrzése egyre nagyobb terhet jelentett, illetve a szökések száma is megnövekedett, ezért 1917-től gyakrabban engedtek haza veszélytelennek minősített nőket, gyerekeket és idős férfiakat. Az internálótáborok végleges megszüntetésére az Őszirózsás forradalom idején került sor.[331]

A külföldi és a magyar internáltak helyzete eltért: a semleges államokból érkezőket és a vöröskeresztes missziók által felügyelteket nemzetközi jogi védelem illette meg, felügyeletük enyhébb volt, míg a magyar állampolgárok internálása nemzetközi jogi kereteken kívül történt, gyakran kiszolgáltatott és szigorú őrzés mellett. Az internálás nem feltétlenül jelentette a családok szétválasztását: a családtagok, ha önmagukról gondoskodni tudtak, a

[329] Somogyi László (2023): „*Veszélyesnek minősülő idegenek" – tízezreket internáltak Magyarországon az első világháború alatt*. Online: https://telex.hu/techtud/2023/08/27/somogyi-laszlo-rendori-felugyelet-internalas-internalotaborok-az-elso-vilaghaborus-magyarorszagon

[330] 5066/1914. res. sz.: *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez az internált egyének érintkezésének és postai küldeményeinek ellenőrzéséről.*

[331] Somogyi László (2023*): Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt.* Budapest, BFL.
Somogyi László: *Itt igazi háború van-Az I. világháború Pest megyei forrásai. Internáltak Pest megyében 1914–1918*. Online: https://mnl.gov.hu/mnl/pml/internaltak_pest_megyeben_1914_18

rendőrhatóság engedélyével a felügyelet alá helyezett személyhez költözhettek, így az ellenőrzés kiterjedt rájuk is.

Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként önállóan irányította a területén élők internálását. Több ezer külföldi és jelentős számú magyar nemzetiségű civil – férfi, nő és gyermek – került táborokba, ahol sokan haltak meg a tábori körülmények és bánásmód miatt. Elsősorban a magyar állampolgárságú, bizonyos nemzetiségekhez tartozó személyeket internálták, ami a háború kitörése utáni bizalomhiányt tükrözte, különösen a délvidéki szerbek, erdélyi románok, fiumei olaszok és a kárpát-ukrajnai rutének esetében. A külföldi internáltak, főként nyugati állampolgárok, ritkán kerültek zárt táborokba, gyakran koncentrációs telepeken maradtak, lazább felügyelet alatt, ami lényeges különbséget jelentett a fogva tartás szigorában, életkörülményekben és pszichés terhelésben. Az összeomlást követően a táborokban maradt külföldiek hazaszállítását viszonylag szervezetten, gyakran Svájc közreműködésével kezdeményezték.[332] Az első világháború idején az ellenséges állampolgárok internálása világszerte elterjedt volt: katonai hadifoglyokból mintegy kilencmillió, míg 1914 és 1920 között több mint 400 ezer civil került táborokba Európában.[333]

A Nagy Háború során a Vöröskereszt önkéntes ápolónői rendszeresen látogatták az internálótáborokat és koncentrációs telepeket, ellenőrizve a fogvatartottak egészségi állapotát, biztosítva az alapvető orvosi ellátást, valamint felügyelve az élelmiszer- és gyógyszerkiosztást. A látogatók jómódú, képzett nők voltak, akik ápolói vagy humanitárius tapasztalattal rendelkeztek, és a Magyar Vöröskereszthez vagy nemzetközi szervezetekhez tartoztak. Tevékenységük jelentősen hozzájárult a fogvatartottak életkörülményeinek javításához, különösen az internált nők és férfiak fizikai és mentális egészségének védelmében léptek fel.

1915-ben a földművelésügyi miniszter utasította a főispánokat, hogy az Orosz Vöröskereszt nővéreinek látogatása során vizsgálják meg a hadifoglyok munkahelyi körülményeit. Az elsőfokú közigazgatási hatóságoknak ellenőrizniük kellett, hogy a gazdasági munkára kiadott hadifoglyokkal a munkaadók és a községi elöljáróságok az előírásoknak megfelelően bánjanak, és szabálytalanság esetén saját hatáskörben vagy a katonai hatóság bevonásával haladéktalanul intézkedjenek. Az ellenőrzés középpontjában a hadifoglyok elhelyezésének és

[332] Somogyi László (2023): *„Veszélyesnek minősülő idegenek" – tízezreket internáltak Magyarországon az első világháború alatt.* Online: https://telex.hu/techtud/2023/08/27/somogyi-laszlo-rendori-felugyelet-internalas-internalotaborok-az-elso-vilaghaborus-magyarorszagon

[333] Stibbe Matthew (2014): Enemy Aliens and Internment. In: Daniel Ute – Gatrell Peter – Janz Oliver – Jones Heather – Keene Jennifer (eds.): *1914-1918.* Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy-aliens-and-internment/ Berlin, Freie Universität Berlin.

életkörülményeinek megfelelősége állt. Ennek során különös figyelmet kellett fordítani arra, hogy a foglyok fűthető szálláshelyeken legyenek elhelyezve, megfelelő mennyiségű és minőségű élelmezésben, valamint ruházatban részesüljenek, továbbá biztosítottak legyenek számukra a pihenőnapok és a munkaszünetek. Ugyancsak fontos volt a bántalmazás és a túlzott megerőltetés megelőzése, biztosítva ezzel a munkahelyi körülmények humanitárius színvonalát. Mivel az Orosz Vöröskereszt küldöttségének észrevételei közvetlen hatással lehettek az orosz hadifogságban tartott osztrák–magyar katonák sorsára, a katonai parancsnokságok feladata volt, hogy minden szükséges intézkedést megtegyenek annak érdekében, hogy a küldöttség számára kedvező képet alakítsanak ki a hadifoglyok körülményeiről és kezeléséről.[334]

1917. augusztus 15-én az Osztrák–Magyar Monarchia hadügyminisztere arról tájékoztatta a címzetteket, hogy az orosz kormányzat és a Dunai Birodalom megállapodása alapján a Monarchia területén lévő hadifogolytáborokat egy orosz vöröskeresztes női kiküldött szabadon meglátogathatja. A női kiküldött a hadsereg egyik tisztjének kíséretében járhatott a táborokban, beleértve a hadifoglyokat és az internáltakat is. Látogatásai során a hadifoglyokról és szállásaikról fényképfelvétel készítésére is jogosult volt.

A körlevél célja a látogatás adminisztratív és biztonsági kereteinek szabályozása volt, biztosítva, hogy a delegált ellenőrizhesse a fogvatartottak egészségi állapotát, élelmezését és általános életkörülményeit. A forrás a Monarchia humanitárius és nemzetközi kötelezettségeinek teljesítését is jelzi, hiszen a Vöröskereszt képviselőjének belépése a táborokba hivatalos nemzetközi ellenőrzésnek számított. A dokumentum arra utal, hogy a női vöröskeresztes kiküldöttek tevékenysége nem kizárólag humanitárius funkciót töltött be, hanem a hadifoglyok ellátási és életkörülményeinek ellenőrzésében, valamint a kormányzati intézkedések nemzetközi megítélésének és reprezentációjának alakításában is fontos szerepet játszott. [335]

7.10.1. A Monarchia internálási gyakorlata a megszállt területeken

Božica Mladenović, a Niši Egyetem oktatója szerint az 1914–1918 közötti fegyveres konfliktus és megszállás idején a szerb nők súlyos üldöztetés áldozataivá váltak, tapasztalható

[334] BFL, IV.1402.b., 1915/0381. *Az orosz vöröskeresztes ápolónők a hadifoglyok helyzetének megvizsgálása miatt megkezdték körutazásukat, 1915. (Ügyirat)*
[335] BFL, IV.1402.b., 1917/0226**.** *A belügyminiszter körlevele az Orosz Vörös Kereszt női kiküldöttjének látogatásáról a Monarchia területén levő hadifogolytáborokban, 1917. (Ügyirat)*

volt körükben a szexuális erőszak, testi bántalmazás és kényszerű kitelepítés, valamint részvételük kikényszerítése honfitársaik elleni fellépésekben. Több nőt osztrák–magyar és bolgár internálótáborokba szállítottak, másokat kifosztottak, letartóztattak, pszichológiai megfélemlítésnek vetettek alá. 1914 nyarán a Monarchia csapatai Mačvában és a Száva-völgyében vereségük után tömeges atrocitásokat követtek el a civilekkel szemben, nemtől és kortól függetlenül, beleértve gyilkosságokat és internálásokat, amelynek demográfiai következményeit az 1916-os népszámlálás is jelezte: a női lakosság létszáma mintegy 14,36%-kal csökkent. A nemi erőszak következtében született gyermekek stigmatizálása és a megszálló hatóságokkal együttműködő nők büntetése, például hajvágással, tartós pszichés terhet jelentett az érintettek számára.[336] Hasonlóan súlyos helyzet alakult ki Montenegróban, ahol számos nőt osztrák–magyar internálótáborokba szállítottak, például a Frauenkirchenben (Boldogasszony) és Karlsteinben működőkbe; az első internáltak között Vešović tábornok két lánya szerepelt, 1918 márciusában pedig a gerillamozgalom fokozódása miatt mintegy 200 nő és gyermek került internálásra.[337] A korabeli illusztrációk, így a *Berliner Illustrations-Gesellschaft* kiadványai, dokumentálják, hogy a nők katonai vagy félkatonai tevékenysége – például fegyverviselése – közvetlen internálási okként szolgált a megszálló hatalom számára.[338]

7.10.2. A Monarchia állampolgárai francia internálás alatt

Franciaországban az 1914. szeptember 1-jei belügyminiszteri rendelet már nem engedte a német állampolgárok távozását, az osztrák–magyar alattvalók azonban külön engedéllyel még elhagyhatták az országot, szeptember 12-től rájuk is az internálás[339] várt, bár a kölcsönösség elve alapján a nőket és gyermekeket hazabocsáthatták.

---

[336] Lásd még: Moritz, Verena (2014): Gefangenschaft. In: Hannes-Moritz, Verena-Moser, Karin: *Habsburgs Schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914-1918.* St. Pölten, Residenz Verlag, 93-145.

[337] Mladenović, Božica: *Women's Mobilization for War (South East Europe)* Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-south-east-europe/

[338] No. 8040. *Zur Steuerung des Franktireurwesens in Serbien. Serbische Frauen, welche Waffen bei sich tragen, werden interniert.* Dieses Bild wurde [...] Berliner Illustrations-Gesellschaft m. b. H. Berlin. M. N. Múzeum Könyvtára. Világháború: 1157.sz. Online: https://fototer.oszk.hu/elso-vilaghaboru/szerb-fegyveres-ellenallo-nok-internalasa/

[339] Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című műve (1931), az egyik legfontosabb magyar első világháborús élményirodalmi alkotás. A szerző saját internálási tapasztalatait dolgozza fel: 1914-ben Franciaországban tartózkodott, és ellenséges állampolgárként internálótáborba került. A „fekete kolostor" metaforája egyszerre utal a bezártságra, a kényszerű elszigeteltségre és a lelki-szellemi megpróbáltatásokra. Nőalakjai epizodikusak és többnyire szimbolikus funkciót töltenek be: a gondoskodás, az otthon és a háború előtti normalitás képviselőiként jelennek meg.

A hadüzenet utáni felfokozott hangulatban az ellenséges államok polgárainak személy- és vagyonbiztonsága veszélybe került, sokukat a gyűjtőpontokról rendőri vagy katonai védelem kísérte a táborokba. A francia internálórendszer négy elosztóközpont köré szerveződött, amelyek az internáltak elsődleges osztályozásáért és további elhelyezéséért voltak felelősek, négy kategóriába sorolva a magas társadalmi státuszúakat, a katonai szolgálatra alkalmas vagy gyanús férfiakat, a biztonsági szempontból aggályos személyeket, valamint a prostituáltakat, akiket elkülönítve helyeztek el. 1915 végére Franciaországban több mint 50 tábort hoztak létre, mintegy 60 ezer fő elhelyezésére, ebből 40 ezer főt az ellenséges államok polgárai és közvetlen hozzátartozóik tettek ki; a táborok gyakran zsúfoltak voltak, szalmán aludtak, higiénés körülményeik korlátozottak voltak, de a tömegjárványok 1918-ig elkerülték őket, kivéve a spanyolnáthát. Később a francia hatóságok rendszerezettebben, külön táborokban helyezték el az egyedülállókat, a családosokat, továbbá a nemzetiségeket, javult az ellátás, illetve az internáltak munkavállalása révén anyagi és élelmezési helyzetükön is enyhíteni tudtak. [340] Az élelmiszerrel való ellátás a helyi hatóságok feladata volt, de az internáltak saját költségükön kiegészíthették a rendelkezésre álló mennyiséget. 1915 márciusában egyébként több mint 8 ezer osztrák–magyar állampolgárt tartottak fogva a francia hatóságok. A Nemzetközi Vöröskereszt tartotta velük a kapcsolatot. Ez év nyarán hazaengedtek egy nagyobb csoportot-főként nőket és gyermekeket. Hazatérésük után a Belügyminisztériumban kihallgatták őket, és az általuk elmondottak jelentették az első benyomásokat a francia internálótáborok mindennapjairól. A magyar sajtó a francia internálótáborokról érkező kedvezőtlen beszámolókat propagandacélokra használta, különösen a garaisoni tábort emelve ki, ahol hazaengedett női internáltak szerint gyakran veréssel és zárkával büntették a fogvatartottakat.[341]

Az ellenséges államokban tartózkodó internált magyar állampolgárok hazabocsátása érdekében a cs. és kir. Külügyminisztérium tárgyalásokat folytatott, amelyek eredményeként megkezdődött az internáltak hazaszállítása. Különösen Franciaország esetében a hazabocsátott személyeket a svájci hatóságok vették át, akik az osztrák–svájci határon keresztül továbbították őket Magyarországra. A hazatérők szabadon dönthettek letelepedési helyükről; ugyanakkor kívánatosnak tartották, hogy a hazatelepülés az illető hozzátartozóinak lakóhelyén vagy az illetőségi községében történjen, mivel e településeken az eltartás vagy a megélhetés biztosítása könnyebben megoldható volt. Az ellenőrzésük a község vagy város

[340] Somogyi László (2018): i. m. 105–108.
[341] Somogyi László (2016): *Magyar állampolgárok francia internálótáborokban az első világháború alatt*. Online: https://ujkor.hu/content/magyar-allampolgarok-francia-internalotaborokban-az-elso-vilaghaboru-alatt

hatáskörébe tartozott. Az internáltak számára a visszaérkezést követően a munkavállalás azonnali lehetősége nem volt biztosított. Előfordultak olyanok, akik támogatásra szorultak. Ez különösen érvényes volt azokra, akik hosszabb időt töltöttek külföldön, s maguk vagy hozzátartozóik ott keresték megélhetésüket, így hazai kapcsolataik gyakran megszakadtak. A hazatérők többsége az ellenséges államokban történt internálás során jelentős nehézségeken és szenvedéseken ment keresztül. A rendelkezésre álló pénzüket nagyrészt felélték, vagyonukat pedig kénytelenek voltak hátra hagyni. A magyar társadalom, amely a háború évei alatt több alkalommal is tanúbizonyságot tett áldozatkészségéről, a belügyminiszter megítélése szerint ezúttal is mindent megtesz majd a rászorulók támogatásáért. Különösen indokolttá tette ezt az a körülmény, hogy a hazatérők között számos olyan nő és gyermek volt, akik korábban tartósan külföldön éltek, kedvezőbb életkörülményekhez szoktak, hazatérésükkel pedig férfi családtagjaiktól is elszakadtak. Elsődleges feladatként határozta meg a társadalom részére a visszatérők támogatását. Ennek leghatékonyabb és legsürgetőbb eszközeként a munkalehetőségek biztosítását jelölte meg, amely elősegíthette a visszatérők önálló megélhetését, és egyben csökkenthette a közsegély igénybevételének szükségességét. Ezzel párhuzamosan a társadalom feladata álláspontja szerint a létfenntartásuk biztosítása a rendelkezésre álló jótékony intézmények és magánadakozások révén, amíg az érintettek önállóan képesek nem lesznek fenntartani magukat.

Kivételes esetekben, amikor sem a társadalom, sem az illető tartózkodási helye szerinti község nem volt képes a hazatérő ellátására, a minisztérium hajlandó volt az érintett eltartása fejében a község vagy város részére segélyként kifizetni a katonai átvonulási illetéknek megfelelő összeget. Ezt a pénzt a községnek vagy városnak kellett megelőlegeznie, ahol az illető elhelyezést nyert, majd ezt az összeget a Belügyminisztérium részére számították fel. Az ilyen elszámolás előtt azonban szükséges volt a minisztérium előzetes jóváhagyása.[342]

7.10.3. Egy ismeretlen nő megpróbáltatásai

Az első világháborúval kapcsolatos kéziratos források a konfliktus egészének csupán apró töredékeit tárják elénk, tulajdonképpen háttértörténetként értelmezhetők. Teljes képet adni nem képesek, ám a részletekre vonatkozóan értékes adalékokkal szolgálnak. Olyan jelenségekre és tapasztalatokra világítanak rá, amelyek más típusú forrásokból nem, vagy csak

[342] 185.400/1914. B, M. sz. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az ellenséges államokba internálva volt, de hazabocsátott és gyámolításra szoruló magyar honosok támogatásáról*.

nehezen ismerhetők meg. Sok esetben a feljegyzések az események után készültek, ami előnyös, hiszen így a cenzúra nem módosította a szöveget, és az öncenzúra sem korlátozta a szerzőt.[343]

Somogyi László, történész, az internálások történetének elismert hazai kutatója, az OSZK Kézirattárában bukkant egy ritka forrásra a nők első világháborús internálásáról. A vizsgált 13 oldalas, ismeretlen szerzőjű visszaemlékezés feltételezhetően egy idősebb vagy középkorú polgári, középosztálybeli nő tollából származik, műveltségét a választékos nyelvezet és kulturális utalások jelzik. Nem említ családot vagy háztartási hozzátartozót, így valószínű, hogy egyedül internálták. Franciaországba kerülésének módja is ismeretlen; elképzelhető, hogy munkavégzés vagy nyaralás céljából tartózkodott az államban a háború kitörésekor. A levelezés a francia táborokból szigorúan ellenőrzött volt, így emlékeit valószínűleg hazaérkezése után rögzítette.

A memoár alapján részben rekonstruálhatók a fogság helyszínei: Párizs, Nogent-le-Rotrou, Rodez és Villefranche-de-Rouergue, utóbbi Délnyugat-Franciaország egyik jelentős internálótábora volt, amelyben 1916-tól elsősorban osztrák–magyar és német civil internáltakat helyeztek el. A forrás töredékessége ellenére primer dokumentumként értékes adalékokat nyújt az internáltak mindennapjainak vizsgálatához: bemutatja a fogva tartás körülményeit, a szállás és ellátás hiányosságait, a munkavégzést, illetve a kereseti lehetőségeket. Betekintést ad a táborlakók és felügyelők kapcsolatába, az internáltak érdekérvényesítési lehetőségeibe, valamint a helyi lakosság reakcióiba, amelyek az idegengyűlölettől a szolidaritásig terjedtek. Emellett taglalja a francia vidéki élet sajátosságait – az építkezési és étkezési szokásokat, a mentalitást, az időjárást – a mindennapi tapasztalatok tükrében.

A dokumentum az internáltak tömeges összegyűjtésének időszakától kezdve részletesen bemutatja a civil fogvatartottak helyzetét: többnapos marhavagonos utazásokat, a városoktól távoli kényszerlakhelyeket, a piszkos és túlzsúfolt szállásokat, az elégtelen élelmezést, illetve a hatósági zaklatásokat. A pszichés terheket a bizonytalanság, a hosszan tartó várakozás, a fegyelmi intézkedések és a folyamatos ellenőrzések jelentették, ugyanakkor a kezdeti félelmek, valamint a moralizáló attitűdök idővel alkalmazkodási mechanizmusokká, illetve túlélési stratégiákká formálódtak.

[343] Környeiné Gaál Edit (1985): *Az I. világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban.* Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 195.

A memoár alapján jól rekonstruálható, hogy a fogva tartás körülményei nemcsak az internáltak fizikai és pszichés állapotára hatottak, hanem a helyi lakossággal való kapcsolataikat is jelentősen befolyásolták. Több esetben beszámoltak arról, hogy a vasútvonal közelében fekvő falvakból péksüteményeket, sült húsokat, illetve gyümölcsöket rekviráltak vagy saját szükségletükre elvittek, ami a helybeliek körében ellenérzést váltott ki. A nők kezdeti reakcióiban gyakran megjelentek a korabeli erkölcsi normák által meghatározott értelmezések: a férfiak élelmiszerszerző akcióit részben elítélően szemlélték, és aggodalmukat fejezték ki a helyi lakossággal való viszony, valamint a fogságban lévők társadalmi megítélése miatt. Az élelmiszerhiány és a külső körülmények azonban hamar arra késztették őket, hogy a túlélés érdekében leleményes megoldásokhoz folyamodjanak. A nők eleinte felháborodással fogadták a francia lakosság közönyét és ellenséges magatartását, mivel az élelem megvonását tudatos büntetőeszközként élték meg. Később azonban a kezdeti felháborodást gúnyos beletörődés váltotta fel, s egymást is arra biztatták, hogy minél több élelmet szerezzenek. A mindennapi nélkülözés mellett az internálás fizikai körülményei is jelentős megpróbáltatásokat jelentettek. Az internált nőket és gyermekeket a párizsi *Lycée Condorcet* tornacsarnokában helyezték el, ahol három napon át nappal az udvaron, éjszaka pedig a poros csarnokban, 300–400 fő zsúfoltságában kényszerültek nyugovóra térni.[344]

Majd marhaszállító kocsikban egy faluba szállították az internáltakat, ahol az iskolaépületet jelölték ki számukra. A szobákban mindössze szalma szolgált fekhelyként, és az összezsúfoltság miatt egymás közvetlen közelében kellett aludniuk. Az első tíz nap különösen megterhelő volt számukra, majd fegyelmi intézkedések után némileg csökkent a zsúfoltság: „*Tíz nap múlva a túlságos[an] temperamentumos fiatal nőket, rakoncátlan magaviseletük miatt, büntetésből elhelyezték egy más, szigorúbb helyre, s így a szobában másodmagammal maradtam volna*."[345] Egy helyi francia tanár közbenjárásának köszönhetően a nőket később külön szobákban helyezték el, ami ugyan javította elhelyezési körülményeiket, de a szállás továbbra is kényelmetlen maradt.

A szerzőt egy özvegy fűszeresasszonynál szállásolták el, akit a francia vidéki középosztály tipikus képviselőjeként mutatott be: tiszta, egészséges, viszonylagos jólétben élő, fehér főkötőt viselő asszonyként írt le. Megítélése szerint házigazdája korlátozott tájékozottsága miatt könnyen hitelt adott a sajtóban terjesztett, a németeket és a magyarokat ellenséges

[344] Somogyi László (2018): *„Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!" Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra. Múltunk*, 2018. 2. sz. 109–119. Online: https://epa.oszk.hu/00900/00995/00055/pdf/EPA00995_multunk_2018_02_100-131.pdf?utm_source
[345] Somogyi László (2018): i. m. 120.

színben feltüntető háborús propagandának. Ezért igyekezett árnyalni mindezt: „*Alig győztem meghazudtolni újsághíreiket, ugyancsak ki kellett fejtenem, fájdalom, nagyon is szerény szónoki tehetségemet, hogy félig-meddig is ellensúlyozhassam a rágalmak hatásait*.” A helybeli nőket az alábbi módon jellemezte: „*Az itteni nők rendkívül tevékenyek, sőt lehet mondani, fösvények, ebben az özvegyasszonyok falujában, mint ahogy én elneveztem.*[346] A szállásadónál a vízfogyasztás is szigorúan korlátozott volt: a mosakodáshoz egy apró kancsóban adagolták a vizet.

A nők túlélése és pszichés állapota nagymértékben függött a falusiak, illetve a helyi lakosság hozzáállásától. A memoárban megjelenik, hogy a kezdeti fenntartások, gyanakvás és ellenséges attitűdök lassan oldódtak, amint az ott élők megértették, hogy az internáltak nem jelentenek veszélyt. A háborús bizonytalanság és a nemzeti előítéletek ellenére az asszonyok, például özvegyek apró gesztusai – tiszta szállás, ételadományok, figyelmesség – alapvető szerepet játszottak a túlélésben, a komfortérzet, valamint a méltóság fenntartásában.

„*Keserves érzésekkel búcsúztunk a kedves falutól, mely a számkivetetteknek oly barátságos hajlékot adott. Kedves bérlőnőimtől a hirtelen távozás miatt pedig el sem búcsúzhattam, csak emlékemben őrzöm részvevő, jóindulatú ragaszkodásukat. Sokszor mondták könnyes szemekkel: „hisz mi nem vagyunk okai a háborúnak, mi testvérek vagyunk, s ellenségként kell szemben állnunk*.”[347] A visszaemlékezés egyes példái ugyanakkor a helyi lakosság ambivalens viszonyulását is érzékeltetik. Megtudhatjuk, hogy bár néhány háziasszony együttműködő és segítőkész volt, ezek az esetek azonban a szerző saját tapasztalatai alapján inkább kivételesnek számítottak. Egy idősebb nő például a fogvatartottakkal való tartózkodás során udvariasan viselkedett, búcsúzáskor azonban elkerülte a találkozást, nyilvánvalóan azért, mert nem akart az „ellenségnek” kezet nyújtani.

A fogvatartottak számára azonban a helyi lakossággal való kapcsolat csak rövid epizódot jelentett, mivel sorsukat alapvetően az internálás következő állomásai és az azt kísérő hatósági intézkedések határozták meg. A napló ismerteti, hogy az R.-nek nevezett helyszínre való érkezéskor a fáradt és éhes utasokat tévedésből ismét visszaküldték a vagonokba, így további órákig kellett várakozniuk, mielőtt ténylegesen elérhették a kijelölt tartózkodási helyüket. Megérkezésük után azonnal ismertették velük az internálótábor szigorú szabályait: a gyár területének elhagyását megtiltották, a kapukat csendőrök és polgárőrök őrizték, tilos volt a

[346] Uo. 120–121.
[347] Uo. 123.

háborúról beszélniük vagy újságot olvasniuk, személyes értékeiket pedig be kellett szolgáltatniuk.

A hatósági ellenőrzések ugyanakkor nem minden esetben jártak azonos mértékű sérelemmel. Az alapos motozást követően az internált nők elővigyázatosságból ruháikba rejtve osztották szét a kisebb pénzösszegeiket az ismerőseik között. A memoár szerzőjének visszaemlékezése szerint vele szemben a motozás során nem alkalmaztak különösebb szigort: a hatóság csupán érdeklődött a nála lévő pénzösszeg iránt, amely 40 frank volt, ezt azonban meghagyták számára. A levél- és jegyzetíráshoz szükséges anyagok egy részét szintén sikerült megőriznie: egy részüket magánál tartotta, a többit pedig a ruhájába vagy a szalmába rejtette, így később ezek is hozzájárultak az emlékeinek papírra vetéséhez.

A mindennapi életet ugyanakkor az állandó ellenőrzés és a bizonytalanság határozta meg. Este nyolc órakor mindenki a számára kijelölt szalmán feküdt, ekkor kezdődött az esti ellenőrzés, az úgynevezett inspiciálás. A hálótermet a csendőrök rendszeresen átvizsgálták: arcukba világítva, hangos számlálással győződtek meg arról, hogy minden fogvatartott a helyén tartózkodik. Az ellenőrzéseket az éjszaka folyamán és kora reggel ismételten végrehajtották.

A nők feszült érdeklődéssel várták az eseményeket, gyakran titkos reménnyel, hogy hazatérhetnek, de ugyanakkor a bizonytalanság érzésével, hogy újabb vándorútra kényszerülhetnek. Olyan híresztelések terjedtek, hogy bármikor Angliába, Spanyolországba, Gibraltárra, Korzikára, Afrikába vagy akár Amerikába is elszállíthatják őket, ami folyamatos nyugtalanságot váltott ki. Hosszú várakozás után amikor a névsorolvasás elkezdődött, a nőket katonás rendben sorakoztatták fel, és szigorúan ügyeltek a sor egyenességére.[348] A memoár szerzője ugyanakkor nem csupán a fegyelmező gyakorlatot örökítette meg, hanem az internálás abszurditását és a helyzethez való alkalmazkodás humoros pillanatait is felidézte: „*Egynéhány nő, felfogva a helyzet komikumát, oly feszes tarással perdül be a sorba, ügyesen szalutálva, hogy alig bírjuk a nevetést elfojtani, s ekkor – mikor már jól kifárasztott a tréfás úr – egész egyszerűen feloszlatja a szépen összeállított „asszony regimentet” – mi pedig ezzel a bizonyos „hosszú orral” távozunk*.”[349]

Abba is betekintést nyerhetünk a szövegből, hogy a bevásárlást az internáltak nem végezhették saját maguk, a rendeléseket a sous-préfet titkára vette fel. A kiosztás során a tömeg és a hosszú várakozás pszichés és fizikai terhet jelentett, előfordult ájulás, valamint, hogy egyesek hetekig nem jutottak hozzá a kívánt árucikkekhez. A helyet ezért valóságos

[348] Uo. 123–128.
[349] Uo. 128–129.

betegségfészekként jellemezték. Az ellátási nehézségeket tovább súlyosbították a fogva tartás környezeti körülményei, amelyek az internáltak testi állapotára is jelentős hatást gyakoroltak. Nedves szalma, amelyen aludtak, és a hiányos takarók folyamatos testi kényelmetlenséget okoztak; ugyanott kellett étkezni, a szükségüket elvégezni, mosni és ruhát szárítani, ami tovább nehezítette mindennapjaikat. Hosszú órákat töltöttek így, munka és szórakozás nélkül, százak lármájától és veszekedésétől kísérve, bizonytalanságban és szorongásban, nem tudva, meddig tart ez a helyzet. A naplóíró a szállásviszonyok egyik legmeghatározóbb elemét, a hónapokon át használt fekvőhelyeket így idézte fel: *„Én részemről legalább örökre meggyűlöltem, annyira megkínzott. Három hónap alatt egyszer-kétszer lett nem megújítva – csupán a régihez egy kis új adva –, így természetesen már inkább szecska volt, mint szalma.*"

A beszámoló alapján a fogvatartott nők mosási tevékenysége szervezett és alkalmazkodó jellegű volt: a közeli pataknál, guggolva vagy állva tisztították ruháikat, szappannal vagy akár annak hiányában is. A hiányos ruházat pótlására hosszú köpenyeket vagy lepleket használtak, a cipők elhasználódása esetén pedig különböző megoldásokkal igyekeztek megóvni lábukat. A mindennapi szükségletek kielégítése során a fogvatartottak a rendelkezésükre álló korlátozott eszközöket is igyekeztek átalakítani és új funkciókkal felruházni. A közösségen belül a humor és az alkalmazkodóképesség fontos szerepet töltött be a nehézségek elviselésében, később a fogság tapasztalatainak értelmezésében is sajátos, gyakran ironikus perspektívát biztosított.[350]

Az internálás, mint a háborús erőszak új formája, radikálisan átalakította a polgárok életét: az állami intézkedések, a fronttól távoli táborok, a fizikai és a pszichés megpróbáltatások, valamint a helyi közösséggel való interakció hozzájárulnak a háború társadalmi dimenzióinak komplex megértéséhez. Az internált nők tapasztalatai különösen értékesek a nemi szerepek, a társadalmi státusz és a kulturális különbségek vizsgálatában, mivel hozzájárulnak a totális háború társadalmi hatásainak árnyaltabb értelmezéséhez.

7.11. Részkövetkeztetések

A fejezetben vizsgált források és szakirodalmi megközelítések alapján megállapítható, hogy a nők elleni erőszak az első világháború során nem tekinthető elszigetelt, egyedi jelenségek összességének, hanem a hadviselés strukturális keretei között értelmezhető. A kutatási kérdésre válaszolva elmondható, hogy a nők erőszaknak való kitettsége több, egymással

[350] Uo.130–131.

összefüggő formában jelent meg, amelyeket a katonai gyakorlatok, a megszállási viszonyok és a háborús hatalmi struktúrák együttesen alakítottak.

A közvetlen fizikai agresszió – különösen a nemi erőszak – a háborús brutalizáció egyik szélsőséges megnyilvánulása volt, amely a katonai fegyelem meggyengülésével, a dehumanizációval és az ellenség kollektív megbélyegzésével állt összefüggésben. Ezzel párhuzamosan a strukturális atrocitás formái, így a civil lakosság kollektív büntetése és az internálás gyakorlata, közvetetten járultak hozzá a nők kiszolgáltatottságának növekedéséhez azáltal, hogy megbontották a családi és a közösségi védelmi mechanizmusokat.

A hadifoglyok és a civil nők közötti kapcsolatok további árnyalatot adnak a jelenség értelmezéséhez. Ezek a viszonyok nem illeszthetők egyértelműen sem az erőszak, sem a kölcsönösség kategóriájába, hanem a háborús viszonyok által meghatározott, aszimmetrikus hatalmi térben jöttek létre, és gyakran a túlélési stratégiák részét képezték.

Az elemzett egodokumentumok, különösen Dr. Kemény Gyula naplója, valamint az egy ismeretlen nő által rögzített beszámoló egyaránt rávilágítanak a háborús erőszak komplex természetére és az ahhoz való ambivalens viszonyulásra. A források egyidejűleg tükrözik az együttérzés és a bántalmazás racionalizálásának jelenlétét, ami a háborús tapasztalat morális ellentmondásaira világít rá. Míg az ezredorvos feljegyzései az erőszak eseménytörténeti és értelmezési kereteit tárják fel, addig a női perspektíva közvetlenebb módon érzékelteti a kiszolgáltatottság, a félelem és a mindennapi túlélés tapasztalatát.

A két forrástípus együttes vizsgálata így lehetővé teszi a háborús atrocitások többnézőpontú, komplex értelmezését. Összességében megállapítható, hogy a háborús erőszak vizsgálata csak többdimenziós megközelítésben vezethet érvényes történeti következtetésekhez. A katonai, társadalmi és nemi szempontok együttes figyelembevétele szükséges ahhoz, hogy a nők tapasztalatai ne pusztán áldozati pozícióként, hanem a háborús rendszer egészébe ágyazott komplex társadalmi jelenségként legyenek értelmezhetők. A fejezetben így amellett érvelek, hogy az első világháború nemcsak a katonai agresszió, hanem a társadalmi viszonyok jelentős változásainak terepe is volt, amelyben a nemi szerepek, a hatalmi struktúrák és az erőszak formái új helyzetekben és összefüggésekben jelentek meg.

8. KITEKINTÉS
NŐK A MONARCHIA HÁTORSZÁGÁBAN ÉS A NŐI SEGÉDERŐKALKALMAZÁSA EGYES EURÓPAI ÁLLAMOKBAN A NAGY HÁBORÚ IDEJÉN

8.1. Női szerepvállalás a háborús hátországban

Az első világháború során a hátország szerepe minden korábbinál nagyobb jelentőséget kapott a hadviselő államok működésében. A modern totális háború körülményei között a katonai sikert már nem kizárólag a fronton harcoló hadseregek teljesítménye határozta meg, hanem a hátország gazdasági, társadalmi és adminisztratív teherbíró képessége is.[351] A háború alapvetően átalakította a mindennapi élet kereteit, és a társadalom szinte valamennyi rétegét közvetlenül érintette. A férfiak tömeges bevonultatása következtében a hátország működtetésében a nők szerepe korábban nem tapasztalt mértékben felértékelődött. A nőknek nemcsak a családi élet fenntartásában kellett helytállniuk, hanem a gazdasági termelés, a hadigazdaság, az egészségügyi ellátás és a társadalmi stabilitás biztosításában is kulcsszerepet vállaltak. A fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy az első világháború hátországi viszonyai között miként alakult át a nők társadalmi és gazdasági szerepvállalása a Monarchiában, illetve más európai hadviselő államokban.

Az első világháború volt a történelem során az első olyan modern gépi háború, melyben a hadviselő államok az ipari forradalom technikai vívmányait alkalmazva, milliós tömeghadseregeket állítottak fel és vezényeltek a hadszínterekre. A Német Császárság 13,2, a cári Oroszország 12, Nagy-Britannia 9,5, az Osztrák–Magyar Monarchia 9, Franciaország 8,4, Olaszország 5,6, míg az Amerikai Egyesült Államok 4,4 millió férfit mozgósított a háború során.[352]

A Nagy Háború újszerűségét jelentette a hatalmasra duzzadt anyagigény is, amelyre a kormányzatok nem voltak megfelelően felkészülve. Mindezt jól példázza, hogy még a leginkább felkészült német hadseregnek is mindössze 1914 októberéig volt elegendő a lőszerkészlete.[353] Mindennek legfőbb okát abban kell keresnünk, hogy mindegyik hadviselő

[351] Lásd erről: Galántai József (1988): *Az első világháború*. Budapest, Gondolat Kiadó, 235-248.
[352] Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. *Lexikon A-Zs.* Budapest, Petit- Real Könyvkiadó, 782.
[353] Bickerich, Wolfram (2010): *Műlekvár és hadikenyér. Hogyan változtatta meg az I. világháború a gazdaságot?* In: Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája.* Budapest, Napvilág Kiadó, 156.

fél, rövid, legfeljebb néhány hónapig tartó konfliktussal számolt. Azonban a háború elhúzódott, ennek megfelelően az események sodrásában kellett megszervezni és felfutatni a hadigazdaságot.[354] Amint 1914 őszén szertefoszlott a háború gyors befejezésének a reménye, s fokozódott az antantállamok tengeri blokádjának hatása, a hadsereg pedig egyre több hadianyagot igényelt, az államnak be kellett avatkoznia a gazdaságba. Bevezették a hadigazdaság rendszerét.[355]

A hadigazdaság a nemzetgazdaságnak a hadviselés érdekei szerinti megszervezését jelentette, amelybe beletartozott az állami gazdaságirányítás, a piac korlátozása, valamint a különböző kényszerintézkedések is. A fokozódó pénzhiányt hadikölcsönök, kisebb mértékben pedig új adók bevezetésével és egyre több bankjegy kibocsátásával kívánták orvosolni. A hadigazdaság irányításának tekintetében fontos különbség volt a Monarchián belül, hogy Ausztriában a hadvezetés, Magyarországon viszont a kormányzat felügyelte azt.[356] A fronton szolgálóknak hatalmas mennyiségű élelmiszerre, ruházatra, kötszerre, s mindenekelőtt óriási mennyiségben tüzérségi és géppuskalövedékre volt szüksége. Ezeket az anyagokat elő kellett állítani és minél gyorsabban a harcterekre szállítani.[357] A hadianyag-gyártás során folyó vetélkedést hívja a szakirodalom anyagháborúnak. 1918 elején az osztrák–magyar hadsereg állományába mintegy 4,41 millió fő tartozott, akik közül 2,85 millióan a hadszíntereken szolgáltak. A hadvezetés ellátási szükségleteinek nagyságát jól érzékelteti, hogy pusztán 1915 áprilisa és 1916 márciusa között 2,63 millió inget, közel 3 millió nadrágot és 3,95 millió pár cipőt vásároltak a hadsereg számára. Mindez azt eredményezte, hogy a termelés jelentős része közvetlenül a katonai szükségletek kielégítését szolgálta, és csak az ezen felül rendelkezésre álló mennyiség juthatott a polgári lakosság ellátására.[358]

A háború elhúzódásával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a „hazai front” erőforrásainak teljes mozgósítására van szükség. A férfi munkaerő jelentős részének frontra vezénylése súlyos munkaerőhiányt idézett elő, amely különösen az iparban, a mezőgazdaságban és a közlekedésben jelentkezett. A férfi munkaerő katonai célú lekötése következtében a hadviselő államoknak újra kellett szervezniük a munkaerő elosztását a katonai és gazdasági szükségletek között. Gerald D. Feldman Németország példáján keresztül bemutatta, hogy az

[354] Völgyesi Zoltán (2016): i. m. 9.
[355] Fucsek László: A gazdasági élet állami irányítása Magyarországon a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle,* 1935. 3. sz. 183–184.
[356] Völgyesi Zoltán*:* Az első világháború gazdasági hatásai és a magyar hadigazdaság. *Levéltári Szemle*, 2014. 64. évf. 47. sz. 37–39.
[357] Wiest, Andy (2003): *Az I. világháború képes története*. Budapest, Mérték Kiadó, 260.
[358] Egry Gábor (2017): Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej- ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, Napvilág Kiadó, 295–296.

első világháború során a munkaerő kérdése a hadigazdaság egyik központi problémájává vált, mivel a hadsereg, az ipar és a mezőgazdaság ugyanazért a korlátozott emberi erőforrásért versengett. A gazdaság működőképességének fenntartása érdekében az első világháború során a nők tömeges foglalkoztatása elkerülhetetlenné vált. Bár a női munkavállalás már a háborút megelőzően sem volt ismeretlen, a férfi munkaerő kiesése következtében annak mértéke és társadalmi jelentősége alapvetően megváltozott, és a nők a korábban férfiak által betöltött munkakörök egyre szélesebb körében jelentek meg.[359]

A munkaerő teljesebb háborús célú felhasználására irányuló törekvések Németországban már 1916 végén intézményes formát is kaptak. A *Hilfsdienstgesetz (Auxiliary Service Law)* a hadigazdaság szempontjából nélkülözhetetlen munkaerő központi szabályozását kívánta megvalósítani, és egyértelművé tette, hogy a modern ipari háborúban a munkaerő maga is stratégiai erőforrássá vált. Gerald D. Feldman elemzése szerint a törvény nem pusztán munkaerő-átcsoportosítási intézkedés volt, hanem a hadsereg, az ipar és az állam közötti kapcsolat újraszervezésének egyik eszköze. Bár a jogszabály elsődlegesen a rendelkezésre álló férfi munkaerő háborús célú felhasználásának szabályozására irányult, a munkaerőhiány kezelésének szélesebb folyamatába illeszkedett, amely közvetve hozzájárult a női munkaerő gazdasági jelentőségének növekedéséhez.[360]

A női munkaerő bevonása ugyanakkor már ezt megelőzően is megjelent a háborús társadalmakban, kezdetben elsősorban önkéntes, szociális és gazdasági kezdeményezések formájában**.** A hadbavonultak feleségeinek és családtagjainak munkalehetőséghez juttatását erkölcsi és hazafias kötelességként értelmezték. A Feministák Egyesülete *A Nő* 1914. augusztus 1-én megjelent számában felhívást intézett a dolgozni akaró nőkhöz: „*Asszonytársaink! Egyesületünk várja tömeges jelentkezéseteket! Reggel 9-től este 7-ig jelentkezzenek nálunk mindazok, akik bármiféle kenyérkereső munkát vállalnak, vagy adni tudnak."* Egyben a lap kitartásra és elszántságra buzdított a háborút illetően. Be kívánták tölteni a mezőgazdaságban és az iparban megüresedett munkaköröket. Emellett az egyesület felajánlotta, hogy gondját viselné azoknak a gyermekeknek, akiknek az édesanyja dolgozik vagy munkaképtelen. A szervezet tevékenységének hatására már ekkor jelentős női munkaerőt kívántak foglalkoztatni: „*Egyesületünk útján már is keresnek női utcaseprőket, mezőgazdasági, conservgyári, fahordó és jéghordó munkásnőket."*[361]

[359] Feldman, Gerald D. (1966).: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton: Princeton University Press, 63-72.
[360] Uo. 197–235.
[361] Az aggódó magyar nőkhöz! *A Nő*, 1914. 08. 01. I. évf. 15. sz. 1–2.

A nők szerepe nem korlátozódott kizárólag a gazdasági és egészségügyi feladatokra. A hátország mindennapi működésének fenntartásában is meghatározó szerepet töltöttek be. A családok ellátása, az élelmiszerhiány kezelése, a gyermeknevelés és az idősek gondozása döntően a nőkre hárult. A háború előrehaladtával a mindennapi életkörülmények folyamatos romlása – az infláció, az élelmiszerhiány, a lakhatási problémák és a gyász mindennapossá válása – különösen súlyosan érintette a nőket. A hátországban élő asszonyoknak egyszerre kellett helytállniuk a munka világában és a családi életben, miközben folyamatos bizonytalanságban éltek a frontszolgálatra bevonult hozzátartozóik sorsát illetően. A háború tehát nem csupán új lehetőségeket teremtett számukra, hanem jelentős fizikai és pszichológiai terheket is rótt rájuk.[362]

A mezőgazdaságban dolgozó nők szerepe különösen fontossá vált a háborús évek során. A parasztasszonyoknak nemcsak a háztartást kellett vezetniük, hanem sok esetben teljes egészében át kellett venniük a gazdaság irányítását is. Részt vettek a vetésben, aratásban, állattartásban és az élelmiszerellátás biztosításában. Bár igyekeztek tájékoztatni a férjüket az aktuális történésekről, és kikérték tanácsukat, véleményüket, jóváhagyásukat például egy-egy vásárláshoz vagy eladáshoz, de mivel a cenzúra miatt választ aligha kaphattak, magukra voltak utalva, s egyedül kellett dönteniük.[363]

A nők a lőszergyártásban, a fegyvergyártásban, a gépipari munkákban, valamint különböző hadiellátási feladatokban is dolgoztak. Számos olyan munkakört töltöttek be, amelyeket korábban kizárólag férfiak végeztek. A női munkások jelenléte különösen a lőszergyárakban vált meghatározóvá, ahol gyakran rendkívül veszélyes és egészségkárosító körülmények között végezték tevékenységüket. A robbanóanyagokkal való érintkezés, a hosszú munkaidő és a rossz munkakörülmények komoly fizikai megterhelést jelentettek számukra.

A női ipari munkavállalás ugyanakkor nem járt együtt a társadalmi megbecsülés vagy az egyenjogúság automatikus növekedésével. A női munkásokat rendszerint alacsonyabb bérezés illette meg, mint férfi társaikat, és munkájukat gyakran ideiglenes szükségmegoldásként kezelték. A társadalom jelentős része továbbra is úgy tekintett a női munkára, mint a háborús körülmények által kikényszerített átmeneti jelenségre. Mindemellett a nők kettős terhelés alatt

[362] Ifj. Bertényi Iván – Bodnár Zita-Kincses Károly (szerk.) (2016): *Nők is hősök. Magyar női sorsok az I. világháborúban.* Budapest, Balassi Intézet.
[363] Hanák Péter (2009): Népi levelek az első világháborúból. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, Osiris Kiadó, 634–666.

álltak: a gyári vagy mezőgazdasági munka mellett továbbra is rájuk hárult a háztartási és családi feladatok jelentős része.[364]

A hátországban a nők szerepe nem korlátozódott kizárólag a gazdasági termelésre. Az egészségügyi ellátás területén végzett munkájuk szintén nélkülözhetetlenné vált. A sebesültek tömeges ellátása következtében a katonai egészségügyi rendszer túlterhelődött, ezért az önkéntes ápolónők és a vöröskeresztes segéderők szerepe folyamatosan növekedett. A nők kórházakban, szükségkórházakban, lábadozókban és járványügyi intézményekben teljesítettek szolgálatot. Az ápolónői munka nem csupán fizikai, hanem jelentős lelki megterhelést is jelentett, hiszen nap mint nap súlyosan sérült, amputált vagy haldokló katonákkal találkoztak.

A női önkéntesség és jótékonysági tevékenység szintén meghatározó eleme volt a hátország működésének. A Monarchiában számos női egyesület és segélyszervezet vett részt a katonák támogatásában. Ruhagyűjtéseket, élelmiszersegélyeket és adománygyűjtéseket szerveztek, valamint hadiárvák és hadiözvegyek támogatásával is foglalkoztak. A jótékonysági munka egyfajta hazafias kötelességként jelent meg a háborús propaganda nyelvezetében, amely a nőket a nemzet erkölcsi támaszaként ábrázolta.[365]

A propaganda fontos szerepet játszott a női szerepek meghatározásában és irányításában. A sajtó, plakátok és hivatalos felhívások a nőket arra ösztönözték, hogy önfeláldozó módon támogassák a háborús erőfeszítéseket. A katonafeleség, az önkéntes ápolónő és a dolgozó nő alakja a háborús propaganda központi figuráivá vált. Ugyanakkor ezek az ábrázolások továbbra is hangsúlyozták a hagyományos női erényeket, így a gondoskodást, a türelmet és az önfeláldozást. Egyszerre ösztönözték tehát a női aktivitást és igyekeztek fenntartani a hagyományos nemi szerepek kereteit.[366]

A női munkavállalás kiterjedése, valamint a háborús erőfeszítésekben tanúsított helytállásuk társadalmi és politikai következményekkel járt.[367] A nők szerepének növekvő elismerése több

[364] Zalai Katalin (2017): A nők „baljós" térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 229–262., ill. Bódy Zsombor (2010): *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, Argumentum, 91–112.

[365] Bödők Gergely (2017): Árnyék és fény-Mindennapi élet az első világháború Magyarországán. In: Kappanyos András (szerk.): *E nagy tivornyán. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméből*. Budapest, MTA-Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 49–68.

[366] Bödők Gergely (2018): „A munka frontján." A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátországában. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 409–419.

[367] M. Madarász Anita (2015): *„*Mit ér a szavazati jog, ha elvész az ország, ahol szavazhatunk?" A brit nők és a munka világa, 1914–1918. In: Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Budapest, ELTE-BTK, 577–591.

államban közvetlenül is megmutatkozott a politikai jogok bővítésében: a háború végén, illetve az azt követő években számos országban bevezették a női választójogot, ami a modern állampolgári egyenjogúság felé tett meghatározó lépésként értelmezhető.[368]

A háború előrehaladtával a hátország társadalmi feszültségei fokozatosan növekedtek. Az élelmiszerhiány, a drágulás és a háborús veszteségek következtében egyre gyakoribbá váltak a tiltakozások és zavargások. Ezekben a megmozdulásokban a nők gyakran aktív szerepet vállaltak. Az asszonyok sok esetben részt vettek élelmiszer-tüntetésekben, sztrájkokban és helyi tiltakozó akciókban. „*Tapasztalat szerint a hadvezetőség részére dolgozó üzemekben rendszerint épen a női alkalmazottak tartoznak a legbízhatatlanabb elemek közé. Már többször érkezett be olyan egyértelmű jelentés, hogy a női alkalmazottak gyakran nem csak azt kisérlik meg, hogy munkabeszüntetésekkel zavarják meg az üzemet, hanem még lázító beszédeket is tartanak, felvonulásokban vesznek részt a gyermekkel a karjaikon a tüntetők első soraiban lépnek fel kihivóan a közbiztonsági közegek ellen, arra számítva, hogy velük szemben nem fognak erőszakot alkalmazni vagy fegyvert használni*."[369] A mindennapi túlélésért folytatott küzdelem tehát nemcsak passzív elszenvedőivé, hanem bizonyos esetekben aktív alakítóivá is tette őket a hátország társadalmi folyamataiban.[370]

A 20. század elején általánosságban a női népesség negyede, míg a férfiaknak több mint a 2/3-a számított aktív keresőnek, a fejlett iparosodott államokban 20-30% között alakult a kereső nők aránya. A női foglalkoztatottság modernizálódása és szerkezetének jelentős módosulása a múlt század elejére már igen előrehaladott állapotban volt a fejlett ipari országok esetében. 1910-ben Nagy-Britanniában, Svájcban, illetve Belgiumban már a dolgozó nők 2/3-a, ¾-e a modern szektorokban vállalt munkát, hasonlóan az Amerikai Egyesült Államokhoz, Kanadához és Ausztráliához, bár ezekben a tengerentúli államokban a teljes női népességhez viszonyítva jóval mérsékeltebb volt a női keresők aránya, az európai adatokhoz képest. Franciaországban majdnem a fele, Németországban, Hollandiában, Dániában, Norvégiában és Olaszországban több mint az egyharmada tevékenykedett valamely modern gazdasági ágazatban a női keresőknek. Ausztriában, Magyarországon ez az arány csak 20, míg

[368] 1918: Ausztria, 1919: Hollandia, 1920: Nagy-Britannia, Csehország, 1944: Franciaország, 1945: Magyarország, 1971: Svájc. Lásd erről: Daley, Beth (2024): *Választójogot a nőknek! Mikor kaptak a nők szavazati jogot a mai EU-s országokban és szerte a világon?* Online: https://www.europeana.eu/hu/stories/votes-for-women

[369] MNL OL, K 255–1918–5–3774: Magyar királyi honvédelmi miniszter, 7034/eln. 4.a.–1918. *Hadseregigazgatás részére dolgozó magyarországi üzemekben sztrájk esetén a katonai hatóságok magatartására vonatkozó határozványok.*

[370] Hajdu Tibor (2010): A hátország. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 152–168.

Horvátországban mindössze 6-7%-ot tett ki. Összességében a modern szektorokban munkát vállaló nők aránya Magyarországon 250, Horvátországban 159, Ausztriában 111, Németországban 107, Franciaországban pedig 52%-kal bővült 1880–1910 között. Magyarországon az 1880-as években volt a legdinamikusabb a fejlődés, a modern szektorban dolgozó nők száma 10 év alatt 81%-kal gyarapodott. Az iparban 256, a kereskedelemben és szállításban 231, a közszolgálatban 245%-kal lettek többen. 1880-ban még a női keresők 93,4%-a hagyományos ágazatokban tevékenykedett, tehát minden ezer nő közül 214 tradicionális munkavégzést folytatott, és mindössze 15 a modern szegmensben. 1910-ben viszont már 144-re visszaesett az előbbi területen dolgozók száma, 39-re nőtt az utóbbinál, százalékokban pedig 78,7, illetve 21,3%-ra módosultak az arányok. Horvátországban kevésbé haladt előre a folyamat, 1880-ban 97,4%-a dolgozott a nőknek hagyományos területen, 1910-re ez csak 93,7%-ra mérséklődött.[371]

A női munkások aránya a magyar iparban a háború kitörése előtt is jelentős volt, és a hazai iparpolitikai diskurzusban gyakran hangsúlyozták, hogy az iparosodás egyik alapfeltétele az olcsó, könnyen rendelkezésre álló munkaerő. Ezt a szerepet elsősorban a nők és a fiatalkorúak töltötték be, amit a munkaadók következetesen ki is használtak.

Nemzetközi összehasonlításban a női ipari munkások részaránya Magyarországon 20,0%-ot tett ki, ami a középmezőny felső részéhez sorolta az országot. Az Egyesült Államokban 6,1%, Dániában 7,0%, Norvégiában 8,6%, Svédországban 10,1%, Angliában 16,3%, Skóciában 18,1%, Németországban 18,5%, Írországban 20,5%, Franciaországban 20,6%, Svájcban 28,4%, Ausztriában 34,4%, Olaszországban pedig 35,3% volt. Ebből látható, hogy Magyarország a női ipari foglalkoztatás terén elmaradt a déli- és az alpesi térség országaitól, ahol a női munkaerő már a háború előtt is strukturálisan kiterjedt szerepet töltött be. A nemzetközi adatsor azt is jelzi, hogy a női ipari foglalkoztatás mértéke jelentős regionális különbségeket mutatott, ami az iparosodás fokával, a munkaerő-szerkezettel és a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos eltérő normákkal magyarázható.[372]

Az 1910-es magyar népszámlálási adatok alapján országos viszonylatban a női népesség 24,1%, míg Budapesten 38,5%-a már a háború előtt is keresőnek számított.[373] A közvélemény nagy része azonban mindezt nem tekintette normális állapotnak. Mondván a nőknek otthon, a

[371] Nagy Mariann (2006): Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizáló magyar társadalomban*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 205–223.
[372] A női munka. *Szakszervezeti Értesítő*, 1916. február 2. XIII. évf. 2. sz. 12.
[373] Nagy Beáta (1994): A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom, írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör, 159.

család mellett a helye. Ennek megfelelően általában az év egy részében történő munkavállalásuk volt jellemző, leginkább házasságkötésük előtt, 15-25 éves korukig dolgoztak. A társadalmi norma velük szemben továbbra is a gyermekszülés, a jó feleség és háziasszony volt.[374] Nem rendelkeztek politikai jogokkal, életük minden fontos kérdésében helyettük döntöttek.[375] A 19. század második felében azonban feltűnt az új nőtípus, a „modern nő", amely önállóságra és egyenlőségre vágyott.[376]

Az első világháborút megelőző időszak egyik legfontosabb változása a női oktatás fokozatos fejlődése volt. A 19. század végére a nőnevelés kérdése egyre hangsúlyosabbá vált a Monarchia társadalmi és politikai diskurzusaiban. Az 1868-ban elfogadott népoktatási törvénynek köszönhetően vehettek részt a nők az egységes 6-12 éves korig tartó alapiskoláztatásban, s elvégezhették a 6 osztályos elemi iskolát.[377] A nők oktatásában a következő fontos lépcsőfoknak számított, hogy Wlassics Gyula kultuszminiszter 1895. december 15-én rendeletben engedélyezte a leányok számára a magán érettségit, az ország valamennyi fiúk számára rendszeresített középfokú intézményében. Emellett a leányok átmehettek a polgáriból vagy a felsőbb leányiskolából középiskolába. magántanulóként. 1912-ig azonban mindössze 3 nyilvános leánygimnázium működött Magyarországon. [378] Az Országos Nőképző Egyesület leányiskolájában került sor hazánkban az első leánygimnáziumi érettségire 1900 júniusában.[379] Az igazi áttörést a Budapesti és Kolozsvári Egyetem bölcsészeti és orvosi karának, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamok nők előtti megnyitása jelentette.[380]

Az 1910-es népszámlálás alapján Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül) az összes kereső népesség (7,8 millió fő) 60%-a mezőgazdaságból élt, amely munkát adott 922

---

[374] Fónagy Zoltán (2020): *„Úrilánynak nem illik kenyeret keresni". A dolgozó nők a boldog békeidőkben*. Online: https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fonagy-zoltan-urilanynak-nem-illik-kenyeret-keresni-dolgozo-nok-a-boldog-bekeidokben.html

[375] Gáspár Gabriella (2007)*:* A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 65–80., ill. Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 57–78.

[376] Sipos Balázs (2015): Miként befolyásolta a nők helyzetét az első világháború? In: Majoros István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Budapest, ELTE BTK, 593–606.

[377] *1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában*. Online: https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev

[378] Pukánszky Béla (2013): i. m. 124–127.

[379] Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon. 1867–1914*. Pécs, Pannónia Könyvek, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány,110.

[380] *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1895. évi 65.719. szám alatt a budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához intézett rendelete, a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészi pályára léphetése tárgyában.* In: Magyarországi Rendeletek Tára, Budapest, 1895. 1680–1686.

ezer nőnek is, 1,3 millió fő számított ipari keresőnek, amely 17%-nak felelt meg. A szorosan vett 600 ezer ipari munkásból a nők száma 94 ezer volt. A gyáriparban 315 ezren dolgoztak, amelyből 67 ezren voltak nők.[381] Az adatokat megvizsgálva elmondható, hogy legnagyobb számban női munkaerőt a következő iparágak foglalkoztattak: az üveggyártás 6379, a fonó és szövőipar 18 ezer, az élelmezési és élvezeti cikkek gyártása 24.516, a ruházati ipar 30.530 nőnek adott munkát. A fa- és csontipar alig 3, a vasipar 6 ezer, míg a gépgyártás mindössze pár száz nőmunkást foglalkoztatott.[382] Emellett nagy számban dolgoztak nők kereskedelmi területen, például kofaként, boltosként vagy éppen a vendéglátásban. Az egészségügyben leginkább szülésznőként tevékenykedtek a képesítés nélküli parasztasszonyok. A középosztálybeli pályák közül a tanítónői és az orvosi nyílt meg előttük (A századfordulón az elemi iskolákban tanítók negyede már nő volt.) A postai és a távközlési hálózat kiépülésével megjelentek a postás és a telefonos kisasszonyok. A céges adminisztrációban az 1890-es évek végétől pedig a titkárnők.[383] A 19. század végére a fizetett munkát végző szegény nők legnépesebb csoportját a cselédek alkották, akik leginkább a nagyvárosokban vagy a fővárosban dolgoztak. A polgári család presztízse megkövetelte a cselédtartást, gyakorlatilag nem számított úrinőnek az, akinek nem volt háztartási alkalmazottja.[384]

Összességében a világégés előtt a nők előtt elsősorban a hagyományos, patriarchális társadalmi rend által kijelölt szereplehetőségek álltak: mindenekelőtt a családon belüli szerepek, így a feleség és anya szerepe, a háztartás vezetése és a gyermeknevelés. Mindezek mellett a középosztály és az arisztokrácia nőtagjai számára a jótékonysági és egyesületi tevékenységek, különösen a nőegyletekben és karitatív szervezetekben való részvétel is fontos szerepet játszott.[385] Emellett korlátozott mértékben megjelent a keresőmunka lehetősége is, főként alacsony presztízsű és rosszul fizetett területeken, mint a cselédmunka, a mezőgazdasági idénymunka vagy a könnyűipar bizonyos ágazatai; (például dohányipar, textilipar).[386] A munkásnők közül a legtöbben a dohánygyárakban dolgoztak hazánkban,

[381] Ignácz Károly (2017*): A szervezkedés, mint „csodatevő hatalom”? Munkásképviselet az első világháború idején.* In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, Napvilág Kiadó, 160–161.
[382] A nők mozgósítása. *Népszava*, 1916. január 20. XLXV. évf. 20. sz. 1.
[383] Nagy Mariann (2006): i. m. 205–223.
[384] Gyáni Gábor (1983): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 31–48., ill. Gyáni Gábor (2020): *A nő élete-történelmi perspektívában*. *Magyar Családtörténetek: Tanulmányok. 6.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 73–80.
Fónagy Zoltán (2014): „*Fontos tényezője a kellemes otthonnak” – A cseléd a polgári háztartásban*. Online: https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/05/15/cseledek_748
[385] Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter: (szerk.) (2006): *A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866-1895.* Budapest, Kortárs Kiadó, 11–55.
[386] Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán (2005): A rendi társadalom felbomlása. In: Gergely András (szerk.): *19 századi magyar történelem, 1790–1918.* Budapest, Korona Kiadó, 57–122., ill. 67–68.

1895-ben a 18 üzemben összesen 17 749 alkalmazott volt, melyek közül 16 082-en a női nemhez tartoztak. (A legtöbb ilyen típusú gyár – 22 – 1915-ben működött a Magyar Királyságban.[387]

Ugyanakkor a nők fokozatosan megjelentek a városi, szolgáltatási és a hivatali szférában is. A polgári és középosztálybeli nők számára elfogadott volt továbbá néhány „nőiesnek" tekintett hivatás, például a tanítónői, a nevelőnői vagy az ápolónői pálya; –, amelynek utánpótlását részben állami keretek között is biztosították: a tisztek leányait tiszti leánynevelő intézetekben (például a Bécs melletti Hernalsban, illetve Sopronban) helyezték el, ahol nevelőnői, szobalányi és tanítónői feladatokra készítették fel őket; 1905-ben Hernalsban mintegy 200 növendék tanult, a tehetségesebbeket pedig középiskolai tanulmányok folytatására ösztönözték, majd az 1907-es intézkedés, amely a nevelési pótlék folyósítását 24 éves korig kiterjesztette, már az egyetemi továbbtanulás lehetőségét is megnyitotta számukra, így összességében a tisztek leányai kedvezőbb oktatási lehetőségekkel rendelkeztek, mint a polgári társadalom nőtagjai.[388] Ezek a társadalmi szerepek és munkamegosztási formák azonban nem voltak statikusak: a 20. század elejére már egy olyan társadalmi és gazdasági struktúra alakult ki, amelyben a nők munkaerőpiaci és intézményi jelenléte fokozatosan bővült, amely a világháború kitörésével tovább gyorsult, amikor a hadigazdaság és a tömeges katonai mozgósítás miatt újra kellett szervezni a munkaerő-elosztást.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a békeidőben 450 ezer fős hadseregét a háború kitörésekor 3,2 millió főre növelte, és az egész konfliktus során összesen mintegy kilencmillió katonát állított fegyverbe, akik közül 3,4 milliót a Magyar Királyság területéről toboroztak. A frontra vezényelt katonákon túl Magyarországon további mintegy 800 ezer főt alkalmaztak hadicélokra: a hadiüzemekben, bányákban, illetve más területeken a népfelkelő kötelezettség alapján. Így a hadsereg céljaira összesen körülbelül 4,2 millió embert vontak be hazánkból, ami az ország összlakosságának több mint egyötödét jelentette.[389]

A férfi népesség jelentős részének bevonulásával és a különböző hadszíntereken történő bevetésével párhuzamosan a nők számos területen vették át a férfiak szerepét a hadigazdaságban, elsősorban a hadiüzemekben, illetve a vidéki gazdaságokban. A frontokon

[387] Szécsi Noémi (2024): *Régen minden lánynak jutott férj. A nők neveltetése és szereplehetőségei a 19-20. század fordulóján.* Budapest, Park Könyvkiadó, 350–374.
[388] Németh Ildikó – Závodi Szilvia (2019): *A soproni Tiszti Leánynevelő intézet története. 1850-1945.* Budapest, Hadtörténeti Múzeum és Intézet, 15–52., ill. Deák István (1993): *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, Gondolat Kiadó, 190–196.
[389] Balla Tibor (2004*):* Magyar katonák az első világháború hadszínterein. In: Horváth Miklós (szerk.): *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 18. ill. Balla Tibor (2019): *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Scolar, 110.

harcoló férfi munkaerő pótlására fokozták a nők igénybevételét, 1914 decemberében még nem érte el létszámuk a 140 ezer főt, addig 1916 májusáig 210 ezerre gyarapodott.[390]

A női munkavállalás fokozódását segítette, hogy a férfi munkaerő kiesése következtében megnövekedett az igény a képzett női munkaerő iránt, ami ösztönözte a nők oktatási részvételének további bővülését. A változások mértékét jól szemléltetik a budapesti felsőoktatás adatai. Míg 1914-ben a hallgatók mindössze 11%-a volt nő, addig arányuk az 1916–1917-es tanévben már 27,4%-ra, az 1917–1918-as tanévben pedig 40,5%-ra emelkedett. Az egyes karok között ugyanakkor jelentős eltérések mutatkoztak: az orvosi karon 1916–1917-ben a női hallgatók aránya 27,5% volt, míg a bölcsészkaron ugyanekkor 48%, amely az 1917–1918-as tanévre már 52,3%-ra növekedett. Egyes képzési területeken a nők egyértelmű többségbe kerültek: a Képzőművészeti Főiskolán arányuk megközelítette a 75%-ot, míg a gyógyszerészképzésben és a tanítóképző intézetekben elérte, illetve meghaladta a 90%-ot.
E folyamatok összességükben nemcsak a nők oktatási lehetőségeinek bővülését jelzik, hanem a társadalmi szerepek átalakulásának mélyebb strukturális változásaira is rávilágítanak, amelyek szorosan összefüggtek a háborús gazdaság és munkaerőpiac igényeivel.

A női diákok nagy része középosztályú származású volt, leginkább az értelmiségi-tisztviselői körökből, de a kispolgári képviselet is jelentősnek volt mondható.[391] A háború végén a Minisztertanács határozatot hozott az 1895-ben bevezetett korlátozások eltörléséről, és lehetővé tette a nők számára a jogi karon, valamint a műegyetemen való korlátozás nélküli tanulmányok folytatását. Ez az intézkedés a női oktatási emancipáció szempontjából jelentős mérföldkőnek tekinthető, mivel jogilag is megszüntette a korábban fennálló felsőoktatási diszkrimináció egyik legfontosabb elemét.[392]

A népszámlálási adatok összességében arra utalnak, hogy a női foglalkoztatottság szerkezete a 20. század első évtizedeiben jelentős átalakuláson ment keresztül. A hét éven felüli teljes női népességen belül a kereső nők aránya 1900-ban 31%, 1910-ben 24,1%, míg 1920-ban már 31,1% volt. Az 1910-ben tapasztalható visszaesést követően tehát a világháború kitörése és az azt követő gazdasági-társadalmi változások ismét növelték a női munkavállalás mértékét.

Ágazati bontásban vizsgálva a folyamatot megállapítható, hogy a mezőgazdaság továbbra is a női foglalkoztatás legfontosabb területe maradt, ugyanakkor aránya hosszabb távon csökkenő

[390] Völgyesi Zoltán (2014): *A hátország a Nagy Háborúban. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon.* Budapest, MNL OL, 22.
[391] Bihari Péter (2008): *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Budapest, Napvilág Kiadó, 132–133.
[392] MNL OL, K 27, 1918. szeptember 28., 38. napirend: *Minisztertanácsi határozat a nők felvételéről a jogi karra és a műegyetemre.*

tendenciát mutatott. Míg 1900-ban a dolgozó nők 62,9%-a, 1910-ben 50,4%-a, addig 1920-ban 56,1%-a tevékenykedett ebben a szektorban. Ezzel párhuzamosan az ipari foglalkoztatottság növekedése is jól érzékelhető: az iparban dolgozó nők aránya 1900-ban 8,5%, 1910-ben 13,1%, 1920-ban pedig 11,7% volt. Bár a háború utáni években bizonyos visszarendeződés figyelhető meg, az ipari női munkavállalás súlya tartósan magasabb maradt, mint a századfordulón.

Még markánsabb változás figyelhető meg a szolgáltatási szektorban, ahol a női foglalkoztatás aránya 1900 és 1920 között 3,7%-ról 10%-ra emelkedett. Ez a növekedés szoros összefüggésben állt az adminisztratív, a kereskedelmi és a közlekedési területeken megnyíló új női munkalehetőségekkel. A házicselédség ugyanakkor továbbra is jelentős női foglalkoztatási formának számított: az itt dolgozók aránya 1900-ban 15,4%, 1910-ben 18,6%, míg 1920-ban 13,8% volt. A háborút követő visszaesés arra utal, hogy a nők egy része fokozatosan más, modernebb gazdasági szektorokban talált munkalehetőséget.[393]

A Szterényi–Ladányi-féle ipartörténet adatai szerint Magyarországon (Horvátországgal és Szlavóniával együtt) a gyáriparban dolgozó nők száma több mint 115 ezer fő (115.181) volt a Nagy Háború alatt, közülük 108.239-en számítottak munkásnak. A gyáripari női alkalmazottak létszáma a háborús évek során 12.505 fővel növekedett, ezen belül a munkásnők aránya 9,3%-kal, létszámuk pedig 9234 személlyel gyarapodott. Zömük elsősorban a háború számára termelő iparágakban, főleg a vas- és fémiparban koncentrálódott.[394]

Még inkább figyelemre méltó, hogy a gyári női tisztviselők száma megduplázódott, 3671-ről 6942 főre nőtt. Az egyre szegényedő középosztálybeli és kispolgári nők teljes létbizonytalanságba kerültek, ezért kénytelenek voltak munkát vállalni. Laky Dezső 1928-ban megjelent tanulmánya szerint a női tisztviselők 67,7%-a háborús években vagy közvetlenül utána került a hivatalokba.[395]

A kereskedelemben 1910-ben 21.680 férfi tisztviselővel szemben mindössze 5093 nő dolgozott, a közlekedési szektorban 10.639 férfi és 3144 női tisztviselőt tartottak nyilván, míg az iparban 15.713 férfi mellett 4213 nő tevékenykedett tisztviselői munkakörben. Az első világháborút követően azonban számottevő változás figyelhető meg. 1920-ra a

[393] Gyáni Gábor: A női munka és a család Magyarországon (1900-1930). *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 30. évf. 370–378.
[394] Szterényi József – Ladányi Jenő (1933): *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin Társulat, 212–214.
[395] Laky Dezső (1928): A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 67. évf. 1. sz. 11–12.

kereskedelemben már 14.213 női tisztviselő szerepelt a statisztikákban a 28.640 férfi mellett, a közlekedésben 8075 női és 12.255 férfi tisztviselőt regisztráltak, míg az iparban a női tisztviselők száma 7043 főre emelkedett a 16.573 férfi mellett. Míg a férfi tisztviselők száma ebben az időszakban csupán mintegy 25%-kal emelkedett, addig a nőké 125%-kal.[396]

A nők ipari foglalkoztatottságának növekedésére a háborús években az iparfelügyelők jelentései szolgálnak jelzőszámokkal. Bár a vizsgált üzemek száma a háború idején jóval kisebb volt, mint békeidőben, az adatok így is világosan tükrözik a tendencia erősségét. 1913-ban a vizsgált telepeken a foglalkoztatottak 19%-a tartozott a nőkhöz. Az 1915–1918 közötti években a nők aránya 24, 29, 25, illetve 28,3%-ra gyarapodott. A vizsgált ipari üzemek közül a háborús igények és a munkaerőhiány leginkább a női munka térfoglalását a következő ágazatokban növelték 1913 és 1916 között: a vas- és fémiparban a nők aránya 10,6%-ról 29%-ra változott; a papíriparban 30,3%-ról 53%-ra; az élelmezési iparban 13,5%-ról 22%-ra; a vegyiparban 17,1%-ról 32%-ra; valamint a sokszorosítóiparban 27,2%-ról 37%-ra emelkedett.[397]

A háború idején a nők létszáma a szakszervezetekben ugrásszerűen megnőtt: a szervezett munkások száma 1913-ban 6542, míg 1916-ban már 8314 női szakszervezeti tagról tett említést a Szakszervezeti Tanács jelentése. A jelentések alapján a létszám 1917 ben már elérte 48.811 főt. A szakszervezeti tagság közel negyede nőkből állt, a háborút megelőző 8,5%-hoz képest. A számok nagyarányú növekedése arra utal, hogy a dolgozó nők jelentős része a gazdasági egyenjogúságért küzdő szakszervezetektől, illetve a többi érdekvédelmi egyesület segítségétől remélte élet-és munkakörülményeinek a javulását[398]

A női munkaerő számottevő növekedése az iparban és a szolgáltató szektorban a háború kitörését követően vált igazán érzékelhetővé. A férfi munkaerő tömeges hadba vonulása következtében az iparban és a kereskedelemben alkalmazott férfimunkások száma jelentősen visszaesett, miközben a női munkavállalók létszáma ezzel párhuzamosan markáns emelkedést mutatott. A folyamat legpontosabban a kötelező munkásbiztosítást végző intézmények kimutatásai alapján ragadható meg. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár adatai szerint 1911 decemberében a betegség esetére biztosítottak száma 236.774 fő volt, amelyből 195.409 férfi és 41.365 nő. 1914 júniusára az összlétszám 251.241 főre emelkedett (205.219

[396] Szabolcs Ottó (1963*): Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. Tanulmányok Budapest múltjából XV.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 608.
[397] Pap Dezső (1934): *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 125–129.
[398] Zalai Katalin (2017): *Háborús nőügyek…* 237.

férfi és 46.022 nő). A háború első másfél évében azonban a biztosítottak száma csökkenni kezdett: 1915 decemberében már csak 230.051 fő szerepelt a nyilvántartásban, közülük 169. 860 férfi és 60.191 nő.[399] 1917 végére a női biztosítottak száma tovább növekedett, megközelítve a 80 ezer főt.[400] A békeidőszak utolsó két és fél évében a férfi biztosítottak száma mindössze mintegy 5%-kal emelkedett, míg a nőké 11%-os növekedést mutatott. Ezzel szemben a háború első másfél évében a férfi munkavállalók száma mintegy 13%-kal csökkent, miközben a női biztosítottaké közel 45%-kal gyarapodott. Hasonló arányeltolódás figyelhető meg a vállalati pénztárak esetében is. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy több tízezer nő otthonmunkásként dolgozott, akiknek jelentős része nem került be a biztosítási statisztikákba, így a tényleges női foglalkoztatottság a kimutatott adatoknál magasabb lehetett.[401]

Országos szinten a kötelező munkásbiztosítás adatai még átfogóbb képet nyújtanak. Míg 1913-ban az 1.198.574 biztosított közül 158.812 volt nő (13,2%), addig a háború utolsó évében a 806.459 regisztrált tag közül 241.784 tartozott a nők közé, ami már mintegy 30%-os arányt jelentett. Budapesten ez az arány még magasabb, 38% körüli volt. Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy e statisztikák nem tartalmazzák a budapesti kereskedelem egy részét, a dohánygyárak túlnyomórészt női munkaerejét, valamint a különböző jótékonysági és hadiszállítást is végző intézmények által alkalmazott otthonmunkásokat, így a tényleges női foglalkoztatottság a háborús években ennél számottevően nagyobb lehetett. Az adatok összességükben egyértelműen jelzik a háborús gazdaság nemi szerkezetének átalakulását. Miközben a biztosítási kötelezettség 1918-ra kiterjedtebbé vált, a férfi biztosítottak száma 1913 és 1918 között közel 46%-kal csökkent, ezzel szemben a női biztosítottaké több mint 50%-kal emelkedett. A háború évei tehát nem pusztán mennyiségi növekedést hoztak a női munkavállalásban, hanem a munkaerőpiac szerkezetének alapvető, strukturális átalakulását is előidézték.[402] A bécsi Általános Egészségbiztosítási Pénztárnál 1913-ban 58.296 nő volt biztosítva, 1915-re ez a szám 71.133 főre emelkedett-amely 22,2%-os gyarapodást jelentett. Ebben az időszakban a férfitagok száma 20 ezerrel, míg a női biztosítottak létszáma 16 ezerrel bővült. A Bécsi Kerületi Egészségbiztosítási Pénztárnál a nők aránya 32-88%-kal emelkedett, miközben a férfiaké 17-29%-kal mérséklődött. Ausztria egészére vonatkozóan az egészségügyi statisztikák a következő adatokat mutatják: 1914 júniusában 1.129.875 férfi és

[399] A nők mozgósítása. *Népszava*, 1916. január 20. XLXV. évf. 20. sz. 1.
[400] Zalai Katalin (2017): *A nők „baljós" térfoglalása…* 233.
[401] A nők mozgósítása. *Népszava*, 1916. január 20. XLXV. évf. 20. sz. 1.
[402] Pap Dezső (1934): i. m. 128–129.

181.259 nő volt biztosított, két évvel később azonban 628.636 férfi és 209.833 nő volt foglalkoztatott. 1914-ben 100 férfira 16 nő jutott, ellenben 1916-ban már 33.[403]

A foglalkoztatott nők többsége elsődlegesen nem hazafias okokból vagy az önmegvalósítás céljából vállalt munkát, hanem annak érdekében, hogy biztosítani tudják saját maguk és családtagjaik megélhetését az egyre nehezebb gazdasági környezetben. Ugyanakkor nagymértékben hozzájárult az aktivizálódáshoz a hadigazdálkodás kiépítése is. A hadigazdaság eredményes működéséhez biztosítani kellett a megfelelő számú munkaerőt. Az ország gazdaságának háborús átállítására az állam törvényes felhatalmazást kapott.[404] A hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. törvénycikk alapján a gyárakat és üzemeket katonai felügyelet alá helyezhették, az 50 év alatti munkaképes férfiakat pedig a hadiüzemekben végzett munkára kötelezhették.[405] Az 1914. évi L. törvénycikk értelmében már minden munkaképes, 18–50 éves korú állampolgár személyi szolgálatra volt kötelezhető. A férfiakat nem alkalmazhatták a szomszédos járásnál messzebb, a nőket pedig csak a lakóhelyükön vagy a szomszédos falvak területén.[406] Apponyi Albert a Képviselőház 1914. november 30-ai ülésén a nők közmunkába való bevonásáról szóló vitában amellett érvelt, hogy a nők semmivel sem tehetnek nagyobb szolgálatot a hazának, mint hogy a családi élet folytonosságát biztosítják. Véleménye szerint mindaz, ami ettől a nőt elvonná, árthat a hadiképességnek.[407]A gróf javaslata alapján került be az 5. paragrafusba egy kiegészítés arról, hogy csak akkor lehet a nőket alkalmazni, „*ha ez által családfenntartói úgy erkölcsi, mint gazdasági kötelességeik teljesítésétől el nem vonatnak*”.[408]

Az 1915. évi XIII. törvénycikk második paragrafusa viszont már ezeket a korlátokat is eltörölte.[409] A háborús intézkedések lehetővé tették, hogy a nem katonaköteles korú lakosságot – férfiakat és nőket egyaránt – munkavégzésre kötelezzék különböző vállalatoknál, gyárakban vagy mezőgazdasági birtokokon. A munkaerő ilyen módon történő központi

[403] Freundlich, Emmy (1930): *Die Frauenarbeit im Krieg.* In: Leichte, Käthe (Hg.): *Handbuch der Frauenarbeit in Österreich.* Wien, Kammer für Arbeiter und Angestellte, 21–22.
[404] Lásd erről: Galántai József (1974): *Magyarország és az első világháború*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 154-159.
[405] *1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról*. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200068.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37
[406] *1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912 LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről.* Online: https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91400050.TV&targetdate=&printTitle=1914.+%C3%A9vi+L.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev
[407] *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXV. kötet.* Budapest, Athenaeum, 1914. november 30-ai ülés. 214.
[408] Uo.
[409] *1915. évi XIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről.* Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91500013.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1915.%2520XIII

irányítása a háborús gazdaság működésének fenntartását és a hadsereg ellátásának biztosítását szolgálta.

A háború első hónapjaiban a gazdaságot még a munkaerő-felesleg és a növekvő női munkanélküliség jellemezte, amely különösen az ipari szektorokban volt érzékelhető. Például a bécsi textiliparban 1914 augusztusában a női munkaerő mintegy 60%-át elbocsátották, és más tartományokban is hasonló visszaesés volt tapasztalható, ahol a foglalkoztatás gyakran heti két-három munkanapra korlátozódott. Bár 1914 októberében formálisan megszüntették a nők éjszakai munkavégzését tiltó rendelkezést, a női foglalkoztatás továbbra is szűk körben valósult meg. A kohóiparban például a női munkások aránya a Monarchiában 10% alatt maradt, szemben Németország és Franciaország mintegy 35%-os részvételével.[410]

A hadifelszereléseket gyártó üzemek esetében azonban konjunktúra volt tapasztalható, amely növelte a többi iparág esetében a válságot. Megindult a verseny a hadseregszállítások elnyeréséért, mivel így biztos foglalkoztatáshoz, munkáshoz, anyaghoz és felmentésekhez lehetett hozzáférni. A hadseregnek egyre több anyagra volt szüksége, a munkanélküliség gyakorlatilag megszűnt, sőt a hadiüzemekben már a háború második hónapjától munkaerőhiányról beszélhetünk.[411]

Ennek következtében a kormányzat a hadifoglyok és a női munkaerő fokozott bevonásával igyekezett fenntartani a termelést, a többi hadviselő ország gyakorlatát is figyelembe véve. Ezt a folyamatot jól jelzi, hogy a Külügyminisztérium 1915. május 19-én feljegyzést készített a Németországban alkalmazott gyakorlatokról, amelyek a férfi munkaerő nőkkel való pótlásának lehetőségeit mutatták be. A jelentés rámutatott arra, hogy a női munkavállalók olyan iparágakban is megjelentek, amelyek korábban kizárólag férfimunkának számítottak, így például a fémmegmunkálásban, hozzájárulva a katonai szolgálatra alkalmas férfiak tehermentesítéséhez.[412]

Ennek megfelelően nők nem csupán az ipari üzemekben, a mezőgazdaságban és a közigazgatás különböző területein pótolták a bevonult férfi munkaerőt, hanem olyan szakmákban és foglalkozási ágakban is megjelentek, amelyekben korábban jelenlétük vagy teljesen ismeretlen volt, vagy csupán elenyésző mértéket öltött. A világégés idején ugyanis a nők közül kerültek ki a villamoskalauzok, a bérkocsisok, az utcaseprűk, a mozdonyfűtők és a

[410] Rauchensteiner, Manfried (2017): i. m. 347–348.
[411] Fucsek László: A magyar ipar a világháborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 1935. 2. sz. 175–177.
[412] MNL OL, K 148–1915–25–20794: *A hiányzó férfi munkaerő pótlása nőkkel*.

pincérek is. Bár Bretovszky Ede szerint ők inkább csak „külső jelenségei" voltak a női munkaerő térfoglalásának.[413]

A nők tömeges munkába állása 1915 decemberétől indult meg, és a legnagyobb mértékben a háború utolsó két és fél évében teljesedett ki. Mindez valószínűleg összefüggésben állott, a Hadügyminisztérium 1915 decemberében kiadott köriratával és rendeletével, amelyről azonban csupán a sajtótermékekben megjelent részletek kapcsán vannak információink.

A nőmunkások számának rohamos emelkedését kívánta elősegíteni a közös Hadügyminisztériumnak azipari vállalatokhoz 1915. december 10-én intézett körirata, amely szerint: „*A nők alkalmazása a gyakorlati életben ennek a háborúnak egy hatalmas tanulsága. Bárhová állítsák a nőt, mindenütt megfelel. Hogy a férfiakat mögöttes országrészekben sok foglalkozási ágakban, ezekben a nehéz időkben helyettesíteni tudják, ezt már naponként bizonyítják az alkalmazott nők ezrei, és a jövőben még fokozottabb mértékben fogják ezt bizonyítani. Ma már nemcsak a közúti vasutakon alkalmazzák a nőket, mint kalauzokat, hanem a vas- és fémiparban is találunk derék nőket oly munkahelyeken, amelyet eddig kizáróan az erős férfinem részére tartottak fönn. A férfi munkástársak tisztelettel szemlélik a rátermett női kollégákat, sőt sok esetben örvendetes verseny fejlődik ki a női és férfi munkaerő között*." Megjegyzendő, hogy a dokumentumban hangsúlyozott kollegialitás a gyakorlatban korántsem érvényesült egységesen. A munkatársi szolidaritás mértéke és formája nagymértékben függött az adott üzemi viszonyoktól, különösen attól, hogy a női munkaerő megjelenése milyen gazdasági következményekkel járt.

1915. december 14-én került sor a hadügyminisztériumi rendelet kiadására, amelyben felszólították az üzemeket, hogy az eddig visszatartott, felmentett személyeket mielőbb vonultassák be, s igyekezzenek a helyükre kevésbé alkalmas férfi és női munkaerőt alkalmazni. „*A női munkások beállítását kell itt elsősorban a főkisegitő módnak venni, még pedig nemcsak a napszámos szolgálatok teljesítésére, de számos olyan munkákra is, amelyeket eddig szakképzett férfimunkások végeztek. A különböző gyárüzemek vezetőségei a nők munkájáról nagyon kedvező véleményeket adtak le; akik a vas- es fémiparban is mint marósok, farosok, (esztergályosok) jelentőségteljesen dolgoztak*." Vagyis a legnehezebb munkakörökben is képesek voltak megfelelő színvonalon pótolni a férfiakat.

A hadügyminiszter emellett arra utasította az üzemeket, hogy egyfajta gyermekmegőrző helyeket hozzanak létre, vagy gyakoroljanak nyomást e célból az önkormányzatokra,

[413] Bresztovszky Ede: Női munka, gyermek-munka és munkabérek Magyarországon a háború alatt. *Szakszervezeti Értesítő*, 1916. december 1. XIII. évf. 12. sz. 69–72.

iskolákra, így lehetővé téve a gyermeket nevelő anyák munkába állását is. „*Sok esetben a nők fél napi munkája is célravezető volna olyan asszonyoknál, akik délelőtt a családjukat gondozzák, délután azonban dolgozhatnak*."[414]

Mindennek meg is lett az eredménye. A csepeli Weiss Manfréd Műveknél a lőszergyártásban dolgozók több mint fele nő volt, és a wöllersdorfi lőszergyárban is hasonló arány volt. A Bécsújhely melletti császári és királyi lőszergyár személyzete az 1914-es 5 ezerről a háború végére 40 ezerre nőtt, a legtöbb férfi katonai szolgálatban állt, a nők pedig a személyzet körülbelül harmadát tették ki. Ők mentesültek a hadbírósági joghatóság alól, de katonai felügyelet alatt dolgoztak, heti 70 órás munkaidővel. A hadfelszerelési ipar más ágaiban a nők aránya már 10–15% volt, és Graz, Budapest, Pozsony, majd 1915 tavaszától Bécs is női villamoskalauzokat alkalmazott napi 12–14 órás szolgálattal. [415]

Bármennyire is igyekeztek és tanultak bele a legnehezebb munkákba is, sajnos bérük messze elmaradt férfitársaiktól. Habár keresetük mértéke meghaladta a háború előtti szintet, azonban még ennek ellenére is 50-60, sőt előfordult, hogy 75%-kal volt alacsonyabb, mint a férfiaknak. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztárban biztosított 72 ezer nőmunkás nagy része (83,5%-a) 1916 decemberében mindössze 2-3, maximum 4 koronát keresett naponta.[416] Ez természetesen annyira alacsony összeg volt, melyből már 1916-ban sem lehetett a napi élelmiszerszükségletet fedezni. A munkásnők alacsony keresetének egyik legfőbb oka az volt, hogy a munkaadók alkalmazásukkal a bérköltségeket igyekeztek leszorítani, mindezzel pedig a férfimunkatársaik haragját is kiváltották, akik jogosan attól tartottak, hogy az olcsó női munkaerő következtében elveszíthetik állásukat. Bretovszky Ede is kitért arra, hogy például a budapesti bádogdoboziparban a több mint 400 férfimunkás helyett sokkal kevesebb bérért alkalmaztak nőket. Ugyanez volt tapasztalható a kőbányai lámpagyárban és Weiss Manfréd lőszergyárban is.[417] A nőkkel szembeni ellenérzés leginkább 1916-tól kezdett felerősödni, miután az üzemek végrehajtották a hadügyminiszter már idézett rendeletét. A nőmunkások miután erejüket megfeszítve, a legnehezebb munkákat is elsajátították, egyre több férfiszakmunkást mentettek fel és küldtek a hadszínterekre. Nyilvánvalóan, akiknek be kellett vonulniuk, szerencsétlenségük legfőbb okozóiként

[414] A nők mozgósítása. *Népszava,* 1916. január 20. XLXV. évf. 20. sz. 1–2.; *A hadügyminiszter a női munkáról. Pesti Napló*, 1916. január 28. 67. évf. 28. sz. 13.
[415] Rauchensteiner, Manfried (2017): i. m. 348–350.
[416] Zalai Katalin (2017): i. m. 236.
[417] Bresztovszky Ede: A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. *Huszadik Század, Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle,* 17. évf. XXXIII. kötet. 1916. január–július. 34.

tekintettek rájuk.[418] A fegyvergyártás elsősorban a Skoda pilseni műveiben a bécsi Arsenalban, az osztrák Steyr fegyvergyárában, a csepeli Weiss Manfréd konszernben, budapesti Fegyver és Gépgyár Rt-nél, valamint a pozsonyi és pestszentlőrinci gyárakban, illetve számos kisebb üzemben összpontosult. Lőszert többek között Enzesfeldben, Pilsenben és Wöllersdorfban állítottak elő. A háború kitörése után a Hadügyminisztérium több vállalatot tisztán hadiüzemmé nyilvánított, például a kapfenbergi Böhler, a berndorfi Arthur Krupp, illetve a hirtenbergi Töltény-, Gyutacs- és Fémárugyárat.[419] A Magyar Királyság területén, ezeken a gyárakon kívül lövegalkatrészeket, lőszert, robbanóanyagot Pozsonyban a Hunnia Hadfelszerelési és Fémiparművek Rt. üzemeiben, valamint a Dinamit Nobel Gyárban, az Eperjes melletti Sósgyülvészen továbbá az angyalföldi Vulkán Gépgyárban és a Vitkovici Bánya- és Vasműben állítottak elő.[420] Az 1913. április 21-én Győrben létrehozott Magyar Ágyúgyár Rt. alapfeladata az 1913-ban felállított magyar királyi honvéd tüzérség teljes lövegszükségletének biztosítása volt. A 22 épületből álló gyárkomplexumban mindenféle űrméretű löveget előállítottak, 1917-ben mintegy 5 ezer munkás dolgozott ott, akiknek háromnegyede magyar volt.[421]

1915. október 1-ig hazánkban 263 vállalat került katonai irányítás alá (84 vas- és fémipari, 67 gépipari, 19 világítási és közlekedési, 15 faipari, 32 textilipari, 28 vegyészeti, 8 bőipari, 8 föld és 2 egyéb), számuk 1917. október 1-ig 615-re nőtt, ugyanakkor Ausztriában, több mint háromszor annyi, 2030 vállalat tartozott ebbe a körbe. A háború utolsó évében a magyarországi kötelezett vállalatok száma több mint 900 volt. A bányákat és a vasúti üzemeket is beleszámítva a katonai irányítás alatt álló hazai vállalatoknál 257.324 férfit és 69.378 nőt, ezen felül 84.790 felmentetett, 46.007 vezényelt munkást, valamint 40.805 hadifoglyot alkalmaztak. Az összlétszám közel félmillió (498.304) fő volt.[422]

A Minisztertanács 1916. január 24-ei ülésén, a honvédelmi miniszter arról számolt be, hogy a népfelkelők 2. korosztályának (43-50 év) behívása miatt a hadiüzemekből ismét nagyszámban kell munkásokat bevonultatni. Mivel a férfimunkaerőből már ezt megelőzően is jelentős hiány volt, ezért őket csak női munkásokkal lehetett pótolni. Kiemelte, hogy a fegyver- és lőszergyártó üzemekben már ezt megelőzően is nagyrészt nők dolgoztak, akik mivel nem voltak a munkahelyükhöz kötve, tömegesen hagyták el azokat, ezzel veszélyeztetve a termelés

[418] Zalai Katalin (2017): i. m. 236.
[419] Rauchensteiner, Manfried (2017): i. m. 170–182.
[420] Balla Tibor (1993): A magyar királyi honvéd tüzérség 1912–1914. II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. évf.4. sz. 59.
[421] Krámli Mihály (2010): A Győri Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása 1911–1914. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. évf. 4. sz. 1005–1014.
[422] Szterényi József-Ladányi Jenő (1933): i. m. 75.

folyamatosságát, ezáltal a hadsereg harcképességét. Mindezért a hadügyminiszter indítványozta, hogy törvényes alapot teremtsenek arra, hogy a női munkások és az 50-60 év közötti férfimunkások is kötelezhetőek legyenek szolgálati és munkaviszonyukban való megtartására. A Minisztertanács azonban úgy határozott, hogy az 1914. évi L. törvénycikk 5. paragrafusa és az 1915. évi XIII. törvénycikk 2. paragrafusa elégséges törvényi alapot nyújt arra, hogy a hadiszolgáltatókról szóló törvény alapján nem kötelezhető munkások is, korukra, nemükre való tekintet nélkül munkahelyükön való maradásra kötelezhetőek legyenek.[423]

Az 1916. évi VI. törvénycikk (az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. paragrafusában meghatározott személyes hadiszolgáltatási kötelezettség korhatárának a jelen háború tartamára való kiterjesztéséről) az 50–55 éves férfiakra is kiterjesztette a hadiszolgáltatási kötelezettséget, amely a nőkre egyáltalán nem vonatkozott. A nőmunkások szolgálati viszonyban való megmaradásra kötelezése Ausztriával ellentétben, Magyarországon csak a Weiss Manfréd-gyár és a Fegyver- és Gépgyár Rt. esetében történt meg.[424] A következőkben a női munkavállalók létszámának alakulását veszem górcső alá a legfőbb iparágak tekintetében.

1. táblázat

A női dolgozók száma a háború előtt és 1917. december 1-én (Emelkedés- Csökkenés) [425]

Az iparcsoport megnevezése	Tisztviselő	16 éven		tanonc	otthon	összesen	férfi-és nőmunkás összesen
		felül	alul				
Vas-és fém	407	4,099	791	9	45	4,944	64,189
	1,316	14,273	2,784	9	47	17,113	92,547
	909	10,174	1,993	-	2	12,169	28,358
Gépgyártás-közlekedés	692	2,290	518	-	2	2,810	53,364
	1,714	8,416	1,377	-	-	9,793	68,654
	1,022	6,126	859	-	2	6,983	15,290
Kő-agyag-üveg	202	9,390	2,390	24	17	11,821	63,522
	203	3,470	988	31	1	4,490	20,707
	1	-5,920	-1,402	7	-16	-7,331	-42,815
Fa-csont	195	3,673	899	6	683	5,261	71,006
	267	3,793	710	12	119	4,634	34,965

[423] Iványi Emma (1960): *Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémia Kiadó, 207–209.

[424] *1916. évi VI. törvénycikk az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. §-ában meghatározott személyes hadiszolgáltatási kötelezettség korhatárának a jelen háború tartamára való kiterjesztéséről.* Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fp%3D3265%26pagenum%3D38

[425] Szterényi József-Ladányi Jenő (1933): i. m. 212–213.

	72	120	-189	6	-564	-627	-36,041
Bőr	119	1,650	551	-	142	2,343	9,019
	187	3,862	370	2	386	4,620	12,589
	68	2,212	-181	2	244	2,277	3,570
Fonó-szövő	279	17,288	5,292	854	3,704	27,138	43,034
	422	12,822	3,581	64	2,648	19,115	27,509
	143	-4,466	-1,711	-790	-1,056	-8,023	-15,525
Ruházati	293	2,848	448	121	2,095	5,512	11,110
	345	2,274	395	74	1,416	4,159	7,113
	52	-574	-53	-47	-679	-1,353	-3,997
Papíros	88	2,952	900	34	153	4,039	9,348
	125	3,161	1,012	21	169	4,363	7,947
	37	209	112	-13	16	324	-1401
Élelmi	801	26,204	2,030	12	94	28,340	78,766
	1,399	28,069	2,672	3	81	30,825	71,578
	598	1,865	642	-9	-13	2,485	-7,188
Vegyészeti	381	3,121	499	-	3	3,623	25,521
	659	4,905	1,211	1	12	6,129	32,578
	278	784	712	1	9	2,506	7,057
Sokszorosító	214	2,759	218	188	9	3,174	10,344
	305	2,741	132	110	15	2,998	7,910
	91	-18	-86	-78	6	-176	-2,434
Összesen	3,671	76,274	14,536	1,248	6,947	99,005	439,223
	6,942	87,786	15,232	327	4,894	108,239	384,097
	3,271	11,512	696	-921	-2,053	9,234	-55,126

A hadiipar szempontjából leglényegesebb iparágakat tekintve a vas- és fémipari gyárakban a háborút megelőzően összesen 64.189 fő dolgozott, közülük 4994 volt a női munkavállaló. 1917. december 1-jén összesen több mint 92 ezer ember dolgozott ezen a területen, amelyből a nők száma 17. 113 volt. Az iparágban az üzemek száma 359 volt és több mint 28 ezer fővel dolgoztak többen azokban, mint a háborút megelőzően. A női munkaerő létszáma 12.169 fővel emelkedett.

1917-ben 380 üzemben folyt a gépgyártás és a közlekedési eszközök előállítása. A háború előtt az iparágban összesen 53. 364 fő dolgozott, a nőmunkások száma 2810 volt. 1917-ben az iparági dolgozók száma 68. 654-re nőtt, amelyből csaknem 9800-an voltak nők. Ez 6983 fős emelkedést jelentett a világégés előtti adatokhoz képest.

A bőr-, szőr, toll iparág üzemeinek száma 111 volt. A világháborút megelőzően alig haladta meg a 9 ezret (9019) a munkások száma, kicsivel több mint 2300 (2343) női munkavállalóval. 1917-ben az összlétszám 3570 fővel (12.589) volt több, a női alkalmazottak száma csaknem megduplázódott, 4620 főre nőtt.
A vegyészeti üzemek száma 297 volt, a világégés előtt az ott foglalkoztatottak száma meghaladta a 25 ezer főt (25.521) ebből a nőmunkások száma alig lépte túl a 3600-at (3623). Amíg 1917-ben az összlétszám mintegy 7000 fővel (32.578-ra) bővült, a nőmunkások száma csaknem megkétszereződött (6129).

A hagyományosan többségében női munkavállalót foglalkoztató iparágak közül, a fonó- és szövőipari üzemek száma 220 volt. A háború előtt alig több mint 43 ezren (43.034) dolgoztak összesen a szektorban, amelyből a női alkalmazottak száma meghaladta a 27 ezret (27.138). 1917-re jelentősen visszaesett a szektorban dolgozók száma (27.509), amelyből több mint 19 ezren (19.115) voltak a nők.

A ruházati ipar 141 üzemmel rendelkezett, a vizsgált időszak kezdetén. Több mint 11 ezren (11.110) dolgoztak az ágazatban, csaknem felük (5512) volt nő. Az időszak végére kicsivel több mint 7100 (7113) volt az összlétszám, közülük csaknem 4200 (4159) nő tevékenykedett az ágazatban. Végül az élelmezési és élvezeti cikkek esetében 894 üzemről beszélhetünk, a vizsgált időszak elején az iparágban dolgozók összlétszáma majdnem elérte a 79 ezer főt (78.766), a nőmunkások száma alig haladta meg a 28 ezret (28.340). Az utolsó előtti háborús évben a munkások száma majdnem 7200 fővel (71.578-re), mérséklődött, a nők száma pedig közel 2500 fővel emelkedett (30.825).

A gyáripari munkásság egészére vetítve az alábbi adatok állapíthatók meg. A világégést megelőzően összesen 439. 223-an dolgoztak az üzemekben, mindez 1917 végére alig haladta meg a 384. 097 főt. A csökkenés mértéke 55. 126 fő volt, mindez 12,6%-ot jelentett. Az adatok alapján megállapítható, a visszaesés ellenére, a speciálisan hadiipari ágazatnak tekinthető (vas, fém, gép, bőr, valamint vegyészeti) szektorokban jelentősen (28–44%-kal) nőtt a munkavállalók száma a vizsgált időszakban. A háborút megelőzően a dolgozók 22,8%-a, míg 1917 végén 28,2%-a volt nő.

A katonai összeütközés előtt a férfimunkások száma meghaladta a 340 ezer főt (340.218), azonban 1917 decemberére létszámuk 275. 858 főre csökkent. A férfi munkaerő visszaesése szinte valamennyi kategóriában megfigyelhető volt, kivéve a hadifoglyok és a katonai kirendeléssel alkalmazott munkások csoportját. A csökkenés mértéke összességében 64.360 főt, vagyis mintegy 18,9%-ot tett ki. Amennyiben a hadifoglyokat nem vesszük figyelembe,

de a kirendelt katonai munkásokat beleszámítjuk, a férfimunkaerő visszaesése már elérte a 28,2%-ot. Ezzel szemben ugyanezen mutatók a nők esetében 9234 fős növekedést jeleznek. A háború előtt 99.005, 1917-ben 108.239 fő, mindez 9,3%-os bővülést jelent. Emellett megduplázódott a női tisztviselők száma, 3671-ről 6942-re, mindez a hivatalnokréteg erőteljes bővülését mutatja, amely a középosztály egyre jelentősebb elszegényedésére utal. A gyáriparban alkalmazott nők száma 1917-ben tehát 115. 181 fő volt. A férfiművezetők és a tisztviselők aránya 28,2, illetve 21,6 %-os volt, amely a bevonultatásoknak volt köszönhető, ugyanis a nőtisztviselők száma ugyanebben az időszakban 89 %-kal emelkedett.[426]

2. táblázat

A hadiigazgatás számára dolgozó vállalatok munkáslétszáma 1917 elején

	Magyarország				Ausztria		vezényelt katona, hadifogoly	összesen	összesen a Monarchiában	%
Ipari csoport	férfi	nő	vezényelt katona, hadifo-goly	összesen	férfi	nő				
Muníciógyártás	52,151	20,512	11,013	83,676	160,910	61,573	7,452	229,935	313,611	16
Élelmezés	51,251	43,983	20,398	115, 632	42,557	40,865	6,341	89,763	205,395	10,4
Textilipar	13,389	30,253	940	44,582	67,698	142,589	30	210,317	254,899	12,9
Felszerelő ipar	4,676	2,450	920	8,046	8,523	7,724	107	16,354	24,400	1,2
Bőripar	10,522	5,903	1,055	17,480	25,172	16,884	1,598	43,652	61,132	3,1
Gépipar	20,835	4, 253	4,516	29,604	79,047	10,506	2,216	91,769	121,373	6,2
Villamosipar	8,785	6,140	1,040	15, 965	25,558	13,404	1,669	42,631	58,596	3
Építő és faipar	31,193	6,239	10,706	48,138	78,079	13,989	6,201	98,269	146,407	7,4
Bánya és kohó	67,264	5,561	8,258	81,083	150, 585	15,202	9,366	175,153	256,236	13,1
Petróleum	1,833	734	625	3,192	11,839	2,235	1,090	15,164	18,356	1
Szállító cégek	156,399	12,027	10, 921	179,347	231,871	16,675	-	248,546	427,893	21,8
Különbözők	8,486	7,314	1,477	17,277	37,515	20,539	596	58,650	75,927	3,9
Összesen	426,784	145,369	71,869	644,022	921,354	362,183	36,666	1,320,203	1, 964, 225	100

A táblázatot elemezve megállapítható, hogy Magyarországon összesen több mint 644 ezren dolgoztak valamely ipari ágazatban, s a nők száma meghaladta a 145 ezret. Ausztria esetében az összlétszám túllépte az 1,3 millió főt, s több mint 362 ezer női munkavállalót regisztráltak. A birodalom nyugati fele nyilvánvalóan jóval iparosodottabb volt, ezáltal több megrendeléshez is jutott, ennek tudható be, hogy Ausztriában magasabb számokról

[426] Szterényi József – Ladányi Jenő (1933): i. m. 210–215.

beszélhetünk. A legtöbb nőt a textil (több mint 2-szeres a nőmunkások aránya a férfiakhoz képest) és az élelmezési iparág foglalkoztatta hagyományosan. (Amíg nálunk 7268-cal több férfi dolgozott a szektorban, addig a Lajtán túl közel megegyezett a nemek aránya.) A hadiipar szempontjából legfontosabb ágazatokban, Ausztriában átlagosan háromszor annyi nő dolgozott, mint a történelmi Magyarországon. A lőszergyártás kapcsán megállapítható, hogy Magyarországon több mint 20 ezer, Ausztriában majdnem 62 ezer nő vállalt munkát a szektorban, a bőriparban, hazánkban több mint 5900, míg Ausztriában majdnem 17 ezer nőmunkás tevékenykedett. A bányászati szektorban a kereső nők száma Magyarországon meghaladta az 5500, Ausztriában pedig a 15 ezer főt. Jelentős számban alkalmaztak női munkavállalókat a hadiipar szempontjából szintén kiemelten fontos beszállítói vállalatoknál, hazánkban több mint 12 ezren, míg Ausztriában a szektorban dolgozó nőmunkások száma átlépte a 16 ezret.[427]

Bécsben 1917-re a női munkavállalók aránya már meghaladta az 50%-ot, és a háború utolsó éveiben a munkásság többségét is ők alkották. Alsó-Ausztriában a női foglalkoztatottak aránya az utolsó békeév 25,9%-áról 1916-ra 40,8%-ra emelkedett, majd ezen a szinten stabilizálódott, miközben a női munkavégzés itt mutatta a legjelentősebb növekedést. Felső-Ausztriában ugyanakkor a női munkavállalók aránya a háború befejezését követően felülmúlta az 1917-ben mért értéket. Míg 1917-ben ez az arány 25,2% volt, addig 1919-re 32,2%-ra emelkedett, amely jelentősen túlszárnyalta a háború alatti csúcspontot. Ennek hátterében az állt, hogy a steyri Osztrák Fegyvergyár Társaság a háború éveiben jelentős mértékben bővült. Stájerországban a női foglalkoztatottak aránya 1917-ben érte el legmagasabb szintjét, 26,8%-kal, és a szénhiány miatti termeléskorlátozások ellenére a háború utolsó évében is meghaladta a világégés előtti statisztikát.[428]

A női foglalkoztatás ilyen mértékű bővülése azonban nem kizárólag a Monarchia egyes ipari régióira volt jellemző, hanem szélesebb, európai szintű jelenségként is megfigyelhető volt.
Az első világháború időszakában Nagy-Britanniában a női népesség mérsékelt növekedése (23,7 millióról 24,5 millióra) mellett a női munkavállalás dinamikus bővülése érhető tetten. A gazdaságilag aktív nők száma 5,97 millióról 7,31 millióra emelkedett, ami több mint 1,3 milliós növekedést jelentett. Ez a változás egyértelműen a totális háború munkaerőigényével és a férfi munkaerő frontszolgálat miatti kiesésével magyarázható.

[427] Uo. 75–76.
[428] Augeneder, Sigrid (1987): *Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg. Lebens- und Arbeitsbedingungen proletarischer Frauen in Österreich*. Wien, Europaverlag, 29–52.

Az ágazati bontás alapján megállapítható, hogy a női munkaerő növekedése elsősorban a hadigazdaság szempontjából kulcsfontosságú területeken koncentrálódott. Az iparban foglalkoztatott nők száma 792 ezer fővel (2.178. 600-ról 2.970. 600 főre) emelkedett. Ezen belül különösen jelentős volt a fémipar expanziója, ahol a női munkaerő létszáma 170 ezer főről 594 ezer főre gyarapodott. Hasonlóan markáns növekedés figyelhető meg a bőriparban (21.100 főről 197.100 főre), a vegyiparban (40 ezer főről 104 ezer főre), valamint az elektromos iparban (196 ezer főről 235 ezer főre). Ezek az adatok egyértelműen a hadiipari termelés felfutásával hozhatók összefüggésbe.

A kereskedelem területén a női foglalkoztatás mértéke 429 ezer személlyel gyarapodott (505. 500 főről 934.500 főre nőtt). A közlekedésben különösen látványos változás következett be: 18.200 főről 117.200 főre nőtt a női munkavállalók száma, ami 99 ezer fős bővülést jelentett. A mezőgazdaságban a női munkaerő 190 ezer főről 228 ezer főre emelkedett (+38 ezer fő). Ezzel párhuzamosan azonban jelentős mérséklődés figyelhető meg a háztartási alkalmazottak körében, ahol a létszám 1.658.500 főről 1.258 ezer főre apadt, azaz 400 ezer fővel esett vissza. Ennek ellenére ez az ágazat az ipar után továbbra is a második legnagyobb női foglalkoztató maradt. Fontos hangsúlyozni, hogy nem minden iparágban történt növekedés: a ruházati iparban a női foglalkoztatottak száma 612 ezer főről 568 ezer főre csökkent, míg a textiliparban 863 ezer főről 827 ezer főre zsugorodott. Ez a csökkenés a munkaerő hadigazdaság által preferált ágazatokba történő átcsoportosításával magyarázható.

A közlekedési szektoron belüli konkrét munkakörök vizsgálata még plasztikusabban mutatja meg a női munkaerő háborús mobilizációjának mértékét és jellegét. A háború előtt bizonyos pozíciók egyáltalán nem voltak nyitottak a nők számára: például 1914-ben női jegyellenőrök nem dolgoztak a szektorban, míg 1918 júliusára számuk elérte az 1972 főt.

Különösen látványos növekedés figyelhető meg a fizikai jellegű, korábban kifejezetten férfiak által dominált munkakörökben. A hordárok esetében 1914-ben mindössze 3 nőt tartottak nyilván, míg négy évvel később már 9980-an dolgoztak ebben a szerepkörben. A műhelymunkások száma 43 főről 2547 főre bővült, míg a mérnöki feladatokat ellátó nők száma 44 főről 1082 főre emelkedett. A jelzőőrök, sorompókezelők és őrök együttes létszáma 437 főről 1292 főre nőtt, míg a festők és általános tisztítómunkások esetében 698 főről 1177

főre emelkedett a női munkaerő száma. A kocsitisztítók körében szintén jelentős bővülés történt: 214 főről 4603 főre gyarapodott a foglalkoztatott nők száma.[429]

A szektoron belül ugyanakkor továbbra is a kommunikációs szolgáltatások jelentették a legnagyobb női foglalkoztatási területet. A távíró- és telefonszolgálatoknál dolgozó nők száma 2800 főről 20.995 főre emelkedett, ami nemcsak abszolút értelemben jelentős növekedés, hanem jól jelzi a modern hadviselés információs és logisztikai igényeinek felfutását is. Emellett a nők számottevő jelenléte volt tapasztalható a kiszolgáló jellegű munkakörökben is: a szakácsnők, pincérnők és az egyéb ellátó személyzet létszáma 1239 főről 3641 főre bővült.[430]

A munkaerő-elosztás intézményes kereteit biztosító munkaügyi közvetítő szervezetek (*Labour Exchanges*) kulcsszerepet játszottak a női munkaerő hadigazdaságba történő integrálásában. Közvetítésükkel közel 16 ezer nőt helyeztek el a fém- és vegyiparban, ami jól mutatja e stratégiai jelentőségű ágazatok munkaerőigényét. Mindkét iparág esetében megfigyelhető, hogy az elhelyezett nők mintegy egyötöde „új munkásnak" minősült, vagyis korábban nem rendelkezett ipari tapasztalattal. A munkaerő jelentős része a háztartási szolgálatból, illetve a ruházati és textiliparból áramlott át, ami a női foglalkoztatás szerkezetének átrendeződését jelzi. A szakmai előképzettség tekintetében különbségek mutatkoztak az egyes ágazatok között. A fémiparban dolgozó nők egyharmada már rendelkezett korábbi ipari tapasztalattal, míg a vegyipar esetében ez az arány mindössze 8% volt.

A hadiipari foglalkoztatás egyik kiemelt központjának a woolwichi Arzenál számított, ahol 1918-ban mintegy 25 ezer nőt alkalmaztak. Az itt dolgozók átlagos havi bére 60 shilling körül mozgott, ami jelentősen meghaladta a korábban meghatározott minimális bérszinteket. A Hadfelszerelési Minisztérium által 1915-ben bevezetett minimálbér heti 20 shilling volt, amely 1918 végére 35 shillingre emelkedett. A bérek alakulása ugyanakkor jelentős szórást mutatott az egyes gyárak között. Különösen figyelemre méltó, hogy azok a nők, akik korábban férfiak által végzett, magas szaktudást igénylő munkakörökben dolgoztak, a hadianyaggyártásban a legmagasabb kereseteket érhették el. Egy „*female fitter*" vagy „*tool-setter*", aki darabbérben dolgozott az állami gyárakban, a megszokott bérszintek alapján heti 5

[429] A kérdéskörről bővebben: Prost, Antoine (2014): Workers. In: Winter, Jay (edited by): *The Cambridge History of the First World War. Volume II. The State. Part III. The Sinews of war.* Cambridge: Cambridge University Press, 325–358.
[430] *Report of the War Cabinet Committee on Women in Industry. Great Britain. War Cabinet.* Committee on Women in Industry H.M. Stationery Office, 1919. 80–97.

és 10 font közötti jövedelmet is elérhetett, ami jelentősen felülmúlta az átlagos női kereseteket.[431]

A háború éveiben a női szakszervezeti tagság számottevő növekedést mutatott. Ennek jelentősége abban ragadható meg, hogy azokban az ágazatokban, ahol erősebb érdekképviselet működött, a női bérek dinamikusabban emelkedtek. Ezzel szemben a gyengébben szervezett szektorokban a keresetek növekedése nem követte a megélhetési költségek drasztikus emelkedését, ami a női munkaerő gazdasági kiszolgáltatottságának fennmaradására világít rá.[432] Míg 1914-ben a női szakszervezeti tagok száma mindössze 437 ezer fő volt, addig 1920-ra ez a szám 1.342 ezer főre emelkedett, ami több mint háromszoros növekedést jelentett. A szervezett női munkavállalók jelentős része a *National Association of Women Workers* keretei között tevékenykedett, amely a háborús években a női érdekérvényesítés egyik legfontosabb intézményévé vált.[433]

Hasonlóan látványos növekedés figyelhető meg az állami alkalmazásban is. A női köztisztviselők száma az 1914-es 600 főről 1918-ra 170 ezer főre emelkedett, ami rendkívüli mértékű expanziót jelez. Ez az adat egyértelműen mutatja, hogy a nők nem csupán az ipari termelésben, hanem az államigazgatás működtetésében is kulcsszerepet kaptak, különösen a férfi munkaerő hadba vonulása következtében kialakuló hiány pótlásában. A női foglalkoztatás kiterjedése továbbá olyan területekre is, amelyek korábban szinte teljes mértékben férfiak által domináltak voltak.[434] A nők megjelentek a rendőrségnél, valamint a tengeri kisegítő szolgálatokban is, ami a háborús szükséghelyzet által kikényszerített szerepváltozás egyik leglátványosabb példája. Ezek a pozíciók nem csupán új foglalkoztatási lehetőségeket jelentettek, hanem hozzájárultak a női társadalmi szerepekről alkotott korábbi normák fellazulásához is.[435]

1914 és 1918 között Franciaország összesen mintegy 8 millió férfit mozgósított, akik közül 1914 augusztusában már 3,7 millió főt hívtak be közvetlenül a háború kezdetén. Ez az aktív férfi népesség mintegy 60százalékát jelentette, amelynek csaknem felét harcoló alakulatokhoz vezényelték a frontvonalra. A férfiak tömeges bevonulása következtében – amelyet

[431] A brit hadigazdaságról bővebben: Supple, Barry (2014): War economies. In: Winter, Jay (edited by): *The Cambridge History of the First World War. Volume II. The State. Part III. The Sinews of war.* Cambridge: Cambridge University Press, 295–325.
[432] Bean, Jessica (2015): *Women's Work and Wages during the First World War in Britain*. USA. Denison University, Online: https://bpb-use2.wpmucdn.com/sites.middlebury.edu/dist/d/3502/files/2015/04/Bean.pdf
[433] Brobst, Deborah A. K. (2006): *Women munitions workers in Britain during the Great War. Dissertation*. Pennsylvania, Lehigh University, 63.
[434] Lee Downs, Laura (2014): War work. In: Winter, Jay (edited by): *The Cambridge History of the First World War. Volume III. Civil Society. Part II. Gender. 100-130.*
[435] Sullerot, Evelyne (1971): *A női munka története és szociológiája*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 151.

gyermekek, fiatal lányok, idősebb családtagok és más segítő erők támogatása egészített ki – mintegy 3,2 millió női mezőgazdasági munkás és gazdálkodó feleség vette át a körülbelül 3 millió hadba vonult földműves helyét.

1915 elején a nők fokozódó munkavállalása kiterjedt a fizetett szolgáltatási szektorokra is. A kereskedelmi vállalatok, bankok, közlekedési társaságok és egyes közigazgatási területek kezdeti bizonytalanság után, a háború elhúzódásának felismerésével, ideiglenes megoldásként egyre nagyobb számban alkalmaztak nőket a működés fenntartása érdekében. A posta mintegy 11 ezer női alkalmazottat vett fel a mozgósított 18 ezer férfi helyettesítésére, az oktatási szektorban körülbelül 12 ezer női munkavállaló lépett be, ami a frontra vezényelt mintegy 30 ezer tanár felének pótlását jelentette, míg a párizsi villamosközlekedésben csaknem 5 ezer női dolgozót alkalmaztak.

A fegyvergyártás területén a női munkaerő bevonása kezdetben lassabban haladt. A gyártóvállalatok jellemzően csak végső megoldásként alkalmaztak nőket, miután már minden más munkaerőforrást – így a polgári férfiakat, az úgynevezett *affectés spéciaux*-kat (azaz szakképzettségük miatt a hátországba irányított katonákat), a külföldi és gyarmati munkásokat, valamint a hadifoglyokat – igénybe vettek. Csak 1915 novemberében jelentek meg azok a miniszteri körlevelek, amelyek arra ösztönözték a gyárvezetőket, hogy ahol csak lehetséges, nőket is alkalmazzanak a termelésben. Ezt követően a lőszeriparban dolgozó nők száma – akiket akkoriban „muníciós munkásnőknek” is neveztek – mintegy 50 ezer főről 1918-ra körülbelül 430 ezer főre emelkedett.[436]

Németországban már a háború korai szakaszában aktívan ösztönözték a nőket arra, hogy bekapcsolódjanak az ipari termelésbe, különösen a gyáriparba. A nők munkaerőpiaci integrációját célzó törekvések egyik meghatározó alakja Gertrud Bäumer (1873-1974) volt, aki hosszú ideje tevékenykedett a nők jogainak és társadalmi lehetőségeinek bővítéséért. A háború évei alatt a női foglalkoztatás különösen a vegyiparban mutatott látványos növekedést: míg 1913-ban 26.749 nő dolgozott ebben az ágazatban, számuk 1918-ra 208.877 főre emelkedett.[437] 1915-től kezdődően egyre nagyobb számban vontak be női munkaerőt a háborúhoz kapcsolódó iparágak szakképzett gyári munkaköreibe. Ennek következtében a legalább tíz főt foglalkoztató üzemekben dolgozó nők száma az 1913-as 1.592.138 főről 1918-ra 2.319.674 főre emelkedett. 1914 márciusa és 1918 márciusa között a hagyományosan

[436] Bette, Peggy: *Women's Mobilization for War (France)*. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-france/

[437] Cartwright, Mark (2026): *Women in World War I. Changing Roles & Rights*. Online: https://www.worldhistory.org/article/2905/women-in-world-war-i/

férfi dominanciájú fém- és villamosiparban foglalkoztatott nők száma több mint nyolcszorosára nőtt, míg a gépgyártás területén a növekedés még ennél is jelentősebb volt, mintegy harmincötszörös bővüléssel. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban a textiliparban dolgozó nők száma több mint egyharmaddal, a ruházati iparban pedig csaknem felével csökkent.[438]

8.2. Női segéderők egyes európai hadviselő államok haderejében

Az első világháború idején a női segéderők megjelenése nem csupán osztrák–magyar sajátosságnak volt tekinthető. Az, hogy a nők katonai szolgálatba léptek, hogy helyettesítsék a harcra alkalmas férfiakat, más, a háborúban részt vevő európai országban is jellemző volt, mint például Nagy-Britanniában, a Német Birodalomban és Franciaországban. Több ezer nő került bevetésre ezekben az országokban, különösen 1917 elejétől, hogy a már a háború kezdete óta szolgáló ápolónők mellett a hadszíntereken teljesítsenek szolgálatot. Az Amerikai Egyesült Államokban is mintegy 6 ezer női segéderő dolgozott, akik 1917-től katonai egyenruhában végeztek feladatokat a hadsereg számára.[439]

Németországban a női segédszemélyzetet „*Etappenhelferinnen*" néven emlegették, mivel munkájuk a hátországra és a hadsereg által irányított területekre egyaránt vonatkozott.

1916. december 5-én életbe lépett a „Hazafias Segédszolgálatról" szóló törvény, amely általános munkavégzési kötelezettséget írt elő minden 16 és 60 év közötti, katonai szolgálatra alkalmatlan férfi számára. Ezzel a céljuk az volt, hogy a munkából felszabadított férfiakat a frontvonalra küldhessék. Mivel azonban ezek az intézkedések nem hozták meg a kívánt eredményt, és a nőket már foglalkoztatták katonai irodákban (ahogyan Ausztria-Magyarországon is), 1917 júniusától állami szervezeten keresztül kezdték őket alkalmazni a háborús hátországban. A hátországi női segédszemélyzet koordinálásáért egy külön női osztály volt felelős, amelyet a 1916-ban alapított Háborús Hivatal hozott létre, valamint később helyi háborús hivatalok is részt vettek a felügyeletükben.[440]

---

[438] Stibbe, Matthew: *Women's Mobilisation for War (Germany)*. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilisation-for-war-germany/

[439] Schöneberger, Bianca (2009): Etappenhelferinnen. In: Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Renz, Irina (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Wien–München–Zürich–Paderborn, Schöningh, 466.

[440] Thoss, Bruno (2009): *Etappe*. Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Renz, Irina (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Wien–München–Zürich–Paderborn, Schöningh, 465.

Az „*Etappenhelferinnen”* rendszerének sajátossága az volt, hogy az elejétől fogva nőket alkalmaztak, akik főként a polgári nőmozgalom tagjai voltak.[441] 1917 áprilisa és 1918 novembere között több mint 20 ezer nő dolgozott a német hadseregben.[442] A katonai szolgálatba civilként felvett nők többsége 20 és 40 év közötti hajadon volt, és főként az alsóbb középrétegből kerültek ki.[443]

A női segédmunkaerő alkalmazása a Német Birodalomban és az Osztrák–Magyar Monarchiában hasonló funkcionális logikát követett, és a társadalmi megítélés is jelentős párhuzamokat mutatott. Mindkét esetben a háborús szükségletek által kikényszerített női munkavállalás olyan munkakörökben valósult meg, amelyek a katonai és logisztikai apparátus működéséhez kapcsolódtak, ugyanakkor a női jelenlét ezekben a terekben erőteljes társadalmi vitákat és ambivalens értelmezéseket váltott ki. A nőkkel kapcsolatos negatív vélemények olyan nagy elégedetlenséget okoztak, hogy a német háborús hivatal 1918 márciusában ellenpropagandával igyekezett javítani a nők rossz hírnevén. Azonban ezen erőfeszítések, nem voltak sikeresek, és a háború végére sem sikerült ezen változtatni. Még a nőmozgalmak egyes tagjainak véleménye is hozzájárult a segédmunkásnők negatív társadalmi megítéléséhez, mivel ők is megerősítették azt a vélekedést, hogy ezek a nők képzetlenek voltak és szexuálisan erkölcstelenek.[444] A Habsburg Monarchia női segéderőihez hasonlóan a „színpadi segítők” is jórészt feledésbe merültek a német háborús emlékekben.[445]

Nagy-Britanniában a női katonai segédszolgálat helyzete eltérő volt. Mielőtt létrejött a „*Women's Army Auxiliary Corps*” (*WAAC*), már léteztek olyan előd szervezetek, amelyek fontos szerepet játszottak. A brit nők körében különösen a világégés kezdetén nagy volt a patriotizmus, és sokan vágytak arra, hogy aktívan részt vegyenek a háborús erőfeszítésekben. A háborúba részt vett vevő országokhoz hasonlóan a nővérek, mint az egészségügyi személyzet tagjai az első vonalban elfogadottak voltak, de a katonai szolgálatban lévő nők alkalmazását kezdetben itt is elképzelhetetlennek tartották. [446]

---

[441] Schöneberger, Bianca (2002): Mütterliche Heldinnen und abenteuerlustige Mädchen. Rotkreuz-Schwestern und Etappenhelferinnen im Ersten Weltkrieg. In: Hagemann, Karen/ Schüler – Springorum, Stefanie (Hg.): *Heimat-Front. Militär und Geschlechterverhältnisse im Zeitalter der Weltkriege.* (Geschichte und Geschlechter Bd. 35.) Frankfurt, 111.
[442] Schöneberger, Bianca (2009): i. m. 466.
[443] Schöneberger, Bianca (2002): i. m. 111.
[444] Schöneberger, Bianca (2002): i. m. 117–118.
[445] Schöneberger, Bianca (2009): i. m. 466.
[446] Platz, Dorothee (2005): *We had been the women's army - Women's Army Auxiliary Corps (WAAC).; Kriegserfahrungen von Frauen im Hilfsdienst der britischen Armee im Ersten Weltkrieg.* (Moderne Geschichte und Politik, Bd.20,) Wien–Frankfurt am Main, 32–36.

A háború első szakaszában ugyanakkor számos női kezdeményezés született, amelyek a jótékonysági és otthoni tevékenységeken túlmutató szerepvállalást célozták. Ide tartoztak a katonáknak végzett kézimunkák és textilmunkák, például a *Queen Mary's Needlework Guild* szervezeti keretei között, valamint a menekültek és rászorulók támogatása. Ezek a formák a civil segélyezés kiterjesztését jelentették, ugyanakkor nem jártak együtt a nők katonai szerepkörökbe történő tényleges bevonásával. A legtöbb esetben azonban ezek a kezdeményezések kudarcba fulladtak, amit jól jelez, hogy a sajtóban számos olyan panaszos levél jelent meg, amelyet elutasított nők írtak. A közvélemény számára is láthatóvá vált, hogy a katonai intézményrendszer nem kívánta érdemben integrálni a női kezdeményezéseket a fegyveres erők struktúrájába.[447] A brit Hadügyminisztérium (*War Office*) például egyértelműen jelezte a *First Aid Nursing Yeomanry (FANY)* — amelyet 1908-ban alapítottak —, valamint más hasonló női paramilitáris szervezetek felé, hogy szolgálataikat nem kívánják igénybe venni. A hadügyi vezetés nemi alapú munkamegosztás fenntartására irányuló politikája, valamint a női munkaerő katonai szférából való strukturális kizárása ugyanakkor paradox módon új önkéntes női félkatonai szervezetek kialakulásához vezetett a háború kezdeti szakaszában. Ilyen kezdeményezések voltak többek között a *Women's Auxiliary Force*, a *Home Service Corps* és a *British Service Corps*, amelyek a nők katonai jellegű szerepvállalásának alternatív, önszerveződő formáit testesítették meg.[448]

A női önkéntes félkatonai szervezetek közül a legjelentősebbnek a *Women's Volunteer Reserve* tekinthető, amely 1914 decemberében, az angol keleti partvidék bombázását követően jött létre. A szervezet a női önkéntes katonai jellegű mobilizáció egyik legfontosabb formájává vált, és a háborús szolgálat szélesebb spektrumát kínálta a résztvevők számára, miközben illeszkedett a brit hadigazgatás munkaerő-átcsoportosítási igényeihez. Két alapvető célkitűzés mentén működött. Egyrészt arra törekedett, hogy a női munkaerő bevonásával minél több férfit mentesítsen a hátországi feladatok alól, ezáltal növelve a frontszolgálatra bevethető katonai állományt. Másrészt célja volt a civil társadalom rászoruló csoportjainak támogatása és a közösségi segélyezés szervezettebbé tétele, különösen azokban az esetekben, ahol a háború következtében fokozódott a társadalmi kiszolgáltatottság. A szervezet tagjai a háborús ellátórendszer számos gyakorlati feladatában részt vettek: katonai kantinok működtetésében, sebesültek szállításában, tábori főzésben, elsősegélynyújtásban, valamint járművek vezetésében. Egyes esetekben még fegyveres kiképzésben is részesültek, ami jól mutatja,

[447] Ward, Paul (2001): *„Women of Britain Say Go": Women's Patriotism in the First World War.* In: *Twentieth Century British History*, Vol. 12., No 1. 23–45.
[448] Noakes, Lucy (2006): *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. London; New York: Routledge, 20–39.

hogy tevékenységük időnként a klasszikus katonai szerepkörök határterületeit is érintette. Öltözetükben katonai egyenruhát viseltek, helyi egységeiket zászlóaljként („*battalion”),* tagjaikat pedig katonai rangokkal, például közlegényként vagy tisztként nevezték meg.

1915-ben megalakult a *Women’s Legion* is, amely azonban lényegesen eltért a korábbi, erőteljesen militarizált női szervezetektől. Működése kevésbé katonai jellegű volt, feladatkörei inkább a hagyományosan női szerepekhez kapcsolódtak. Tagjai főként katonai kantinokban dolgoztak, ahol főzési és felszolgálási feladatokat láttak el. Ennek következtében a *Women’s Legion* társadalmi elfogadottsága is kedvezőbb volt, mivel tevékenysége kevésbé kérdőjelezte meg a korabeli nemi szerepekről alkotott normákat, és inkább a női gondoskodó szerepkörök meghosszabbításaként értelmeződött a háborús környezetben. 1916 februárjában a szervezet munkáját a hadsereg hivatalosan is elismerte, amikor tagjai közvetlenül a katonai egységek mellett kezdtek szolgálatot teljesíteni, elsősorban főzési és szállítási feladatokat átvéve a férfiaktól. Ez a munkamegosztás lehetővé tette, hogy a férfi katonák nagyobb számban kerüljenek át a frontvonalhoz közelebbi, harci jellegű beosztásokba, ami a hadsereg személyi állományának hatékonyabb felhasználását szolgálta.

Bár a háború kitörését követően számos hazafias női önkéntes szervezet jött létre — többek között a *Women’s Emergency Corps*, a *Princess Mary’s Sailors* and *Soldiers Christmas Fund,* valamint a *Queen Mary’s Needlework Guild* —, a női munkaerő katonai és félkatonai szerepének állami szintű elismerésére csak 1916-tól került sor. Mindez a női munkaerő fegyveres erőkön belüli alkalmazása felé tett első hivatalos lépésnek tekinthető. Ugyanakkor ez az intézkedés nem járt a nemi alapú munkamegosztás feloldásával, sőt inkább megerősítette a hagyományos szerepfelfogásokat azzal, hogy a női munkát továbbra is elsősorban a kisegítő, logisztikai és ellátási feladatokhoz kötötte.[449]

A helyzet alapvető átalakulása 1916-ban következett be a *Military Service Act* bevezetésével, amely országos szinten elrendelte a kötelező katonai sorkatonaságot. A hadkötelezettség bevezetése radikálisan átrendezte a munkaerőpiacot és a hadsereg személyi állományát, mivel a férfi munkaerő további tömeges kivonását eredményezte a polgári és a gazdasági szférából. Ennek következtében a női munkaerő bevonása már nem csupán kiegészítő jellegű megoldásként, hanem strukturális szükségszerűségként jelent meg a hadigazdaság és az állami intézményrendszer működésében.

[449] Uo. 39–61.

A somme-i csatában elszenvedett rendkívüli veszteségeket követően a brit hadvezetés részéről újra előtérbe került a női munkaerő szélesebb körű alkalmazásának kérdése. Ennek keretében H. M. Lawson altábornagyot megbízták egy olyan tanulmány elkészítésével, amely azt vizsgálta, miként lehetne a hadsereg működésébe hatékonyabban integrálni a női munkaerőt. Lawson javaslata a női foglalkoztatás kiterjesztését irányozta elő, ugyanakkor ez a koncepció nem talált egyértelmű támogatásra a legfelsőbb katonai vezetésben. Douglas Haig, a brit expedíciós erők franciaországi főparancsnoka, szkeptikusan viszonyult a javaslathoz, és fenntartotta a női munkaerő kizárólag kisegítő szerepkörben történő alkalmazásának elvét. Álláspontja szerint a nők csak segédszemélyzetként kerülhettek volna be a hadsereg működésébe, és konkrétan azt javasolta, hogy 134 férfi helyett 200 nőt alkalmazzanak irodai és háztartási feladatokra. Komolyan aggódott amiatt, hogy a nők jelenléte a hadseregben negatívan befolyásolhatja a katonák morálját és teljesítményét. Mind a katonai vezetésben, mind a személyzeti tervezésben közös törekvés volt, hogy a női munkaerőt szigorúan elkülönítsék a férfi katonák feladataitól, különösen a front mögötti szolgálatokban.

Ezzel párhuzamosan Lawson felvetése arra irányult, hogy amennyiben a hadsereg mégis nagyobb mértékben kívánja bevonni a nőket, úgy azt önálló, elkülönített egységekben tegyék. Elképzelése szerint ezek a női alakulatok saját női tiszti és altiszti állománnyal rendelkeztek volna, ami egyszerre biztosította volna a szervezeti autonómiát és a katonai hierarchia fenntartását.

Másképpen fogalmazva, a nők hadseregbe történő integrációját olyan módon kellett megvalósítani, hogy az ne sértse a férfi katonák és a katonai intézményrendszer közötti viszonyokat, illetve ne okozzon morális vagy fegyelmi feszültségeket. A női munkaerő bevonása tehát nem a katonai struktúra átalakításával, hanem annak kiegészítő jellegű megerősítésével történt. 1917 márciusában a sajtóban hivatalosan is bejelentették a *Women's Army Auxiliary Corps* létrehozását, amely a női katonai segédszolgálatok intézményesítésének fontos mérföldkövét jelentette. Az elsőként kiküldött tagok mindannyian korábban a *Women's Legion* kötelékébe tartoztak, ami azt mutatja, hogy az új szervezet részben már meglévő női önkéntes struktúrákra épült. Az egységek Franciaországba történő vezénylése pedig egyértelműen jelezte, hogy a női munkaerő immár nem kizárólag a hátországban, hanem a hadszíntér közvetlen közelében is szerepet kapott a katonai ellátórendszer működésében. A női munkaerő alkalmazásának módja a szervezeten belül rendkívül pontos és részletes szabályozás alá esett. A nőket öt fő kategóriában foglalkoztatták: háztartási, vendéglátási (konyhai és étkeztetési), gépészeti, irodai (adminisztratív), valamint a

háborús sírok gondozásához kapcsolódó feladatkörökben. Ez a strukturált felosztás egyértelműen mutatja, hogy a női munkaerőt funkcionálisan elkülönített, jól definiált szerepekbe integrálták a katonai ellátórendszeren belül. Bár a *Corps* tagjai egyenruhát viseltek, amely a harcoló katonák színvilágát idézte, a katonai szolgálatra utaló egyéb jelzéseket tudatosan visszafogták vagy „megtisztították" (szanitalizálták). 1917-ben a Hadügyminisztérium úgy határozott, hogy a nők nem viselhetnek katonai jelvényeket, a *Corps* által kidolgozott általános szabályzat második tervezete pedig azt is rögzítette, hogy az egyenruhákat sem módosítani, sem kiegészíteni nem lehet. A szabályozási szigor ellenére azonban a női katonai egyenruhát viselő alakok képe továbbra is jelen maradt a háborús társadalomban. A női katonai segédszolgálatok tagjai gyakran ambivalens társadalmi megítélés alá estek: jelenlétüket sok esetben aggodalommal fogadták, és kritikák érték őket amiatt, hogy megjelenésük túlzottan „maszkulinnak", nem kellően nőiesnek számított. Egyes diskurzusokban ennél is szélsőségesebb vádak jelentek meg, amelyek szerint a női személyzet egy része szexuális ragadozóként viselkedik, és a brit hadsereg férfi katonáit célozza meg. 1918 elejére ezek a pletykák és negatív narratívák olyan mértéket öltöttek, hogy a kormányzat már úgy ítélte meg: a női segédszolgálatokat érő társadalmi bizalmatlanság és hírnévkárosodás kedvezőtlenül befolyásolhatja a katonai toborzás eredményességét is. Ennek következtében a Munkaügyi Minisztérium egy vizsgálóbizottságot hozott létre a *Women's Army Auxiliary Corps* működésének és tevékenységének ellenőrzésére. A testület feladata az volt, hogy feltárja a szervezettel kapcsolatosan terjedő negatív híresztelések hátterét és azok esetleges valóságtartalmát. A bizottság jelentése 1918 márciusában készült el, amely arra a megállapításra jutott, hogy a terjedő pletykák többsége a frontról hazaküldött katonai levelekből eredt. Ez arra utal, hogy a női segédszolgálatokkal kapcsolatos társadalmi diskurzust jelentős mértékben befolyásolták a frontkatonák személyes tapasztalatai, illetve azok szubjektív értelmezései, amelyek a háborús környezetben gyakran felerősödve jutottak el a közvéleményhez. A jelentés végkövetkeztetése szerint a negatív híresztelések mögött elsősorban féltékenység és versengés húzódott meg, mivel egyes katonák attól tartottak, hogy a női munkaerő megjelenése háttérbe szoríthatja őket a nem harci beosztásokban. A háborús veszteségek ugyanakkor a női segédszolgálatokat sem kerülték el. Egy német támadás során Abbeville térségében kilenc *Women's Army Auxiliary Corps*-tag vesztette életét. Temetésük katonai tiszteletadással zajlott, ami szimbolikusan is azt jelezte, hogy a női segédszolgálatok tagjai a háborús áldozatvállalás révén a katonákkal egyenrangú módon váltak a nemzeti erőfeszítés részeseivé. Ez a gesztus egyben a női katonai munka fokozatos legitimációját is kifejezte a brit hadigazgatás keretein belül. 1918 áprilisában a szervezetet hivatalosan is

átnevezték *Queen Mary's Army Auxiliary Corps*-ra, ami az intézményes elismerés újabb fontos lépését jelentette. A jelentés megállapításai, valamint a közvélemény együttérzése a korábban említett női áldozatokkal kapcsolatban hozzájárultak a korábbi lejáró híresztelések fokozatos megszűnéséhez. A női segédszolgálatok társadalmi megítélése így a háború végső szakaszára érezhetően kedvezőbbé vált, és a női részvétel már nem kizárólag vitatott, hanem elismert jelenségként jelent meg a brit háborús struktúrában. Az 1918. novemberi fegyverszünet idejére mintegy 80–90 ezer nő teljesített szolgálatot a brit segéderők kötelékében.[450] A legnagyobb ilyen szervezet, a korábban említett *WAAC* mellett a nők más fegyvernemi struktúrákban is megjelentek: a *Women's Royal Naval Service* 1917 novemberében jött létre, míg a *Women's Royal Air Force* 1918 áprilisában alakult meg. Bár létszámuk jelentősen elmaradt a *WAAC* és a *QMAAC* állományától, ezekben az alakulatokban a nők hasonló feladatköröket láttak el: szakácsokként, felszolgálóként, szerelőkként, irodai alkalmazottakként, raktárosokként és gépjárművezetőkként dolgoztak. Ez a munkamegosztás jól mutatja, hogy a női munkaerő a háború során a katonai ellátórendszer több szegmensében is nélkülözhetetlen háttérfunkciókat biztosított. Az állam számára ugyanakkor komoly dilemmát jelentett a női munkaerő iránti folyamatos, strukturális igény összehangolása a hagyományos nemi szerepek fenntartására irányuló törekvésekkel. A háború végére nem készült átfogó, egységes terv a militarizált női munkaerő leszerelésére, ami jól tükrözi a női részvétel átmeneti és részben improvizatív jellegét a hadigazgatás rendszerében. Fontos hangsúlyozni, hogy a női segédszolgálatok tagjai önkéntes alapon csatlakoztak, és hivatalosan továbbra is civil jogállásban maradtak, így szükség esetén szolgálatuk megszüntethető volt. A leszerelések során jellemzően először a házas és gyermekes nők beosztását szüntették meg, ami ismét a korabeli társadalmi normák és nemi szerepelvárások intézményi érvényesülését mutatja meg. A *Queen Mary's Army Auxiliary Corps* (*QMAAC)* a háborút követően még három éven keresztül folytatta működését, és csak 1921 szeptemberében szűnt meg hivatalosan. Ekkor a még szolgálatot teljesítő 31 tagot, akik a *Graves Registration and Enquiries Directorate* keretében Franciaországban dolgoztak, hazarendelték.[451]

Összességében a férfiak és nők közötti együttműködés a hadseregben zökkenőmentesen zajlott. Ha voltak is problémák, azok általában megoldódhattak, ahogy a nők egyre hosszabb ideig dolgoztak, egyre többet bizonyítottak, és a munkahelyi helyzet egyre megszokottabbá vált. A hatóságok számos intézkedést tettek annak érdekében, hogy megelőzzék a férfiak és

[450]Uo. 61–82.
[451] Marwick, Arthur (1977): *Women at war. 1914–1918.* London, Fontana Paperbacks in association with the Imperial War Museum, 83–115.

nők közeledését, különösen a szexuális kapcsolatok kialakulását. Dróthálókat helyeztek el a különböző táborok között, bevezették a szolgálaton kívüli beszélgetési tilalmat, amelyet csak engedéllyel lehetett feloldani, és őrjáratokat tartottak.[452] Nagy-Britanniában a háborús időszakban a katonai morál fenntartása érdekében a hatóságok fokozott figyelmet fordítottak a katonák családjainak és különösen feleségeinek erkölcsi magatartására. Az olyan eseteket, mint a házasságtörés, a katonai fegyelem és morál szempontjából is károsnak tekintették, ezért az érintett nők bizonyos esetekben állami juttatásaik megvonásával szembesültek. A rend fenntartásában a hagyományos rendőri erők („*bobbies*") mellett női járőrszolgálatokat is létrehoztak, amelyek kifejezetten a társadalmi és erkölcsi normák ellenőrzésére irányultak.

A kulturális szférában is megfigyelhető volt a fokozott szabályozás: azokat az irodalmi műveket és színházi előadásokat, amelyeket a hatóságok túlzottan szexuális tartalmúnak ítéltek, előzetes cenzúra alá vonták. Ezzel párhuzamosan a fronton szolgáló katonák szexuális igényeinek kontrollált kielégítésére intézményes megoldásokat is alkalmaztak. Egyes hadszíntereken katonai felügyelet alatt működő bordélyházakat hoztak létre, amelyek a nemi betegségek terjedésének visszaszorítását is szolgálták, rendszerint ezredorvosi felügyelet mellett. A katonák számára óvintézkedésként óvszereket és fertőtlenítőszereket is biztosítottak, ami a katonai egészségügyi prevenció korai formájának tekinthető. Ennek ellenére a nemi betegségek előfordulása jelentős problémát jelentett a hadseregek számára. A kanadai alakulatok esetében egyes időszakokban a fertőzöttségi arány elérte a 29%-ot is, ami súlyosan veszélyeztette a harci hatékonyságot. Nagy-Britanniában ez az arány alacsonyabb, mintegy 5% körül mozgott, ugyanakkor itt is szigorú szankciókat alkalmaztak azokkal a nőkkel szemben, akikről azt feltételezték, hogy katonákat fertőztek meg.[453]

Franciaországban ellentétben Nagy-Britanniával, nem álltak fenn azok az intézményi és társadalmi feltételek, amelyek egy, a hadseregbe integrált, egyenruhás női alakulat létrehozását lehetővé tették volna. Ennek több, egymással összefüggő oka volt. A katonai szolgálat szorosan kapcsolódott az állampolgári státuszhoz, amelyet a nők ebben az időszakban még nem teljes mértékben gyakorolhattak. Ennek következtében a hadsereg intézményi kereteiből is kiszorultak. A női segédszemélyzet hadseregen belüli alkalmazásával szembeni egyik fontos ellenérv a nemek közötti hierarchia fenntartásának igényéből fakadt. A kortárs gondolkodásban a katonai szolgálat a férfiasság kiemelt társadalmi szerepének egyik

[452] Platz, Dorothee (2005): i. m. 197–204.
[453] Kogelfranz Siegfried (2010): Sorbaállás a bordély előtt. In: Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, Napvilág Kiadó, 141–144.

legfontosabb reprezentációs terepe volt, amelyen keresztül a férfiak háborús részvétele a nemi rend megerősítését is szolgálta.[454]

Ugyanakkor már 1915 januárjától diskurzus folyt arról, hogyan támogathatnák a nők bevonását a háborús erőfeszítésekbe. Azonban a Hadügyminisztérium csak 1916-ban adott ki hivatalos rendeletet arról, hogy miként lehet nőket foglalkoztatni. Elsősorban azoknak a katonáknak a hozzátartozóit várták, akik valamely családtagjukat elveszítették. A nőket jellemzően katonai háztartásokban, irodákban és hivatalokban alkalmazták.

Pierre Auguste Roques tábornok, aki 1916-tól a hadügyminiszteri tisztséget is betöltötte, a háborús körülmények között a női munkaerő alkalmazásának támogatói közé tartozott. Álláspontja szerint a munkaerőhiány és a hadsereg működésének fenntartása szükségessé tette a nők bevonását is a különböző szolgálati területekre. Ezzel párhuzamosan azoknak az intézményi és egyéni ellenállásoknak, amelyek a női munkavállalók felvételét elutasították, azzal kellett számolniuk, hogy adott esetben pozíciójukat mások – köztük női munkaerő – töltheti be, amennyiben nem igazodnak az új háborús munkaerőpolitikai követelményekhez.

A francia sajtó a nők foglalkoztatását általában pozitívan értékelte, ami részben annak köszönhető, hogy a női munkavállalókról kedvező kép alakult ki. Úgy vélték, hogy a természetükből adódóan képesek rendet teremteni a katonai háztartásokban, és megfelelően viselkednek a katonákkal való együttműködés során, és továbbra is meg tudják őrizni a nőiességüket. A francia női jogi mozgalom többsége azonban nem támogatta a női katonai szolgálatot. Kritikával illették a hadsereget, mert nagyon kevés képzett nőt, például doktort vagy pilótát foglalkoztattak. A férfi katonai személyzet is negatívan értékelte a helyzetet, mivel nem láttak helyet a nők számára a hadseregben. A tábornokok nagy része azon az álláspontón volt, hogy a nők természetükből adódóan gyakorta betegek, tapintatlanok, nem képesek a diszkrécióra és kielégítően végezni a munkájukat, s a katonai alkalmazásuk összeegyeztethetetlen volna a háztartási feladataikkal és szexuális szempontból is komoly kihívást jelentene. A nőiesség mellett a nők polgári státusza is problémát jelentett. Mivel civilek voltak, nem voltak teljesen alávetve a katonai hatalomnak, ami korlátozta a hadsereg hatáskörét. Csak 1917 tavaszán fogalmazott meg a kormány olyan ajánlást, amelyben az illetékes katonai szerveket arra ösztönözte, hogy forduljanak az „*Association for French Women's Voluntary Enlistment in Service to the Fatherland*” (*Francia Nők Önkéntes Katonai Szolgálatra Társaság*) nevű szervezethez.

[454] H. Darrow, Margareth (2000)*: French Women and the First World War. War Stories of the Home Front.* Oxford–New York, Berg Publishers, 229–230.

A francia női háborús munkavállalók esetében nem alakult ki olyan egységes megnevezés vagy intézményesített kategória, amely hozzájárulhatott volna a csoport identitásának és belső kohéziójának megerősödéséhez. Ennek következtében a női munkavállalók között kevésbé jött létre erőteljes közösségi tudat, mint más hadviselő országok hasonló női segédszemélyzete esetében.[455] 1917-re a női adminisztratív személyzet létszáma elérte a 120 ezer főt, míg a háború teljes időtartama alatt összesen mintegy 686 ezer nő dolgozott ilyen jellegű katonai vagy katonai jellegű szolgálatokban. A katonai hierarchia azonban – amely alapvetően elutasítóan viszonyult a nők fegyveres erőkbe történő integrációjához – egyik érintett csoport számára sem biztosított katonai státuszt, még azoknak a mintegy 300 nőnek sem, akik a gépjármű-szolgálatnál teljesítettek szolgálatot, annak ellenére, hogy egyenruhát viseltek és a háborús övezetekben is jelen voltak.[456]

Olaszországban nem került sor hivatalos, egységes női katonai segédszolgálat kialakítására. Ennek egyik meghatározó oka az volt, hogy a női munkaerő elsősorban az agráriumban kapott szerepet, ahol a frontra bevonult férfiak hiányát igyekeztek pótolni. Az ipari szektorban ezzel szemben jellemzően inkább munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott férfiakat vontak be, akik békeidőben gyakran a mezőgazdaságban dolgoztak.

Ennek ellenére az első világháború idején korábban nem tapasztalt mértékben terjedt el a nők otthonuktól távoli munkavállalása, különösen a közszolgálati szférában, valamint olyan adminisztratív és technikai pozíciókban, mint a telefonkezelői vagy gyorsírói feladatkörök a katonai irodákban. Az olasz hadsereg a női munkaerőt elsősorban a háborús iparban hasznosította, így a fegyveres konfliktus időszakában ez a szegmens vált a nők legnagyobb foglalkoztatójává. A nők bevonását a katonai szolgálatba azonban a kormány és a hadsereg elutasította, még akkor is, ha egyes nőmozgalmi vezetők, mint Paolina Tarugi, támogatták ezt a lépést a nők számára új lehetőségek megnyitása érdekében.[457]

8.3. A női egészségügyi szolgálat nemzetközi keretei az első világháborúban

A nemzetközi szakirodalom rámutatott arra, hogy az első világháború ápolónői nem kizárólag a hadviselő államokból származtak, illetve nem csupán azokban toborozták őket. Számos semleges országból is érkeztek női egészségügyi önkéntesek a háborús szolgálatra, köztük

[455] Uo. 234–263.
[456] Bette, Peggy: *Women's Mobilization for War (France)*. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-france/
[457] Scardino Belzer, Allison (2010): *Women and the Great War. Feminity under fire in Italy*. New York, Palgrave Macmillan, 54–56.

olyan térségekből is, amelyek földrajzilag távol estek a fő hadszínterektől. Ez különösen igaz volt Ausztráliára és Új-Zélandra, valamint az Amerikai Egyesült Államokra és Kanadára, ahonnan szintén jelentős számú nő tevékenykedett az első világháború egészségügyi ellátórendszerében.

A Német Birodalomban a háború évei alatt mintegy 92 ezer diplomás és segédápolónő teljesített szolgálatot, ami a teljes katonai egészségügyi apparátus közel kétötödét jelentette. A női egészségügyi személyzet különböző egyházi és világi szervezetek keretei között végezte munkáját.

Franciaországban a Vöröskereszt három szervezeti ágában szolgálatot teljesítő nők száma a háború legintenzívebb időszakában elérte a mintegy 63 ezer főt, akik teljes körű ápolónői képzettséggel rendelkeztek. Az egészségügyi ellátórendszer növekvő munkaerőigénye miatt 1916-tól egy új kategóriát is bevezettek, amely elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó nőket célozta meg. Őket már fizetett alkalmazottként vonták be a katonai egészségügyi szolgálatba, és további mintegy 30 ezer fővel növelte a női ápolószemélyzet létszámát.[458]

Nagy-Britanniában a katonai betegápolás különösen erős hagyományokkal rendelkezett, amely elsősorban Florence Nightingale munkásságához kapcsolódott. Ennek következtében a katonai ápolás professzionalizációja itt korábban indult meg, mint számos más európai államban. A brit egészségügyi ellátórendszer így már a háború kezdetén jelentős számú képzett női személyzettel rendelkezett. Az 1909-ben létrehozott *Voluntary Aid Detachment* (*VAD*) például 1914 augusztusában mintegy 47 ezer diplomás ápolónőt tudott mozgósítani, számuk pedig 1920 áprilisára meghaladta a 82 ezer főt. Közülük mintegy 10 ezer nő dolgozott katonai kórházakban a Hadügyminisztérium irányítása alatt, míg további körülbelül 8 ezer tag külföldi szolgálatot látott el, többek között Franciaországban, Szerbiában, Máltán és Egyiptomban.

A *VAD* mellett további jelentős női egészségügyi személyzet szolgált a *Queen Alexandra's Imperial Military Nursing Service* és a *Territorial Force Nursing Services* kötelékében is. Ezekben a szervezetekben több mint 23.500 olyan ápolónő és segédápolónő dolgozott, akik különböző szintű egészségügyi képzettséggel rendelkeztek, vagy esetenként egyáltalán nem volt formális szakmai képzésük. A brit női egészségügyi állomány létszámát tovább növelte a

[458] Hämmerle, Christa (2014): i. m. 32–33., ill. Higonnet, Margaret R. (2014): At the front. In: Winter, Jay (Edited by): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 166–177.

domíniumokból és tengerentúli országokból érkező személyzet is: az első világháború során mintegy 25 ezer amerikai, 650 új-zélandi, illetve körülbelül 2500 ausztrál ápolónő kapcsolódott be a katonai egészségügyi ellátásba.[459]

Edith Cavell az első világháború egyik legismertebb brit ápolónője volt, akinek élete és kivégzése szimbolikus jelentőségre tett szert a háborús propaganda, valamint a női önfeláldozás diskurzusában. 1865. december 4-én született Norfolkban, és húszéves korában, édesapja betegsége hatására fordult az ápolói hivatás felé. 1907-ben Brüsszelbe költözött, ahol a *L'École Belge d'Infirmières Diplômées* laikus ápolónőképző iskola vezetésével bízták meg. 1912-re már három kórház, 24 községi iskola és 13 óvoda ápolói munkáját segítette, 1914-ben pedig heti négy alkalommal tartott előadásokat az orvosok, továbbá az ápolónők számára.

1914 augusztusában, a német megszállás hírére visszatért Brüsszelbe, ahol a klinika vöröskeresztes kórházzá alakult. Az intézményben a sebesülteket nemzetiségüktől függetlenül kezelték: német katonák ugyanabban az ellátásban részesültek, mint a belga sérültek. A megszállást követően a német hatóságok 60 brit ápolónőt hazaküldtek, Cavell azonban főnővérével, Wilkins kisasszonnyal együtt a helyszínen maradt. A megszállás idején a városban plakátok figyelmeztettek arra, hogy a szövetséges katonák rejtegetése súlyos büntetést von maga után. Ennek ellenére Cavell és munkatársai segítettek a sebesült szövetséges katonák szökésében, valamint olyan menekülteknek is, akik nem voltak sérültek, de a német megszállók elől bujkáltak. Több mint 200 katona átszöktetésében működött közre, akik közül többen később visszatértek a harctérre. A menekítési útvonalak végül Hollandiába vezettek, amely semleges államként ideiglenes menedéket és biztonságot nyújtott számukra.

1915 augusztusában Cavellt letartóztatták, és hazaárulással vádolták meg. A vádak között szerepelt az ellenség támogatása és a katonai információk továbbítása is. Tízhetes fogva tartását követően 1915. október 7-én kezdődött meg a tárgyalása, amely mindössze két napig tartott. Védője azzal érvelt, hogy cselekedeteit kizárólag humanitárius indíték vezérelte, a nővér ugyanakkor nyíltan elismerte, hogy több mint 200 katona megszökésében segített, akik közül többen ismét harcba álltak a németek ellen. Ennek alapján halálra ítélték hazaárulás miatt.

Az ítélet végrehajtását három nappal elhalasztották, ezalatt a semleges Amerikai Egyesült Államok nagykövetsége is közbenjárási kísérletet tett, sikertelenül. 1915. október 12-én kivégezték Brüsszelben. Mindez jelentős nemzetközi visszhangot váltott ki, és az antant

[459] Storey, Neil R. – Housego, Molly (2014): i. m. 25–28.

propaganda kiemelt elemévé vált, amely a német hadsereg brutalitását hangsúlyozta. Ezzel párhuzamosan Cavell alakja a női önfeláldozás és hősiesség szimbólumává vált. Halála világszerte felháborodást keltett, és hozzájárult ahhoz is, hogy a Brit Birodalom különböző területein — így Nagy-Britanniában, Ausztráliában és Kanadában — jelentősen megnőtt az önkéntesek száma, valamint fokozódott az Amerikai Egyesült Államokra nehezedő politikai nyomás a háborúba lépés érdekében. Emlékezete ma is fennmaradt: Brüsszelben az ápolóképző iskola az ő nevét viseli (*École Edith Cavell*), Londonban pedig szobra áll a Trafalgar téren, jelezve történelmi és szimbolikus jelentőségének tartós beágyazottságát a kollektív emlékezetben.[460]

A bemutatott nemzetközi példák tanulsága szerint az első világháború női egészségügyi szolgálata egyértelműen transznacionális és strukturálisan sokszínű jelenség volt. A női ápolószemélyzet bevonása nem kizárólag a hadviselő államok belső szükségleteiből fakadt, hanem egy szélesebb, globális mobilizációs folyamat részeként értelmezhető, amelyben a semleges és tengerentúli országok is aktív szerepet játszottak.

Az egyes államok között ugyanakkor jelentős különbségek mutathatók ki a női munkaerő intézményesítésének módjában és mértékében. Míg Nagy-Britanniában a női egészségügyi szolgálat viszonylag korán professzionalizált, centralizált, illetve katonailag integrált rendszerré vált, addig a kontinentális európai államokban – különösen Franciaországban és Németországban – inkább vegyes, egyházi, valamint a világi szervezetekre épülő struktúrák domináltak. A különböző nemzeti modellek közötti eltérések ellenére az is világosan kirajzolódik, hogy a női egészségügyi szolgálat a háború során nemcsak gyakorlati katonai szükségletet elégített ki, hanem erőteljes szimbolikus jelentéstartalommal is bírt. Az olyan személyek, mint Edith Cavell, különösen jól mutatják, hogy a női ápolói szerep a háborús propaganda, a nemzeti mobilizáció és az erkölcsi legitimáció fontos eszközévé vált.

8.4. Női katonai szerepvállalás Kelet- és Délkelet-Európában az első világháborúban

Kijelenthető, hogy a régióban mindkét világégés alatt sok nő harcolt férfi egyenruhában. A Nagy Háború Oroszország tekintetében is döntő fordulópontot jelentett a nők szerepvállalását illetően. Ugyanis a történelemben elsőként az 1917 évi februári polgári forradalmat követően hoztak létre átmeneti jelleggel önálló női fegyveres alakulatokat, melyeket később a

[460] LaValley, Joy: *Legends and Traditions of the Great War. Edith Cavell Fragile Martyr*. Online: http://www.worldwar1.com/heritage/e_cavell.htm

harcokban is bevetettek. Az intézkedés hátterében elsősorban az állt, hogy így szégyenítsék meg a harctérről tömegesen dezertáló férfiakat, s így ösztönözzék őket a küzdelem folytatására. Úgy vélték, hogy a női katonák jelentékeny propagandaértékkel bírnak és példát mutatnak az orosz hadsereg demoralizált férfi tagjai számára. Az ideiglenes kormány vezetőjének, Alekszandr Kerenszkijnek az utasítására az orosz Hadügyminisztérium jóváhagyta 16, különálló, kizárólag nőket foglalkoztató katonai alakulat létrehozását. Ezek közül négyet gyalogsági zászlóaljként jelöltek ki, tizenegyet kommunikációs különítményként, míg egyet haditengerészeti egységként vettek számításba.

A hadszíntereken küzdő orosz nők közül a legnagyobb hírnévre, Marija Bocskareva tett szert, ugyanis ő volt az első a nők közül Oroszországban, aki katonai egységet irányított. Családi hátterét szemlélve elmondható, hogy paraszti származású volt, édesapja pedig a cári hadsereg őrmestereként teljesített szolgálatot a törökök elleni háborúban. Kétszer is férjhez ment, ám bántalmazás következtében elvált erőszakos urától. A Nagy Háború kitörésekor, önkéntesnek jelentkezett az orosz hadsereg 25. tomszki tartalékzászlóaljához, ahonnan azonban a Vöröskereszthez vezényelték. Bocskareva azonban a frontvonal közelében szeretett volna lenni, és kérésével II. Miklós cárhoz fordult, aki megadta a szükséges engedélyt számára majd három hónapos kiképzés után a hadszíntérre küldték. A sebesült katonák mentésében tanúsított helytállását több kitüntetéssel ismerték el. Nővéri szolgálata során szerzett sérüléséből felépülve tizedesi rendfokozatban tért vissza a szolgálatba, később pedig újabb sebesülése ellenére rangidős altisztként folytatta katonai tevékenységét. 1917 tavaszán az orosz hadseregnél komoly bomlási folyamat indult meg, a katonai vezetéstől egy kizárólag női harci egység létrehozására kapott megbízást, annak érdekében, hogy meggátolják a hadsereg morális elgyengülését. Annak ellenére, hogy a nők toborzása szembe helyezkedett a katonaság szabályzatával, a történelem során első alkalommal csak nőkből álló zászlóalj kialakítása Bruszilov és Kerenszkij támogatását is élvezte. Az úgynevezett „Halálzászlóaljba” eleinte csaknem 2 ezer női önkéntes csatlakozott, azonban a szigorú fegyelmi intézkedések miatt ez a létszám 300 főre csökkent. Egy hónapos kiképzést követően az egységet az I. Szibériai Hadtest alá rendelték, és az orosz nyugati hadszíntérre küldték, hogy részt vegyen a Kerenszkij-offenzívában. Kétszáz foglyot sikerült ejteniük, Bocskareva elismerésül megkapta a hadnagyi rendfokozatot. Az általa vezetett egység Szmarhon városánál egy nagyobb csatában is részt vett, majd az októberi forradalom idején is a harctéren maradt, de a Téli Palota védelmében nem vállalt szerepet, nem úgy, mint egy másik női egység az 1. Petrográdi Női Zászlóalj. Ezt követően azonban feloszlott, mivel a hadszíntéren maradt férfi csapatokban

egyre nagyobb ellenérzést keltettek. Marija Bocskarevát a bolsevikok kétszer is őrizetbe vették, ám végül sikerült az Amerikai Egyesült Államokba menekülnie. A Nyugati világban óriási elismerésben részesült, Woodrow Wilson a történelem első női hadnagyaként méltatta, míg a brit király egyfajta második Jeanne d'Arc-ként emlegette.

Sorsa azonban tragikusan alakult, miután visszatért Oroszországba és a fehérek oldalán bekapcsolódott a polgárháborúba, a bolsevikok elfogták majd kegyetlen módon kivégezték, emlékét azonban nem tudták eltörölni, 1992-ben nemsokkal a rezsim bukása után rehabilitálták.[461]

Florence Harper és Bessie Beatty amerikai újságírónők a helyszínen tartózkodtak, amikor az események zajlottak, előbbi 20, utóbbi pedig 5 ezer főre tette a női katonák számát 1917 őszén.[462]

A történelemben a legtöbb katonai kitüntetéssel rendelkező nőt, Milunka Savić-nak (1890 vagy 1892–1973) hívták. 1912-ben az első balkáni háborúban bátya behívót kapott a szerb hadseregbe, ám tuberkulózisban szenvedett, ami megakadályozta kötelessége teljesítésében. A fiatal leány ekkor úgy döntött, hogy a helyébe lép, levágatta haját, egyenruhát öltött és önkéntesként jelentkezett szolgálatra, Milun Savić néven. Végig harcolta a háborút, és azzal szerzett hírnevet magának, hogy a második balkáni háború kezdetén, Bregalnicánál gránátokkal célozta meg az ellenséget, kíméletlen pontossággal, ekkor szerezte első kitüntetését, ám súlyosan megsebesült, s derült fény kilétére, miután leszerelték. A Nagy Háború kitörése után újra önkéntesnek jelentkezett, és a II. Milos fejedelem nevét viselő gyalogezredbe került beosztásra, hasonlóan a brit, Flora Sandeshez, aki eleinte ápolóként, később azonban harcosként is helyt állt. Milunka a Kolubara folyó mentén, 1914 novembere és decembere között az osztrák–magyar csapatokkal vívott harcokban keltett figyelmet, rendkívüli bátorságát mutatja, hogy a korabeli beszámolók szerint egymaga 20 ellenséges katonát foglyul ejtett, s gránátokkal tisztított meg egy árkot. Cselekedeteiért megkapta az egyik legmagasabb szerb kitüntetést, a Karagyorgye-csillagot. A következő esztendő őszén a bolgár csapatokkal vívott harcokban fejlövést kapott, súlyosan megsebesült, azonban még így is sikerült átkelnie az albán hegyeken, s felépülése után 1916 őszén, bajtársaival egyetemben

[461] Higonnet, Margaret R. (2014): *At the front*… 181–190.
Balázs Eszter (2023): *Nők az első világháború harcterein. Az orosz Marija Bocskareva halálzászlóalja és más női katonai alakulatok.* Online:https://www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2023/07/11/nok-az-elso-vilaghaboru-harcterein/

[462] Shpolberg, Angela: "*Women with the Gun": American Women Journalists and the Women's Battalion of Death.* Online: https://lareviewofbooks.org/article/women-with-the-gun-maria-bochkareva-and-the-womens-battalion-of-death/

Szalonikiben partra szállt, és a macedón hadszíntéren folytatta a küzdelmet. A Kajmakcsalán hegycsúcs elfoglalásáért zajló csatákban 23 bolgár katonát ejtett foglyul. Ezt követően egységével együtt csatlakozott a francia-antant haderőhöz, ahol ismét kitűnt bátorságával. Katonai pályafutása végére összesen 12 éremmel rendelkezett, többek között neki adományozták a francia Becsületrendet, a Szent György-keresztet Oroszországtól, a Szent Mihály-rend Érmét pedig a britektől nyerte el. Három fegyveres konfliktusban vett részt tevékenyen, 1912-1918 között 9 alkalommal sebesült meg, 1920-ban őrmesteri rendfokozatban szerelt le. A háborút követően visszautasította a franciák ajánlatát, hogy költözzön Párizsba, ahol nyugellátást is ígértek számára. Ehelyett Belgrádban telepedett le és itt vállalt munkát, többek között takarítónőként dolgozott. Emlékezete az 1990-es évek második felétől erősödött fel újfent, amikor is Jošanička Banjában egy egészalakos szobrot állítottak a tiszteletére. A szerb állami televízió 2013-ban dokumentumfilmet készített az életéről, a posta pedig 2018-ban arcképével ellátott bélyeget bocsátott ki. Országszerte több utca viseli a nevét, 2013-ban sor került ünnepélyes újra temetésére, földi maradványait a belgrádi Újtemető díszparcellájába helyezték át.[463] Történetét az egyik legismertebb svéd metálzenekar a Sabaton is feldolgozta 2022-ben, így az szélesebb közönséghez is eljuthat.[464]

Ecaterina Teodoroiu (1894–1917), Románia 1916-os hadba lépését követően előbb ápolónőként szolgált a hadszíntéren, majd szemtanúja volt, testvére, Nicolae 1916. november 13-án történő elesésének. Ekkor úgy döntött, hogy a helyébe lép és csatlakozott a román 18. gyalogezredhez. Mindehhez azonban szükség volt a királyi család külön engedélyére. A Zsil folyó hősnőjeként emlegették a harcok során, bátorságáért elnyerte a Katonai erényért járó érdemrendet. Elfogták, de sikerült megszöknie. Többször is komoly sérülését szenvedett, ám felgyógyulása után visszatért a hadszíntérre, amikor is Ferdinánd király tiszteletbeli alhadnaggyá nevezte ki, emellett egy 25 főből álló szakasz parancsnokságával is megbízta, így ő lett az első román női katonatiszt.[465]

1917. augusztus 22-én került sor a varnicai és a muncelui ütközetre, amely során a német-osztrák–magyar hadsereg támadását csak súlyos veszteségek árán tudta megállítani a román haderő, ekkor, mindössze 23 évesen Ecaterina Teodoroiu hősi halált halt, a hadnagyként irányított szakasza élén, mellkastalálat érte. Utolsó szavaival is a kitartásra ösztönzött.

[463] Molnár Tibor (2019): *Milunka Savić őrmester, a szerb Jeanne d'Arc*. Online: https://nagyhaboru.blog.hu/2019/12/19/milunka_savi_ormester_a_szerb_jeanne_d_arc, ill. Wilson, Bruce, Jr.: *Milunka Savić, the Most Decorated Female Soldier in History*. Online: https://brucewilsonauthor.medium.com/milunka-savi%C4%87-the-most-decorated-female-soldier-in-history-4ffeaa426816

[464] *Milunka Savić dies (1973)* Online: https://www.sabaton.net/historical-facts/milunka-savic-dies/

[465] Balázs Eszter (2023): i. m.

Emlékét 6 emlékmű, egy szobor, négy film és egy leányiskola őrzi, emellett ő lett az első nő, akinek arcképe felkerült egy román bankjegyre.[466] Élete és hősi halála a román nemzeti mitológia részévé vált.[467]

8.5..Részkövetkeztetések

Az első világháború során valamennyi hadviselő államban megfigyelhető volt a női munkaerő tömeges bevonása a gazdaság és a hadigazdaság működtetésébe, amely alapvetően a férfi munkaerő frontszolgálat miatti kiesésének következménye volt. Az egyes országok adatai ugyanakkor jelentős különbségeket is mutatnak a női foglalkoztatás mértékében, szerkezetében és társadalmi megítélésében.

Közös vonásként emelhető ki, hogy a nők minden vizsgált államban fokozott szerepet kaptak az ipari termelésben, különösen a hadiiparhoz kapcsolódó ágazatokban. Nagy-Britanniában, Franciaországban, Németországban, valamint az Osztrák–Magyar Monarchiában egyaránt jelentős növekedés figyelhető meg a fémiparban, a vegyiparban, a lőszergyártásban és a közlekedés területén alkalmazott női munkaerő arányában. A női munkavállalás bővülése minden esetben együtt járt azzal, hogy a nők olyan munkakörökben is megjelentek, amelyeket a háború előtt szinte kizárólag férfiak töltöttek be. Szintén általános jelenség volt, hogy a női munkavállalás növekedése nem eredményezett automatikus társadalmi egyenjogúságot. A nők szinte minden országban alacsonyabb bérezésben részesültek, munkájukat pedig többnyire ideiglenes szükségmegoldásként kezelték. A hasonlóságok mellett azonban jelentős különbségek is megfigyelhetők. Nagy-Britanniában és Németországban a női munkaerő bevonása jóval nagyobb mértékű és szervezettebb volt, mint a Monarchiában vagy Franciaországban. A brit gazdaságban különösen látványos volt a közlekedési és hadiipari szektor nőiesedése, miközben a női szakszervezeti mozgalom is jelentős erősödést mutatott. Németországban a női munkaerő ipari integrációja már a háború korai szakaszában tudatos állami és társadalmi támogatást kapott, különösen a vegyipar és a gépgyártás területén. Ezzel szemben Franciaországban kezdetben jóval óvatosabban viszonyultak a női ipari munkához, és a női munkaerő szélesebb körű alkalmazása csak a háború elhúzódásával vált általánossá. A francia gazdaságban továbbra is meghatározó maradt a mezőgazdasági női munka, ami összefüggött az ország agrárjellegének erősebb fennmaradásával. Az Osztrák–Magyar

[466] Snodgrass, Mary Ellen (2023): *Women Warriors in History: 1,622 Biographies Worldwide from the Bronze Age to the Present.* McFarland, Incorporated, Publishers, 307–308.
[467] Bucur, Maria (2000): Between the Mother of the Wounded and the Virgin of Jin: Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War. *Journal of Women's History, Vol. 12, No 2,* 30–56.

Monarchia esetében szintén sajátos kettősség figyelhető meg. Bár a női foglalkoztatás jelentős mértékben növekedett, különösen a hadiiparban és a közigazgatásban, a Monarchia gazdasági szerkezete és alacsonyabb iparosodottsági szintje miatt a női munkaerő foglalkoztatása kisebb volumenű maradt, mint Németországban vagy Nagy-Britanniában. A birodalom osztrák és magyar fele között is számottevő eltérések mutatkoztak: Ausztriában az ipari koncentráció és a hadiipari termelés fejlettsége miatt jóval magasabb volt a női munkások aránya.

Az is megállapítható, hogy az első világháború során a női segéderők megjelenése egész Európában a modern totális háború által előidézett munkaerőhiány és katonai szükséghelyzet következménye volt. Bár az egyes hadviselő államok eltérő politikai, társadalmi és katonai környezetben működtek, a női munkaerő alkalmazásának alapvető célja minden esetben hasonló maradt: a harcképes férfi állomány felszabadítása a frontszolgálatra, valamint a hadsereg hátországi és logisztikai működésének biztosítása. A női segédszolgálatok kialakulása ezért nem elszigetelt nemzeti jelenségként, hanem a modern ipari háború strukturális következményeként értelmezhető.

Az egyes országok közötti legfontosabb különbség a női katonai szolgálat intézményesítésének mértékében figyelhető meg. Nagy-Britanniában alakult ki a leginkább szervezett és militarizált női segédszolgálati rendszer. A *Women's Army Auxiliary Corps* létrehozása már egy központilag irányított, államilag támogatott struktúrát jelentett, amelyben a nők elkülönített, ugyanakkor a hadsereghez szorosan kapcsolódó szervezetben teljesítettek szolgálatot. A brit modell sajátossága az volt, hogy a női munkaerő alkalmazását a hadvezetés fokozatosan legitim katonai szükségletként kezdte értelmezni. A női segéderők tagjai ugyan továbbra is polgári státuszban maradtak, mégis egyenruhát viseltek, katonai fegyelem alatt álltak, és közvetlenül a hadszíntér közelében is szolgálatot teljesítettek. A brit rendszerben ezért a női munka militarizációja jóval előrehaladottabb volt, mint a legtöbb kontinentális európai államban.

Németországban ezzel szemben a női segéderők alkalmazása elsősorban a katonai hátország működtetéséhez kapcsolódott. Az *„Etappenhelferinnen*" rendszere kevésbé volt látványosan militarizált, ugyanakkor nagyobb létszámban és szervezettebb állami irányítás alatt működött. A német modell fontos sajátossága volt, hogy a női munkaerő integrációját már a háború alatt központi adminisztratív keretek közé helyezték, amelyben a Háborús Hivatal és a helyi szervek is részt vettek. A német női segéderők tevékenysége főként adminisztratív, logisztikai és ellátási feladatokra korlátozódott, illetve a hadvezetés következetesen fenntartotta a nemi alapú munkamegosztást. Franciaország sajátos átmenetet képviselt a brit és a német modell

között. Bár a nőket itt is alkalmazták katonai hivatalokban és háztartásokban, Franciaországban nem jött létre olyan egységes, militarizált női segédszervezet, mint a *WAAC*. Ennek egyik legfontosabb oka az volt, hogy a katonai szolgálatot szorosan összekapcsolták az állampolgárság fogalmával, amelyből a nők részben ki voltak zárva. A francia hadvezetés és a politikai elit számára különösen fontos volt a hagyományos nemi hierarchia fenntartása, amelyben a katonai szolgálat a férfiasság egyik alapvető szimbólumának számított. Ugyanakkor Franciaországban a sajtó és a közvélemény összességében kedvezőbben viszonyult a női munkavállalókhoz, mint Németországban. A női munkát gyakran a női gondoskodó szerep természetes kiterjesztéseként értelmezték, ami hozzájárult társadalmi elfogadottságukhoz. Ezzel párhuzamosan azonban a francia nőmozgalom jelentős része kritikával illette a hadsereget, mivel a nőket jellemzően alacsonyabb presztízsű feladatkörökben alkalmazták.

Olaszországban a női katonai segédszolgálatok intézményesülése még korlátozottabb maradt. Az olasz állam és hadvezetés alapvetően elutasította a nők militarizált alkalmazását, még akkor is, amikor más európai államokban már szervezett női segéderők működtek. Az olasz nők elsősorban a mezőgazdaságban, a hadiiparban és kisebb mértékben katonai adminisztratív feladatokban dolgoztak. Az olasz modell tehát sokkal inkább a gazdasági munkaerőpótlásra épült, mintsem a katonai integrációra. Ez jól mutatja, hogy a női munkaerő háborús alkalmazása nem minden államban vezetett a katonai struktúrák közvetlen átalakulásához.

Az egyes országok közötti különbségek ellenére több alapvető hasonlóság is beazonosítható. A női segéderők mindenütt elsősorban kisegítő, logisztikai és adminisztratív feladatokat láttak el, míg a harcoló katonai szerepkörök továbbra is férfi privilégiumok maradtak. A nők alkalmazását minden vizsgált államban ideiglenes és rendkívüli háborús szükségmegoldásként értelmezték, nem pedig a nemi szerepek tartós átalakításaként. Szintén közös elem volt a női segéderők polgári státuszának fenntartása. Még azokban az országokban is, ahol a női szolgálat erősen militarizált formát öltött – mint Nagy-Britanniában – a nők hivatalosan nem váltak a hadsereg teljes jogú tagjaivá.

A társadalmi megítélés szempontjából szintén hasonló mintázatok figyelhetők meg. A női segédszolgálatok tagjai szinte minden országban szembesültek olyan kritikákkal, amelyek nőiességüket, erkölcsösségüket vagy hazafiságukat kérdőjelezték meg. A front közelében szolgáló nők jelenléte sok esetben félelmet és bizonytalanságot váltott ki, mivel a hagyományos nemi normák megsértéseként értelmezték. Különösen gyakoriak voltak azok a vádak, amelyek a nőket erkölcsi veszélyként vagy a férfi katonák morálját veszélyeztető

tényezőként ábrázolták. Ez jól mutatja, hogy a női katonai szerepvállalás társadalmi elfogadottsága a háború végére sem vált teljes körűvé.

A bemutatott kelet- és délkelet-európai példák alapján az is megállapítható, hogy a női katonai szerepvállalás az első világháború idején különösen erőteljesen jelent meg azokban a térségekben, ahol a hadsereg munkaerő- és morális válsággal küzdött. Szerbiában, Oroszországban, illetve Romániában a nők fegyveres szolgálata nem intézményes, hosszú távon fenntartott rendszerként, hanem inkább rendkívüli háborús helyzetekre adott, átmeneti és gyakran propagandisztikus célú válaszként értelmezhető. A női katonai egységek létrehozása minden esetben szorosan összefüggött a férfi katonai állomány demoralizációjával, a dezertálás jelenségével, valamint a hadvezetés azon törekvésével, hogy a női jelenléttel erkölcsi és motivációs hatást gyakoroljon a hadseregre.

E jelenség ugyanakkor nem pusztán katonai szükségszerűségként értelmezhető, hanem a háborús társadalmak mélyebb strukturális feszültségeinek indikátoraként is. A női fegyveres részvétel megjelenése azt jelezte, hogy a hagyományos nemi szerepfelosztás a totális háború körülményei között ideiglenesen felbomlott, és a hadviselő államok – kényszerhelyzetben – hajlandóvá váltak korábban elképzelhetetlen szerepkiterjesztések elfogadására. Ugyanakkor ezek a kezdeményezések nem vezettek tartós intézményes változásokhoz: a női harcoló alakulatok többsége rövid életű maradt, és a háború lezárultával gyorsan megszűnt vagy marginalizálódott.

Fontos hangsúlyozni, hogy a női katonai szerepvállalás ezekben az esetekben kettős funkciót töltött be. Egyrészt ténylegesen hozzájárult a hadműveleti képességek fenntartásához – még ha korlátozott mértékben is – másrészt erőteljes szimbolikus és propagandisztikus jelentéssel bírt. Hazafias önfeláldozás és a nemzeti mobilizáció eszközeként jelent meg, amelynek célja a társadalmi kohézió erősítése és a harci morál stabilizálása volt.

Az összehasonlító perspektíva rámutat arra is, hogy e modellek élesen különböznek a nyugat-európai hadviselő államok gyakorlatától, ahol a női részvétel elsősorban a hátországi és támogató funkciókban – ipar, egészségügy, adminisztráció – koncentrálódott, továbbá a fegyveres szolgálat csak kivételesen, marginális formában jelent meg. Ennek alapján megállapítható, hogy a nők közvetlen harci szerepvállalása nem általános tendenciaként, hanem regionálisan meghatározott, válsághelyzetekhez kötődő jelenségként értelmezhető.

ÖSSZEGZETT KÖVETKEZTETÉSEK

A disszertáció célja annak feltárása volt, hogy az első világháború időszakában a nők milyen formákban és milyen mértékben kapcsolódtak be az Osztrák–Magyar Monarchia katonai rendszerének működésébe, valamint miként járultak hozzá a fegyveres erők fenntartásához, a hadigazdaság működéséhez, továbbá a hátország stabilitásának biztosításához. A kutatás középpontjában a női tevékenységek hadtudományi szempontú vizsgálata állt, amely a hagyományos társadalomtörténeti és nőtörténeti megközelítéseket kiegészítve arra kereste a választ, hogy a női munka és szolgálat milyen módon vált a modern hadviselés egyik nélkülözhetetlen elemévé. A dolgozat elsődlegesen levéltári források, korabeli sajtóanyagok, jogszabályok, naplók, visszaemlékezések és nemzetközi szakirodalom felhasználásával vizsgálta a női szerepvállalás katonai, társadalmi, illetve gazdasági összefüggéseit.

A kutatás során egyértelműen kirajzolódott, hogy az első világháború a nők társadalmi helyzetének és szerepköreinek történetében alapvető fordulópontot jelentett. A modern totális háború körülményei között a hadviselő államoknak olyan mértékű emberi, gazdasági és társadalmi mozgósítást kellett végrehajtaniuk, amely korábban elképzelhetetlen lett volna. A férfi munkaerő tömeges frontra vezénylése következtében a hátország működtetése, a haditermelés fenntartása, valamint a katonai adminisztráció és egészségügyi rendszer működése egyre nagyobb mértékben támaszkodott a női munkaerőre. A nők szerepe ennek következtében jelentősen kibővült, és számos olyan területre is kiterjedt, amely a katonai összeütközést megelőző időszakban alapvetően férfiak által dominált szférának számított. E folyamat korai előzményei közé sorolhatók a háborút megelőzően megjelenő úttörő pilótanők, akiknek tevékenysége hozzájárult a női repülés későbbi kibontakozásához. Mindennek hosszabb távú jelentőségét jelzi, hogy a női repülés a két világháború közötti időszakban tovább fejlődött, majd a második világháború idején több országban – eltérő formákban – katonai feladatok ellátására is kiterjedt.

A dolgozat egyik legfontosabb szegmensét a női segéderők és adminisztratív alkalmazottak szerepének vizsgálata jelenteti. A hadügyminisztériumi és közigazgatási források alapján megállapítható, hogy a háború elhúzódásával a katonai vezetés egyre tudatosabban törekedett a hátországi férfi munkaerő nőkkel történő kiváltására. A nők megjelentek a katonai adminisztrációban, az irodai és nyilvántartási munkakörökben, a postai és távíró-szolgálatban, valamint különböző logisztikai és kisegítő feladatkörökben. A női segéderők

alkalmazása lehetővé tette további férfi állomány frontszolgálatra történő átcsoportosítását, ezáltal közvetlen módon kapcsolódott a hadsereg működőképességéhez. A női szerepvállalás így a hadviselés katonai, gazdasági, egészségügyi és társadalmi hátterének szinte valamennyi területére kiterjedt.

A hadszínteret a korabeli társadalmi felfogás különösen veszélyes térként értelmezte a nők számára, ahol az erőszak különböző formáival és azok következményeivel a konzervatív nézetek szerint elsősorban a férfiak voltak képesek szembenézni. A nők hadseregen belüli alkalmazása ezért nem pusztán gyakorlati, hanem jelentős társadalmi és kulturális kihívást is jelentett, mivel megbontotta azt az uralkodó nemi rendet, amely a nőket elsősorban az otthoni, míg a férfiakat a frontszolgálathoz kötötte. Ez a változás a katonai állomány részéről is újfajta alkalmazkodást és elfogadást követelt meg.

Feltártam, hogy a női segéderők felállítása alapvetően szükségszerű intézkedés volt, amelyet a hadvezetés a sikeres hadviselés érdekében elengedhetetlennek tekintett. A katonai vezetés ennek megfelelően minden más szempontot alárendelt a hadsereg működőképességének fenntartásának, és ennek részeként célzott toborzási kampányokat szervezett a női munkaerő bevonására. A toborzás hatékonyságának növelése érdekében létrehozták az állami nősegítő szolgálat intézményi kereteit, amely a fegyveres erők utánpótlási rendszerének központi irányítása alatt működött.

Az adminisztratív és szervezeti háttér megerősítését szolgálta az is, hogy a központi irodán belül külön osztály foglalkozott a női segédszemélyzet ügyeivel. Ezzel párhuzamosan szükségessé vált egy egységes és részletes szabályozási rendszer kialakítása is, amely átfogó módon rendezte a hadseregben szolgáló nők felvételének, alkalmazásának és szolgálati kötelezettségeinek kereteit.

A hadvezetés további lényeges lépése a női segédszemélyzet intézményi továbbfejlesztése, valamint igényeik és szükségleteik fokozott figyelembevétele volt. E folyamatban a különböző női szervezeteket partnerként vonták be, felismerve, hogy a női munkaerő mozgósításának társadalmi elfogadottsága és gyakorlati sikeressége jelentős mértékben függött ezen szervezetek támogatásától, illetve együttműködésétől.

A női segéderők vizsgálata rámutatott arra, hogy alkalmazásuk nem csupán katonai-szervezeti kérdés volt, hanem társadalomtörténeti jelenség is. A rendelkezésre álló források alapján e nők társadalmi háttere nem volt egységes: soraikban egyaránt megtalálhatók voltak képzettebb, adminisztratív feladatokat – például gépírói vagy telefonkezelői munkát – ellátó nők, valamint

alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörökben, például mosónőként, varrónőként vagy konyhai alkalmazottként foglalkoztatottak. A toborzás lehetőségeit jelentősen befolyásolták a helyi társadalmi és gazdasági viszonyok: a fejlettebb városi térségekben könnyebb volt megfelelő munkaerőt találni, míg a mezőgazdasági jellegű, munkaerőhiánnyal küzdő területeken a nők katonai célú foglalkoztatása nagyobb nehézségekbe ütközött. Ez azt mutatja, hogy a női segéderők alkalmazását nemcsak a hadsereg igényei, hanem a hátország társadalmi és gazdasági szerkezete is meghatározta.

Mindezzel párhuzamosan a nők más formákban is folyamatosan jelen voltak a hadszíntereken, illetve a háborús tér különböző aspektusaiban. Az orvosnők, az ápolónők, illetve a Vöröskereszthez, valamint a katonai egészségügyi intézményrendszerhez kapcsolódó női segéderők nélkülözhetetlen szerepet töltöttek be a sebesültek és betegek ellátásában, a tábori és tartalékkórházak működtetésében, valamint a járványok kezelésében. Tevékenységük a hadsereg egészségügyi ellátóláncának szerves részét képezte, és közvetlenül hozzájárult a harcképesség fenntartásához.

A dolgozat külön figyelmet fordított a női haditudósítók és propaganda szerepének vizsgálatára is. A női haditudósítók tevékenysége sajátos módon kapcsolta össze a front és a hátország világát, miközben új perspektívát kínált a háborús események bemutatására. A női szerzők beszámolói gyakran hangsúlyosabban foglalkoztak a sebesültek, a civilek, valamint a háborús szenvedések kérdésével. A propaganda ugyanakkor továbbra is elsősorban a tradicionális női szerepfelfogást erősítette, és a nőket jellemzően a gondoskodás, az önfeláldozás és a hazafias kötelességteljesítés keretei között jelenítette meg.

Kitértem a női kémkedés és hírszerzés kérdésére is, amely a modern háború egyik sajátos területét jelenti. A források alapján megállapítható, hogy a nők több hadviselő államban részt vettek információszerző és hírszerző tevékenységekben, részben azért, mert a társadalmi sztereotípiák kevésbé tekintették őket veszélyesnek vagy katonailag jelentős szereplőnek. A női hírszerzők tevékenysége ugyanakkor jól mutatja, hogy a modern háború során a hadszíntér és a civil szféra közötti határok egyre inkább elmosódtak. A kémtevékenységet végző nők szerepe több esetben stratégiai jelentőséggel bírt, hiszen a katonai információk megszerzése, továbbítása vagy éppen az ellenséges fél megtévesztése közvetlen hatást gyakorolhatott a hadműveletek alakulására. E szerepkör a kortárs percepcióban gyakran kiemelten dramatizált dimenzióval vegyült elég csak például Edith Cavell vagy Mata Hari történetére gondolnunk.

Bár hivatalosan nem engedélyezték, a források alapján fegyverrel harcoló nők jelenléte is kimutatható, különösen az ukrán és lengyel önkéntes alakulatokban. Illetve a dél-kelet európai régió kapcsán. Esetükben gyakran álruhában, férfiként azonosítva magukat kapcsolódtak be a harci cselekményekbe, ami különösen élesen mutatja a hagyományos nemi szerepek határainak átlépését. Mindemellett a hadszíntéren szolgáló nők helytállása, kitartása és sok esetben személyes kockázatvállalása a korabeli katonai erények – kötelességtudat, fegyelem, önfeláldozás és bátorság – női megjelenési formájaként is értelmezhető. Mellyel feletteseik elismerését is kivívták, többen katonai rendfokozatot is elnyertek.

A disszertáció fontos részét alkotja a prostitúció és a nemi betegségek kérdésének vizsgálata. A háború éveiben a katonai vezetés és az államigazgatás kiemelt figyelmet fordított a prostitúció szabályozására és ellenőrzésére, elsősorban a nemi betegségek terjedésének megakadályozása érdekében. A tábori bordélyok működtetése, az egészségügyi ellenőrzések. valamint a rendészeti intézkedések mindezt jól mutatják. A kérdéskör ugyanakkor nem csupán egészségügyi vagy rendészeti problémaként jelent meg, hanem szorosan kapcsolódott a háborús társadalom morális és szociális válságjelenségeihez is.

Külön fejezetben foglalkoztam a nőket érő háborús erőszak kérdésével. A megszállt területeken, valamint a frontvonalak közelében élő nők különösen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, és gyakran váltak szexuális erőszak, fosztogatások vagy egyéb atrocitások áldozataivá. A források alapján megállapítható, hogy a nemi erőszak a modern háború egyik kísérőjelenségeként jelent meg, amely a katonai megszállás, a hatalmi aszimmetriák és a háborús brutalizáció következménye volt.

A háború során a civil lakosság mindennapi élete egyre inkább militarizált keretek közé került, amely különösen érzékenyen érintette a nőket. Az internálások, a mozgáskorlátozások, valamint a különböző rendészeti intézkedések jól mutatják, hogy a háborús állam fokozatosan kiterjesztette ellenőrzését a társadalom egészére. A nők egyszerre váltak a háborús mobilizáció aktív résztvevőivé és a fokozódó állami kontroll elszenvedőivé. Ez megnyilvánult többek között a családtagok elvesztésében, az egzisztenciális bizonytalanság növekedésében, valamint saját szabadságuk korlátozásában is. Ez a tapasztalat a világégés egyik legsúlyosabb, gyakran háttérbe szorított női vonatkozása, amely a kiszolgáltatottság, a testi integritás megsértése és társadalmi megbélyegzés kérdéseit is felveti.

A női munkaerő hadigazdasági jelentősége szintén meghatározó volt. A hadiüzemekben, lőszergyárakban, közlekedési vállalatoknál és a mezőgazdasági üzemekben dolgozó nők munkája nélkül a haditermelés fenntartása komoly nehézségekbe ütközött volna. A korabeli

statisztikák és hivatalos jelentések alapján megállapítható, hogy a női munkavállalás a háború éveiben jelentős mértékben növekedett, különösen az ipari termelésben, illetve az állami szolgáltatások területén, és e növekedés hatása a háborút követően is érzékelhető maradt. A női szolgálatot és háborús jelenlétet ugyanakkor számos egyéb nehézség is kísérte, így a túlterheltség, az alacsony társadalmi és anyagi megbecsülés, a veszélyes munkakörülmények, valamint a folyamatos fizikai, illetőleg lelki megterhelés.

A disszertációban nemzetközi összehasonlító perspektívában is vizsgáltam a női mobilizáció kérdését. Kimutattam, hogy a Monarchia gyakorlata számos ponton hasonlóságot mutatott más hadviselő államok rendszerével, ugyanakkor a birodalom sajátos társadalmi és politikai szerkezete miatt a női szerepvállalás intézményesülése sok esetben korlátozottabb formában valósult meg.

A korabeli sajtó és hivatalos diskurzus elemzése alapján megállapítható, hogy a női háborús szerepvállalás megítélése alapvetően ambivalens volt. Miközben a női munka nélkülözhetetlenné vált a hadviselés fenntartásához, a társadalom továbbra is elsősorban a tradicionális női szerepfelfogás keretei között értelmezte a női jelenlétet. Jellemzően a gondoskodó, önfeláldozó és támogató nő képét erősítették, miközben a női munka katonai és szervezeti jelentősége háttérbe szorult. A női szerepvállalás bővülése tehát nem járt együtt a nemi szerepekről alkotott társadalmi normák gyors és teljes átalakulásával.

A háborús tapasztalatok ugyanakkor jelentős hatással voltak a női identitás és önkép alakulására is. A nők tömeges munkavállalása, önálló döntéshozatala és közéleti jelenléte olyan tapasztalatokat eredményezett, amelyek korábban sokak számára elérhetetlenek voltak. Számos nő számára a háború időszaka jelentette az első alkalmat arra, hogy önálló keresettel rendelkezzen, hivatalos ügyeket intézzen vagy a család tényleges vezetőjévé váljon. Bár a háború után sok területen megkísérelték visszaállítani a hagyományos társadalmi rendet, a női szerepek átalakulásának tapasztalata már nem volt teljes mértékben visszafordítható. A háborús tapasztalatok hozzájárultak ahhoz, hogy a női munkavállalás és a társadalmi szerepvállalás megítélése fokozatosan átalakuljon.

A nők helytálltak a gyárakban, az otthoni gazdaságban és a jótékonyság terén is. Bebizonyították, hogy tömeges alkalmazásuk nem volt hiba, illetve, hogy ők is ugyanolyan hasznos tagjai a társadalomnak, mint a férfiak.

Összességében megállapítható, hogy az első világháború során a nők az Osztrák–Magyar Monarchia hadviselő rendszerének nem csupán kiegészítő szereplőivé, hanem annak

működését alapvetően támogató és fenntartó tényezőivé váltak. A női szerepvállalás kiterjedése egyaránt átalakította a hadviselés társadalmi hátterét, valamint a nőkről alkotott korabeli társadalmi képet. Ebben jelentős szerepet játszottak az általam bemutatott kiemelkedő női szereplők.

Mindazonáltal az első világháború e tekintetben olyan fordulópontot jelentett, amely elindította azt a hosszabb távú történeti folyamatot, amely a második világháború idején tovább szélesedett, és napjainkig érezhető módon hozzájárult a nők fokozott jelenlétéhez a katonai környezetben.

A hipotézisek vizsgálatának eredményei-új tudományos eredmények

A disszertáció központi célja annak vizsgálata volt, hogy az első világháború időszakában az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének, illetve hadigazdaságának működésében milyen szerepet töltöttek be a nők, különös tekintettel a hadszíntéri és hátországi tevékenységekre, valamint ezek társadalmi és intézményi beágyazottságára. A kutatás négy hipotézis mentén vizsgálta a női munkaerő, a segéderők, valamint a társadalmi reprezentációk viszonyát, amelyeket a levéltári források, jogszabályok, sajtóanyagok és szervezeti dokumentumok elemzése támasztott alá.

1. tudományos eredmény – a női munkaerő strukturális szerepe

Az első hipotézis szerint a női munkaerő bevonása az Osztrák–Magyar Monarchia hadigazdaságába az első világháború során nem pusztán átmeneti, kényszerű munkaerő-pótlásként értelmezhető, hanem a rendszer működésének strukturális feltételévé vált.

A levéltári források és statisztikai adatsorok szisztematikus összevetésével számszerűsítettem és modelleztem az Osztrák–Magyar Monarchia hadigazdaságának és hátországi logisztikájának strukturális élőerő-függőségét a női munkaerőtől. Kimutattam, hogy a hadiipar, a közlekedés és az állami adminisztráció területén a női munkaerő foglalkoztatási rátája 1917 végére elérte a rendszerszintű kritikus küszöbértéket (átlagosan 28,2%), amely nélkül a hadianyag-utánpótlás és a hátországi infrastruktúra összeomlott volna. Feltártam és rendszereztem azokat a szervezeti mechanizmusokat, amelyek révén a női segédszemélyzet (*weibliche Hilfskräfte*) integrációja biztosította a cs. és kir. fegyveres erők háttérintézményeinek funkcionális stabilitását. Dokumentáltam, hogy a katonai egészségügyben és adminisztrációban végrehajtott női munkaerő bevonása közvetlenül tette lehetővé a hadra fogható, fegyveres katonai állomány frontszolgálati felszabadítását és hogy a női munkaerő nem csupán mennyiségi értelemben pótolta a kieső férfi munkaerőt, hanem új működési mintákat is kialakított, amelyek a háborús gazdaság sajátosságaihoz igazodtak. Új tudományos eredmény, hogy a női munkaerő mobilizációja nem kiegészítő vagy ad-hoc jellegű intézkedés volt, hanem a totális anyagháború fenntarthatóságának primér szervezeti feltétele. Ennek következtében a női munkavállalás a modern, totális háború egyik alapvető struktúrális elemévé vált.

2. tudományos eredmény – normatív kontinuitás és poszthábórús gyorsuló emancipáció

A kutatás eredményei részben igazolták azt a hipotézist, hogy az első világháború során a női hadigazdasági és katonai segédszolgálati szerepvállalás átalakította a nők munkavállalásának társadalmi és intézményi megítélését az Osztrák–Magyar Monarchiában.

A levéltári források, a korabeli sajtóanyagok, illetve a hadszervezeti dokumentumok alapján megállapítottam, hogy a női munkaerő alkalmazása a háború előre haladtával egyre szélesebb körben jelent meg az egészségügyi, adminisztratív és támogató katonai funkciókban, a női alkalmazottak jelenléte a hadszervezet működésének gyakorlati részévé vált, különösen a hátországi feladatellátás területén. A korabeli állami és sajtódiskurzusok feldolgozása azt az eredményt hozta, hogy a női hadiszolgálatot továbbra is rendkívüli, átmeneti és háborús szükséghelyzethez kötött szerepként értelmezték, a női szerepvállalás legitimációja elsősorban a hazafias kötelesség, az áldozatvállalás és a rendkívüli háborús körülmények narratíváján keresztül történt, nem pedig a nemi szerepek tartós társadalmi újradefiniálásának igényével. A háború tehát nem közvetlen normaváltást eredményezett, hanem egy olyan strukturális fordulópontot, amely az emancipáció későbbi felgyorsulásának feltételeit megteremtette. (E megállapítás összhangban áll a nemzetközi történettudomány legújabb eredményeivel, ugyanakkor a Monarchia katonai és társadalmi viszonyainak sajátosságait feltáró primer források alapján azok regionális érvényességét is alátámasztja.)

3. tudományos eredmény – intézményesülés

A kutatás eredményei alátámasztották azt a hipotézist, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése a háború során fokozatosan formalizált szolgálati keretek közé integrálta a női segéderők alkalmazását.

A levéltári dokumentumok és rendeletek összegyűjtésével, elemzésével feltártam a női munkaerő katonai intézményesülésének fázisait az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezetében. Kimutattam, hogy a hadvezetés a spontán és informális női önkéntesség (pl. 1914-es jótékonysági és ápolói mozgalmak) modelljétől a háború elhúzódásával kénytelen volt elmozdulni egy erősen bürokratizált, formalizált és militarizált állami toborzási és szolgálati modell irányába (pl. a Hadügyminisztérium Női Részlegének 1917-es felállítása, az 1918-as női asszisztensi szabályzatok).

4. tudományos eredmény – A háborús erőszak strukturális értelmezése a Monarchia hadműveleti rendszerében

Elsőként vizsgáltam egységes hadtörténeti és társadalomtörténeti keretben a nők elleni háborús erőszak, az internálás, a megszállási politika, a hadifoglyokkal kialakuló kapcsolatok,

valamint a háborús szexualitás összefüggéseit az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában. A levéltári dokumentumok, sajtóforrások, jogszabályok és egodokumentumok összevetésével és szövegelemzésével igazoltam, hogy a nők elleni erőszak nem csupán egyedi túlkapások sorozataként értelmezhető, hanem a modern tömegháború katonai és megszállási gyakorlatának strukturális velejárója volt**.**

Kimutattam továbbá, hogy az internálás, a civil lakosság mozgásának korlátozása, valamint a női test feletti fokozott állami és katonai kontroll a hadviselés biztonságpolitikai és igazgatási eszközrendszerének részét képezte. Ezzel a kutatás a nőket nem kizárólag a háború passzív elszenvedőiként, hanem a katonai megszállási rendszer által közvetlenül érintett társadalmi szereplőkként értelmezi.

5. tudományos eredmény – A női segédcsapatok formalizálása és a hátországi munkaerő-racionalizáció regionális különbségekkel, de lezajlott a központi hatalmak és az antant államainak mozgósítási gyakorlatában is

Nemzetközi összehasonlító perspektívában is vizsgáltam a női mobilizáció kérdését, amelynek új kutatási eredménye, hogy a Monarchia gyakorlata számos ponton hasonlóságot mutatott más hadviselő államok rendszerével, ugyanakkor a birodalom sajátos társadalmi és politikai szerkezete miatt a női szerepvállalás intézményesülése sok esetben korlátozottabb formában valósult meg, mint más európai hadviselő államokban, például Nagy-Britanniában vagy Franciaországban.

Ajánlások – A kutatás eredményeinek felhasználhatósága – Új kutatási irányok

A disszertáció eredményeit elsősorban a hadtörténettel, társadalomtörténettel és genderkutatással foglalkozó kutatók számára ajánlom, mivel a munka a női munkaerő hadszervezeti integrációján keresztül új szempontokkal járul hozzá az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús működésének értelmezéséhez. Különösen hasznos lehet azoknak a történészeknek és kutatóknak, akik a modern tömeghadseregek társadalmi beágyazottságát, valamint a nem harcoló személyi állomány szerepét vizsgálják.

A kutatás eredményei hasznosíthatók a katonai intézménytörténettel foglalkozó szakemberek számára is, mivel rávilágítanak a női segéderők jogállására, szolgálati szabályozására, valamint a katonai bürokráciába való beilleszkedésük sajátosságaira.

A pedagógiai és oktatási hasznosíthatóság szempontjából a munka felhasználható a Nemzeti Közszolgálati Egyem Hadtudományi és Honvédtisztképző karán folyó hadtörténelem oktatásában, hiszen a doktoranduszok között is egyre nagyobb számmal találhatunk nőket.

A kutatás további irányát jelentheti az Osztrák–Magyar Monarchia női segéderőinek összehasonlító vizsgálata más hadviselő államok – különösen Németország, Oroszország, Franciaország vagy Nagy-Britannia – első világháborús gyakorlatával. A dolgozat egyik legerősebb fókuszpontja véleményem szerint a hadszervezeti dimenzió. Itt további kutatások vizsgálhatják a női személyzet jogállását, szolgálati szabályozását, adminisztratív integrációját, vagy a katonai bürokráciával való kapcsolatát.

A jövőbeni kutatás további perspektíváját jelentheti annak vizsgálata, hogy az első világháború során kialakult női hadiszolgálati és segédszolgálati formák milyen mértékben hatottak a két világháború közötti katonai, illetve társadalmi szerepfelfogásokra.

Mivel a dolgozat időkerete az első világháború éveire terjed ki, a jövőbeni kutatások számára fontos irányt jelenthet annak vizsgálata, hogy a háború végén a katonai egészségügyi szolgálatban és a Magyar Honvédség kötelékében milyen arányban maradtak jelen a nők, illetve milyen feladat- és szerepköröket tölthettek be a háborút követő időszakban.

A jövőbeni kutatás ugyancsak tovább viheti a korabeli sajtó- és propagandaforrások további elemzésének lehetőségét, kimondottan a női hadiszolgálat társadalmi reprezentációinak és emlékezetének mélyebb vizsgálatával. Hogyan ábrázolta a sajtó a női hadiszolgálatot? Milyen ideáltípusok jelentek meg? Hogyan változott a „hazafias nő” képe?

Végül a disszertáció eredményei hozzájárulhatnak az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezetének társadalomtörténeti és intézménytörténeti újraértelmezéséhez, különösen a hátországi támogató funkciók, valamint a nem harcoló személyi állomány szerepének vizsgálatán keresztül. A dolgozat árnyalja a Monarchia hadszervezetéről alkotott képet, bemutatja a támogató és háttérfunkciók működését, továbbá hozzájárul a modern tömeghadsereg társadalmi beágyazottságának megértéséhez. Az eredmények ezen túl a katonaszociológiai vizsgálatok számára is relevánsak lehetnek, mivel rávilágítanak arra, hogy a modern tömeghadseregek működése miként alakította át a társadalmi munkamegosztást és a nemi szerepek intézményi kereteit.

FORRÁSJEGYZÉK

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL, IV.1402.b., 1915/0381. *Az orosz vöröskeresztes ápolónők a hadifoglyok helyzetének megvizsgálása miatt megkezdték körutazásukat, 1915. (Ügyirat)*

BFL, IV.1402.b., 1917/0226**.** *A belügyminiszter körlevele az Orosz Vörös Kereszt női kiküldöttjének látogatásáról a Monarchia területén levő hadifogolytáborokban, 1917. (Ügyirat)*

Hadtörténeti Levéltár (HL)

HL, AKVI 7855: *I. világháborús kitüntetési javaslatok (tiszti), 3636., 7649., 26470.*

HL, AKVI 19218: I. világháborús kitüntetési javaslatok (tiszti), 11216., 21241.

HL, Personalia, VII. 176., P. 24: *Fehér Olga haditudósító I. világháborús iratai, 1917–1918.*

HL, HM 608. doboz, HM eln. 4a., 6666. sz.: *A magyar királyi honvédelmi miniszter rendelete női munkaerők alkalmazásáról, 1917.*

HL, HM 608. doboz. *Abschrift. Abt. 10, Nr. 206.798 von 1917.*

HL, HM 608. doboz. Res. Nr. 809.070/4., *Aufnahme weiblicher Hilfskräfte – Bemerkungen und weitgehendere Durchführung,* 1917.

HL, HM 608. doboz. *Res.Nr.905.061/4. Aufnahme weibl. Hilfskrafte-Hindernisse gegen eine weitgehende Durchführung, deren Behebung. 1917.*

HL, HM 608. doboz. *Res.Nr.1.101.055/1. Ermittlung des Bedarfes an weibl. Hilfskräften bei den Mil. Formationen des Hinterlandes. 1917.*

HL, HM 608. doboz. *Res.Nr.1023095/4. Kommandierte bei Komitatebehörden-Ablüsung durch weibl. Hilfskrafte, Nichtgeeignete etc. 1917.*

HL*,* HM *608. doboz. Res.Nr.830.095/2. Verwendung weiblicher Hilfskrafte bei der A. i. F. (Nachtrag zu Res.Nr.520.020/II und zu Res. Nr. 622.070/2). 1917.*

HL, HM 608. doboz. *Abt.10, Nr.285.000 res von 1917. Weibliche Hilfskrafte - Maßnahmen zur Förderung der Anwerbung zur Förderung der Anwerbung: Besprechung*.

HL, HM 609. doboz. *M. kir. 1. honvéd tábori ágyús ezred pótüteg. 1548. szám. kt. 1917. A belgazdaságok költségeinek elszámolására vonatkozó javaslattétel.*

HL, HM *609. doboz. M. kir. honvédelmi ministerium. Költségvetési osztály. 82. szám. Bk. - 1917.*

HL, HM 609. doboz. 14522. szám. eln. 4.a. 1917. *Női munkaerők alkalmazása. Kiegészítő rendelkezések.*

HL, HM *609. doboz. Pärs. Nr. 19526. Abt.4.a.-1917. Offiziersmessen. - Ersatz des Personalen durch weibl. Hilfskräfte.-Stellungnahme.*

HL, HM 609. doboz. *K.u. k. Kriegsministerium. Abt. 10. Nr. 104.000 res. von 1917. Weibliche Hilfskrafte.* 1917.

HL, HM 610. doboz, M. kir. honvédelmi miniszter, 18266. sz. eln. 4.: *Arcvonal és őrszolgálatra alkalmas állomány szabályozása, 1917.*

HL, HM 610. doboz, M. kir. honvédelmi miniszter, 15601. sz. eln. 4a*.: Tiszti étkezdék – személyzet pótlása női munkaerővel, 1917.*

Kriegsarchiv (KA), Wien

KA, KM, 14. Abt., 48-2/259-6-1915: *Krankenpflegedienst bei der Armee im Felde – Übereinkommen mit der Österreichischen Gesellschaft vom Roten Kreuze, 1915.*

KA, KM, 14. Abt., 48-2/259-6-1915, Nr. 29445: *Verein des Roten Kreuzes der Länder der Heiligen Ungarischen Krone – Übersetzung.*

KA, KÜA 49741/1915: *Allein reisende, verschleierte mohammedanische Frauen.* Online: https://wk1.staatsarchiv.at/nachrichtendienst/verschleierung-muslimischer-frauen-spionage

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL, K 255–1914–5–3290: *A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete királyi biztosának felhívása.*

MNL OL, K 148–1915–25–20794: *A hiányzó férfi munkaerő pótlása nőkkel.*

MNL OL, K 26–1916–XIII. res. – 4513: *A Magyar Vöröskereszt Egylet jelentése a háború alatt végzett tevékenységéről.*

MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1917. május 8., 8. ülés, 13. napirendi pont*: Katonai betegápolónők és hátramaradottjaik ellátása. (HM)*

MNL OL, K 255–1918–5–3774: Magyar királyi honvédelmi miniszter, 7034/eln. 4.a.–1918. *Hadseregigazgatás részére dolgozó magyarországi üzemekben sztrájk esetén a katonai hatóságok magatartására vonatkozó határozványok.*

MNL OL, K 255, 895. cs., 4258/1918: *Magyar királyi pénzügyminisztérium – Elnökség, 1918.*

MNL OL, K 27, 1918. szeptember 28., 38. napirend: *Minisztertanácsi határozat a nők felvételéről a jogi karra és a műegyetemre.*

Nyomtatott, levéltári jellegű források

Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar statisztikai évkönyv, 2024. Budapest, KSH, 2025.*

A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete: *Az önkéntes betegápolónői tanfolyamok szabályzata és tanítási programja*. Budapest, Heisler és Kózol Kő-és Könyvnyomda Műintézet, 1914.

Magyar Szent Korona Országai Vöröskereszt Egylete: *A lábadozó sebesülteket elhelyező bizottság jelentése háromévi működéséről (1914–1917)*. Budapest, Heisler és Kózol Kő-és Könyvnyomda Műintézet, 1917.

No. 8040. *Zur Steuerung des Franktireurwesens in Serbien. Serbische Frauen, welche Waffen bei sich tragen, werden interniert.* Dieses Bild wurde [...] Berliner Illustrations-Gesellschaft m. b. H. Berlin. M. N. Múzeum Könyvtára. Világháború: 1157.sz. Online: https://fototer.oszk.hu/elso-vilaghaboru/szerb-fegyveres-ellenallo-nok-internalasa/

U.S. Department of Defense: *2023 Demographics Profile of the Military Community*. Washington, D.C., Office of the Deputy Assistant Secretary of Defense (Military Community and Family Policy), 2024. 18.

U.S. Senate, Committee on Armed Services: *To Conduct a Confirmation Hearing on the Expected Nomination of Mr. Peter B. Hegseth to be Secretary of Defense.* Washington, D.C., 2025. 11-13. ill. 54.

Report of the War Cabinet Committee on Women in Industry. Great Britain. War Cabinet. Committee on Women in Industry H.M. Stationery Office, 1919. 80-97.

ZOBERNIG, ALOIS: *Untersuchungsbehelf. Der Kundschaftsdienst für die Verfolgung des Verbrechens der Ausspähung*. Wien, k. u. k. Kriegsministerium, 1915. (KA, AOK, Evb. 3711)

Jogszabályok, szabályzatok

Törvények

1868. évi XL. törvénycikk a véderőről. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800040.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei

1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Online: https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev

1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200068.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37

1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912 LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről. Online:https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91400050.TV&targetdate=&printTitle=1914.+%C3%A9vi+L.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev

1915. évi XIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91500013.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1915.%2520XIII

1916. évi VI. törvénycikk az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. §-ában meghatározott személyes hadiszolgáltatási kötelezettség korhatárának a jelen háború tartamára való kiterjesztéséről. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fp%3D3265%26pagenum%3D38

1918. évi I. néptörvény a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogokról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91800201.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum=38

Törvényjavaslat

Törvényjavaslat a nők hadegészségügyi szolgálatáról. Ibrányi Alice főnökasszony, Kirchner Herman altábornagy és dr. Térfi Gyula miniszteri tanácsos közreműködésével szerkesztette: dr. Báró Babarczi-Schwartzer Ottó. Budapest, Heisler és Kózol Kő-és Könyvnyomda Műintézet, 1913.

Miniszteri rendelet

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1895. évi 65.719. számú rendelete a budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához a nők bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészi pályára léphetése tárgyában. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*, Budapest, 1895, 1680–1686.

Belügyminisztériumi körrendeletek

5066/1914. res. sz.: *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez az internált egyének érintkezésének és postai küldeményeinek ellenőrzéséről.*

93.814/1914. B. M. sz.: *A magyar királyi belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a harcvonalban levő katonák hozzátartozóinak látogatásáról.*

185.400/1914. B, M. sz. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az ellenséges államokba internálva volt, de hazabocsátott és gyámolításra szoruló magyar honosok támogatásáról.*

21.887/1915. B. M. sz.: *A magyar királyi belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a harcvonalban levő katonák látogatásának megszüntetéséről.*

30.203./1916. B. M. sz. A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a kéjnők orvosi vizsgálatáról és a vizsgálat eredményének bejelentéséről.

32.600./1916. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a nemi betegségek elleni védekezésről*.

145.365./1916. *A m. kir. belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez. nemi beteg kéjnők kórházi elhelyezéséről.*

1363. 68.468/1916. B. M. sz.: *A magyar királyi belügyminiszter körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez a hadra kelt sereg rendelkezésére bocsátandó ápolónőkről*.

Képviselőházi Napló

Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXV. kötet. Budapest, Athenaeum, 1914. november 30-ai ülés. 214.

Sajtóforrások

A hadügyminiszter a női munkáról. *Pesti Napló,* 1916. január 28. 67. évf. 28. sz. 13.

A híd. *Új Idők*, 1915. szeptember 12.XXI. évf. 38. sz. 286.

A nő munkája a háborúban. Báró Hazai Samu az Országos Nővédőbizottság nagygyűlésén. *Pesti Hírlap*, 1918. április 21. 40. évf. 95. sz. 5–6.

A Nő és a Társadalom. Szemle. *A Nő és a Társadalom*, 1913. április 20., VII. évf. 4. sz. 71.

A női munka. *Szakszervezeti Értesítő*, 1916. február 2. XIII. évf. 2. sz. 12.

A nők mozgósítása. *Népszava*, 1916. január 20. XLXV. évf. 20. sz. 1.

A társadalom munkája. *A világháború képes krónikája*, 1914. 1. kötet. 4. sz. 125.

Az aggódó magyar nőkhöz! *A Nő*, 1914.08.01. I. évf. 15. sz.1914. 1–2.

Báró Hazai a nők hadiszolgálatáról. A királyné védnöksége alatt szervezet alakul. *Pesti Napló*, 1918. április 20., 69. évf. 94. sz. 7.

BRESZTOVSZKY EDE: Női munka, gyermek-munka és munkabérek Magyarországon a háború alatt. *Szakszervezeti Értesítő*,1916. december 1. XIII. évf. 12. sz. 69–72.

„Cugszfirer asszonyság". Női katonák a háborúban. *Egyetértés*, 1935. július 14. Online: https://hosokvoltak.blog.hu/2011/09/02/noi_katona_a_haboruban

GÖNDÖR FERENC: Meggyalázott asszonyok. A Népszava haditudósítójától. *Népszava*, 1915. 02.28. 43. évf. 111. sz.7-9.

Magyar Vörös-Kereszt. A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyletének Közlönye. *Magyar Vörös-Kereszt,* 1917. január 10. XVIII. évf. 1. sz. 15.

Mikor az elesett hős özvegye muszkafoglyokkal léderkedik. Mi történik a tanyán? *Szarvas és vidéke, 1916. 07.30. 27. évf. 30.sz. 2.*

N. N.: Lelki Klinika. *Pesti Napló,* 1915. február 7. 66. évf. 38. sz. 21.

Női segéderők a hadseregben. *Népszava*, 1918. február 5. 46. évf. 30. sz. 5.

Nők a hadseregben. *Vasárnapi Újság*, 1918. február 17. 65. évf. 7. sz. 103.

Nők a hadsereg szolgálatában. Hazai báró előadása a nővédő-bizottságban. *Budapesti Hírlap*, 1918. április 21. 38. évf. 95. sz. 5.

R. (1915): Önkéntes ápolónőink az olasz front mögött. *Az Est*, 1915. augusztus 22. 6. évf. 235. sz. 8.

Szász Zoltán: Egy kényes, de fontos problémáról. *Pesti Hírlap*, 1915.03.21. 37. évf. 80. sz. 12-13.

Vasárnapi Újság, 1915. április 25. 62. évf. 17. sz. 275.

Szakirodalom

ACSÁDY JUDIT (2026): 1904: Megalakul a Feministák Egyesülete: Nőszervezetek, nőmozgalmak a századfordulótól a második világháborúig. In: Lengyel Nóra – Sipos Balázs (szerk.): *A nők társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 55–72.

ACSÁDY JUDIT – LESTÁL ZSUZSA – LIPTAY ORSOLYA (2005): *Feminista Almanach*. Budapest, MINŐK Egyesülete – Nőtárs Alapítvány.

ASZTALOS ALADÁR (2001): *Kémek az első világháborúban. Egy magyar hírszerző feljegyzései*. Budapest, Anno.

AUDOIN-ROUZEAU STÉPHANE – BECKER ANNETTE (2006): *1914–1918. Az újraírt háború.* Budapest, L'Harmattan.

AUGENEDER, SIGRID (1987: *Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg. Lebens- und Arbeitsbedingungen proletarischer Frauen in Österreich*. Wien, Europaverlag.

ÁDÁM ÉVA (1936): *Hadak útján. Az Olt partjától a Piavéig*. Budapest, Magyar Szépirodalmat Pártolók Egyesülete.

BALLA TIBOR (2024): *Tábornoki portrék a dualizmus korából. Az osztrák–magyar fegyveres erő Ludovika Akadémiát végzett irányítói, 1872–1918.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

BALLA TIBOR (2022): Pilch Jenő (1872–1937). In: CSIKÁNY TAMÁS-HAUSNER GÁBOR (szerk.): *Ludovikás életutak*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

BALLA TIBOR (2019): *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Scolar.

BALLA TIBOR (2015): Az Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres ereje a Nagy Háború kitörésekor. In: SZAKÁLY SÁNDOR (szerk.): *Egy ezred év viharaiban meg nem rendült törhetetlen hűség. Székesfehérvár, Magyarország és a Nagy Háború.* Budapest, L'Harmattan, 11–24.

BALLA TIBOR (2004*):* Magyar katonák az első világháború hadszínterein. In: HORVÁTH MIKLÓS (szerk.): *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BALOGH GÁBOR (2014): „Mint cseppben a tenger…" – a modern közegészségügy kezdetei a betegmegfigyelő állomások tükrében. In: BALOGH GÁBOR: (szerk.): *„Isten hozzád Európa."*

1914–1918. Tanulmányok az első világháború kitörésének centenáriumán. Piliscsaba, Szent Vincze Kollégium, 67–83.

BEARD, MARY (1946): *Woman as a Force in History. A Study in Traditions and Realities*. New York, Macmillan.

BICKERICH, WOLFRAM (2010): Műlekvár és hadikenyér. Hogyan változtatta meg az I. világháború a gazdaságot? In: BURGDORFF, STEPHAN – WIEGREFE, KLAUS (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája.* Budapest, Napvilág Kiadó, 155–160.

BIHARI PÉTER (2008): *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Budapest, Napvilág Kiadó.

BODA JÓZSEF – REGÉNYI KUND (szerk.) (2019): *A hírszerzés története az ókortól napjainkig*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

BODA MIHÁLY (2023): *A katonai erények története. Katonai személyiségjegyek Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

BODA MIHÁLY (2021): *A katonai erények. Hadtörténelmi példákkal szemléltetett katonai etikai elmélet.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

BOTÁR ÁRPÁD (1938): *A láthatatlan hadsereg. Kémek, árulók, merénylők*. Tapolca, Tapolcai Lapok Nyomdavállalata.

BOURKE, JOANNA (2014): *Gender roles in killing zones*. WINTER, JAY (Edited by): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 201–234.

BOZSIKNÉ VADAI ANNA – CSISZÉRNÉ PALKÓ RITA – KOVÁCS ANDREA (2014): *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

BÓDY ZSOMBOR (2015): Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után. In: TOMKA BÉLA (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 227–257.

BÓDY ZSOMBOR (2010): *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, Argumentum.

BÖDŐK GERGELY (2018): *„A munka frontján.” A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátországában.* In: GLÄSSER NORBERT – MÓD LÁSZLÓ (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 409–419.

BÖDŐK GERGELY (2017): Árnyék és fény-Mindennapi élet az első világháború Magyarországán. In: KAPPANYOS ANDRÁS (szerk.): *E nagy tivornyán. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméből*. Budapest, MTA-Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 49–68.

BROBST, DEBORAH A. K. (2006): *Women munitions workers in Britain during the Great War. Dissertation*. Pennsylvania, Lehigh University.

BRÜLL MIKLÓS (1984)*: A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában*. Budapest, Magyar Vöröskereszt OVB.

CLAUSEWITZ, CARL (2013): *A háborúról.* Budapest, Zrínyi Kiadó.

CREVELD, MARTIN VAN (1977): *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge: Cambridge University Press.

CSÁSZTVAY TÜNDE (2009): *Éjjeli Lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.

CSIBI NORBERT-VÉRTESI LÁZÁR (szerk.) (2016): *A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola.

DANIEL, UTE (2009): Frauen. In: HIRSCHFELD, GERHARD- KRUMEICH, GERD- RENZ, IRINA (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Wien–München–Zürich–Paderborn, Schöningh, 116–134.

DEÁK ISTVÁN (1993): *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, Gondolat Kiadó.

DOBSZAY TAMÁS – FÓNAGY ZOLTÁN (2005): A rendi társadalom felbomlása. In: GERGELY ANDRÁS (szerk.): *19 századi magyar történelem, 1790–1918.* Budapest, Korona Kiadó.

DÖMÖTÖR GYULA FERENC: *A kémek és szabotálók elleni védekezés.* A szerző saját kiadása, A m. kir. honvéd vezérkar főnöke 42.444/eln. 2. vkf. D.—1941. számú engedélyével.

EGRY GÁBOR (2017): Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej- ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: KABA ESZTER (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok*

háborúja. Magyarország és a Nagy háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918). Budapest, Napvilág Kiadó, 289–315.

FÁBRI ANNA – BORBÍRÓ FANNI – SZARKA ESZTER: (szerk.) (2006): *A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* Budapest, Kortárs Kiadó.

FEDELES-CZEFERNER DÓRA (2023*): Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció. Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs, Kronosz Kiadó.

FEHÉR GYÖRGY (2024): *Család, vagyon, jótékonyság. Apponyi Franciska grófnõ és Károlyi László gróf közös élete.* Budapest, Gondolat Kiadó.

FEHÉR OLGA (1916): *Asszonyvándorlás a harctérre. Jegyzetek a szomoru időkből*. Budapest, Galántai Gyula.

FELDMAN, GERALD D. (1966).: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton: Princeton University Press.

FERENC HÖRCHER (2023): Margit Slachta (1884–1974): Christian Feminism Against Totalitarian Powers. In: CRISTIAN RÉKA MÓNIKA, KÉRCHY ANNA (szerk.): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 68–69.

FREUNDLICH, EMMY (1930): *Die Frauenarbeit im Krieg*. In: LEICHTE, KÄTHE (Hg.): *Handbuch der Frauenarbeit in Österreich.* Wien, Kammer für Arbeiter und Angestellte, 19–27.

GALÁNTAI JÓZSEF (1988): *Az első világháború*. Budapest, Gondolat Kiadó.

GALÁNTAI JÓZSEF (1974): *Magyarország és az első világháború*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GÁSPÁR GABRIELLA (2007)*:* A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In: PALASIK MÁRIA (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 65–80.

GLAISE-HORSTENAU, EDMUND (1938) (Hrsg.): *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. Bd. 7: Das Kriegsjahr 1918. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen.

GORDA ÉVA (2012): *A magyar haditudósítás az első és második világháborúban*. *PhD-értekezés.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola.

GRAYZEL, SUSAN R. – PROCTOR, TAMMY M. (eds.) (2017): *Gender and the Great War.* New York, NY, Oxford University Press, 187–211.

GRAYZEL, SUSAN R. (2014): *Men and women at home*. In: WINTER, JAY (Edited by): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 129–159.

GRAYZEL, SUSAN R. (2002): *Women and the First World War*. London–New York, Longman Pearson Education.

GYÁNI GÁBOR (2020): *A nő élete-történelmi perspektívában*. *Magyar Családtörténetek: Tanulmányok. 6.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

GYÁNI GÁBOR (2000): A napló, mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása). In: GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 145–160.

GYÁNI GÁBOR (1983): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

GYÁNI GÁBOR (1979): *A fővárosi női munkaerő foglalkoztatottságának szerkezet változása 1880–1941 között*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára Közleményei.

H. DARROW, MARGARETH (2000)*: French Women and the First World War. War Stories of the Home Front,* Oxford–New York, Berg Publishers.

HAGEMANN, KAREN (1998): Venus und Mars. Reflexionen zu einer Geschlechtergeschichte von Militär und Krieg. In*:* HAGEMANN, KAREN – PRÖVE RALF (Hg.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger*. *Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel (Geschichte und Geschlechter*). Frankfurt am Main–New York, Campus Verlag, 13–48.

HAJDU TIBOR-POLLMANN FERENC (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris Kiadó.

HAJDU TIBOR (2010): A hátország. In: ROMSICS IGNÁC (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 152–168.

HÄMMERLE, CHRISTA (2014): *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag.

HÄMMERLE, CHRISTA – ÜBEREGGER, OSWALD – BADER-ZAAR, BIRGITTA (2014): Introduction. In: HÄMMERLE, CHRISTA – ÜBEREGGER, OSWALD – BADER-ZAAR, BIRGITTA (eds.): *Gender and the First World War.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–15.

HÄMMERLE, CHRISTA (2000): Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte. In: KÜHNE, THOMAS – ZIEMANN, BENJAMIN (Hrsg.): *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn: Schöningh, 229–265.

HANÁK PÉTER (2009): Népi levelek az első világháborúból. (1973). In: SZABÓ DÁNIEL (szerk.): *Az első világháború. Nemzet és emlékezet.* Budapest, Osiris Kiadó, 634–666.

HAUSNER GÁBOR (2022): Perjés Géza. In: CSIKÁNY TAMÁS-HAUSNER GÁBOR (szerk.): *Ludovikás életutak.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 199–212.

HEALY, MAUREEN *(2004): Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I.* Cambridge, Cambridge University Press.

HELLER FARKAS (1923): *Magyarország sociálpolitikája.* Budapest, Németh József Könyvkereskedése.

HIGONNET, MARGARET R. (2014): At the front. In: WINTER, JAY (Edited by): *The first world war. Volume III. Civil Society. Part II. Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 160–200.

HIGONNET, MARGARET R. – HIGONNET, L. – R. PATRICE (eds.) (1987): The Double Helix. In: HIGONNET, MARGARET R. – JENSON, JANE – MICHEL, SONYA – WEITZ, MARGARET COLLINS: *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven–London, Yale University Press, 31–51.

HOIS, ALEXANDRA (2012): *Weibliche Hilfskräfte in der österreichischungarischen Armee im Ersten Weltkrieg*. Diplomaarbeit. Universität Wien.

HORVÁTH ÁGNES (1995): Nők és a politika a század első évtizedeiben. In: VALUCH TIBOR (szerk.) *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris (1956-os Intézet), 370–388.

IFJ. BERTÉNYI IVÁN – BODNÁR ZITA-KINCSES KÁROLY (szerk.) (2016): *Nők is hősök. Magyar női sorsok az I. világháborúban.* Budapest, Balassi Intézet.

IGNÁCZ KÁROLY (2017): A szervezkedés, mint „csodatevő hatalom”? Munkásképviselet az első világháború idején. In: KABA ESZTER (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, Napvilág Kiadó, 157–225.

IVÁNYI EMMA (1960): *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémia Kiadó.

KAPRONCZAY KÁROLY (2015)*:* A magyar katonaegészségügy az I. világháborúban és az azt követő években. In: KAPRONCZAY KÁROLY (szerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti Tanulmányok*, Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság, 113–121.

KAPRONCZAY KÁROLY (2015): A Magyar Vöröskereszt megalakulása és tevékenysége az I. világháborúban. In: KAPRONCZAY KÁROLY (szerk*.): Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti Tanulmányok*, Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság, 190–201.

KATONA CSABA (2014): *„Mata Hari szeress belém!" A színpad táncosnőjétől a filmek kémnőjéig.* In: *Kémek, ügynökök, besúgók - Az ókortól Mata Hariig.* Szombathely, Mediawave Konferenciák VI. 81–95.

KEEGAN, JOHN (2002): *A hadviselés története.* Budapest, Corvina Kiadó.

KERESZTY ORSOLYA (2005): Bédy-Schwimmer Rózsa a Nő és a társadalom szerkesztője. In: PALASIK MÁRIA – SIPOS BALÁZS (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó, 86–95.

KÉRI KATALIN (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon. 1867–1914*. Pécs, Pannónia Könyvek, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

KISS GÁBOR (2006): Honvéd-valamint császári és királyi egészségügyi intézmények az első világháború idején. In: KAPRONCZAY KÁROLY (szerk.): *Orvostörténeti Közlemények*, Budapest, 191–205.

KOGELFRANZ SIEGFRIED (2010): Sorbaállás a bordély előtt. In: BURGDORFF, STEPHAN – WIEGREFE, KLAUS (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, Napvilág Kiadó, 141–144.

KOLOH GÁBOR (2018*):* Magyarország demográfiája és az első világháború. In: BÓDY ZSOMBOR (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után: Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Budapest, MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 9–46.

KOLOH GÁBOR (2015): Magzat a méhből: Magzatelhajtás a két világháború közötti Magyarországon. In: GYIMESI EMESE – LÉNÁRT ANDRÁS – TAKÁCS ERZSÉBET (szerk.): *A test a*

társadalomban: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi sümegi konferenciájának kötete. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 267–281.

KONCZ KATALIN (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: PALASIK MÁRIA – SIPOS BALÁZS (szerk.) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 57–78.

KOVÁCS LAJOS (szerk.) (2014): *Mindennek vége! Andrássy Ilona grófnő első világháborús naplója*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

KÓTYUK ERZSÉBET (2015): A hátország egészségügyi csatái (1914. június 28. – 1918. november 3. In: KAPRONCZAY KÁROLY (szerk.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti Tanulmányok*. Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság, 130–143.

KÖRNYEINÉ GAÁL EDIT (1985): *Az I. világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban.* Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.

LEIDINGER, HANNES-MORITZ, VERENA-MOSER, KARIN (2014): *Habsburgs Schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918.* St. Pölten, Residenz Verlag.

LESZCZAWSKI-SCHWERK, ANGELIQUE (2011): Amazonen, emanzipierte Frauen, „Töchter des Volkes" In: COLE, LAURENCE – HÄMMERLE- CHRISTA – SCHEUTZ, MARTIN (Hg.): *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918).* Essen, Klartext Verlag, 55–76.

LUDENDORFF, ERICH (1935): *Der totale Krieg*. München: Ludendorffs Verlag.

M. MADARÁSZ ANITA (2015): „Mit ér a szavazati jog, ha elvész az ország, ahol szavazhatunk?" A brit nők és a munka világa, 1914–1918. In: MAJOROS ISTVÁN (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Budapest, ELTE-BTK, 577–591.

MAILÁTH JÓZSEF (1928): *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt. 1. köt.* Budapest, MTA.

MARWICK, ARTHUR (1977): *Women at war. 1914–1918.* London, Fontana Paperbacks in association with the Imperial War Museum.

MINNICH, ELISABETH (1990): *Transforming Knowledge*, Philadelphia, Temple University Press.

MOLNÁR FERENC (1916): *Egy haditudósító emlékei. 1914 november-1915 november*. Budapest, Franklin Társulat Kiadása.

MORITZ, VERENA (2014): Gefangenschaft. In: LEIDINGER, HANNES- MORITZ, VERENA- MOSER, KARIN: *Habsburgs Schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918.* St.Pölten, Residenz Verlag, 93–145.

MÓK FERENCNÉ (1935): A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen" negyedévszázados munkássága. In: DR. DOROS GÁBOR (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen*. Budapest, Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen, 50–103.

NAGY BEÁTA (1994): A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: HADAS MIKLÓS (szerk.): *Férfiuralom, írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör, 155–175.

NAGY MARIANN (2006): Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: GYÁNI GÁBOR – NAGY BEÁTA (szerk.): *Nők a modernizáló magyar társadalomban*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 205–223.

NÉMETH ILDIKÓ-ZÁVODI SZILVIA (2019): *A soproni Tiszti Leánynevelő intézet története. 1850–1945.* Budapest, Hadtörténeti Múzeum és Intézet.

NOAKES, LUCY (2006): *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. London; New York: Routledge.

NOWOSADTKO, JUTTA (1998): Soldatenpartnerschaften, Stehendes Heer und weibliche Bevölkerung im 18. Jahrhundert. In: HAGEMANN, KAREN – PRÖVE, RALF (Hg.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel (Geschichte und Geschlechter*). Frankfurt am Main–New York, Campus Verlag, 297–321.

PAJOR KATALIN (2018): Narratív történetformák, női narratíva. Az első világháború eseményeinek elbeszélése a haditudósító Kamenitzky Etelka önéletírásában. In: GLÄSSER NORBERT – MÓD LÁSZLÓ (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 116–128.

PAP DEZSŐ (1934): *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

PASSERINI, LUISA (2003): *A nők és a feministák története*. Budapest, Balassi Kiadó.

PERJÉS GÉZA: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

PILCH JENŐ (szerk.) (1936): *A hírszerzés és a kémkedés története. III. kötet. 1. rész.* Budapest, Franklin Társulat.

PINTÉR TAMÁS (szerk.) (2024): *Segélyhely a fronton. Dr. Kemény Gyula szerbiai naplója.* Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány.

PETŐ ANDREA – SVÉGEL FANNI (2026): 1914 kitört az első világháború.: Nemi erőszak Magyarországon a 20. században. In: LENGYEL NÓRA – SIPOS BALÁZS (szerk.): *A nők társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 113–135.

PETŐ ANDREA (2018): *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt.* Budapest, Jaffa.

PETŐ ANDREA (2015): Az I. világháború története a társadalmi nemek szerint. In: MAJOROS ISTVÁN (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék, tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, ELTE-BTK, 567–577.

PETŐ ANDREA (2006): A társadalmi nemek és a nők története. In. BÓDY ZSOMBOR – Ö. KOVÁCS JÓZSEF (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 521–524.

PLATZ, DOROTHEE (2005): *We had been the women's army - Women's Army Auxiliary Corps (WAAC). Kriegserfahrungen von Frauen im Hilfsdienst der britischen Armee im Ersten Weltkrieg.* (Moderne Geschichte und Politik, Bd.20,) Wien–Frankfurt am Main.

PROST, ANTOINE (2014): Workers. In: WINTER, JAY (edited by): *The Cambridge History of the First World War. Volume II. The State*. *Part III. The Sinews of war.* Cambridge: Cambridge University Press, 325–358.

PUKÁNSZKY BÉLA (2013): *A nőnevelés története*. Budapest, Gondolat Kiadó.

RAUCHENSTEINER, MANFRIED (2017): AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A HABSBURG MONARCHIA BUKÁSA. BUDAPEST, ZRÍNYI KIADÓ.

REISS, RODOLPHE ARCHIBALD (1916): *Report upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army During the First Invasion of Serbia.* London, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co.

ROTHENBERG, GUNTHER E. (1976): *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press.

SALLAY GERGELY PÁL (2020): *Hadiszalagon, kardokkal. Az első világháború hatásai az osztrák–magyar kitüntetési rendszerre.* Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

SCARDINO BELZER, ALLISON (2010): *Women and the Great War. Feminity under fire in Italy*. New York, Palgrave Macmillan.

SCHALEK, ALICE: Részletek és felvilágosítások. A Monte San Michelen, az első vonalban. In: RADÓ ANTAL (szerk.) *A világháború naplója. XIII. Az 1916 Május-junius-juliusi események.* Budapest, Magyar Könyvtár, Lampel R. Könyvkiadóvállalata (Wodianer F. és Fiai).

SCHÖNEBERGER, BIANCA (2009): Etappenhelferinnen. In: HIRSCHFELD, GERHARD – KRUMEICH, GERD-RENZ, IRINA (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Wien–München–Zürich–Paderborn, Schöningh, 466.

SCHÖNBERGER, BIANCA (2002): Mütterliche Heldinnen und abenteuerlustige Mädchen. Rotkreuz-Schwestern und Etappenhelferinnen im Ersten Weltkrieg. In: HAGEMANN, KAREN – SCHÜLER-SPRINGORUM, STEFANIE (Hg.): *Heimat – Front. Militär und Geschlechterverhältnisse im Zeitalter der Weltkriege*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag, 108–127.

SIMÁNDI IRÉN (2009): *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon. 1848–1938.* Budapest, Gondolat Kiadó.

SIPOS BALÁZS (2015): Miként befolyásolta a nők helyzetét az első világháború? IN: MAJOROS ISTVÁN (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Budapest, ELTE BTK, 593–606.

SNODGRASS, MARY ELLEN (2023): *Women Warriors in History: 1,622 Biographies Worldwide from the Bronze Age to the Present.* McFarland, Incorporated, Publishers.

SOMOGYI LÁSZLÓ (2023*): Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt.* Budapest, BFL.

STIBBE MATTHEW (2014): *Enemy Aliens and Internment.* In: DANIEL UTE – GATRELL PETER – JANZ OLIVER – JONES HEATHER – KEENE JENNIFER (eds.): *1914–1918*. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy-aliens-and-internment/ Berlin, Freie Universität Berlin.

STOREY, NEIL R. – HOUSEGO, MOLLY (2014): *Women in the First World War*. Oxford, Shire Publications.

SULLEROT, EVELYNE (1971): *A női munka története és szociológiája*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

SUPPLE, BARRY (2014): War economies. In: WINTER, JAY (edited by): *The Cambridge History of the First World War. Volume II. The State. Part III. The Sinews of war.* Cambridge: Cambridge University Press, 295-325.

SVÉGEL FANNI (2022): Az első világháború és utóhatásai. Nemi erőszak a közegészségügy és a militarizmus keretrendszerében. In: ANDRÁS EDIT – MÉLYI JÓZSEF – PETŐ ANDREA (szerk.): *Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése.* Budapest, BFL, 37–58.

SZIJJ JOLÁN – RAVASZ ISTVÁN (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. *Lexikon A-Zs.* Budapest, Petit- Real Könyvkiadó.

SZTERÉNYI JÓZSEF – LADÁNYI JENŐ (1933): *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin Társulat.

SZÉCSI NOÉMI (2024): *Régen minden lánynak jutott férj. A nők neveltetése és szereplehetőségei a 19–20. század fordulóján.* Budapest, Park Könyvkiadó.

SZUNDY KÁROLY (1916): *Az első esztendő*. *Ismertetés és tanulmány a Magyar Vöröskereszt-Egylet háború alatti működéséről.* Budapest, Athenaeum.

THOSS, BRUNO (2009): Etappe. In: HIRSCHFELD, GERHARD – KRUMEICH, GERD – RENZ, IRINA (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Wien–München–Zürich–Paderborn, Schöningh, 465.

ÜBEREGGER, OSWALD (2006): Krieg als sexuelle Zäsur? Sexualmoral und Geschlechterstereotypen im kriegsgesellschaftlichen Diskurs über die Geschlechtskrankheiten. Kulturgeschichtliche Annäherung. In: J. W. Kuprian, Hermann – Überegger, Oswald (Hg.): *Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung*. Bozen, 351–366.

VALLÓ EMIL (1935)*:* A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen" gyakorlati tevékenysége a statisztika tükrében. In: DR. DOROS GÁBOR (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen.* Budapest, Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen, 117–165.

VERES PÉTER (1978): *A Balogh család története. Második rész.* Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó.

VÉSZI MARGIT (1915): *Égő Európa*. Budapest, Dick Manó Kiadása.

VITÉZ SOLTH IMRE (1942): *Egy tüzértiszt naplója az 1914–18. évi világháborúból,* Budapest, Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület.

VÖLGYESI ZOLTÁN (2016): *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, L'Harmattan.

VÖLGYESI ZOLTÁN (2014): *A hátország a Nagy Háborúban. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon.* Budapest, MNL OL.

WIEST, ANDY (2003): *Az I. világháború képes története*. Budapest, Mérték Kiadó.

ZALAI KATALIN (2017): A nők „baljós" térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: EGRY GÁBOR – KABA ESZTER (szerk.): *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 229–262.

ZALAI KATALIN (2017): *„Háborús „nőügyek."* In: KABA ESZTER (szerk.): *Háborús mindennapok-Mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború-ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, Napvilág Kiadó, 225–289.

Folyóiratok

ACSÁDY JUDIT (2015): „Beszéljen a szívünk!" Háborúellenes hangok a hazai és a nemzetközi nőmozgalomban az I. világháború idején. *TNTeF*, 5. évf. 2. sz. Online: **https://real.mtak.hu/31312/1/acsady.pdf**

BALLA TIBOR (2016): Az osztrák–magyar hírszerző és kémelhárító szolgálat szervezete és működése a Nagy Háború idején. *Honvédségi Szemle*, 144. évf. 1. sz. 144–151.

BALLA TIBOR (2010): *Érosz a hadszíntéren, avagy a Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai. Hadtörténelmi Közlemények*, 123. évf. 4. sz. 1023–1030.

BALLA TIBOR (2005): Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005. 1–2. sz. 141–149.

BALLA TIBOR (1993): A magyar királyi honvéd tüzérség 1912–1914. II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. évf. 4. sz. 43–75.

BENCE ERIKA (2016): A grófnő első világháborús naplója. *Létünk*, 2016. 1. sz. 165–173. Online: https://epa.oszk.hu/00900/00997/00039/pdf/EPA00997_letunk_2016_1_165-174.pdf

BEREND MIKLÓS (1917): Német és magyar anya- és csecsemővédelmi intézmények a háború

előtt és azóta. *Orvosi Hetilap*, 61. évf. 8. sz. 99–101.

BOROS KÁROLYNÉ – FEDINECZNÉ VITTAY KATALIN – PERKÓ MAGDOLNA – SÖVÉNYI FERENCNÉ (2019): Akikre büszkék lehetünk! Durgó Katalin, a Henry Dunant emlékéremmel kitüntetett magyar ápoló életútja. *Nővér*, 32. évf. 1. sz. 3–11.

Bresztovszky Ede: A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. *Huszadik Század, Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle,*17. évf. XXXIII. kötet. 1916 január–július. 23–46.

BUCUR, MARIA (2000): Between the Mother of the Wounded and the Virgin of Jin: Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War. *Journal of Women's History, Vol. 12, No 2,* 30–56.

CZEFERNER DÓRA (2019): A magyarországi feminista mozgalom első hivatalos lapja: A Nő és a Társadalom (1907–1913). *ArchívNet,* 19. évf. 2. sz. Online: https://www.archivnet.hu/a-magyarorszagi-feminista-mozgalom-elso-hivatalos-lapja-a-no-es-a-tarsadalom-1907-1913

CSÍKI TAMÁS (2009): Egy ágyban az ellenséggel. Orosz hadifoglyok és falusi nők az első világháborúban. *Néprajzi Látóhatár,* 27. évf. 1–2. sz. 59–70.

DRUZSIN JÓZSEF (2018): Báró Hazai Samu honvédtábornok. Az Osztrák-Magyar Monarchia honvédelmi minisztere és pótlásügyi főnöke. *Haditechnika*, LII. évf. 6. sz. Online: https://real.mtak.hu/98369/1/HT_2018-6_cikk-02.pdf

FUCSEK LÁSZLÓ: A gazdasági élet állami irányítása Magyarországon a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle,* 1935. 3. sz. 183–190.

FUCSEK LÁSZLÓ: A magyar ipar a világháborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 1935. 2. sz. 175–182.

GŐCZE ISTVÁN: A tudományos kutatás módszerei. *Hadtudományi Szemle*, 2011.3. sz. 157–166.

GYÁNI GÁBOR: A női munka és a család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 30. évf. 366–378.

KAPRONCZAY KÁROLY (1997): Hugonnai Vilma emlékezete. *Orvosi Hetilap*, 48. évf. 138. sz. 3060–3061.

KAPRONCZAY KÁROLY-SZEMKEŐ ENDRE: Kossuth Zsuzsanna Országos Főápolónő működése az 1848-1849. évi szabadságharcban. *Honvédorvos*, 31. évf. (1979) 1–2. sz., 133–141.

KISS GÁBOR (2014): Osztrák–magyar tábori egészségügy az első világháború kezdeti szakaszában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 127. évf. 3. sz. 763–777.

KISS GÁBOR (2006): Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. *Orvosi Hetilap,* 147. évfolyam, 46. sz. 2237–2238.

KRÁMLI MIHÁLY (2010): A Győri Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása 1911–1914. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. évf. 4. sz. 1005–1014.

KRONSTEIN GÁBOR (1985): Mata Hari. *História*, 7. évf. 4. sz. 9–11.

LAKY DEZSŐ (1928): A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 67. évf. 1. sz. 1–92.

MARIANNE HAINISCH, Die Frau im Felde. Der Bund. *Zentralblatt des Bundes österreichischer Frauenvereine,* 13. Jg., Nr. 5, Mai 1918, 11-14.

MILADINOVIĆ ZALAZNIK, MIRA (2016): Die Reporterin Alice Schalek bei der Isonzoarmee. *Zagreber Germanistische Beiträge*, Jg. 25. 271–290. Online: https://www.researchgate.net/publication/313414813_Die_Reporterin_Alice_Schalek_bei_der_Isonzoarmee

NAGY MIKLÓS MIHÁLY: A Magyar Szemle katonaírója: Julier Ferenc. *Magyar Szemle,* 1998. 5–6. sz. 59–88.

OPITZ, CLAUDIA (1992): Von Frauen im Krieg zum Krieg gegen Frauen. Krieg, Gewalt und Geschlechterbeziehungen aus historischer Sicht. *L'Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, Jg. 3. H. 1, 31–44.

PETŐ ANDREA (1999): Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 41. évf. 1–2. sz. 85–107.

POLLMANN FERENC (2009): Az osztrák–magyar haderő által a szerbek ellen elkövetett atrocitások az első világháború elején. Szabács, 1914. augusztus 17. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évf. 3. sz. 715–730.

RENKO, MANCA G. (2021): The Woman without Qualities? The Case of Alice Schalek, Intellectual Labour and Women Intellectuals. *Acta Histriae*, Jg. 29. H 4, 921–947.

RUTKOWSKI, ERNST (1983): *Ein leuchtendes Beispiel von Pflichttreue. Frauen im Kriegseinsatz 1914–1918. Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare*, H 28, 343–353.

SCHLACHTA BOGLÁRKA LILLA (2020): Slachta Margit, az első magyar képviselőnő. *Parlamenti Szemle,* 2020. 1. sz. 173–177.

SOMOGYI LÁSZLÓ (2020): A Nagy Háború szürke zónája: A váci civil internálótábor működésének története. *Történelmi Szemle*, 62. évf. 3. sz. 399–411.

SOMOGYI LÁSZLÓ (2018): „Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!" Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra. *Múltunk*, 2018. 2. sz. 100–131.

Online: https://epa.oszk.hu/00900/00995/00055/pdf/EPA00995_multunk_2018_02_100-131.pdf?utm_source

SVÉGEL FANNI (2020): Nemi erőszak az első világháborúban. Kérdések, források, problémák. *Sic Itur Ad Astra*, 2020. 72. sz. 103–132.

Online:https://epa.oszk.hu/01000/01019/00045/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2020_72_103-132.pdf

SZABOLCS OTTÓ (1963): Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. *Tanulmányok Budapest múltjából XV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 599–637.

SZABÓ MÁRIA (2001): *A nők és a hadsereg. Rubicon*, 2001. 6. sz. 30–33. Online: https://rubicon.hu/cikkek/a-nok-es-a-hadsereg

SZERÉNYI ILDIKÓ – BERKES JÓZSEF (2008): Steinschneider Lilly, az első magyar pilótanő. *ArchívNet*, 8. évf. 4. sz. Online: https://www.archivnet.hu/kuriozumok/steinschneider_lilly_az_elso_magyar_pilotano.html

SZOLECZKY EMESE – KREUTZER ANDREA (2011): Az Auguszta-gyorssegély-alap tevékenységéről. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 2011. 12. sz. 17–29.

VÖLGYESI ZOLTÁN (2015): Gróf Apponyi Franciska és a fóti jótékonysági intézmények. *ArchívNet,* 15. évf. 1. sz. Online: https://www.archivnet.hu/kuriozumok/grof_apponyi_franciska_es_a_foti_jotekonysagi_intezmenyek.html

VÖLGYESI ZOLTÁN: Az első világháború gazdasági hatásai és a magyar hadigazdaság. *Levéltári Szemle*, 2014. 64. évf. 47. sz. 35–49.

WARD, PAUL (2001) „Women of Britain Say Go”: Women’s Patriotism in the First World War. *Twentieth Century British History*, Vol.12, No 1.,2 3–45.

Internetes források

A meggyötört múzsa: Vészi Margit, akit olykor megvert Molnár Ferenc. Online: https://www.ujsagmuzeum.hu/veszi-margit/

Amelia Earhart. Biography. Online: http://100.26.43.141/biography/

Ápolástörténet Kossuth Zsuzsannától Andrássy Ilonáig. Online: https://mandadb.hu/cikk/1259613/Apolastortenet_Kossuth_Zsuzsannatol_Andrassy_Ilonaig

Az amerikai védelmi miniszter megosztott egy videót, amiben a nők szavazati joga ellen szólalnak fel. Online: https://24.hu/kulfold/2025/08/10/pete-hegseth-vedelmi-miniszter-amerika-nok-szavazati-jog-botrany/

Az első magyar női haditudósítónk: Vészi Margit. Online: https://feministak-maskepp.blog.hu/2021/03/25/az_elso_magyar_noi_haditudositonk_veszi_margit

BABOS ANNA (2022): *Vészi Margit (1885–1961).* Online: https://nfi.hu/filmarchivum/kutatasoktatas/hungarika-kutatas-1/magyarok-a-vilag-filmgyartasaban/veszi-margit-1885-1961.html

BALÁZS ESZTER (2023): *Nők az első világháború harcterein. Az orosz Marija Bocskareva halálzászlóalja és más női katonai alakulatok.* Online:https://www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2023/07/11/nok-az-elso-vilaghaboru-harcterein/

BEAN, JESSICA (2015): *Women's Work and Wages during the First World War in Britain*. USA. Denison University, Online: https://bpb-use2.wpmucdn.com/sites.middlebury.edu/dist/d/3502/files/2015/04/Bean.pdf

BETTE, PEGGY: *Women's Mobilization for War (France).* Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-france/

CARTWRIGHT, MARK (2026): *Women in World War I. Changing Roles & Rights*. Online: https://www.worldhistory.org/article/2905/women-in-world-war-i/

DALEY, BETH (2024): *Választójogot a nőknek! Mikor kaptak a nők szavazati jogot a mai EU-s országokban és szerte a világon?* Online: https://www.europeana.eu/hu/stories/votes-for-women

Die Frau im Weltkrieg. Österreichisches Staatsarchiv 1914-2014. 100 Jahre erster Weltkrieg. Online: https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/die-frau-im-weltkriege/index.html#/?a=../../index.html#artefactgroup392

DOB ÉVA: *Florence Nightingale - a lámpás hölgy.* Online: https://www.ujakropolisz.hu/cikk/florence-nightingale-lampas-holgy

FLAHERTY, ANNE (2025): *Hegseth softens stance on women in combat, calls for policies already in place.* ABC News. Online: https://abcnews.com/Politics/hegseth-softens-stance-women-combat-calls-policies-place/story?id=117669190

FEDELES-CZEFERNER DÓRA (2023): *Egy félresiklott élet a nő- és békemozgalom szolgálatában: Schwimmer Rózsa.* Online: https://www.abtk.hu/ismerettar/blog/egy-felresiklott-elet-a-no-es-bekemozgalom-szolgalataban-schwimmer-rozsa

FÓNAGY ZOLTÁN (2020): *„Úrilánynak nem illik kenyeret keresni". A dolgozó nők a boldog békeidőkben*. Online: https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fonagy-zoltan-urilanynak-nem-illik-kenyeret-keresni-dolgozo-nok-a-boldog-bekeidokben.html

FÓNAGY ZOLTÁN (2014): *„Fontos tényezője a kellemes otthonnak" – A cseléd a polgári háztartásban*. Online: https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/05/15/cseledek_748

GALLA KATALIN (2017): *Molnár Ferenc és Vészi Margit.* Online: https://nagyhaboru-az-irodalomban.blog.hu/2017/07/08/molnar_ferenc_es_veszi_margit

KULCSÁR ÁDÁM (2020): *Andrássy Ilona az első világháború frontjain.* Online: https://mult-kor.hu/andrassyilona-az-elso-vilaghaboru-frontjain-20201001

LAVALLEY, JOY: *Legends and Traditions of the Great War. Edith Cavell Fragile Martyr*. Online: http://www.worldwar1.com/heritage/e_cavell.htm

Milunka Savić dies (1973) Online: https://www.sabaton.net/historical-facts/milunka-savic-dies/

MLADENOVIĆ, BOŽICA: *Women's Mobilization for War (South East Europe)* Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-south-east-europe/

MOLNÁR TIBOR (2019): *Milunka Savić őrmester, a szerb Jeanne d'Arc*. Online: https://nagyhaboru.blog.hu/2019/12/19/milunka_savi_ormester_a_szerb_jeanne_d_arc

NEMES DÓRA (2018): *„Belém vésődött, hogy segíteni kell, hogy amit teszek, az egészen természetes".* Online*: https://kanizsamediahaz.hu/hir/201811/belem-vesodott-hogy-segiteni-kell-hogy-amit-teszek-az-egeszen-termeszetes?utm_source*

SCHARF, MICHAELA: *„Helfende haende." Weibliche Hilfskräfte im Ersten Weltkrieg.* Online: https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/helfende-haende

SCHARF, MICHAELA: *„Wunden schlagen, Wunden heilen, ist die Losung unserer Zeit." Krankenschwestern im Ersten Weltkrieg*. Online: https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/wunden-schlagen-wunden-heilen-ist-die-losung-unserer-zeit

SHPOLBERG, ANGELA: "*Women with the Gun": American Women Journalists and the Women's Battalion of Death.* Online: https://lareviewofbooks.org/article/women-with-the-gun-maria-bochkareva-and-the-womens-battalion-of-death/

Silbernes Verdienstkreuz am Bande der Tapferkeitsmedaille, KA, MBA, Nr. 100/3391/17. Online: https://wk1.staatsarchiv.at/frau-im-krieg/viktoria-savs/index.html

SILVERMAN, LISA: *The Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women. Alice Schalek*. Online: https://jwa.org/encyclopedia/article/schalek-alice

SHYNE, GABRIELLA (2021): *Women in Aviation: An Uplifting Tradition*. Online: https://www.usni.org/magazines/naval-history-magazine/2021/august/women-aviation-uplifting-tradition

SKATES, PAUL (2023): *Amelia Earhart, a levegő királynője*. Online: https://mult-kor.hu/amelia-earhart-a-levego-kiralynoje-20230211

SOMOGYI LÁSZLÓ (2023): „*Veszélyesnek minősülő idegenek" – tízezreket internáltak Magyarországon az első világháború alatt*. Online: https://telex.hu/techtud/2023/08/27/somogyi-laszlo-rendori-felugyelet-internalas-internalotaborok-az-elso-vilaghaborus-magyarorszagon

SOMOGYI LÁSZLÓ (2016): *Magyar állampolgárok francia internálótáborokban az első világháború alatt*. Online: https://ujkor.hu/content/magyar-allampolgarok-francia-internalotaborokban-az-elso-vilaghaboru-alatt

SOMOGYI LÁSZLÓ: *Itt igazi háború van-Az I. világháború Pest megyei forrásai. Internáltak Pest megyében 1914-1918*. Online: https://mnl.gov.hu/mnl/pml/internaltak_pest_megyeben_1914_18

STIBBE, MATTHEW: *Women's Mobilisation for War (Germany)*. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilisation-for-war-germany/

SZÉKELY ILONA (2019): *Molnár Ferenc élvezettel verte, Ady Endre halhatatlanná tette a világjáró magyar múzsát.* Online:https://168.hu/kultura/veszi-margit-ady-endre-irodalom-utazas-molnar-ferenc-muzsa-172146

TARJÁN M. TAMÁS: *1917. július 25. Halálra ítélik Mata Harit.* Online: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1917_julius_25_halalra_itelik_mata_harit/

VIRÁGH AJTONY (2018): *A világháború amazonjai.* Online: *http://www.elsovilaghaboru.com/tortenete/cikk/a_vilaghaboru_amazonjai?fbclid=IwAR0X3qK1MVM9rBIniwXcKsBXlnxPmDBYSdC4nzJuOY9TRMKQRmITJInGDRU*

WILSON, BRUCE, JR.: *Milunka Savić, the Most Decorated Female Soldier in History*. Online: https://brucewilsonauthor.medium.com/milunka-savi%C4%87-the-most-decorated-female-soldier-in-history-4ffeaa426816

MELLÉKLET- TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat ***A női dolgozók száma a háború előtt és 1917. december 1-én*** (Emelkedés-Csökkenés) 220

2. táblázat ***A hadiigazgatás számára dolgozó vállalatok munkáslétszáma 1917 elején***..... 223

A szerző a témával kapcsolatban eddig megjelent publikációi

1. MOLNÁR ZOLTÁN (2024): A nők szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erejének kötelékében az első világháború időszakában. *Hadtudomány*: A Magyar Hadtudományi Társaság folyóirata, 34: E-szám 72–85.

2. MOLNÁR ZOLTÁN (2024): The role of women during the first world war in Great Britain,1914–1918. *Hadtudomány*: A Magyar Hadtudományi Társaság folyóirata, 34: E-szám 133–147.

3. MOLNÁR ZOLTÁN (2024): A hadiözvegyek és hadiárvák segítése Magyarországon a Nagy Háború időszakában (1914–1918). *Hadtudomány*: A Magyar Hadtudományi Társaság folyóirata, 34: 1. sz. 107–122.

4. MOLNÁR ZOLTÁN (2023): A nők szerepe a kémkedésben a nagy háború idején, 1914–1918. *Hadtudományi Szemle*, 16:1. sz. 59–72.

5. MOLNÁR ZOLTÁN (2022): A nők részvétele a hadiiparban az I. világháború időszakában Magyarországon. *Hadtudományi Szemle*, 15:1. sz. 125–137.

6. MOLNÁR ZOLTÁN (2021): A járványos megbetegedések elleni harc Magyarországon a Nagy Háború időszakában, 1914–1918. *Hadtudományi Szemle,*14:1. sz. 125–138.

7. MOLNÁR ZOLTÁN (2021): Karitatív tevékenység a Nagy Háború idején Magyarországon, valamint Nagy-Britanniában és Franciaországban. *Hadtudományi Szemle,* 14:3. sz. 119–130.

8. MOLNÁR ZOLTÁN (2020): A nők szerepe a háborús hátországban Magyarországon, 1914–1918. *Hadtudományi Szemle*, 13:2. sz. 143–154.

9. MOLNÁR ZOLTÁN (2020): A női szerepek megváltozásának társadalmi és katonai vonatkozásai a dualizmus időszakában, 1867–1914. *Hadtudományi Szemle*, 13:3. sz. 133–146.

10. MOLNÁR ZOLTÁN (2015): Mindennapi sorsok: A háborús hátország megpróbáltatásai. In: SZAKÁLY SÁNDOR (szerk.): *Egy ezred év viharaiban meg nem rendült törhetetlen hűség*: *Székesfehérvár, Magyarország és a Nagy Háború.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 209–233.